

احوال و آثار
میر غلام علی آزاد ملکبرامی

تالیف

دکتر سید حسن عباس

**Collection of Prof. Muhammad Iqbal Mujaddidi
Preserved in Punjab University Library.**

پروفیسر محمد اقبال مجددی کا مجموعہ
پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں محفوظ شدہ

Marfat.com

Marfat.com

Marfat.com
Marfat.com

احوال و آثار
میر غلام معلی آزاد ملکبرامی

دکتر سید حسن عباس

تھران ۱۳۸۴

عباس، حسن
احوال و آثار میر غلامعلی آزاد بلگرامی ۱۱۱۶-۱۲۰۰ هـ. ق / تألیف حسن عباس۔ -
تهران بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، ۱۳۸۴.
۲۲، ۴۷۴ ص. - (مجموعه انتشارات بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی، ۸۸
گنجینه قلمرو زبان فارسی و ادبیات دری؛ ۲۲)

ISBN 964 - 6053 - 65 - 3

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.
عنوان دیگر: احوال و آثار غلامعلی آزاد بلگرامی.
ص. ع. به انگلیسی:
Hasan Abbas. Mir GhulamAli Azad Bilgrami
(1704 - 1786) : life and works.

کتابخانه: ص. ۳۸۱-۳۹۲؛ همچنین به صورت زیر نویس.
نمایه.

۱. آزاد بلگرامی، میر غلامعلی بن نوح، ۱۱۱۶-۱۲۰۰ ق. - نقد و تفسیر. ۲. شاعران
هندی (فارسی زبان). الف. بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار. ب. عنوان. ج. عنوان: احوال و
آثار غلامعلی بلگرامی.

۸۶۱/۹۹۵۴
ف س / ۴۶۴ آ

۶ ف آ ۹۲۲۹ PIR

م ۸۴-۳۲۹۳۸

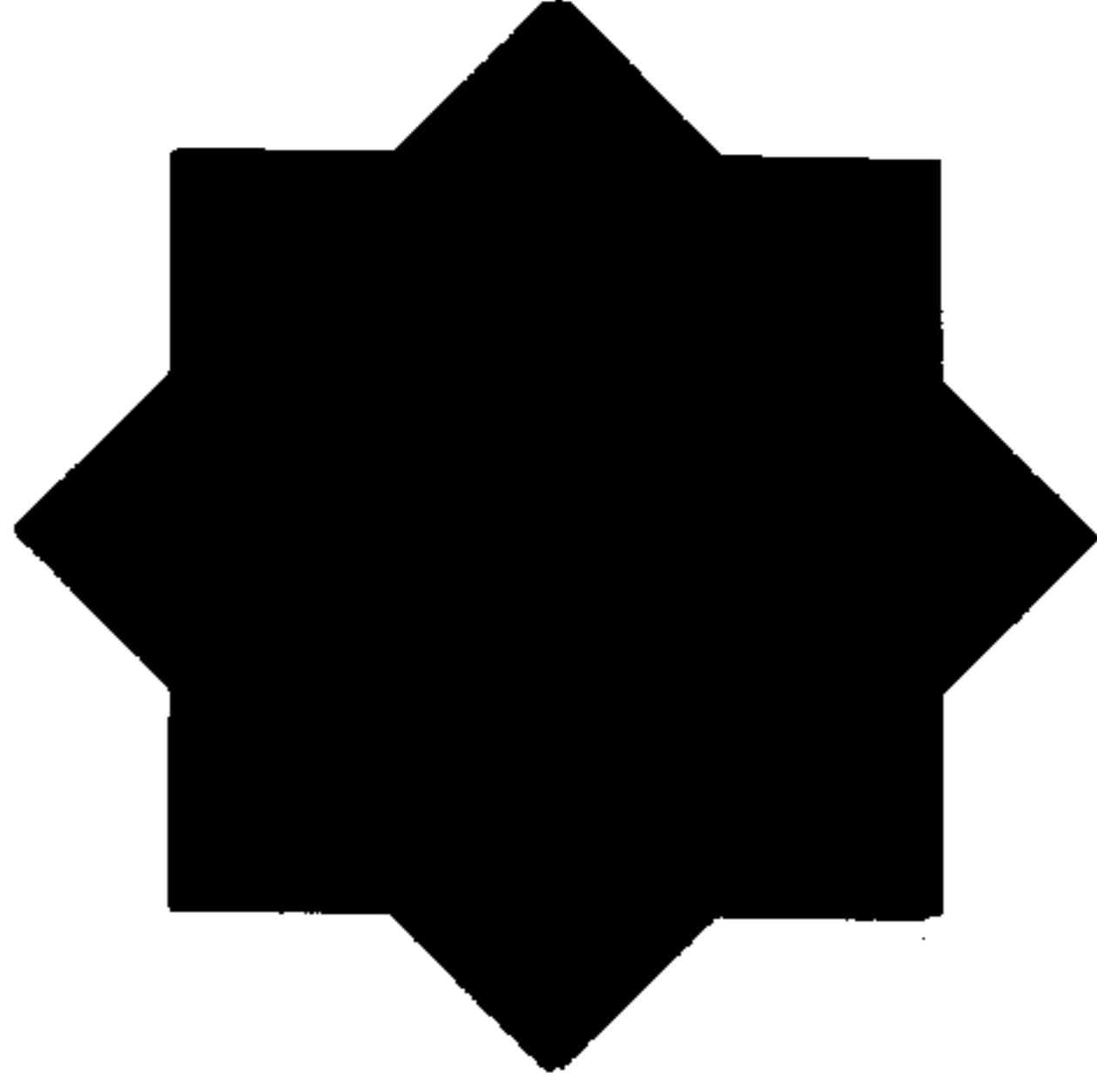
کتابخانه ملی ایران

ناشر: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی
نام کتاب: احوال و آثار میر غلامعلی آزاد بلگرامی
مؤلف: دکتر سید حسن عباس
حروف چینی: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار
لیتوگرافی: سایه
چاپ و صحافی: چاوشگران نقش
شمارگان: یک هزار نسخه
شماره انتشار: ۸۸
شماره گنجینه: قلمرو زبان فارسی و ادبیات دری: ۲۲
نوبت چاپ: اول ۱۳۸۴

شابک ۹۶۴-۶۰۵۳-۶۵-۳ ISBN 964 - 6053- 65-3

کنجینہ قلم و زبان فارسی و ادبیات درسی
۲۲

مجموعہ اشعار ادبی و تاریخی
موقوفات دکتر محمود افشار یزدی

شماره ۸۸

ہیات گزینش کتاب و جایزہ

دکتر سید مصطفیٰ محقق داماد - دکتر سید جعفر شہیدی - دکتر محمد رضا شفیعی کدکنی

دکتر زلالہ آموزگار - کاوہ بیات - ایرج افشار

شورای تولیت*

متولیان مقامی:

رئیس مجلس - رئیس دیوان عالی کشور - وزیر فرهنگ (وزیر آموزش و پرورش) -
وزیر بهداشتی (وزیر بهداشت و درمان و آموزش پزشکی) - رئیس دانشگاه تهران، یا
معاونان اول هر یک از این پنج مقام (طبق ماده ۲ و قفنامه)

متولیان منصوص و منسوب:

دکتر سیدمصطفی محقق داماد (رئیس شورا) - دکتر علیمحمد میر (جانشین): دکتر حسین
نژادگشتی) - دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی - مهربانو دکتر افشار (دبیر شورا) - ایرج افشار
(بازرس) - ساسان دکتر افشار (بازرس)

هیأت مدیره (منتخب شورای تولیت)

رئیس هیأت مدیره (از شورای تولیت)	دکتر سیدمصطفی محقق داماد
نایب رئیس هیأت مدیره (از شورای تولیت)، معاون قضایی دیوان عالی کشور	ابراهیم ابراهیمی
مدیر عامل	ایرج رضایی
خزانه دار	ایرج شنگرف نخعی
دبیر	محمد شیرویه

مسئول انتشارات کریم اصفهانیان

* درگذشتگان: اللهیار صالح - حبیب الله آموزگار - دکتر محمدعلی هدایتی - دکتر مهدی آذر - دکتر یحیی
مهدوی - مهندس نادر افشار - دکتر جواد شیخ الاسلامی - دکتر اصغر مهدوی.
اعضای پیشین: دکتر جمشید آموزگار - دکتر منوچهر مرتضوی - بهروز افشار یزدی

بنام پروردگار یادداشت واقف

اول : طبق ماده ۲۳ و قفنامه اول مورخ یازدهم ۱۳۳۷ ه. ش. (.... در آمد باید صرف ترجمه و تالیف و چاپ کتب و رسالات که با هدف این موقوفات موافق باشد و همچنین کمک به مجله آینده در صورت احتیاج و احتمالاً دادن جوایز به نویسندگان شرح دستور این و قفنامه گردد.)

دوم : هدف اساسی این بنیاد ملی طبق ماده ۲۵ و قفنامه (.... تقویم زبان فارسی و تکمیل حدت ملی در ایران میباشد. بنا بر این کتبی که با بودجه این موقوفات منتشر شود باید مربوط به لغت و دستور و ادبیات فارسی و جغرافیای تاریخی و تاریخ ایران باشد. کتب کلاسیکی مدارس عمومی نباید با درآمد این موقوفات چاپ شود.)

سوم : طبق ماده ۲۶ (مقداری از کتب رسالات چاپ شده یا بودجه این موقوفات باید بطور هدیه و بنام این موقوفات به مؤسسات فرهنگی، کتابخانه ها و قرائتخانه های عمومی ایران خارج و بعضی از دانشمندان ایران و مشرقین خارج فرستاده شود....)

چهارم : چون نظر بازرگانی در انتشارات این موقوفات نیست و تا حدی تحمل میان هم جایز است طبق ماده ۲۷ و قفنامه هیچ کتاب رساله نباید کمتر از قیمت تمام شده و همچنین مبلغی زائد از بهای تمام شده با افزایش صدی دو تا بیست و پنج قیمت گذاری شود.... این افزایش ۲۵ درصد بواسطه حداقل حق الزحمه فروشندهگان و هزینه ایست که برای پست غیره تحمل شود از کتاب فروشان تقاضا داریم که در این امر خیریتی که ابد اجنبه تجار تی نذر و با مایاری و تشکیک ساعی بنمایند.

پنجم : بر اساس موافقت نامه دوم مورخ ۱۳۵۲، ۴، ۱۲ که میان واقف و دانشگاه طهران به امضا رسید، قسمتهای مهمی از رقبات مانده جایگاه سازمان لغت نامه و محفل مؤسسه باستان شناسی، بطور رایگان دانشگاه طهران و کنگره شد و رقبات دیگری هم با درآمد آنها طبق ماده دوم برای اجرای مفاد و قفنامه که از جمله عبارت از دادن جوایز ادبی و

نشرکت تاریخی و لغوی راجع به ایران به استثنای کتب «سی» میباشد در اختیار دانشگاه طهران قرار میگردد
وصول نموده و بنام این موقوفات اعطاء و نشر گردد.

ششم : چون طبق ماده ۳ موافقت نامه نامبرده مقرر شده است که از طرف ریاست دانشگاه پلیتکنیک تهران
این موقوفات که از طرف وقف بصورت کتبه اشارات بنیاد معین شده باشد برای سرپرستی اداری
امور جو از نشر کتاب انتخاب شود، (ریاست دانشگاه آقای ایرج افشار را که از متولیان شورای سیاست
است از طرف وقف نیز بصورت کتبه نامبرده معین شده بجهت سرپرستی انتخاب برقرار نمودند)

هفتم : چون نگارنده این مطور بواسطه کبر سن (۸۶ سال شمسی) از این پس نخواهم توانست به سرپرستی
این کار بپردازم، از این پس تمام اختیارات خود را در انتخاب تألیف و ترجمه و خرید کتب و غیره فرزند
ارشد خود ایرج افشار واگذار کردم. درین چند سال اخیر بهم که ده جلد از تألیفات خودم از طرف
موقوفات بطبع رسیده با کوشش و سرپرستی وی بوده است. کسانی که مایل به همکاری در تألیف یا
ترجمه و نشر کتاب هستند میتوانند با مراجع کنند. تنها شرط کار موافق بودن تألیف و ترجمه با اهداف
این بنیاد یعنی ترقی ملت و کشور و تعمیم زبان فارسی و تحمیل وحدت ملی در ایران که وطن مشترک زبان بومی
و ملی همه ایرانیان است، میباشد.

هشتم : این یادداشت کلی برای چاپ در آغاز بهر یک از شرکای این بنیاد نوشته شده است.

دکتر محمود افشاریزوی

آذرماه ۱۳۵۸ ه. ش.

مستطاب

تکلمه سوم

کتابی که با بودجه این موقوفات طبع و توزیع میشود باید کاملاً منطبق با نیت واقف و هدف و مقاصد باشد. اگر به نیت
مجموعه مانیکه به قلم واقف منتشر شده یا می شود صد در صد این مطابقت اندازد و بسبب اینست که واقف قصد چاپ آنها
با مال خود داشت ولی زمانیکه دارای خود را وقف عام مخصوصاً برای انتشارات کتب تاریخی و ادبی نمود چاپ کتب خود
را هم که دارای همین جنبه است به عمده بنیاد و گذار کرد.

اما این مجوز آن نیست که تالیفات دیگر را هم از هر نوع که باشد برسد چاپ نماید. کتب نظم و نثری از گذشتهگان آینه گان
با بودجه آن چاپ نخواهد شد که هدف غایی واقف آنکه ترویج زبان رسی و تکلم و وحدت ملی ایران است. برداشته گنبدی که بوی
از نامه گریایی و جدایی طلبی و حکایت از رواج زبانهای خارجی به قصد تضعیف زبان رسی، و دیگر چیزهای تفرقه آمیز در
سیاستهای فتنه انگیز داشته باشد نباید با بودجه این موقوفات طبع و توزیع شود.

تکلمه دیگر آنکه چون شاید برای چاپ کتب و فرهنگ نامه فارسی که دایره مانند بعضی انسیکلوپدی باشد، و تاریخ کامل
ایران که اوراق یاد و هزینه بیشتر دارد، درآمد ما بسیار بنیاد کفاف فرج آنها را ندید میتوان با اندوخته بانکی این موقوفات چاپ
نمود بشرط آنکه اجازه واقف در زمان حیات موافقت شورای ترویج و تبلیغات بعد از مدت یا هر کس و شکای که قانوناً قائم مقام
در تکلمه دوم یاد داشت واقف منتشره در جلد سوم اتفاق نامه بجایم که کتب رسالاتی که با بودجه این موقوفات چاپ
میشود باید منزه باشد از تحریکات سیاسی مخصوصاً آورده نباشد باغراض سیاسی خارجی در عطفه پژوهش تاریخی ادبی ایران
شناسی.... در پایان آن تکلمه افزودم بهمیداشتم که مبادا چنین رسالاتی سالها بعد از ما نخواستند و ندانسته برسیان
بنیاد چاپ شود پس لازم بود که در این یادداشت تذکری داده شود. عمده مخاطب این یادداشتها بنیاد موقوفات خود
است نه مؤسسات انتشاراتی دیگر که هر یک دشمن خاص خود را دارد و ماد غایتی در کار آنها نداریم.

تا زمانی که نویسنده این سطور متولی بهتم و فرزند دانشمند ملی برج افشار که به روز نویسنده کی کا ملا آگاه میباشد سرپرست
این بنیاد است مرجعی برای گزینی نخواهد بود بعد از ما هم امید است که این روش را ادامه یابد. ان شاء الله. اردیبهشت ۱۳۱۱

تکلمه و تبصره

یادداشت افندو روز پیش از گذشت ۱۵ آذر ۱۳۱۲ برای اعلیٰ دربار

کتاب نظم و نثری از گذشتگان با آیندگان که با سرمایه و درآمد این بنیاد چاپ و توزیع میشود باید منطبق با بقیه کتب افندو و عقاب باشد و مرزج زبان در نظم و نثر این بان و حکیم وحدت ملی و نهایت کشور ایران باشد و بوی از ناحیه کربالی و جدایی طلبی ندهد و حمایت از ترویج از لهوی ملی و زبانهای خارجی به قصد تضعیف بان فارسی درمی نکند. خلاصه آنکه این کتابها رسالات باید مشتمل باشد از روشهای تفرد آمیز و سیاستهای فتنه انگیز چه بطور مرز و چه وطنی مخصوصاً نباید آورده باشد به اغراض سیاسی خارجی در لغات پردهش تاریخی، نژادی یا ادبی و فرهنگی و ایران شناسی.

کتاب تاریخی ادبی، عالمانه، خارجی که از قبل و ترکی و فرنگی در روسی به فارسی ترجمه میشود اگر دارای هر دو جنبه از مورد زبان باشد، باید قسمت سودمند آنها ترجمه شود، قسمت بیان بخش اگر ترجمه شود باید به قصد مبارزه و مقابله عالمانه با آن باشد. جا بلان، زیرا که گفته منطقی ممکن است مؤثر باشد، نشانات و هر چه کرمی این بنیاد در انتشارات خود باید در هر حال از دروغ و ناکار پرهیز کند. به گفته نظامی کجوی: **چو توان هستی اوج کردی دروغی انسب ای خرج کردی**

برای چاپ و انتشار کتب رسالات نه تنها هزینه و حق الزحمه نیز خواهیم بلکه به سبب اطمینت فوق العاده سودمند بودن کتاب جایزه نیز خواهیم دادیم. این بنیاد در چاپ و انتشار کتابهای خود بطور مسلم ضرر مادی ندارد زیرا که اکثر ارزش تمام شدن، از کاغذ و چاپ و غیره، از راه فروش درآمد دارد. شاید بعضی تصور کنند که کار نامشعبیه به معافه مرحوم طاهر الدین باشد که نظم مرغ میفرید و از ای و شاهی، می نخت و رنگ می کرد و می زد و نخت یک شاهی عقیده ما بر اینست که اگر در این مؤلف ضرر مادی و مالی می کنیم سود معنوی که منظور ماست می بریم، و آن اینکه عقیده خود را که ترویج زبان درسی و حکیم وحدت ملی و نهایت ملی ایران است و از می بریم، این زبان به حساب مصارف و نف در راه، ایده آل، و هدف ملی خود محسوب می داریم.

برای اطلاعات و توضیحات بیشتر لطفاً به تکلمه منتشر شده در ابتدا ای کتابهای این بنیاد که اضافات و نقادتهایی که با هم دارد توجه فرمائید.

دکتر محمد شرفا
کتابخانه ۱۳۱۲

مقررات مربوط به جایزه های ادبی و تاریخی

ماده ۳۴ و قسماً اول

چنانچه درآمد موقوفات به مقدار قابل افزایش باید واقف یا شورای تولیت می تواند علاوه بر تالیف و ترجمه و چاپ کتب مبلغی از آن را تخصیص به جوایز برای تشویق دانشمندان، دانش پژوهان، نویسندگان و شاعران بدهند، بالاخص برای بهترین نویسندگان و شاعران در مجله آینده، بنابراین باید شعرا و نویسندگان را به سرودن اشعار و تصنیف قطعات نظم و نثر وطنی و ملی و اجتماعی، طرح اقتراعات و مسابقه با و دادن جوایز از درآمد موقوفات تشویق و ترغیب نمود، تشخیص این امور در زمان حیات با واقف است که با مشورت دوستان مطلع خود انجام می دهد پس با نیت شش نفره است که دو سوم از متولیان و یک سوم از نیت یدیه شرکت مطبوعاتی آینده یا هر کس را که آنها و اینها به جایشان معین کنند، مرکب خواهد بود.

ماده ۵ و قسماً پنجم

بسبب انحلال شرکت مطبوعاتی آینده آنچه در مورد تشخیص امور مربوط به بدان جوایز طبق ماده ۳۴ و قسماً اول مقرر در دیماه ۱۳۳۷ به عهده آن شرکت محول بوده از میان رفته و انجام آن امور منحصراً به عهده واقف و پس شورای تولیت است که می تواند از اهل بصیرت یاری بخواهند.

یادداشت واقف

جوایز جوایزی که در این موقوفات تعیین شده نیز مانند سایر امور آن پیرامون هدف آن است تکمیل وحدت ملی به وسیله زبان فارسی یعنی کتب و رسالات و مقالات و اشعاری که در پیرامون این هدف نوشته شود، خواه به زبان فارسی، خواه به زبانهای دیگر، خواه به وسیله ایرانیان یا ملل دیگر، خواه در خود ایران، خواه در خارج می تواند نامزد دریافت جایزه گردد و برای این کار آیین نامه ای باید تهیه شود، اجمالاً اصول آن را یادداشت می کنم.

کراس ۱۹/۸/۷۸ (۱۹)

جایزہ نامی دادہ شدہ

دانشمند ہندی، استاد بازنشستہ دانشکاہ علیگر، ہندوستان،	دکتر ذریعہ احمد	۱۳۶۸	۱
دانشمند ایرانی، استاد بازنشستہ دانشکاہ فردوسی اشدہ،	دکتر غلام حسین یوسفی	۱۳۶۹	۲
دانشمند مصری، متخصص ادبیات فارسی، استاد دانشکاہ عین شمس قاہرہ،	دکتر امین عبد الحمید بدوی	۱۳۶۹	۳
دانشمند ایرانی، از مدرسہ لغتنامہ دہجد	دکتر سید محمد دبیر سیستانی	۱۳۷۰	۴
دانشمند پاکستانی، استاد بازنشستہ دانشکاہ پنجاب، لاہور،	دکتر محمود الدین جمہد	۱۳۷۰	۵
دانشمند چینی، استاد و رئیس محترم فارسی دانشکاہ پکن چین،	جان خون مین	۱۳۷۱	۶
دانشمند تاجکستانی، استاد و متخصص ادبیات فارسی (دانشبہ تاجکستان)	دکتر کمال الدین عینی	۱۳۷۳	۷
دانشمند ایرانی، استاد بازنشستہ دانشکاہ تہران	دکتر منوچہر ستودہ	۱۳۷۴	۸
دانشمند ایرانی، استاد بازنشستہ دانشکاہ تہران	دکتر عبد الحسین زترین کوب	۱۳۷۹	۹
دانشمند انگلیسی، استاد بازنشستہ دانشکاہ پختہ پور، لاہور،	کلینفورڈ ادموند باسورث	۱۳۸۰	۱۰
سخن ساری نامور ایرانی	فریدون شیری	۱۳۸۰	۱۱
دانشمند ژاپنی، استاد بازنشستہ دانشکاہ مطالعات خارجی گیوڈا، ژاپن،	تسونہ نوکورا یاماگی	۱۳۸۲	۱۲
دانشمند امریکائی، استاد پیشین ایرانشناسی، دانشکاہ ہاروارد (امریکا)	پرسور ریچارڈ ڈزی	۱۳۸۳	۱۳

یادداشت

دامنه تاریخی قلمرو زبان فارسی تا قرن پیش در سرزمین پهناور هندوستان گسترده بود و بسیار بودند فاضلان و شاعران و مورخان و عارفانی که آثار خود را به فارسی می نوشتند. دو تن از میان آنان برجستگی بیش داشته اند: آزاد بلگرامی و علی خان آرزو. و از میان شاعران بیدل و غالب و هفتاد سال پیش محمد اقبال لاهوری.

کتابی که آقای دکتر سید حسن عباس دانشمند و ایرانشناس هند درین صحائف پرداخته سرگذشت مبسوط و محققانه ای است درباره آزاد بلگرامی متضمن بر آنچه درباره او برای محققان زبان فارسی ضرورت دارد و در تحقیقات ادبی می باید مطرح شود. بخشی از کتاب به فهرست آثار آزاد اختصاص دارد و نشانی است از گستردگی معارف ایرانی او و علاقه مندیش به زبان فارسی. یکی از خدمات مهم او کارهایی است که در تذکره نویسی شاعران پارسی گوی ازو برجای مانده است.

آقای دکتر سید حسن عباس از دانشگاه تهران به اخذ درجه دکتری در ادبیات فارسی نائل شده است. تحقیقات و مطالعات وسیعی که ایشان مخصوصاً در زمینه آثار زبان فارسی تألیف شده در قلمرو هندوستان دارد، اغلب تازگی دارد و آنچه تاکنون از ایشان مخصوصاً در مجلدات نامواره دکتر محمود افشار انتشار یافته، مفید بوده است.

رساله دکتری ایشان از نمونه های خوب تحقیق و تجسس در ادبیات فارسی برآمده از زیر دست فارسی پردازان هندوستان است و جامعیت آن حکایت از توغل ایشان در زمینه ای دارد که ما ایرانیان معمولاً اطلاعات وسیعی در آن مباحث نداریم و آنچه خاورشناسان در آن زمینه نوشته اند همه کهنگی پذیرفته است. چون مطالعات تازه افقهای جدیدی را بر روی ما می گشاید کتاب آقای دکتر عباس در باره آزاد از مقولات ضروری تحقیق در موضوع خود است. خوشبختانه با نوشته ایشان یکی از برجسته ترین ادیبان و سخن شناسان ادبیات فارسی در هند با این کتاب بطور برازنده ای شناسانده شده است.

احوال و آثار میر غلام علی آزاد بلگرامی

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

تقدیم به دوست دانشمند جناب آقای دکتر
سیدعارف نوشاهی * محقق و مبلغ زبان و ادبیات فارسی
که در تالیف این کتاب همواره تشویقها می کرد و به این
طریق در تحقیق و تفحص ما را دلگرم می ساخت.

خداوند او را نگهدارد.
دکتر سید حسن عباس

مقدمه

لامکان است مقام آزاد فوقِ عرش است خرام آزاد
سبحه گردان زکواکب هر شب فلکِ پیر به نام آزاد
گل شود گوش همه تن به چمن گر ببرد باد پیام آزاد
پیش آینه ضمیران طوطی می کند وصف کلام آزاد^(۱)

میرغلامعلی آزاد بلگرامی (۱۱۱۶ - ۱۲۰۰ هـ ق) از اخترانی است که در قرن
دوازدهم هجری در افق علمی شبه قاره درخشید و شعاعهای تابناک علم و فضل او از
هندوستان تا بیدن گرفت و گوشه‌هایی از دیار عرب را نیز منور کرد.

* ایشان از فضلی ابراندوست اهل پاکستان است (ناشر)

۱- این ابیات از شاگرد هندو مذهب آزاد، لجهمی نراین شفیق اورنگ آبادی است در وصف استادش آزاد. رک به:
شفیق اورنگ آبادی: گل رعنا ص ۹۵-۹۳.

در عرب دیوان ما هم شورها افکنده است گرم دارد بزمها را شعله الحان ما^(۱)

و کتاب او «سبحة المرجان فی آثار هندوستان» به مسقط رفته است^(۲) و در مصر چاپ شده است^(۳). آزاد در شاعری خود را سزاوار لقب «حسان الهند» می داند: چون مدح رسول کام من شد «حسان الهند» نام من شد^(۴)

اما مقام واقعی آزاد را باید در تحقیقات علمی و ادبی او جستجو کرد. بنده از چهار سال پیش شب و روز با آثار آزاد محشور بوده ام و در این مدت در گلستان آثار او سیر کرده ام. با در نظر داشتن وضع ادبی قرن دوازدهم هجری در شبه قاره که در این قرن مخصوصاً زبان فارسی رو به انحطاط بوده و با توجه به ابتکارهایی که آزاد در تألیفات خود کرده و تحقیقاتی که انجام داده است، بنده بدون گزاف او را به «خاتم المحققین هند» یاد می کنم. او شش تذکره درباره شاعران و عارفان تألیف نموده است و هر یک از این تذکرها خصوصیات دارد. مثلاً مآثر الکرام و شجرة طيبة مخصوص به تراجم علما و عرفا و شعرای بلگرام است. مآثر الکرام اولین تذکره جامعی است که در موضوع خود در شبه قاره نوشته شده است و روضة الاولیا در شرح حال عرفای مدفون در خلد آباد (دکن) نگاشته شده است. سرو آزاد شرح حال شاعرانی را دربردارد که از سال هزار هجری تا زمان تألیف کتاب یعنی ۱۱۶۶ هجری به هندوستان بسر می بردند، و دیوان شعر وی بالغ بر نه هزار بیت است. اگر او می گوید که:

در هند چومن طوطی خوشگو توان یافت
هم حرف شدم چشم غزالان حرم را
آزاد از آن شعله که دارد سخن من
افروخته ام شمع و چراغ آب و عم را
مبالغه شاعرانه نیست.

رو به مرفته او به زبان عربی پانزده اثر و به فارسی نوزده اثر به یادگار گذاشته است. درباره آثار عربی او، در دانشگاههای پنجاب، عثمانیه حیدرآباد، علیگر (هند) و مکه پژوهشهایی انجام شده است، اما تاکنون در احوال و آثار فارسی آزاد تحقیقی در

۱- آزاد بلگرامی: کلیات آزاد (نسخه خطی کتابخانه مجلس تهران، شماره ۶۶۲) ۱۹.

۲- ملکاپوری: محبوب الزمن تذکره شعرای دکن، ۱/۲۸۳-۲۸۴.

۳- شاه محمد خالد میان فاخری: ترجمه اردو مآثر الکرام، ۹۰ دائرة المصنفین کراچی، ۱۹۸۳ م.

۴- آزاد بلگرامی: خزانه عامره، ۴.

خورشأن او انجام نشده بود و بنده مفتخرم که به راهنمایی استادان و کمک دوستان در حد توان به پژوهش در احوال و آثار بلغرامی پرداختم و اینک به پیشگاه دوستداران ادبیات فارسی تقدیم می‌نمایم.

در این تحقیق بر آن بوده‌ام تا تصویر روشنی از زندگی و زمان، آثار و تألیفات، اندیشه و اخلاق آزاد ارائه نمایم، برای این مقصود تمامی آثار و تألیفات آزاد را به دقت مطالعه کرده‌ام. از آثار فارسی آزاد فقط پنج اثر از او چاپ شده است، بقیه آثار بصورت نسخ خطی در کتابخانه‌های هند و پاکستان و ایران و کشورهای دیگر نگهداری می‌شود. بنده موفق شدم که حداقل یک عکس از هر یک از آثار چاپ نشده آزاد را به دست بیاورم و در این تحقیق معرفی کنم.

در انتخاب منابع و مآخذ پیرامون زندگانی آزاد در مرحله اول به خود آثار و گفته‌های آزاد توجه و اعتماد داشته‌ام، در مرحله دوم به منابع معاصر آزاد استناد کرده‌ام و در مرحله سوم به ندرت به مآخذ متأخرتر از آزاد روی آورده‌ام. در این تحقیق سعی نموده‌ام که از لحاظ کتابشناسی و نسخه‌شناسی نیز اطلاعاتی به علاقه‌مندان داده شود، برای این کار فهرستهای نسخه‌های خطی و چاپی گوناگون را به دقت ورق گردانی کرده، حتی به گنجینه‌های شخصی مراجعه کرده‌ام. در نتیجه راجع به کتابهای خطی و نسخه‌های متعدد آن نیز بحث کرده‌ام. همچنین اگر کتاب چاپ شده است یا به زبانهای مختلف ترجمه گردیده است، سعی کرده‌ام با آوردن مشخصات چاپی ترجمه‌های آن را نیز معرفی کنم. امیدوارم مساعی بنده در راه شناخت مقام واقعی آن دانشی مرد نه تنها برای هموطنان آزاد، بلکه برای تمام علاقه‌مندان به فرهنگ مشترک ایران و شبه قاره بویژه در زمینه ادبیات فارسی مفید واقع شود.

از استادان بزرگ هند جناب آقای پروفیسور نذیر احمد، پروفیسور سید امیر حسن عابدی، دکتر مختارالدین احمد و دکتر ضیاءالدین دیسانی بسیار سپاسگزارم که کارهای پژوهشی بنده را به نظر استحسان دیده و برای اینگونه خدمات علمی و فرهنگی همواره تشویق می‌فرمایند.

در خاتمه بر خود واجب می‌بینم که از استادان شفیق و مهربان دانشگاه تهران جناب آقای دکتر اسماعیل حاکمی، جناب آقای دکتر مظاهر مصفا و جناب آقای دکتر جلیل

تجلیل سپاسگزاری کنم که در تہیہ و تدوین این رسالہ راہنماییہا و مشکل گشاییہا فرمودند و بندہ را مشمول عنایات خود قرار دادند. بر خود لازم می دانم کہ اینجا یادی از استاد محترم شادروان جناب آقای دکتر احمد تفضلی، رئیس بخش اسبق دانشجویان خارجی کردہ شود و برای شادی روح ایشان از خدای بزرگ مسئلت می نمایم و از استاد محترم سرکار خانم دکتر ژالہ آموزگار نیز تشکر می کنم کہ علاوہ بر راہنمایی ہای استادانہ، ہمیشہ بر ما دانشجویان خارجی شفقت و عنایت می فرمودند و مشکلات درسی را با دلسوزی تمام حل می نمودند. از مسئولین محترم دانشگاه تہران و وزارت علوم، تحقیقات و فناوری مخصوصاً سرکار خانم معمارزادہ صمیمانہ تشکر می نمایم کہ برای بندہ راہ آموزش عالی را ہموار و سازگار ساختند. از رفیق مہربان جناب آقای دکتر سید عارف نوشاہی (پاکستانی) نیز تشکر می کنم کہ موضوع تحقیق و پژوهش را ایشان بہ من پیشنهاد کردند و پس از آن در تہیہ مواد نیز از ہیچ کمکی دریغ نفرمودند و عکس چندین نسخہ خطی مورد نیاز با مساعدت ایشان از کتابخانہ ہای پاکستانی بہ دست اینجانب رسید. همچنین از آقای حکیم سید ظل الرحمن (علیگر)، پروفیسور حافظ محمد طاہر علی (شانتی نکیتن)، پروفیسور نثار احمد فاروقی (دہلی)، دکتر سید احسن الظفر (لکھنو)، دکتر محمد علی اثر (حیدرآباد)، آقای حکیم محمد سعید (کراچی)، آقای مشفق خواجہ (کراچی)، دکتر معین الدین عقیل (کراچی)، دکتر سلیم اختر (اسلام آباد)، آقای محمد نذیر رانجھا (اسلام آباد)، پروفیسور محمد اقبال مجددی (لاہور) و دکتر نجم الاسلام (جام شورو - سند) کہ در فراہم نمودن منابع و مواد مورد نیاز بندہ را کمک فرمودہ اند سپاسگزار ہستم. همچنین باید اعتراف کنم کہ اگر تشویقہای برادر بزرگم آقای دکتر سید علی عباس (دانشگاہ بہار، مظفرپور) نبود، نمی توانستم این تحقیق را بطور شایستہ عرضہ کنم.

وقتی این کتاب را برای چاپ آمادہ می کردم دوست دانشمند آقای محمود فتوحی لطف فرمودہ مروری بہ این کتاب کردند و تصحیحات لازم کمک نمودہ و متی بر بندہ نہادند.

در پایان از جناب آقای ایرج افشار و ہیأت محترم گزینش کتاب مخصوصاً استاد ارجمند جناب آقای دکتر سید جعفر شہیدی رئیس مؤسسہ لغتنامہ دہخدا تشکر

می‌نمایم که چاپ این کتاب را از طرف موقوفات دکتر محمود افشار پذیرفتند. ایشان همواره مروّج و مشوّق زبان و ادبیات فارسی در شبه قاره می‌باشند. توفیق و سلامتی همه سروران گرامی که در تهیه و تدوین و غلط‌گیری و چاپ و نشر این کتاب سهمی داشته‌اند، بویژه دوست دیرین آقای محمد رسول دریاگشت را از خداوند متعال مسئلت دارم.

دکتر سید حسن عباس
تهران - ۱۳۷۳

سالشمار زندگانی آزاد

تولد آزاد در محلہ میدان پورہ واقع در بلگرام (ہند).	یکشنبہ ۲۵ صفر ۱۱۶۶ھ ق/
	۹ ژوئن ۱۷۰۴ م
بہ شاہجہان آباد (دہلی) نزد میر عبدالجلیل بلگرامی رفت و دو سال در آنجا نزد وی درس حدیث خواند.	۱۱۳۴ھ ق
از دہلی بہ بلگرام بازگشت.	۱۱۳۷ھ ق
با میرسید لطف اللہ معروف بہ شاہ لدھا بلگرامی در طریقہ چشتیہ بیعت نمود.	۱۱۳۷ھ ق
وفات میر عبدالجلیل بلگرامی جد مادری و استاد آزاد.	۱۱۳۸ھ ق
از بلگرام بہ سیوستان (سند) رفت.	ذی الحجہ ۱۱۴۲ھ ق
با شاہ فقیر اللہ آفرین لاهوری شاعر معروف در لاهور دیدار کرد.	۲۹ محرم ۱۱۴۳ھ ق
بہ سیوستان (سند) رسید و بہ مدت چہار سال در آنجا بہ عنوان میربخشی گری و وقایع نویسی وظایف خود را انجام داد.	۱۰ ربیع الاول ۱۱۴۳ھ ق

- تذکره ید بیضا را در سیوستان (سند) تألیف کرد. ۱۱۴۵ هـ. ق
- در لاهور به سر برد و در آنجا با شاه فقیرالله آفرین لاهوری مصاحبت داشت. ۱۲ تا ۱۴ رجب ۱۱۴۷ هـ. ق
- از سیوستان (سند) به بلگرام بازگشت و در حین سفر در شهر بهکر با حزین لاهیجی و در لاهور با والہ داغستانی دیدار کرد. تا شاهجهان آباد با والہ داغستانی رفت و آنجا یک هفته ماند، سپس به الله آباد نزد خانواده خود رفت. اواسط ۱۱۴۷ هـ. ق
- به شهر لکهنو رفت در آنجا در تکیه سید جعفر روحی رنیر پوری چند روز ماند. ۱۸ ذی الحجہ ۱۱۴۸ هـ. ق
- نسخه اول ید بیضا را منسوخ و نسخه دیگر با اضافات تألیف کرد. ۱۱۴۸ هـ. ق
- از بلگرام به سفر حج عازم شد. «سفر خیر» تاریخ این سفر است. دوشنبه ۳ رجب ۱۱۵۰ هـ. ق
- در مالوا با نواب آصف جاہ دیدار کرد و از او برای این سفر کمک خواست. ۲۲ شعبان ۱۱۵۰ هـ. ق
- در بهوپال در رکاب نواب آصف جاہ با دشمن او جنگید. رمضان ۱۱۵۰ هـ. ق
- از بهوپال بیرون آمد. اوایل شوال ۱۱۵۰ هـ. ق
- به شهر برهان پور وارد شد. ۲۱ شوال ۱۱۵۰ هـ. ق
- وارد شهر ساحلی سورت گردید. ذیقعدہ ۱۱۵۰ هـ. ق
- برای حجاز سوار کشتی شد. ۲۴ ذیقعدہ ۱۱۵۰ هـ. ق
- مثنوی طلسم اعظم را در واقعات سفر حج سرود. ۱۱۵۰ هـ. ق
- کار تألیف مآثر الکرام تاریخ بلگرام را آغاز کرده، اما به خاطر پیش آمدن سفر حج آن را ناتمام گذاشت. ۱۱۵۰ هـ. ق

وارد ساحل جدّه شد و با شیخ محمد فاخر زایر الله آبادی ^(۲) در همانجا ملاقات کرد.	۱۸ محرم ^(۱) ۱۱۵۱ ه.ق
به شهر جدّه وارد می شود.	۱۹ محرم ۱۱۵۱ ه.ق
به ام القریٰ رفت و سعادت زیارت آستان بیت الله یافت.	۲۳ محرم ۱۱۵۱ ه.ق
از مکه معظمه، عازم مدینه منوره گردید.	جمعه ۲۶ محرم ۱۱۵۱ ه.ق
به وقت سحر وارد مدینه منوره شد و حدود هشت ماه در آن شهر ساکن شد، و صحیح بخاری را نزد شیخ محمد حیات سندی المدنی خواند و اجازه صحاح سته و سایر مفردات از شیخ اخذ کرد. همانجا این غزل را در مدح خاتم الانبیاء (ص) سرود: نمود جلوه، اعجاز شمع مُطلبی نماند شوخی چشم شرار بولهبی به ملک هند چومن نیست طوطی آزاد که کرد تربیت من شکر لب عربی از مدینه منوره به مکه معظمه روانه شد. مناسک حج را بجا آورد. «عمل اعظم» تاریخ آن است.	۲۵ صفر ۱۱۵۱ ه.ق
در مکه و طایف نزد شیخ عبدالوهاب طنطاوی فواید فن حدیث را برگرفت. مثنوی معراج الکمال در تکمله مثنوی امواج الخیال سروده میر عبدالجلیل بلگرامی را در مدینه منوره به پایان رسانید.	۱۴ شوال ۱۱۵۱ ه.ق ذی الحجه ۱۱۵۱ تا صفر
به طایف رفت و به زیارت مرقد حضرت عبدالله بن	۱۱۵۲ ه.ق
	ربیع الاول ۱۱۵۲ ه.ق

۱- آزاد بلگرامی در سرو آزاد (ص ۲۳) نوشته است که «نوزدهم محرم سنه احدی و خمسین و مائة و الف به بندر جدّه نازل شد». و در مآثر الکرام (ص ۲۹۴) می نویسد: «هزدهم محرم کشتی به کنار جدّه برخورد».

۲- برای شرح حال او رک به: سرو آزاد، ۲۱۰-۲۱۹ عبدالوهاب افتخار دولت آبادی: تذکره بی نظیر، ۶۹-۱۷۱ صدیق حسن خان: شمع انجمن، ۱۸۶-۱۸۸ حسینعلی خان هاشمی عظیم آبادی: نشر عشق، ۶۲۲-۶۲۵.

عباس مشرف شد.	
به بندر جدّه رفت.	اواخر ربیع الآخر ۱۱۵۲ هـ. ق
به کشتی سوار شد.	۳ جمادی الاولی ۱۱۵۲ هـ. ق
به بندر مخا (یمن) رسید و چهار روز در آنجا ماند و به سیر و سیاحت آن شهر و اطراف آن را پرداخت، نیز به زیارت ضریح مبارک حضرت شاذلی مشرف گشت ^(۱) .	۱۱ جمادی الاولی ۱۱۵۲ هـ. ق
کشتی وی به بندر سُورْت (هند) رسید و لنگر انداخت.	۲۹ جمادی الاولی ۱۱۵۲ هـ. ق
وارد بندر سُورْت شد و از کلمه «سفر بخیر» تاریخ اتمام سفر حج را یافته است. پنج ماه در سُورْت ماند.	۲ جمادی الآخر ۱۱۵۲ هـ. ق
وارد شهر اورنگ آباد (دکن) شد و در تکیه باباشاه مسافر غجدوانی سکونت گزید.	۷ ذیقعدہ ۱۱۵۲ هـ. ق
به روضه (خلدآباد) برای زیارت خفتگان آن محل رفت.	اواخر ذیقعدہ ۱۱۵۲ هـ. ق
در تکیه باباشاه مسافر غجدوانی سکونت داشت.	۱۱۵۲ هـ. ق تا ۱۱۵۹ هـ. ق
برای دیدن قلعه محمدآباد به پیدر رفت.	۲ رمضان ۱۱۵۴ هـ. ق
برای سیر و سیاحت به حیدرآباد رفت.	۴ محرم ۱۱۵۵ هـ. ق
برادرش غلامحسن در حمله‌های مرهته‌ها زخمی شد.	پنجشنبه ۲۹ محرم ۱۱۵۵ هـ. ق
برادرش درگذشت.	جمعه ۳۰ محرم ۱۱۵۵ هـ. ق
از حیدرآباد بیرون آمد.	۱۹ صفر ۱۱۵۵ هـ. ق

۱- ابوالحسن علی بن عبدالله شاذلی (۵۹۱-۶۵۶ هـ. ق). شاذله قریه‌ای است در افریقا و طایفه شاذلیه بدو منسوب است. شیخ تاج‌الدین بن عطاءالله در احوال وی رساله‌ای مستقل تألیف کرده است. شیخ احمد ابوالعباس (م ۶۸۶ هـ. ق) از اعظم خلفای او است و او را وی موسوم به «حزب الشاذلی» معروف است. علاوه بر این در آداب تصوف «الامین» و «السراج‌الجلیل فی خواص حسبنالله و نعم الوکیل» دارد. ابن تیمیه در رد «حزب الشاذلی» رساله‌ای نوشته است. احمد بن عباد در سیرت و طریقه شاذلی کتابی مستقل به نام «مفاخرالعالمیه فی المآثر الشاذلیه» دارد.

* مآثرالکرام (حاشیه) ۲۹۶.

به اورنگ آباد بازگشت.	۱۵ جمادی الاولی ۱۱۵۵ هـ.ق
در این دوران کتاب شجره طیبه را تألیف کرد.	۱۱۴۷ - ۱۱۵۶ هـ.ق
همراه نواب نظام الدوله به «سری رنگ پتن» رفت.	۲۷ ذیقعده ۱۱۵۹ هـ.ق
به «گلبرگه» رفت و مزارات خواجه گیسو دراز و مولانا علاءالدین انصاری را زیارت کرد.	۱۱۶۰ هـ.ق
دوباره قصد سفر حجاز داشت اما عملی نشد.	رمضان ۱۱۶۱ هـ.ق
به برهان پور رفت و همان سال به اورنگ آباد بازگشت.	۱۱۶۱ هـ.ق
کار تألیف کتاب روضة الاولیا را در دکن به پایان رساند.	۱۱۶۱ هـ.ق
به ازکات رفت و یک سال و چند ماه در آنجا اقامت داشت. در این میان رساله شمامة العنبر فی ماورد من سیدالبشر (عربی) را در همان شهر تألیف کرد.	۱۴ شوال ۱۱۶۲ هـ.ق
باز به شهر برهان پور سفر کرد و پس از سیر و سیاحت به اورنگ آباد بازگشت.	۱۱۶۲ هـ.ق
دوباره به اورنگ آباد آمد.	۱۵ جمادی الاولی ۱۱۶۴ هـ.ق
درگذشت میرسید محمد نوح، پدر آزاد.	۱۰ محرم ۱۱۶۵ هـ.ق
به حیدرآباد رفت.	۷ شعبان ۱۱۶۵ هـ.ق
به اورنگ آباد برگشت.	۵ ذی الحجة ۱۱۶۵ هـ.ق
کار تألیف کتاب مآثرالکرام تاریخ بلگرام را به اتمام رساند.	۱۱۶۶ هـ.ق
پایان کار تألیف سرو آزاد.	۱۱۶۶ هـ.ق
درگذشت نورالحسین تنها فرزند آزاد.	۱۱۶۸ هـ.ق
در اورنگ آباد در تکیه شاه محمود سکونت داشت.	جمادی الاولی ۱۱۷۵ هـ.ق
تذکره خزانه عامره را در اورنگ آباد تألیف کرد.	۱۱۷۶ هـ.ق
سبحة المرجان فی آثار هندوستان (عربی) را تألیف	۱۱۷۷ هـ.ق

- کرد.
- ۱۱۷۸ هـ. ق دو فصل آخر از کتاب سبحة المرجان را به نام
غزلان الهند به فارسی ترجمه کرد.
- ۱۱۸۳ هـ. ق غلام امام، برادر دیگر آزاد درگذشت.
- ۱۱۸۵ هـ. ق وفات میرسید محمد شاعر بلگرامی که دایی و استاد او
بود.
- ۱۱۸۷ هـ. ق منظومه مرآة الجمال (عربی) را سرود.
- ۱۱۹۱ هـ. ق قطعه‌ای زمین برای قبر خود در روضه (خلدآباد)
خریداری کرده و خوابگاه روشن، نام گذاشت.
- ۱۱۷۹-۱۱۹۴ هـ. ق هفت دیوان شعر عربی به نام السبعة السیارة
سرود.
- ۱۱۹۴ هـ. ق دفتر اول مثنوی مظهر البرکات (عربی) را در اورنگ آباد
به مدت یک سال تألیف کرد.
- ۱۱۹۵ هـ. ق دفتر دوم مثنوی مظهر البرکات (عربی) را در حیدرآباد به
مدت حدود پنج ماه سرود.
- جمادی الآخر - شعبان
۱۱۹۵ هـ. ق دفتر سوم و چهارم مثنوی مظهر البرکات را در اورنگ آباد
سرود.
- ۱۱۹۶ هـ. ق دفتر پنجم، ششم و هفتم مثنوی مظهر البرکات را سرود.
- ۱۱۹۶ هـ. ق رساله‌ای به نام شفاء العلیل فی اصلاح کلام ابوالطیب
المتنبی (عربی) را تألیف کرد.
- ۲۴ ذی قعدة ۱۲۰۰ هـ. ق درگذشت و در روضه (خلدآباد) مدفون گردید.

* * *

فصل اول

اوضاع سیاسی و اجتماعی و ادبی

در

قرن دوازدهم هجری در شبه قاره

اوضاع سیاسی و اجتماعی

اورنگ زیب عالمگیر امپراطور مغول (حک: ۱۰۶۸ - ۱۱۱۸ ه.ق) پس از پنجاه سال حکومت در شبه قاره در سن ۹۲ سالگی در ۱۱۱۸ ه.ق چشم از جهان فرو بست. اورنگ زیب با حسن تدبیر و هوشیاری، امنیتی فراگیر در سرزمین هند بوجود آورد، اما پس از وفات او اغتشاش و ناامنی سراسر هندوستان را فرا گرفت و جانشینان وی که فاقد آن اراده و تدبیر سیاسی بودند، نتوانستند از انحطاط دولت و سلسله گورکانی در هند جلوگیری کنند.

گورکانیان هند نه فقط شبه قاره را با یک اتحاد سیاسی آشنا کردند و مفهوم جدیدی از ملیت بوجود آوردند، بلکه با ایجاد هم آهنگی و وحدت ملی چنان ساختار سیاسی و متمدنی بوجود آوردند که استعداد های خلاق توانستند در آن جامعه رشد کنند. سده یازدهم هجری نقطه اوج آن تمدن و فرهنگ است و در سده دوازدهم هجری شاهد افول و زوال سلطنت عظیم گورکانیان هند هستیم. درگذشت اورنگ زیب عالمگیر رویداد مهم این دوران است که پس از آن تا پنجاه سال جانشینان نالایق و عیاش و ضعیف وی، حکومت کردند. از ۱۱۱۸ ه.ق تا ۱۱۳۰ ه.ق یعنی در ظرف دوازده سال شش بار در میان فرزندان اورنگ زیب بر سر تخت نشینی جنگهایی رخ داد. اورنگ زیب به خوبی می دانست که جنگ بر سر جانشینی تا چه اندازه تباهی و نابودی را به بار می آورد. لذا او برای جلوگیری از کشاکش بین فرزندانش مملکت را میان سه فرزند خود تقسیم کرد. اما

به علت عدم لیاقت جانشینان، امپراطوری باشکوه و کم نظیر تیموریان هند منقرض گردید و از بین رفت.

جانشینان اورنگ زیب

۱- بهادر شاه اول (۱۱۱۸ - ۱۱۲۴ هـ.ق / ۱۷۰۷ - ۱۷۱۲ م)

پس از وفات اورنگ زیب فرزند بزرگ او معظم با لقب بهادرشاه بر تخت حکومت نشست. او مردی فیاض، نیک طبع و فاضل بود و امرا و درباریان وی نیز با تجربه بودند. اما پس از چهار سال تخت نشینی، او در ۱۱۲۴ هـ.ق / ۱۷۱۲ م در لاهور درگذشت.

۲- جهاندارشاه (معزالدین) (۱۱۲۴ - ۱۱۲۵ هـ.ق / ۱۷۱۲ - ۱۷۱۳ م)

بعد از درگذشت بهادرشاه بین فرزندان او در نزدیکی لاهور بار دیگر جنگ تخت نشینی درگرفت، در حالی که نعش پدرشان در حدود یک ماه همچنان بدون گور و کفن ماند. در این جنگ جهاندار شاه پیروز شد. او معتاد بود و در عادات و اطوار و شخصیت وی وقار شاهانه و اعتدال و روحیه‌ای که خاصه شاهان تیمور بود، وجود نداشت. خافی خان می نویسد:

«چنان بازار رود و سرود قوم قوالان و کلاونت و دهادهی گرم گردید که نزدیک بود قاضی قرابه کش و مفتی پیاله نوش گردد. اعتبار خانه زادان و دیگر صاحب کمالان و علما از میان برخاست.»^(۱)

فرخ سیر برادرزاده جهاندارشاه با کمک درباریان با نفوذ، وی را از تخت پایین کشید و خود بر جای او نشست. گویا در آن وقت قدرت حقیقی در دست سادات بارهه بود. جهاندارشاه در ۱۱۲۴ هـ.ق به قتل رسید.

۳- فرخ سیر (۱۱۲۵ - ۱۱۳۱ هـ.ق / ۱۷۱۳ - ۱۷۱۹ م)

فرخ سیر شخصی عاری از استعداد اداره امور مملکتی و انتظامی بود. او در دست

۱- خافی خان: منتخب اللباب ۲ / ۶۸۷-۶۹۰.

امرای دربار خود مخصوصاً سادات بارهه مانند عروسکی بود. وقتی فرخ سیر می خواست از شرّ سادات بارهه خلاص شود، آنان وی را دستگیر نموده چشمهایش را کور کرده و در ۱۱۳۱ ه. ق به قتل رساندند.

در زمان فرخ سیر رویداد مهمی که مسیر تاریخ شبه قاره را تغییر داد این بود که فرخ سیر در ۱۱۲۸ ه. ق مریض شد و کمپانی هند شرقی (East India Company) برای اخذ امتیازات تجاری توصیه‌های خود را نزد فرخ سیر فرستاد. پادشاه مریض بود و ویلیام هملتن که نماینده کمپانی مذکور بود، به معالجه او پرداخت، پادشاه با علاج و معالجه وی بهبود یافت. فرخ سیر در مقابل این کار، امتیازات تجاری به کمپانی هند شرقی داده و از آن پس آنها می توانستند بدون پرداخت هیچ‌گونه عوارضی در منطقه بنگال تجارت کنند، که بعداً به تسلط انگلیسیها بر سراسر منطقه منجر گردید.

۴- محمدشاه (۱۱۳۱ - ۱۱۶۱ ه. ق / ۱۷۱۹ - ۱۷۴۸ م)

سادات بارهه پس از فرخ سیر، رفیع الدرجات و رفیع الدوله را یکی پس از دیگری بر تخت سلطنت نشاندند. هر دو پادشاه به مرض سل و دِق گرفتار بودند و در عرصه چند ماه درگذشتند. آنان شاهزاده روشن اختر را در ۱۱۳۱ ه. ق / ۱۷۱۹ م با لقب محمدشاه بر تخت حکومت نشاندند. پس از درگذشت اورنگ زیب یعنی در ظرف دوازده سال این ششمین پادشاه گورکانی بود که بر تخت سلطنت می نشست. در زمان او ارکان و ایوان حکومت یکی بعد از دیگری فرو ریخته و او فقط تماشاگر این دگرگونیها بود و خود را «غرق می ناب» می کرد. او نیز اهل سلطنت و حکومت نبود و از هنر شاهی عاری بود. سادات بارهه وی را نیز بی دست و پا نموده بودند. در زمان سلطنت سی ساله وی، سلطنت عظیم الشان گورکانیان از هم پاشید و به همین علت مورخین او را «خاتم السلاطین بابریه» نامیده‌اند.^(۱) تاریخ نویس معاصر وی خافی خان می نویسد:

«انتظام سلطنت خاندان تیموریه از میان برخاسته بود. کبیر و صغیر هر قوم به سبب تسلط هر دو برادر (یعنی حسنعلی خان و حسینعلی خان از

۱- «خاتم السلاطین بابریه است، چه بعد او سلطنت غیر از نام چیز دیگر ندارد». غلامحسین طباطبائی: سیرالمتأخرین ۳/ ۸۷۰.

سادات بارهه) و اختیار رتن چنڈ (وزیر پادشاه) در کُل امور ملکی و مالی که سوای مردم بارهه و قوم بقال را نوازش می نمودند متنفر بودند و شرفای هر دیار به خواری و بی اعتباری زیست می نمودند»^(۱)

در زمان حکومت نسبتاً طولانی محمدشاه نیز کوششی برای تقویت بنیانهای حکومت نشد. نظام الملک آصف جاه که امیری مخلص بود، برای کنترل اوضاع بسیار کوشید، اما سودی نداشت. او نیز به تنگ آمده راهی دکن شد و در آنجا در ۱۷۲۴ م سلطنت خود مختار اعلام کرد. محمدشاه در ۱۱۶۱ هـ. ق / ۱۷۴۸ م فوت شد. در زمان محمدشاه، در ۱۷۳۹ م نادرشاه به دهلی حمله کرده بود که یکی از وقایع مهم تاریخ شبه قاره در اواخر حکومت تیموریان محسوب می شود.

۵- احمدشاه (۱۱۶۱ - ۱۱۶۷ هـ. ق / ۱۷۲۸ - ۱۷۵۲ م)

احمدشاه جانشین محمدشاه نیز مرد نالایق و بی تجربه بود. او همه وقت به عیش و عشرت مشغول می بود، و تمام امور سلطنتی را به عهده جاوید خان خواجه سرا محول کرده بود. خواجه سرا نیز جاهل، بی تجربه و خودخواه بود.^(۲) احمدشاه غرق عیش و طرب و رقص و سرور و خوشگذرانی بود. در زمان او، دهلی به مرکز آشوب و اغتشاش و هرج و مرج و دربار به گهواره توطئه ها مبدل شده بود. در نتیجه او نیز در ۱۱۶۷ هـ. ق عزل گردید و عزیزالدین بن جهاندار شاه با لقب عالمگیر ثانی بر تخت سلطنت نشاند شد. در خلال آن احمدشاه ابدالی حملات خود را بر پنجاب ادامه داد.

۶- عالمگیر ثانی (۱۱۶۷ - ۱۱۷۳ هـ. ق / ۱۷۵۲ - ۱۷۵۹ م)

عالمگیر ثانی با وجوی که مرد نیک دل، عابد و علاقه مند به مطالعه و کتاب بود، اما به علت عدم صحت و استعداد، نتوانست مملکت را اصلاح کند. او نیز در ۱۱۷۳ هـ. ق به قتل رسید.

۱- خافی خان: منتخب اللباب ۹۰۲/۲.

۲- شاه غلامعلی دهلوی: مقالات مظهري، ۲۸.

۷- شاه عالم ثانی (۱۱۷۳ - ۱۲۲۱ ه. ق / ۱۷۵۹ - ۱۸۰۶ م)

پس از کشته شدن عالمگیر ثانی پسرش شاهزاده عالی گوهر در کھتولی (Khatauli) در نواحی پٹنا (Patna) لقب شاه عالم ثانی را اختیار کرده اعلام پادشاهی کرد. او تا دوازده سال به دهلی که مرکز حکومت بود نیامد، بلکه در منطقه بنگال علیه دخالت‌های انگلیسیها مشغول عملیات سیاسی و نظامی بود. در این مدت رویدادهای بسیار مهم رخ داد. در ۱۷۶۱ م احمدشاه ابدالی در پانی پت (Panipat) مرهته‌ها را شکست داد و نیروی نظامی آنان را از بین برد. انگلیسیها در ۱۷۵۷ م در جنگ پلاسی (Palasi) به نواب سراج الدوله پیروز شدند و شاه عالم نیز در ۱۷۶۴ م از انگلیسیها شکست خورد. او به الله‌آباد (Allahabad) آمده و نجیب الدوله را معاون خود کرده به دهلی فرستاد. در ۱۷۷۲ م وقتی که نجیب الدوله فوت شد او نیز از الله‌آباد به دهلی مراجعت کرد و بر تخت سلطنت دهلی نشست، لیکن دیری نپائید که شاه عالم ثانی به دست غلام قادر روئیله عزل شد و غلام قادر چشمهای او را کور کرد. وفات او در ۱۸۰۶ م اتفاق افتاد.

۸- بهادرشاه ظفر (۱۲۵۳ - ۱۲۷۲ ه. ق / ۱۸۳۷ - ۱۸۵۸ م)

پس از درگذشت شاه عالم ثانی، اکبرشاه ثانی بر تخت سلطنت نشست. او جیره‌خوار انگلیسیها بود و در ۱۸۳۷ م وفات یافت. بعد از وفات او بهادر شاه ظفر سلطنت را در دست گرفت. او نیک طبع و صاحب ذوق شعری بود. در شعر ظفر تخلص می‌کرد، اما وقتی که او به سلطنت و حکومت رسید حاکم اصلی شبه قاره انگلیسیها شده بودند. در ۱۸۵۷ م سپاهیان هندی علیه حکام انگلیسی شورش کردند، ولی پیروزی از آن انگلیسیها شد و سپاهیان هندی سرکوب شدند. پس از فرونشاندن شورش، انگلیسیها بهادرشاه ظفر را بازداشت نموده به رنگون (Rangoon) پایتخت برمه (میانمار فعلی) فرستادند و او همانجا درگذشت و بدین ترتیب چراغ سلطنت تیموریان در هند خاموش گشت.

این یک واقعیت تلخ است که هیچ کدام از جانشینان اورنگ زیب پس از درگذشت او نتوانستند مملکت وسیع و عریض هند را اداره کنند و علت اصلی این بود که در میان تیموریان هند هیچ اصول و قاعده تخت‌نشینی وجود نداشت. هر وقت پادشاهی فوت

می کرد، در میان پسران وی بر سر تصاحب نمودن تخت، جنگ در می گرفت و موج هرج و مرج، ناامنی و آشوب شدیدتر می شد و در نتیجه آن ضایعات و خسارات مالی و اقتصادی نیز بیشتر می شد. پس از درگذشت اورنگ زیب، بازار رقص و سرور گرم شده بود. ما نمونه ای از آن وضع را به نقل از مورخ معاصر آنها خافی خان در صفحات پیشین درج کرده ایم. در زمان محمدشاه رکاکت و ابتذال در جامعه به اوج خود رسیده بود. مردان مانند زنان لباس می پوشیدند و در گفتگو سخنان زشت به کار می بردند، حتی مانند زنان گفتگو می کردند. فائز دهلوی (م ۱۱۵۱ ه. ق) یکی از شاعران آن دوره است که در ابیات زیر اوضاع اجتماعی آن زمان را چنین به تصویر کشیده است:

مشق حرف و گفتگو چون زن کنند رخت چون نسوان همه در تن کنند
جامه ها چسبیده بر تن همچو پوست هم نمودار از درونش مو به پوست^(۱)

وارد تهرانی درباره احوال و اوضاع دهلی چنین اظهار نظر کرده است:

«الحال، جمیع ساکنان شهر، خدا را فراموش کرده اند و از خاص و عام لباس زنانه اختیار کرده، به جای نماز و روزه به حرام کاری و شراب خواری و اغلام بازی مطلق العنان شده اند. غرض درین ایام در بلده دارالخلافت شاهجهان آباد این اطوار شنیعه و افعال ناشایسته و اعمال فاعل و مفعول به حدی رواج یافته بود که اگر خدا نخواسته از این نعمت عظمی کسی محروم مانده باشد، بر او ریشخندها می کردند.»^(۲)

* * *

۱- تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و هند ۵: (فارسی ادب ۳) ۱۳.

۲- وارد تهرانی: تاریخ نادرشاهی (نادرنامه)، ۴۲.

اوضاع ادبی در این دوره

قرن دوازدهم هجری در تاریخ شبه قاره هند و پاکستان دوران هرج و مرج سیاسی و انحطاط اجتماعی قلمداد شده است. در زمان بابر (۹۳۲ - ۹۳۷ ه.ق)، همایون (۹۳۷ - ۹۴۷ ه.ق)، اکبر (۹۶۳ - ۱۰۱۴ ه.ق)، جهانگیر (۱۰۱۴ - ۱۰۳۷ ه.ق) و شاهجهان (۱۰۳۷ - ۱۰۶۸ ه.ق) زبان فارسی به اوج خود رسیده بود و شعرای فارسیگو از قلمرو زبان فارسی یعنی از ایران و ماوراءالنهر به هندوستان روی آوردند. پادشاهان تیموری هند آنان را چنان نواختند که برخی از آنها ملک الشعرا دربار شدند. شاهان تیموری در سرپرستی این زبان هیچ کوتاهی نورزیدند و به همین خاطر می بینیم که از بابر تا اورنگ زیب یعنی از سال ۹۳۲ ه.ق تا ۱۱۱۸ ه.ق این زبان بی نهایت ترقی کرد و صدها کتاب در موضوعات مختلف به زبان فارسی در قلمرو شبه قاره نگاشته شد. این زبان فقط متعلق به مسلمانان نبود، بلکه هندوان نیز پیشقدمی کرده، این زبان را یاد گرفتند و دوشادوش مسلمانان به تألیف کتب فارسی پرداختند. این وضع تا موقع تخت نشینی اورنگ زیب برقرار ماند. اورنگ زیب در ۱۰۶۸ ه.ق تخت نشین شد، او مدام جنگهایی داشت و نتوانست مانند نیاکان خود در حمایت از زبان فارسی کار شایانی انجام دهد. او منصب «ملک الشعرا» دربار را حذف نمود و دربار را از شاعران درباری خالی کرد و از سرپرستی شعرا و صاحب کمالان دست کشید. پس از وفات او، جانشینان وی نیز بر سر تخت نشینی به جنگ پرداختند. هیچ کدام از جانشینان اورنگ زیب صاحب علم نبودند،

چه رسد به اینکه از صاحب کمالان حمایت کنند. اما ریشه زبان فارسی در جوامع هندوستان چنان نفوذ کرده بود که با وجودی که بعد از اورنگ زیب از حمایت شاهان محروم ماند، ولی هنوز در سراسر قلمرو وسیع و پهناور هندوستان زنده و در میان فضلا و علمای آن زمان محبوب بود. آزاد بلگرامی می نویسد:

«صاحبقران ثانی شاهجهان می گفت: «پورب [شرق هند] شیراز مملکت ماست، و تا حدود ۱۱۳۰ ه. ق هنگامه علم و علما درین گل زمین گرمی داشت.»^(۱)

اما پس از ۱۱۳۰ ه. ق اوضاع تغییر یافت و علما و فضلا و شعرا نیز در پریشانی و سردرگمی فرو رفتند. آزاد می گوید:

«تا آنکه برهان الملک سعادت خان نیشابوری در آغاز جلوس محمدشاه حاکم صوبه آوڈ شد... کار شرفا و نجبا به پریشانی کشید و اضطرار معاش مردم... را از کسب علم بازداشته در پیشه سپاهگری انداخت و رواج تدریس و تحصیل با آن درجه نماند و مدارسی که از عهد قدیم معدن علم و فضل بود، یک قلم خراب افتاد و انجمنهای ارباب کمال بیشتر بر هم خورد... تا این تحریر (یعنی در ۱۱۵۰ ه. ق) این دیار پامال حوادث روزگار است.»^(۲)

علی رغم این نابسامانیها در اطراف و اکناف پایتخت هندوستان، بازار علوم و فنون رونق بسزایی داشت. در این مورد آزاد بلگرامی چنین می نویسد:

«با وجود این خرابیها... هنوز علمای فحول جلوه طرازاند و به وصول اقصی مراتب کمال ممتاز:

با صد جهان کدورت باز این خرابه جایی است»^(۳)

در قرن دوازدهم شاعران فارسی گوی هند مانند: میرمحمد زمان راسخ لاهوری سرهندی (م ۱۱۰۷ ه. ق)، ناصرعلی سرهندی (م ۱۱۰۸ ه. ق)، زیب النساء بیگم مخفی (م ۱۱۱۴ ه. ق)، سوامی بهوپت رای بیغم پیراگی (م ۱۱۳۲ ه. ق)، میرمحمد افضل

۱- آزاد بلگرامی: مآثرالکرام، ۲۱۴.

۲ و ۳- مآثرالکرام، ۲۱۴.

سرخوش دهلوی (م ۱۱۲۶ ه.ق)، عبدالاحد وحدت سرهندی (م ۱۱۲۶ ه.ق)، میرزا عبدالقادر بیدل عظیم آبادی (م ۱۱۳۳ ه.ق)، میرزا ارجمند آزاد کشمیری (م ۱۱۳۴ ه.ق)، احمد یارخان یکتا لاهوری (م ۱۱۴۷ ه.ق)، میر محمدعلی رایج سیالکوتی (م ۱۱۵۰ ه.ق)، میرمحمد افضل ثابت الله آبادی (م ۱۱۵۰ یا ۱۱۵۱ ه.ق)، فائز دهلوی (م ۱۱۵۱ ه.ق)، شاه فقیرالله آفرین لاهوری (م ۱۱۵۳ ه.ق)، میرزا گرامی کشمیری (م ۱۱۵۶ ه.ق)، سراج‌الدین علی خان آرزو اکبرآبادی (م ۱۱۶۹ ه.ق)، آند رام مخلص سیالکوتی (م ۱۱۸۰ ه.ق)، میرشمس‌الدین فقیر دهلوی (م ۱۱۸۳ ه.ق)، میرزا مظهر جان جانان دهلوی (م ۱۱۹۵ ه.ق)، و خواجه میر درد دهلوی (م ۱۱۹۹ ه.ق) و ... با خون جگر خود درخت شعر فارسی را آبیاری کرده و ریشه‌های آن را در زمین نگهداشتند. بیشتر تذکره‌های شعرا که در این دوره تألیف شده است به همت نویسندگان هندی است. به قول دکتر علی‌رضا نقوی:

«... در این دوره تقریباً تمام تذکره‌های فارسی را که در هند تألیف شده است خود نویسندگان هند ترتیب داده‌اند و در میان پنجاه و نه تذکره، تنها شش تذکره را تذکره‌نگاران ایرانی تألیف نموده‌اند.»^(۱)

از لحاظ کمیت نویسندگان و شعرا این قرن، قرن پُر حاصلی است، اما از لحاظ کیفیت زبان فارسی سیر نزولی داشته است. دکتر نقوی می‌نویسد:

«روبهرفته تذکره‌های این دروه نشان می‌دهد که در این دوره شعر فارسی سیر نزولی خود را طی کرده و شیرینی و روانی و جاذبیت سابق خود را از دست داده بود و اکثر شعرا همان مضامین و افکار شعرای پیشین را جامه نو، اما ارزان و کم ارزش می‌پوشانیدند و حتی ابتکار مضامین و تازگی فکر که از مختصات عمده سبک هندی بوده در شعر این دوره‌های سابق بی‌مزه‌تر و سُست‌تر شده و عناصر خارجی بیشتر در آن رخنه کرده و بسیاری از کلمات زبانهای اردو (و هندی) در نثر فارسی هند وارد شد.

همچنین استعمال اصطلاحات غریب و عجیب که اکثر محصول

۱- علی‌رضا نقوی: تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان، ۲۰۰.

سرزمین هند بود و یا خود نویسندگان هند در موقع نوشتن فارسی به علت عدم تسلطشان بر این زبان از خود می ساختند، از لطف نثر فارسی این دوره کاسته و آن را برای خوانندگان ایرانی غریب و نامفهوم تر گردانیده بود»^(۱).

اگر چه در این دوره، شاعران بلندپایه کم تر دیده می شوند و سرمایه شعری آنان از لحاظ کمیت چندان قابل توجه نیست، اما برخی کتابها به نثر فارسی نوشته شده است که از اهمیت فراوان برخوردارند، از آنجمله:

مآثر عالمگیری از محمد ساقی مستعدخان (م ۱۱۳۶ ه.ق)^(۲)، تحفة الکرّام از قانع تتوی (م ۱۲۰۳ ه.ق)^(۳)، منتخب اللباب از خافی خان (م ۱۱۴۴ ه.ق)^(۴)، و فرحت الناظرین از محمداسلم پسروری. در این دوره، تاریخهای منطقه‌ای، تذکره‌های امرا و اولیا و ادبا و شعرا و کتب لغت فراوان تألیف گردیده است.

گرچه زبان این کتابها و نوشته‌ها شسته و رفته نیست، اما از لحاظ مواد ارزش فراوان دارند. برخی از آنها امروز نیز از جمله کتب مراجع به حساب می آیند مثلاً چمنستان، بدایع وقایع و مرآة الاصطلاح از آند رام مخلص (م ۱۱۶۴ ه.ق)^(۵)، بهار عجم از تیک چند بهار^(۶) (م ۱۱۸۰ ه.ق) و مصطلحات الشعراء از وارسته سیالکوتی مل (م ۱۱۸۰ ه.ق)^(۷) و غیره.

دوره مورد بحث ما را از لحاظ نقد ادبی حائز اهمیت است. نقد ادبی در ادبیات فارسی در شبه قاره از عصر اکبرشاه (۹۶۳-۱۰۱۴ ه.ق) آغاز می شود، و در قرن دوازدهم هجری به اوج می رسد. مخصوصاً وقتی که شیخ علی حزین اصفهانی (م ۱۱۸۰

۱- تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان، ۲۰۲.

۲- برای نسخه‌های خطی و چاپی و ترجمه اردویی آن رک به احمد منزوی: فهرست مشترک ۱۲ / ۱۹۶۸.

۳- این کتاب به کوشش حسام‌الدین راشدی از طرف سندی ادبی بورده، حیدرآباد (پاکستان) در ۱۳۵۰ ش / ۱۹۷۱ م چاپ شده است. برای نسخه‌های خطی و ترجمه اردویی آن رک به: فهرست مشترک ۱۲ / ۱۸۹۶ - ۱۸۹۷.

۴- برای نسخه‌های خطی و ترجمه اردویی آن رک به: فهرست مشترک ۱۲ / ۱۹۸۰ - ۱۹۸۱.

۵- برای شرح حال و آثار او رک به: دکتر سید عبدالله: ادبیات فارسی مین هندوون کاحصه، ۱۲۲ - ۱۳۸.

۶- برای شرح حال و کارهای او رک به: ادبیات فارسی مین هندوون کاحصه، ۱۶۲ - ۱۶۹.

۷- برای شرح حال و آثار او رک به: ادبیات فارسی مین هندوون کاحصه، ۱۳۹ - ۱۶۲ (اردو)؛ مصطلحات الشعراء چند بار در هند و یکبار در ایران در ۱۳۶۴ ش از طرف مؤسسه پژوهشهای فرهنگی در تهران نیز به صورت افست چاپ شده است.

ه.ق) وارد هند می شود و فارسی دانی هندیان را زیر سؤال می برد. فارسی گویان شبه قاره به پاسخ گویی می پردازند و سلسله جواب الجواب آغاز می شود.

سراج الدین علی خان آرزو اکبرآبادی رساله ای به نام «تنیة الغافلین»^(۱) نوشت و اعتراضاتی بر اشعار حزین وارد کرد. اما برخی از طرفداران حزین به رساله آرزو پاسخ دادند. از آنجمله هستند وارسته سیالکوتی مَل (م ۱۱۸۰ ه.ق) در رساله «احقاق حق» و «جواب شافی» یا «رجم الشیاطین»^(۲) فتحعلی گردیزی (م ۱۲۲۴ ه.ق) در «ابطال الباطل»^(۳) و آزاد بلگرامی در «خزانه عامره»^(۴).

جواب شافی در پاسخ گوئی اعتراضات خان آرزو بر اشعار حاکم لاهوری و منیر لاهوری در ۱۱۶۳ ه. تألیف شده است.

خود شخصیت آزاد بلگرامی نیز محور نقدهای ادبی در عصر خود بوده است. «شرایف عثمانی» از ثمین بلگرامی و «چهارصد ایراد بر کلام آزاد» از مولوی باقر آگاه مدراسی نیز «تحقیق السداد فی مزلة الآزاد» از محمد صدیق سخنور بلگرامی نقد بر آثار او و «تأدیب الزندیق فی تکذیب الصدیق» از مهربان اورنگ آبادی در پاسخ رساله سخنور بلگرامی نوشته شده است که ذکر آنان در جای خود آمده است.

۱- این رساله به کوشش دکتر احمد اکرم در ۱۹۸۱ م در لاهور (پاکستان) در ۶۵+۱۵۶ صفحه به چاپ رسیده است

۲- آزاد بلگرامی در خزانه عامره و شفیع اورنگ آبادی در تذکره خود «گل رعنا» ص ۱۷۲ - ۱۷۹ بخشی از این رساله را نقل کرده است. نسخه خطی آن در پشاور (پاکستان) در کتابخانه مولانا اسرائیل کان الله له و نسخه های دیگر در کتابخانه عمومی صولت و کتابخانه خدابخش بانکی پور و کتابخانه ناگور دانشگاه لکهنو و کتابخانه عمومی امیرالدوله لکهنو موجود است. احقاق حق و جواب شافی را نگارنده تصحیح و تدوین نموده است و به زودی به طبع خواهد رسید، محفوظ است. فهرست مشترک ۱۳ / ۲۴۲۲-۲۴۲۵: ABID RAZA BEDAR: Catalogue of Persian and Arabic Manuscripts of Saulat Public Library (Rampur) P. 66;

و فهرست مخطوطات عربی، فارسی و اردو کتابخانه امیرالدوله لکهنو.

۳- نسخه خطی آن در کتابخانه انجمن ترقی اردو کراچی (پاکستان) به شماره ۲ فی ف ۵ موجود است. رک به: فهرست مشترک ۱۳/۲۴۲۷.

۴- آزاد بلگرامی: خزانه عامره، ۱۹۴-۱۹۵.

فصل دوم

شرح حال آزاد

حسان الہند

میر غلامعلی آزاد بلگرامی (۱۱۱۶ - ۱۲۰۰ھ ق) از شعرای نامدار و تذکرہ نویسندگان توانای قرن دوازدهم در ہندوستان بہ شمار می آید. مسلمانان شبہ قارہ بہ علما و فضیلابی کہ بہ حق افتخار می کنند، آزاد بلگرامی یکی از آنان است. او در عصر خود در فن تذکرہ نویسی فارسی نظیر نداشت. در شعرگویی عربی بی ہمتا بود و بہ زبان عربی با چنان فصاحت و بلاغتی در مدح حضرت پیامبر (ص) قصیدہ ہا سرودہ است کہ وی را لقب «حسان الہند» دادہ اند. شعر فارسی او نیز از حیث حسن بیان، پختگی ذوق و معنی آفرینی در مرتبہ ای والا قرار دارد و در میان شاعران مقام او ارجمند و پایہ وی بسیار بلند است.

اجداد

سید محمد صفری (م ۶۴۵ھ ق) نیای بزرگ آزاد و سایر سادات واسطی بلگرام است. نسب سادات واسطی بلگرام بہ حضرت علی علیہ السلام (ع) می رسد بدینگونہ: محمد صفری بن علی بن حسین بن ابوالفرح ثانی بن ابوالفراس بن ابوالفرح واسطی بن داود بن حسین بن یحیی بن زید بن علی بن حسن بن علی العراقی بن حسین بن علی بن محمد بن عیسی مؤتم الاشبال^(۱) ابن زید شہید بن امام زین العابدین بن امام حسین بن

۱- مؤتم الاشبال یعنی یتیم کنندہ شیر بچہ گان. این لقبی است کہ مردم بہ عیسی دادہ بودند و علت آن این بود کہ موقعی کہ او از جنگ بصرہ فارغ شد، متوجہ کوفہ شد. در بین راہ بہ شبری درندہ برخوردار کرد. شیر بہ او حملہ

امام علی علیہم السلام^(۱)

سید محمد صفری مرید خواجہ قطب الدین بختیار کاکی اوشی بود^(۲) او در عہد سلطان ایلتمش (۶۰۲ - ۶۳۳ ہ. ق) ہمراہ با غازیان اسلام بہ بلگرام آمدہ و آن شہر را از بُت پرستان پاک نمودہ، در آنجا حکومت اسلامی تاسیس کرد^(۳). سید محمد صفری در بلگرام قلعہای تعمیر کرد و پس از سی و یک سال حکومت در آن منطقہ در ۶۴۵ ہ. ق بہ رحمت ایزدی پیوست. غلامعلی آزاد بلگرامی از اخلاف سید محمد صفری است. پدر او سید محمد نوح نام داشت کہ در ۱۱۶۵ ہ. ق وفات یافتہ است. آزاد راجع بہ پدر و پدربزرگ خود سخن چندانی نگفتہ است. فقط دو جا بہ پدر خود سید محمد نوح اشارہای نمودہ است کہ او نیز ہفت سال در بہکر و سیوستان بہ نیابت پدر زن خود

نمود و عیسیٰ بہ شیر حملہ ور شد و شیر را بکشت و این شیر ہمیشہ در بین راہ مزاحم مردم می شد. موقعی مردم این خبر مہم و مسرت بخش را شنیدند کہ شیر خطرناک مزاحم کشتہ شدہ است، برکشندہ آن آفرین گفتند. غلام او از روی تعجب گفت: مولایم، بچہ شیرها را یتیم کردی؟ گفت: بلہ، «انا موتم الاشبال»، من یتیم کنندہ شیر بچہ گانم و بعد از این نامی مستعار برای او شد و یاران وی را بہ ہمین لقب یاد می کردند.

رک بہ: سید ابوالفضل رضوی اردکانی: زید بن علی، ۳۷۰؛ سید احمد: سراج الانساب، ۱۰۰
آزاد در قصیدہای می گوید:

ثبت است مہر خاص نبوت بہ محضرم
فرزند ارشد اسد اللہ صفدرم
لعل ثمین زید شہید است گوہرم
یاد از سلاح موتم الاشبال خنجرم

نازم بہ ابن شرف کہ ز آل پیمبرم
آنم کہ نی بہ ناخن شیر فلک کنم
دانند صاحبان بصیرت بہای من
تب از ہراس حربہ من شیر شرزہ را

کلیات فارسی آزاد، ۱۸۵

عیسی جان بخش شیرانم بامداد نفس

گرچہ باشد موتم الاشبال عیسی جد من

چراغ دودہ زید شہید روشن شد

مرا بہ تیغ ستم کشت و گفت از
سراز

خزانہ عامرہ، ۱۲۳

۱- آزاد بلگرامی: مآثر الکرام، ۱۱-۱۲.

۲- «خواجہ قطب الدین بختیار کاکی اوشی خلیفہ بزرگ خواجہ معین الدین چشتی است. از اکابر اولیا و اجلہ اصفیا است. قبولی عظیم داشت و بغایت ترک و تجرید و فقر و فاقہ موصوف بود و نہایت استغراق داشت. در یاد مولیٰ. در ۶۳۳ ہ. ق وفات یافت.»

عبدالحق دہلوی: اخبارالاکابر، ۲۵-۲۶

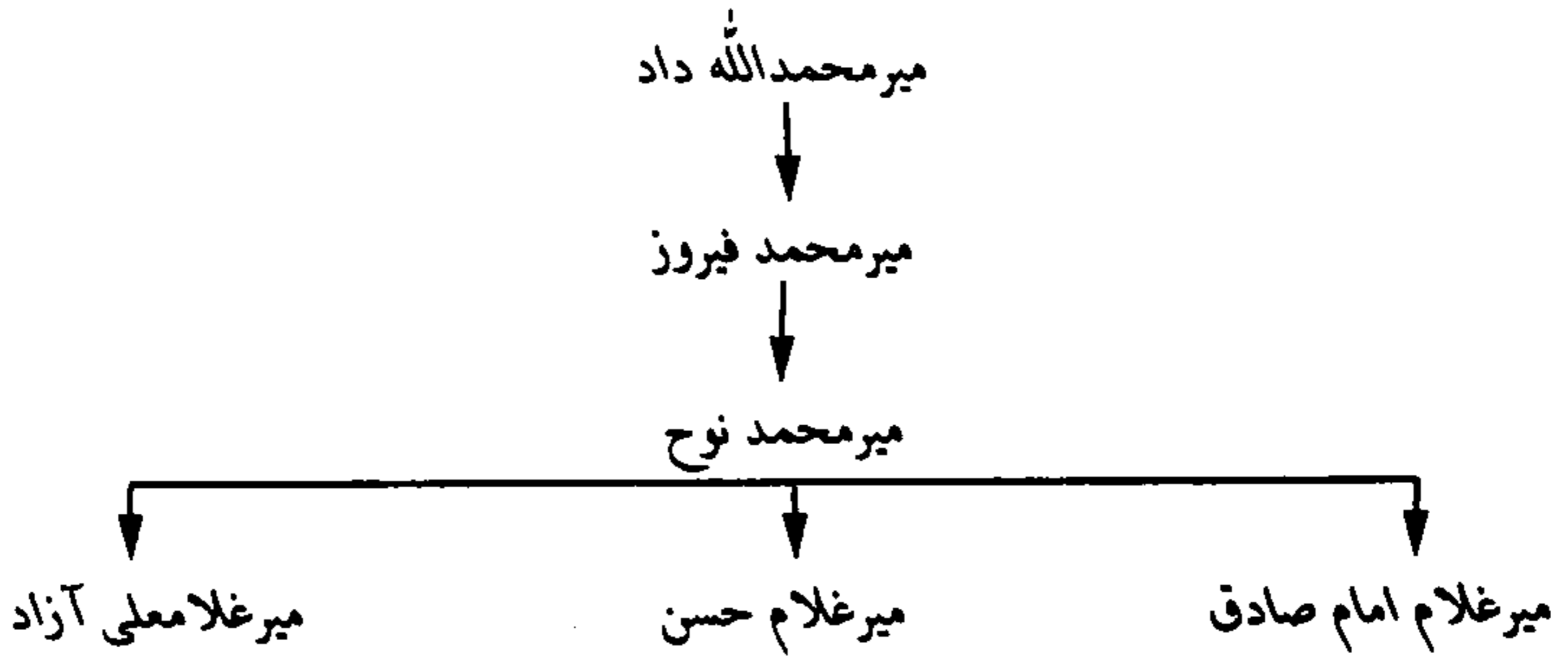
۳- مادہ تاریخ فتح بلگرام بہ دست سید محمد صفری از کلمہ «خداداد» (= ۶۱۴ ہ. ق) حاصل می شود.

میر عبدالجلیل بلگرامی (م ۱۱۳۸ ه. ق) خدماتی انجام داد^(۱). در جای دیگر درگذشت پدر خود را ذکر نموده و ماده تاریخ وفات او را آورده است^(۲). آزاد می گوید که پدرش در شب عاشورا در ۱۱۶۵ ه. ق در سن هفتاد سالگی وفات یافته و در کنار قبر پدر خو سید فیروز مدفون گردید^(۳). آزاد قطعه تاریخ وفات پدر خود را چنین سروده است:

میرسید نوح آن نخل ریاض مکرمت روز عاشورا علم افراخت در ملک بقا
سائلی پرسید از آزاد سال رحلتش گفت حشروالد ما به شهید کربلا

(۱۱۶۵ ه. ق)

شجره نسب^(۴)

تولد و زادگاه

آزاد به روز یکشنبه ۲۵ صفر المظفر سال ۱۱۱۶ ه. ق / ۹ ژوئن ۱۷۰۴ م در محله میدان پوره بلگرام متولد شد. او خود می گوید:

«فقیر حقیر در تاریخ بیست و پنجم ماه صفر سنه ست عشر و مائة و الف لباس هستی پوشید»^(۵).

۱- ۲- ۳- مآثر الکرام، ۲۸۳، ۲۳۵.

۴- مقدمه سبحة المرجان (به انگلیسی) از دکتر فضل الرحمن ندوی، ص ۳.

۵- سرو آزاد، ۱۲۹۳ مآثر الکرام، ۱۴۲.

و در جای دیگر نوشته است:

«ورود فقیر از شبستان عدم در انجمن وجود بیست و پنجم صفر روز
یکشنبه سنه ست عشر و مائه و الف، مولد و منشأ محلّه میدان پوره واقع
[در] قصبه بلگرام تابع صوبه آوڈ از سرزمین پورب»^(۱).

صاحب تبصرة الناظرین می نویسد:

«درین سال عالی منزلت، والا مرتبت میر غلامعلی ولد میر محمد نوح
بن سید فیروز بن سید الهداد به تاریخ بیست و پنجم شهر صفر المظفر پا به
عرصه وجود نهادند و روشنی بخش عالم و عالمیان گردیدند. حق سبحانه
در عمر ایشان برکت کند. جدش سید فیروز الهداد مطابق سال، تاریخ تولد
برخوردار مذکور لفظ غلام الهداد یافته اند.»^(۲)

بلگرام

آب و گل من که فیض عام است	از خسته پاک بلگرام است
سبحان الله چه بلگرامی	کوثر می و آفتاب جامی
خاکش گل نوبهار عشق است	آبش می بی خمار عشق است
از عشق سرشته ایزد پاک	از روز ازل خمیر این خاک
هر لاله کزین دیار روید	تخم دل داغدار روید
هر گل که دمیده است زین خاک	خونین جگریست پیرهن چاک
نرگس نبود به طرف گلزار	منصور برآمد است بر دار
گل با سنبل به هم در آن خاک	آویخته بسملی به فتراک
خورشید از آن بهار نیرنگ	پژمرده گلیست باخته رنگ
از فیض هوای آن گلستان	سرسبز شود نفس چو ریحان
ز آتشکده سبزه می زند جوش	همچون خط یار از بناگوش
تا شد چمنش بدیده محسوس	شد پرده چشم بال طاووس

۱- خزانه عامره، ۱۲۳؛ سید محمد بلگرامی: تبصرة الناظرین (خطی)، ۳۸. عبدالحی در نزهة الخواطر ۲۰۱/۶ سال تولد آزاد را ۱۱۱۰ هـ. ق و نقش علی در باغ معانی (ص ۱۹) ۱۱۱۷ هـ. ق نوشته است که درست نیست.

۲- سید محمد بلگرامی: تبصرة الناظرین (خطی)، ۲۸.

تباستانش که عیش بار است
گرمی آنجاست مایه زیست
سرما چو در آن مقام آید
هر دود که از جگر کند گل
چون موسم بر شگال آید
چولان سحاب شوخ طناز
چو گرمی عشق سازگار است
گویی که حرارتِ عزیزست
عنقای هوا به دام آید
افسرده شود چو شاخ سنبل
خُسنش شود چو شاخ سنبل
چون خیل پوی بود به پرواز^(۱)

اشعار فوق در وصف بلگرام سروده میرعبدالجلیل بلگرامی است. بلگرام شهرکی است معروف و مردم خیز در ایالت اترپرادیش فعلی در هندوستان. در هر برهه زمان افرادی از خاک بلگرام برخاسته‌اند و در میدان علم و ادب کارهای فوق‌العاده انجام داده و باعث شهرت بلگرام شده‌اند. خود آزاد بلگرامی درباره بلگرام در ترجمه ملا نظام‌الدین سهالوی می‌نویسد:

«در صوبه او ده محروسه بلگرام از قدیم منشأ فضلالی کرام و مظهر علمای عظام است. و فراوان دانشمند ازین شهر برخاسته و مجلس افاده و استفاده به کمال خوبی آراسته»^(۲).

بلگرام از توابع شهر هَرْدُوئی (Hardoi) به فاصله ۲۴ کیلومتر به طرف غرب واقع است. هردوئی از لکهنو (Lucknow) مرکز ایالت اترپرادیش، به فاصله ۱۲۰ کیلومتر در سمت غرب قرار دارد. طبق سرشماری سال ۱۹۵۱ میلادی جمعیت بلگرام ۹۵۶۵ نفر بود. آزاد بلگرامی می‌نویسد: «طول البلد (آن) یک صد و شانزده درجه و پانزده دقیقه و عرض البلد بیست و شش درجه و پنجاه دقیقه است» و امروز از لحاظ گرینویچ طول البلد ۸۵۲ و عرض البلد ۲۷°۱۱' می‌باشد.^(۳)

«بلگرام قصبه‌ای است خوش هوا، بیشتر مردم آن خوش فهم و سرود سرا، و در آنجا چاهی است که هر که چهل روز آب ازو برآشامد، شناسائی و حسن منظر افزایش»^(۴).

۱- عبدالجلیل بلگرامی: مثنوی امواج الخیال (خطی)، ۲-۳.

۲- مآثرالکرام، ۲۲۳.

۳- دکتر فضل‌الرحمن ندوی: (مقاله) بلگرام: مجله علوم اسلامی، علیگر، زونن - دسامبر ۱۹۶۵ م، ص ۹۰.

۴- ابوالفضل علامی: آیین اکبری ۷۹/۲.

وجه تسمیہ

راجع به وجه تسمیہ بلگرام حکایات جالب و دلنشینی بیان کرده‌اند. از کتب قدیم چنین برمی آید که اسم قدیمی آن «سری نگر» بود که به نام راجہ سری رام موسوم شده بود، و از اشعار میر عبدالواحد شاهی بلگرامی (م ۱۰۱۷ ه. ق) و شاه برکت اللہ عشقی ملقب به صاحب البرکات (م ۱۰۷۰ ه. ق) نیز برمی آید که نام سابق بلگرام «سری نگر» بوده است.

میر عبدالواحد شاهی بلگرامی گوید: (۱)

چو آید درین خاک سید انام (۲)

«سری نگر» را نام شد «بلگرام»

شاه برکت اللہ عشقی پیمی ملقب به صاحب البرکات (۳) به زبان ہندی گفته است.

ہم با سی «سری نگر» آئی بسی سب چہور «مارہری» سی نگر مون جہان ساہ نہین چور
اما غلامحسین ثمین بلگرامی در این مورد نظری دیگر دارد. او می گوید کہ بلگرام

۱- میر عبدالواحد بلگرامی در ۹۱۲ یا ۹۱۵ ه. ق متولد شدہ و بیش از صد سال زندگی کرد. صوفی و درویش بود و سلیقہ و قریحہ شعری ہم خوب داشت. خود را شاگرد معنوی خواجہ حافظ شیرازی می دانست. او در ۱۰۱۷ ه. ق وفات یافت. در فارسی تألیفات زیادی دارد از آنجملہ: شرح کافیہ ابن حاجب، حقایق ہندی، شرح نزہۃ الارواح، شرح رسالہ غوثیہ، مناظرہ انبہ و خریزہ، شرح معمای قصہ چہار برادر، تفسیر مفیض المحبت و مورث المعرفت و سبع سنابل. این کتاب را مفتی محمد خلیل خان برکاتی (م ۱۹۸۵ م) بہ اردو برگردانده و در لاہور (پاکستان) بہ چاپ رسانده است.

(رک بہ: سرو آزاد، ۲۴۷ - ۲۴۸، مآثر الکرام، ۲۵ - ۳۲؛ مجلہ دانش اسلام آباد شمارہ ۳ پائیز ۱۳۶۴ ش، ۱۹۱-۱۹۳)

۲- مراد از سید انام سید محمد صفری است کہ در ۶۱۴ ه. ق بر بلگرام حملہ نمود و راجہ سری رام را شکست داد کہ بلگرام بہ نام وی معروف شدہ بود.

۳- شاه برکت اللہ در بلگرام در ۱۰۷۰ ه. ق تولد یافت و در ۱۱۴۲ ه. ق درگذشت. او عارف سوخته دل و شاعر خوش قریحہ بود، بہ زبانہای فارسی و ہندی شعر می سرود. در اشعار فارسی «عشقی» و در ہندی «پیمی» تخلص می کرد. در فارسی و ہندی چند اثر از خود بہ یادگار گذاشته است. رسالہ سؤال و جواب (در حل معانی حقایق)، رسالہ چہار انواع (در آداب)، مثنوی ریاض عشق، عوارف ہندی و پیم پرکاس (بہ ہندی). دکتر محمد انصار اللہ استاد زبان و ادبیات اردو، دانشگاه اسلامی علیگر (ہند) «عوارف ہندی» را با دو نسخہ خطی تصحیح و در مجلہ دانش اسلام آباد، شمارہ ۱۴ تابستان ۱۳۶۷ ش بہ چاپ رسانده است. این رسالہ دربارہ ضرب المثلہای ہندی (اردوی قدیم) می باشد با توضیحات و توجیہات عرفانی بہ زبان فارسی. «پیم پرکاس» را پانڈیت لکھمی دھر در ۱۹۴۳ بہ چاپ رسانده است. رک بہ: سرو آزاد، ۲۴۸ - ۲۵۰؛ مآثر الکرام، ۱۱۱-۱۱۳؛ لازم بہ ذکر است کہ چند اثر او: مجمع البرکات، دیوان عشقی، مثنوی ریاض عشق، رسالہ سؤال و جواب و عوارف ہندی در یک مجموعہ بہ کوشش علی احسن در ہر دوئی در ۱۸۹۷ م در ۱۸۶ + ۱۶ صفحہ بہ چاپ رسیدہ است. رک بہ:

Edward Edwards: Persian Printed Books in the British Museum. P, 149

«تلی است که به نام «بیل» مشهور است. گویند بیل نام دیو یا جنی بود، در عهد کفار آنجا مقام داشت. اسم بلگرام نسبت به اوست»^(۱).

نیز معروف است که ساحران و مرتاضانِ سری نگر مجسمه بیل دیو را از کشمیر آورده، در آنجا نصب کرده بودند و مردم آن را پرستش می کردند. آزاد در ترجمه پیر عبدالله بلگرامی نوشته است که «مرقد منورس در سواد جنوبی شهر طرف میدان بیل واقع شده»^(۲). از کلمه «میدان بیل» معلوم می شود که بخشی از بلگرام به نام «بیل» موسوم بوده. وقتی مسلمانان سری نگر را فتح نمودند مجسمه بیل دیو را از منطقه دور کردند، و به نام همین بیل دیو به منطقه «بیل گرام» یعنی «ده بیل» مشهور گشت. با مرور ایام «یا» به کسره تبدیل شد و بیلگرام به بلگرام تغییر یافت.

حکایت دیگر در مورد اسم منطقه بلگرام اینست که کلمه «سری» از زبان سانسکریت است و این واژه برای تعظیم و تکریم افراد به کار می رفت و مردم در وقت خطاب به کسی واژه «سری» را در آغاز اسم اضافه می کردند. چون بلرام برادر کرشن الال پسر بلال را به قتل رسانده و این منطقه را در زمانه قدیم آباد کرده بود، لذا هندوها بر مبنای احترام منطقه را «سری نگر» نامیدند تا این که مسلمانها بر منطقه تسلط یافتند و وقتی فرمانروایان مسلمان باخبر شدند که منطقه به نام «سری بلرام» نامیده می شود، آنان کلمه «سری» را که فقط برای احترام به کار می رفت، حذف نموده و آن را «بلگرام» نامیدند.^(۳)

در زمان اکبرشاه ستاره بخت بلگرام در اوج بود و از همان وقت در کتابهای تاریخ و تذکره این کلمه [بلگرام] به همین صورت دیده می شود.

ورود مسلمانان به بلگرام

درباره ورود مسلمانان به بلگرام و این که آنان چگونه و کی آمدند و فاتح اول بلگرام کیست؟ در میان اهالی بلگرام اختلاف نظر دیده می شود. اما آزاد بلگرامی می نویسد:

«... اول کسی از اکابر طریقت که به مقدم گرامی بلگرام را شایسته اکرام

۱- ثمین بلگرامی: شرایف عثمانی، به نقل از مجله علوم اسلامی، ۹۱.

۲- مآثرالکرام، ۱۴.

۳- محمود بلگرامی: تنقیح الکلام فی تاریخ بلگرام ۱/ ۲۹۴.

ساخت خواجه عمادالدین و سید محمد صفری هر دو مرید خواجه
قطب‌الدین دهلوی و جناب معین‌الدین چشتی اجمیری قدس اسرار هم
[می‌باشند]»^(۱)

سید محمد صفری در زمان سلطان شمس‌الدین ایلتمش (حک ۶۰۲ - ۶۳۳ ه. ق) با
حمایت یک دسته نیروی سلطنتی به بلگرام آمد و با راجه آن دیار جنگید و او را شکست
داد و از کلمه «خداداد» تاریخ آن به دست می‌آید. میر عبدالجلیل بلگرامی در قصیده‌ای
این موضوع را روشن ساخت چنین می‌گوید:

ماثیم نخل سبز ریاض پیمبری	احسان ماست بر همه از سایه گستری
جدکان محمد صفری که تیغ او	بر بلگرام یافته فتح و مظفری
مفتوح گشت در زمن شاه التمش (کذا)	تاریخ آن ز لفظ «خداداد» بشمری
در سال شش صد و چهل و پنج فوت کرد	آسوده بر بساط معلای عبقری
باشد به بلگرام مزار مبارکش	بر مرقدش کنند ملائک مجاوری ^(۲)

اما ثمین بلگرامی معتقد است که خواجه عمادالدین فاتح بلگرام است؛ او می‌نویسد:
«مشهور است که حضرت خواجه عمادالدین او را (بیل دیو) کشته
چراغ اسلام روشن گردانیده»^(۳)

ثمین بلگرامی سعی نموده است که خواجه عمادالدین را از زمانه محمود عزنوی و
هم سفر و هم رکاب محمد یوسف کازرونی ثابت کند.

باشندگان بلگرام مشتمل‌اند بر شیوخ فرشوری، شیوخ عثمانی، ترکمنها، سادات
رضویه و سادات حسینی زیدی واسطی و ... و حق اینست که سادات واسطی عامل
اصلی شهرت بلگرام‌اند و آزاد بلگرامی از همین خانواده بود. دودمان این خانواده در
تاریخ و ادبیات عربی و فارسی هند به عنوان نویسندگان، علما، شعرا و مدبرین نام‌آور
معرفی شده و شهرت فراوان کسب کرده‌اند. از آن میان افراد زیر بیشتر مشهور و
معروف‌اند.

میر عبدالجلیل بلگرامی (۱۰۷۱ - ۱۱۳۸ ه. ق)، میر سید محمد شاعر بلگرامی، میر

۱- مآثر الکرام، ۷.

۲- مآثر الکرام، ۲۷۰-۲۷۱.

۳- مجله علوم اسلامی، ۱۰۰.

غلامعلی آزاد بلگرامی، امیر حیدر بلگرامی نوہ آزاد، سیدعلی بلگرامی و برادر بزرگ وی عمادالملک سید حسین بلگرامی، سید مرتضی بلگرامی زبیدی صاحب تاج العروس و غیره. ابراهیم خان خلیل نوشته است کہ «و آن قصبہ رجال خیز است اکثر ارباب کمال از آنجا برخاسته اند»^(۱).

میر سید محمد شاعر بلگرامی (م ۱۱۸۵ هـ.ق) در تعریف بلگرام غزلی دارد کہ ذکر آن خالی از لطف نیست.

سیر باید کرد یاران نوبهار بلگرام	بر زمرہ ناز دارد سبزه زار بلگرام
هر نفس عطر گلستان یمن بو می کند	خوش دماغان از نسیم مشکبار بلگرام
عطف از فردوس می سازد عنان دیده را	از سواد اعظم دولت مدار بلگرام
شش جهت تنگ است بر جولان رخس همتش	بر فراز عرش نازد شہسوار بلگرام
خواجہ کامل عمادالدین قطب الاولیا	حلقہ باب حریم او حصار بلگرام
از ورود موکب بن خسرو عالی جناب	سرمہ چشم ملک باشد غبار بلگرام
آستان اشرف او بوسہ گاہ آسمان	بارگاہ اقدس او افتخار بلگرام
یاد ہندوستان کجا از خاطر طوطی رود	می کند شاعر بجا وصف دیار بلگرام

چنانکہ گفته شد بلگرام شہرکی است بسیار قدیم و اہالی آن علم دوست و صاحب علم و ادب بودند. در ہر زمینہ کارہای شایانی انجام دادہ و تألیفات فراوان از خود بہ یادگار گذاشتہ اند. در آن منطقہ کتابخانہ های متعددی وجود داشت کہ پر از گنجینہ های علم و ادب بودند. اما از دستبرد روزگار بیشترشان خراب شدہ و حالا اثری از آن باقی نماندہ است. در کتاب تنقیح الکلام^(۲) ذکری مختصر از کتابخانہ های قاضی ابوالفتح بلگرامی عرف شیخ کمال (م ۱۰۰۱ هـ.ق)، سید عبداللہ قابل بلگرامی (م ۱۱۳۲ هـ.ق) و شاہ طیب (م ۱۱۵۲ هـ.ق) بہ میان آمدہ است. همچنین دیگر اکابر بلگرام از آن جملہ سید عبدالواحد بلگرامی و میر سید عبدالجلیل بلگرامی نیز کتابخانہ های بزرگ داشتند. درباره بلگرام و رجال معروف و مہم بلگرام چندین کتاب نوشتہ شدہ یا در کتابہای مختلف ذکری از آنان بہ میان آمدہ است، از آن جملہ مثنوی امواج الخیال از

۱- ابراهیم خان خلیل: صحف ابراهیم (خطی) گ ۶۲.

۲- محمد محمود بلگرامی: تنقیح الکلام فی تاریخ بلگرام ۲ / ۳۵۵.

میر عبدالجلیل بلگرامی، تبصرة الناظرین از میر سید محمد شاعر بلگرامی، انیس المحققین، مآثر الکرام، تاریخ بلگرام، سرو آزاد، خزانه عامره، سبحة المرجان فی آثار هندوستان (عربی)، ید بیضا، شجرة طيبة از میر غلامعلی آزاد بلگرامی، شکرستان خیال از ذوقی بلگرامی، مرآة المبتدین از سید شریف بن سید عمر الحسینی الواسطی البلگرامی، سفینه بیخبر از میر عظمت الله بلگرامی، تنقیح الکلام فی تاریخ بلگرام (اردو) از محمد محمود بلگرامی^(۱)، تاریخ بلگرام از سید فرزند احمد صغیر بلگرامی، شرایف عثمانی از شیخ غلامحسین ثمین بلگرامی، تکملة شرایف عثمانی (خطی)، شریف احمد عثمانی، سفینه الکرام فی شجرة سادات رضویة بلگرام از سید شاهد حسین رضوی، حیات جلیل (اردو) از سید مقبول احمد صمدانی^(۲)، تاریخ خطه پاک بلگرام (اردو) از قاضی شریف الحسن بلگرامی، روضة الکرام (شجرة نسب سادات زیدی واسطی بلگرام) از سید وصی الحسن^(۳)، حیات شادان بلگرامی (اردو) از سید اصغر علی شادانی^(۴)، تتمه شجرة طيبة از میر فدا حسین بلگرامی، تحفة الکرام فی تاریخ بلگرام، تذکرة الکلام فی تاریخ بلگرام، رساله سجلات فی تاریخ القضاة و اکمال الکلام فی مآثر الکرام، حدیقة الاقالیم از مرتضی حسین معروف به الله یار و جتیدیہ (شجرة نسب سادات بلگرام و بارهه) از سید جنید صغری بلگرامی و ...

مسکن

آزاد پس از سفر حج در ۱۱۵۲ هـ. ق بنا به دعوت نواب آصف جاہ در اورنگ آباد اقامت گزید. وی در حدود هفت سال در تکیہ باباشاہ مسافر نقشبندی^(۵) (م ۱۱۲۶

۱- چاپ علیگر (هند) در ۹۳۰ م.

۲- چاپ اللہ آباد (هند) ۱۹۲۹ م.

۳- چاپ گورکھپور (هند) ۱۹۲۰ م.

۴- چاپ کراچی (پاکستان) در سپتامبر ۱۹۸۶ م.

۵- ملکا پوری: محبوب الزمن تذکرة شعراى دکن ۲۶۱/۱

آزاد در مدح باباشاہ مسافر نقشبندی غجدوانی ابیات زیر را سروده است:

شاه مسافر به در حق مقیم
تاج ده قیصر و خاقان و جم
دامن همت به دو عالم فشاند

قطب زمان صاحب شأن عظیم
خسرو بی تاج و نگین و علم
ریشه به اسرار حقیقت دواند

ه.ق) زندگی کرد و وقتی حاکم لاهوری برای ملاقات به آزاد به اورنگ آباد رفت، در آن موقع آزاد در تکیه شاه محمود زندگی می کرد. حاکم لاهوری در وصف تکیه شاه محمود چنین می نویسد:

«درین ولا که ۱۵ جمادی الاولی ۱۱۷۵ ه.ق، از سورت مبارک به خجسته بنیاد وارد شدم و در تکیه شاه محمود صاحب عالی مناقب (که رشک باغ ارم است و در خوش آب و هوایی علم، در تمام قلمرو هندوستان این چنین مقام نزهت نشان چشمی ندیده و گوش نشنیده: اگر فردوس بر روی زمین است

همین است و همین است و همین است و از اخلاق و شخصیت صاحب تکیه چه توان گفت که یکتای دوران و یگانه زمانه اند و سبحانه تعالی سلامتش دارد) فروکش کردم و به صحبت فیض درجت سید عالی دودمان فضائل و کمالات نشان صاحب طبع وقاد، میرغلامعلی آزاد بلگرامی که زبان دراز قلم در ادای وصف آن مجمع خوبیها کوتاه است...»^(۱)

اُورَنگ آباد

اورنگ آباد شهری است در جنوب هند. در قدیم زیر نظر حکومت نظام حیدرآباد اداره می شد و پس از یکم مه ۱۹۶۰ میلادی جزو ایالات مهاراشترا قرار گرفت. این شهر در مسیر راه آهن حیدرآباد - گوداوری واقع است. طبق سرشماری سال ۱۹۶۱ میلادی

روشنی دل افسر فکر او
یک نظ او دو جهان را پسند

مقیم عرش شد از فرش این طاق
«مسافر شد ز عالم قطب آفاق»

(= ۱۱۲۶ ه.ق)

• مآثر الکرام، ۱۵۴-۱۵۵

خودشکنی ها افسر ذکر او
پساده سلسله نقشبند
نیز در تاریخ رحلتش گفته است:

مسافر شاه ارباب معارف
خرد تاریخ سال رحلتش گفت

۱- حاکم لاهوری: مردم دیده، ۱۵-۱۶.

جمعیت آن شهر ۸۷/۵۷۹ نفر بود. این شهر در کنار رود کاون (Kaun) و حدود ۱۴۵ کیلومتری شمال شرقی شهر پونا و در ۲۱۵ کیلومتری شمال شرقی بمبئی قرار دارد. در زمان حکومت علاءالدین خلجی (حک ۶۹۵ تا ۷۱۵ ه.ق) هندوهای این منطقه مجبور به پرداخت باج به مسلمانها شدند. پس از آن در ۱۳۴۷ م / ۷۴۶ ه.ق این منطقه در حکومت سلسله بهمنیها درآمد و بعد از سقوط حکومت بهمنیها، اورنگ آباد جزو حکومت نظام شاهیان احمدنگر درآمد. ملک عنبر وزیری زیرک بود که در سایه رهبری او احمدنگر می توانست حمله های مغولها را دفع کند، اما در ۱۶۲۶ م پس از درگذشت وی، این منطقه جزو حکومت تیموریان قرار گرفت. در نیمه اول سده هیجدهم چون سلطنت تیموریان سقوط کرده بود، اورنگ آباد زیر نظر نظام درآمد و از ۱۹۵۶ م این شهر از توابع شهر بمبئی به شمار می رود.

اسم نخستین اورنگ آباد، کپھر کی بود و این شهر در دوران حکومت ملک عنبر پایتخت احمدنگر بود. ارتشیان مغول در ۱۶۱۲ م این شهر را سوزانده و تبدیل به خاکستر کرده بودند، اما دوباره بازسازی شد و به نام اورنگ زیب، به عنوان اینکه صوبیدار دکن در آنجا اقامت داشت نامگذاری شد.

۴

تحصیلات آزاد

آزاد نزد پنج استاد درس خوانده بود و در تذکره های خود ذکر آنان را به تفصیل آورده و از آنان به خوبی و نیکی یاد کرده است. آزاد علوم لغت، حدیث، سیر نبوی، ادبیات، عروض و قوافی و غیره را خوب خوانده و خود در زمره استادان وقت درآمد. او در حق استادان خود غزلی سروده است و در آن اسامی استادان خویش را برده است.

خوشه چینی ز خرمن ایشان	کیستم خاکپای استادان
پنج استاد صاحب احسان	تربیت این فقیر را کردند
میرسید طفیل خیر زمان	کرد تعلیم دانش درسی
میر عبدالجلیل داد نشان	یک قلم علم شعر و علم لغت
کرد سید محمد ذیشان	نقش خاطر عروض و قافیه را
در احادیث مایه ایمان	بود استاد بنده شیخ حیات

نکته‌های حدیث کرد بیان
نتوان کرد با هزار زبان
گشت مشهور در تمام جهان^(۱)

عبد وهاب شیخ طنطاوی
شکر احسان این اکابر را
بنده آزاد از نوازششان

آزاد کتب مقدماتی و درسی را نزد طفیل محمد بلگرامی و علوم لغت و حدیث و سیر نبوی و فنون ادب را پیش میر عبدالجلیل بلگرامی که جدّ مادری او بود، خوانده بود. عروض و قوافی و برخی از فنون ادبیات را نزد میر سید محمد پسر میر عبدالجلیل که دایی آزاد بود، تحصیل کرد. سپس در مدینه منوره نزد شیخ محمد حیات سندی (م ۱۱۶۳ هـ. ق) صحیح بخاری و سایر مفردات را خوانده و اجازه صحاح سته از او گرفت. در مکه مکرمه از شیخ عبدالوهاب طنطاوی (م ۱۱۵۷ هـ. ق) بعضی فواید علم حدیث را یاد گرفت. کتاب هدایه در فقه را در محضر سید عبدالله بلگرامی خوانده بود. در این باره می‌نویسد:

«شاه اسدالله نبیره و صاحب سجاده وجیه‌الدین علوی گجراتی قدس سره شرح مواقف به خدمت (عبدالله) گذرانید و من هدایه (در) فقه تحصیل نمودم»^(۲).

شرح حال استادان آزاد

۱- میر عبدالجلیل بلگرامی (م ۱۱۳۸ هـ. ق)

میر مذکور جدّ مادری آزاد بود. او در ۱۰۷۱ هـ. ق در بلگرام زاده شد و در ۱۱۳۸ هـ. ق در شاهجهان آباد درگذشت و در بلگرام مدفون گردید. میر عبدالجلیل عالم متبحری بود و بر زبانهای عربی، فارسی، ترکی و هندی تسلط کامل داشت و در شعر واسطی تخلص می‌کرد. از طرف اورنگ زیب (۱۰۶۸ - ۱۱۱۸ هـ. ق) در سند به سمت وقایع نویسی و میربخشی‌گری منصوب شده بود. در علوم دینی مانند حدیث و فقه و تفسیر و غیره و در علوم لغت، تاریخ، موسیقی و شعرگویی مهارت تام داشت. آزاد

۱- دیوان فارسی آزاد (خطی) ورق ۲۵۸.

۲- مآثرالکرام، ۲۳۸.

بلگرامی از میر مذکور کتب لغت و حدیث و سیر نبوی و فنون ادب فراگرفته بود. (۱) در واقع این تربیت و پرورش میر عبدالجلیل بوده که زمینه ظهور شخصی مانند آزاد را فراهم کرد. آزاد نیز در ذکر و ستایش میر عبدالجلیل هیچ دقیقه‌ای را فرو نگذاشته است و هر موقع که فرصتی به دست آورده، در مناقب آن بزرگوار قلم را به جولان درآورده است. آزاد می‌گوید که او میر عبدالجلیل را در سن هفده سالگی نخستین بار در بلگرام دیده بود. (۲) سپس در ۱۱۳۴ ه. ق برای تحصیل نزد میر به شاهجهان‌آباد رفت و حدود دو سال در نزد وی کتب احادیث خواند.

میر عبدالجلیل نابغه روزگار بود و به قول آزاد: «با امیر خسرو دهلوی مشابهت تمام داشت.» و خود میر چنان گفته است.

ندارد چرخ چون او دیگری یاد	اگر چه میر خسرو بود استاد
نبی نبود ولی اعجاز دارد	بسه فکر دور دو پرواز دارد
به قدرت خسرو صاحبقران است	در انواع سخن شور جهان است
درین عصرم به جای میر خسرو	ولی من هم ازین گلدسته نو
امید تربیت از شاه دارم (۳)	کمال از هر نمط دلخواه دارم

آزاد تصریح می‌کند که:

«تشابه ایشان با امیر خسرو هم از راه جامعیت علم و عمل و هم از جهت مصاحبت ارباب دول، چه امیر خسرو از آغاز تا انجام با سلاطین دهلوی بسر بُرد و هفت پادشاه را خدمت کرد. طرفه آنکه علامه مرحوم هم به لوازم خدمت هفت پادشاه دهلوی از سلاطین تیموریه پرداخت. یعنی خلد مکان عالمگیر و شاه عالم و محمد معزالدین (جهاندارشاه) و محمد فرخ سیر و رفیع الدرجات و شاهجهان ثانی و محمدشاه» (۴).

از آثار میر عبدالجلیل بلگرامی «مثنوی امواج الخیال» در وصف بلگرام است و در آن

۱- خزانه عامره، ۱۲۳-۱۲۴؛ سرو آزاد، ۲۵۳-۲۸۶؛ مآثرالکرام، ۲۵۳.

۲- مآثرالکرام، ۲۵۳.

۳- سرو آزاد، ۲۶۳.

۴- آزاد بلگرامی: سرو آزاد، ۲۶۳-۲۶۴.

«اکثر قواعد موسیقی هندی ضبط نموده» است،^(۱) و قطعه تاریخ فتح قلعه ستاره به عربی و فارسی را به نام «گلزار فتح شاه» و «طوی نامه فیروزی شاه عالمگیر» موسوم داشت. در این رساله، یازده قطعه تاریخ فتح قلعه ستاره که در یک شب سروده گرد آمده است. علاوه بر این، دیوان شعر به عربی و فارسی، مثنوی پدماوت، جواهرالکلام (لغت منظوم عربی، فارسی، ترکی و هندی)، انشای جلیل، انشای عقدالشمین، مثنوی در جشن طوی محمد فرخ سیر، رساله تعریب، رساله موسیقی، رساله ریاض النعیم فی احوال نبی الکریم از دیگر تألیفات میر عبدالجلیل می باشد.

آزاد بلگرامی در مدح میر مذکور و همچنین در وفات او قصایدی غرّا به عربی و فارسی دارد و اشعار پراکنده‌ای نیز در ستایش و تجلیل او در دیوان آزاد دیده می شود. آزاد در مدح میر عبدالجلیل قصیده‌ای به مطلع:

ادریک عیلا لقاء منک یکفیه طرفک الناعس الممرض یشفیه

به عربی سروده است که ۳۷ بیت دارد. سید احمد بن عبدالله یمنی بر آن شرح نوشته و خود آزاد حاشیه بر آن نگاشته است و مولانا سید مصطفی بن عمر سورتی بدینگونه ستایش کرده است: «هذا قصیده یحقُّ ان یغبط فیها، یعنی این قصیده به حق لایق رشک است.»^(۲)

۲- میرطفیل محمد بلگرامی (م ۱۱۵۱ ه. ق.)

میرطفیل محمد بن سید شکرالله الحسینی اُتْرُوْلوی بلگرامی جامع علوم ظاهری و باطنی در قصبه اُتْرُوْلوی (هند) در ۱۰۷۳ ه. ق به دنیا آمد. در هفت سالگی همراه عم خود احسن الله به دهلی آمده و همانجا مشغول به تحصیل شد. مقدمات را نزد عارف مشهور دهلی سید حسن رسول نما (م ۱۱۰۳ ه. ق) خواند. در سن پانزده سالگی به بلگرام رفت و کتابهای دیگر درسی را نزد سید مربی بلگرامی (م ۱۱۱۷ ه. ق)، سید سعدالله بلگرامی (م ۱۱۱۹ ه. ق) قاضی علیم الله (م ۱۱۱۵ ه. ق) و مولانا قطب الدین شمس آبادی فرا گرفت. پس از تحصیل علوم در بلگرام رحل اقامت افکند و تمام عمر

۱- همان، ۲۶۵.

۲- مآثرالکرام، ۲۶۲.

خویش را در خدمت درس و تدریس گذرانید. او در تاریخ ۲۴ ذی الحجۃ ۱۱۵۱ ه. ق درگذشت و در بلگرام مدفون گردید. آزاد بلگرامی در حق استاد خود گفته است:

شاگرد خاص میر طفیل محمدم
او در علوم عقلی و نقلیست رهبرم
نیز قطعاً تاریخ وفات استاد خود را چنین سروده است:

افسوس که آفتاب معنی
تاریخ وصال او خرد گفت
از حلقه آسمان برون رفت
علامه از جهان برون رفت^(۱)

(= ۱۱۵۱ ه. ق)

همچنین در رحلت استاد قصیده‌ای به عربی سروده است که در مآثرالکرام^(۲) درج است. او پس از رحلت استاد خود فریضه حج را ادا کرده و از طرف استاد عمره بجا آورده است.^(۳)

۳- شیخ عبدالوهاب طنطاوی (م ۱۱۵۷ ه. ق)

او از علمای اکابر مصر بوده. زمانی که آزاد در ۱۱۵۱ ه. ق برای زیارت حرمین شریفین به مکه مکرمه رفته بود، شیخ نیز از مصر به مکه آمده بود، همانجا نزد شیخ به تحصیل علوم حدیث پرداخت. خود آزاد می‌نویسد:

«در مکه معظمه و طائف معدن اللطائف صحبت شیخ عبدالوهاب
طنطاوی قدس سره دریافتم و فوائد فن حدیث برگرفتم.»^(۴)

آزاد می‌گوید که شیخ اشعار عربی وی را بسیار پسندیده و وقتی از معنی کلمه آزاد که تخلص او بود، باخبر گشت بسیار خوشحال گردید و گفت «أنت من عتقاء الله»^(۵)، شما از آزاد کردگان خدا هستید. از تصانیف شیخ طنطاوی کتاب بذل العسجد فی حسینی من اسرار احمد و عقد الزبرجد من حروف محمد را می‌توان نام برد. شیخ در ۱۱۵۷ ه. ق وفات یافت.

۱- آزاد بلگرامی: سرو آزاد، ۲۵۲.

۲- آزاد بلگرامی: مآثرالکرام، ۱۳۷.

۳- همان، ۱۳۷.

۴- همان، ۲۹۵.

۵- همان، ۱۴۳.

۴- شیخ محمد حیات سندی مدنی (م ۱۱۶۳ هـ.ق)

عالم عامل و محدث بزرگ بوده. اسم پدر او ملا قاریه است که از قبیله چاچر بود که دیهی نیز به همان اسم در سِند (پاکستان) واقع است و همین محل جای تولد شیخ محمد حیات است. او در نوجوانی به زیارت حرمین شریفین رفت و در مدینه منوره سکونت گزید. همانجا تحصیلات خود را به پایان رساند. در فن حدیث مهارت و تسلط پیدا کرد و سرآمد روزگار خود شد. آزاد در اقامت مدینه از شیخ علم حدیث را فراگرفته بود، می گوید:

«به خدمت شیخنا و مولانا شیخ محمد حیات سندی مدنی حنفی قدس سره صحیح بخاری قرأت نمود و اجازت صحاح سته و سایر مفردات (از مولانا گرفت)»^(۱).

شیخ محمد حیات سندی در ۱۱۶۳ هـ.ق فوت کرد و در قبرستان بقیع دفن شد. آزاد از کلمه «رحله شیخی» تاریخ وفات او یافته است.^(۲)

شیخ در عربی تألیفات زیادی دارد از آن جمله:

الایقاف علی سبب الاختلاف، رساله فی رد بدعة التفریة، تحفة الانام فی العمل بحدیث النبی علیه الصلوة و السلام، رساله فی النهی عن عشق صورالمرد و النسوان، رساله فی ابطال الضرائح، شرح الترغیب و الترهیب للمنذری، مقدمة فی العقائد، تحفة المحبین فی شرح الاربعین (النوویة)، شرح الحکم العطائیه، شرح الاربعین (لملا علی قاری)، شرح حکم الحدادیة، مختصر الزواجر لابن حجر و البشارة لاهل الاشارة.^(۳)

۵- میر سید محمد شاعر بلگرامی (۱۱۰۱ - ۱۱۸۵ هـ.ق)

میر سید محمد فرزند میر عبدالجلیل بلگرامی است که در ۱۱۰۱ هـ.ق در بلگرام به دنیا آمده و کتب درسی نزد استاد المحققین میرطفیل محمد بلگرامی و از پدر خود

۱- آزاد بلگرامی: سروآزاد، ۲۹۳.

۲- آزاد بلگرامی: مآثرالکرام، ۱۴۶.

۳- قاضی عبدالنبی کوکب: فهرست مفصل مخطوطات عربیه کتابخانه دانشگاه پنجاب لاهور ۱/۲۲۷ - ۲۳۰.

میر عبدالجلیل بلگرامی خوانده بود. او در سبند منصب وقایع نگاری و میربخشی گری داشت. او به صفات حمیده متّصف بود و «شاعر» تخلص می کرد. از آثار وی «الجزء الاشراف من المستطرف»^(۱) (منتخب کتاب مستطرف) و «تبصرة الناظرین»^(۲) است که شامل وقایع سبند از سال ۱۱۰۱ ه. ق تا ۱۱۸۲ ه. ق می باشد. آزاد درباره شاعری وی نوشته است.

«میر طبعی وقاد و ذهنی نقاد دارد... مهارت زیان عربی و فارسی و هندی از حد افزون است و اشعارالسنة ثلاثه در خزانه حافظه عالی از حصر بیرون. سخن را اکثر اوقات موزون می کند و جواهر آبدار در سلک نظم می کشد.»^(۳)

آزاد از میر سید محمد بلگرامی عروض و قوافی و برخی از فنون ادب را خوانده بود. در این باره می نویسد:

«و عروض و قافیه و بعض فنون ادب از خدمت والا درجت میر سید محمد خلف الصدق علامه مرحوم (میر عبدالجلیل بلگرامی)... تلمذ کرد.»^(۴)

وفات او در ۱۱۸۵ ه. ق اتفاق افتاد. آزاد قصیده ای در رحلت میر مذکور سروده و از این مصراع تاریخ یافته است:

«رفت قدسی جهان سید محمد از جهان»^(۵)

سفرهای آزاد

آزاد در عمر خود سه سفر طولانی نموده و تفصیل آنها را در تذکرةهای خود درج

۱- المستطرف فی کل فی مستطرف تألیف شهاب الدین محمد (۷۶۰ - ۸۵۰ ه. ق) در آداب و مواعظ می باشد.
۲- این کتاب سالنامه علمی و فرهنگی و سیاسی شبه قاره است، البته بیشتر مطالب مربوط به معاصران و معاشران و بزرگان بلگرام است. هنوز به چاپ نرسیده است. برای نسخه های خطی آن رک به: فهرست مشترک ۱۲ / ۱۸۹۵.

۳- آزاد بلگرامی: سرو آزاد، ۲۹۱.

۴- همان، ۲۹۳.

۵- همان، ۲۸۶.

کرده است.

سفر اول

در ۱۱۳۴ ه. ق به اتفاق میر عظمت‌الله بیخبر بلگرامی (م ۱۱۴۲ ه. ق) به شاهجهان آباد نزد جدّ مادری خود میر عبدالجلیل بلگرامی (م ۱۱۳۸ ه. ق) رفت و دو سال در آنجا بود و از میر عبدالجلیل بلگرامی اکتساب فیض کرد،^(۱) سپس در ۱۱۳۷ ه. ق به بلگرام بازگشت.

سفر دوم

در ذی‌الحجه ۱۱۴۲ ه. ق به سیوستان^(۲) رفت. سیوستان منقطه‌ای است در سیند. آنجا دایی و استاد وی میر سید محمد بلگرامی متخلص به شاعر (م ۱۱۸۵ ه. ق) به سمت وقایع نویسی و میربخشی گری مأمور بود. آزاد از راه شاهجهان آباد، لاهور، ملتان و اُچ به سیوستان رفت و در دهم ربیع‌الاول ۱۱۴۳ ه. ق به آن دیار رسید. میر مذکور آزاد را به نیابت خود به هر دو منصب منصوب کرد و خود به بلگرام رفت. آزاد در غیاب میر سید محمد به مدت چهار سال در سیوستان وظایف محوله را به نحو احسن انجام داد. البتہ در خلال کار یک بار انفصال خدمت رخ داد. این رویداد بر وی اثری نهاد، ولی می‌گوید که «در خواب او را حضرت مخدوم لعل شهباز قدس سره^(۳) بشارت می‌دهد که کار شما درست خواهد شد و چنین شد»^(۴).

آزاد از سیوستان در اواسط ۱۱۴۷ ه. ق به بلگرام برگشت. در حین سفر در شهر بهکّر با شیخ حزین لاهیجی (۱۱۰۳ - ۱۱۸۱ ه. ق)^(۵) که او نیز از ایران به جانب هندوستان

۱- آزاد بلگرامی: خزانه عامره، ۱۲۴؛ غزلان الہند (نسخه خطی موزہ ملی کراچی شماره ۱۳۱/۲ - N.M. 1968)، ص ۱۰۹.

۲- صاحب نشتر عشق سیوستان را سیستان نوشته است ص ۱۱۷۶؛ آزاد بلگرامی: غزلان الہند، ۱۱۰.

۳- عثمان امیرکبیر (۵۷۳ - ۶۷۳ ه. ق) از عرفای معروف سند است که از مرند به ملتان و از آنجا به اُچوڈھن رفت. مرقد او در سیہون (سیند) است.

۴- مآثرالکرام، ۲۷۴ - ۲۷۵.

۵- «با ہم صحبت‌ها دست داد و جزوی اشعار به خط خود بر سبیل یادگار تسلیم من نمود». خزانه عامره، ۱۹۴.

عازم بوده ملاقات نمود و در لاهور با والہ داغستانی (۱۱۲۴ - ۱۱۷۰ ه. ق) ^(۱) دیدار کرد. وقتی او به شاہجہان آباد رسید معلوم شد کہ پدرش سید محمد نوح (م ۱۱۶۵ ه) و افراد خانوادہ او در شہر اللہ آباد می باشند. او نیز از طریق اکبرآباد (آگرہ) بہ اللہ آباد رفت. از آنجا بہ لکھنؤ ^(۲) و بلگرام رفت و سپس بہ اللہ آباد برگشت. بعداً دوبارہ بہ بلگرام رفت و شوق زیارت حرمین شریفین در دل وی شعلہ ور شد.

سفر سوّم

آزاد در زمان کودکی خوابی دیدہ بود کہ گویا در مسجدی در مکّہ معظمہ است و سرور کائنات حضرت محمد مصطفیٰ (ص) در محراب مسجد حضور دارند. وی در خدمت آن حضرت رفت و حضرت متوجّہ او شدند و با تبسم با او صحبتی فرمودند. ^(۳) آزاد می گوید کہ از همان وقت در خاطرہ او جلوہ جمال آن حضرت (ص) محفوظ مانده و ہر وقت کہ بہ یاد آن خواب کودکی می افتاد، جوش محبت و خدمت افزون می شد تا اینکہ روز دوشنبہ ۳ رجب المرجب ۱۱۵۰ ه. ق از بلگرام پیادہ عازم حجاز گردید. کلمہ «سفر خیر» (= ۱۱۵۰ ه. ق) تاریخ آغاز سفر است. او بدون اطلاع خانوادہ خود از بلگرام بیرون آمدہ و از بیراہہ راہ حجاز را پیش گرفت. پس از سہ روز وابستگان و خویشاوندان او از این قضیہ باخبر شدند. برادرش سید غلام حسن تا سہ منزل بہ سراغ او رفت وی را نیافت و ناچار برگشت. آزاد تا مالوہ نزدیک گجرات پیادہ رفتہ بود، او بہ پیادہ روی عادت نداشت در نتیجہ پاہای وی ورم کرد و آبلہ دار شد. از حسن اتفاق نواب آصف جاہ (بنیانگذار سلطنت آصفیہ در دکن) ہمراہ لشکریان خود در آن زمان در مالوہ چادر زدہ بود. شخصی کہ آزاد را نمی شناخت با نہایت احترام وی را مہمان کرد و «رَت» مزین ^(۴) برای سواری نیز اہدا کرد. آزاد در وصف آن رَت مثنوی سرودہ است کہ مطلع

۱- «با ہم تا شاہجہان آباد سفر کردیم و بعد ورود شاہجہان آباد، فقیر یک ہفتہ توقف کردہ، راہ اللہ آباد گرفت و از در دہلی رحل اقامت افکند... بعد این سعادت بہ ملک دکن افتاد». خزائن عامرہ ۴۴۸.

۲- او بہ تاریخ ۱۸ ذی الحجہ ۱۱۴۸ ه. ق بہ لکھنؤ رفت و در آنجا در نکیہ سید جعفر روحی رنیر پوری (م ۱۱۵۴ ه. ق) چند روز ماند. سرو آزاد، ۲۰۷ - ۲۰۸.

۳- مآثر الکرام، ۲۹۱.

۴- یک نوع سواری است کہ فیل آن را می کشد.

آن اینست:

زَتِ رنگین لباس و خوش الوان
 راه رفتی بسان تسختِ روان
 همان سال در تاریخ ۲۲ شعبان المعظم آزاد با نواب آصف جاه ملاقت کرد و یک
 رباعی به خدمت او گذراند:

رباعی

ای حامی دین محیط جود و احسان
 حق داد ترا خطاب آصف شایان
 او تسخت به درگاه سلیمان آورد
 تو آل نبی را به کعبه رسان^(۱)

لازم به ذکر است که با وجودی که آزاد موزونی طبع و قدرت سخن‌گویی داشت، اما در تمام عمر از مدح‌گویی امرا و سلاطین احتراز کرد، مگر رباعی مذکور فقط برای استعانت در سفر حج بر قلم جاری شد. علاوه بر رباعی مذکور، آزاد دو بیت دیگر به عربی در مدح نواب نظام‌الدوله شهید (۱۱۶۴ ه.ق) سروده است و درباره هر دو قطعه شعر یعنی در مورد رباعی فارسی و دو بیت عربی چنین نوشته است:

«روزی در عرض راه فیل سواری نواب و فیل سواری فقیر (آزاد) برابر می‌رفت و با هم حرف داشتیم. حدیث جبل احد مذکور شد که هَذَا جَبَلٌ يُجِبُّنَا وَ نُجِبُّهُ، فقیر آن را نظم کردم و اخلاص نواب را با خود اقتباس حدیث شریف ادا ساختم:

هُوَ نَاصِرُ الْإِسْلَامِ سُلْطَانُ الْوَرَى
 أَبْقَاءُ فِي الْعَيْشِ الْمُخَلَّدِ رَبِّهِ
 حَازَ الْمَنَائِبَ وَالْمَائِزَ كُلَّهَا
 جَبَلُ الْوَقَارِ يُجِبُّنَا وَ نُجِبُّهُ

فقیر سوای این قطعه عربی که به طریق اخلاص بر زبان گذشت و رباعی که در استعانت سفر حج نسبت به نواب آصف جاه نظم شد، لب به مدح دولتمندی نگشوده.^(۲)

نواب آصف جاه آزاد را خرج سفر داد و او از طریق بهوپال و برهان‌پور، به تاریخ ۱۰ ذی‌قعدة وارد بندر سورت شد و به تاریخ ۲۴ ذی‌قعدة سوار کشتی شده و به روز ۱۸ محرم

۱- سرو آزاد، ۱۹۲.

۲- سرو آزاد، ۱۹۱-۱۹۲، خزانه عامرة، ۱۱۲۶ مآثرالکرام، ۲۹۳.

به ساحل جدّه رسید و ۱۹ محرم به شهر وارد شد. ۲۳ محرم به مکه رسید و ۲۶ محرم راهی شهر مدینه شد و ۲۵ صفر به آنجا رسید. ۱۴ شوال بار دیگر به مکه مراجعت نمود و مناسک حج را به جا آورد. از کلمه «عمل اعظم» (= ۱۱۵۱ ه.ق) تاریخ به جای آوردن مناسک حج به دست می آید. در مدت اقامت در شهر مدینه پیش شیخ محمد حیات سندی صحیح بخاری و در مکه مکرمه نزد شیخ عبدالوهاب طنطاوی درس حدیث خواند. در حین اقامت در مدینه و مکه او عتباب و مزارات مقدسه را زیارت کرد. در ربیع الاول ۱۱۵۲ ه.ق به طائف و نواحی آن رفت و به زیارت مزار عبدالله به عباس مشرف شد. در اواخر ربیع الثانی همان سال پس از طواف خانه کعبه به بندر جدّه رسید و روز سوم جمادی الاولی سوار کشتی شد و پس از هشت روز به بندر «مخا» معروفترین بندر یمن رسید. چهار روز در آنجا ماند، و این فرصت را غنیمت شمرد و به زیارت مزار حضرت ابوالحسن علی بن عبدالله شاذلی مشرف گشت. کشتی او ۲۹ جمادی الاولی به بندر سورت لنگر انداخت و او روز ۲ جمادی الآخر در بندر سورت پیاده شد و در تاریخ ۱۱۵۲ (سفر بخیر)، سفر حجاز او به پایان رسید. او پس از سفر حج بنا به دعوت نواب آصف جاه به اورنگ آباد رفته و تا آخر عمر در آنجا زیست.

آزاد درباره سفر حج مثنوی «طلسم اعظم» که اسم تاریخی آن است، سروده است و در مآثرالکرام ابیاتی از این مثنوی درج کرده است.^(۱) همچنین سفرنامه‌ای به نثر فارسی نوشته است که نسخه آن در کتابخانه و موزه سالر جنگ حیدرآباد شماره ۵۴۶ موجود است.^(۲)

سفرهای کوتاه

آزاد به سیر و سفر علاقه فراوان داشت. در مورد علاقه خود به سیر و سیاحت، او چنین می نویسد:

«حق سبحانه علیم است که هلال وار مقصود ازین سیر و سفر نه تن پروری باشد حاشا و کلاً بلکه مانند بدر منظور شکست نفس بود.

۱- مآثرالکرام، ۲۹۱-۲۹۶.

2- M. Ashraf: Catalogue of the Persian Mss. in the Salar Jung Museum and Library Hyderabad, 2/155.

چندی طریقه آب روان اختیار افتاد که مُشت گیاهی به نشو و نما درآید و لختی روش باد صبا پسند آمد که غنچه چند لب به تبسم گشاید. امیدوارم که این سیاحت پای شکسته را دستگیری کند و قلمرو سیرفی الله را جاده مستقیم شود»^(۱).

همانطور که گفته شد آزاد پس از سفر حج ۲۷ ذیقعده ۱۱۵۲ از بندر سورت به اورنگ آباد (دکن) رفته و همانجا ساکن شد. او در اقامت ۴۸ ساله در دکن بارها به اطراف آن مملکت رفته و به سیر و سیاحت پرداخته است. او پس از مراجعت ازین سفر برکت اثر در عشره اخیر ذیقعده ۱۱۵۲ ه.ق وارد روضه مقدسه (خلدآباد) گردید و به زیارت خفتگان این مکان مشرف گشت.^(۲) به تاریخ ۲ رمضان ۱۱۵۴ ه.ق به قلعه محمدآباد بیدر رفته، در ۴ محرم ۱۱۵۵ ه.ق به سیر حیدرآباد پرداخت و ۱۹ صفر در همان سال از حیدرآباد بیرون آمده و به ۱۵ جمادی الاول دوباره به اورنگ آباد برگشته است. وقتی که نواب نظام الدوله شهید در ۱۱۵۸ ه.ق به صوبیداری اورنگ آباد مأمور گشت، در ۲۷ ذیقعده ۱۱۵۹ ه.ق آزاد را با خود به «سری رنگ پتن» بُرد و در صفر ۱۱۶۱ ه.ق به اورنگ آباد بازگشت. او در ۱۱۶۰ ه.ق به گلبرگه رفت و به زیارت مزارات خواجه گیسو دراز و مولانا علاءالدین انصاری نائل آمد. آزاد در ۱۱۶۱ ه.ق به برهان پور رفت^(۳) و باز به اورنگ آباد برگشت. سپس در ۱۱۶۲ ه.ق دوباره به دیدار شهر برهان پور شتافت

۱- سرو آزاد، ۲۹۵.

۲- آزاد بلگرامی: روضه الاولیا، ۱۴.

۳- صائب تبریزی در وصف برهان پور غزلی دارد که یک بیت این است:

توتیا سازد غبار آگره و لاهور را چشم من نا خاکمال گرد برهان پور خورد

آزاد نیز غزلی در ردیف برهان پور سروده است. او راجع به این شهر می گوید که «شهر برهان پور گرد (و غبار) بسیار دارد نوعی که هیچ شهر به گرد او نمی رسد.» مآثر الکرام، ۱۰۱. و غزل این است:

دمید روح به فالب هوای برهان پور
طراوت چمن دلگشای برهان پور
زآفتاب زند دم سهای برهان پور
نصیر والی کشور بنای برهان پور
غبارخیز بود کوجه های برهان پور
نمود سبز نهال نئای برهان پور

دیوان فارسی آزاد (خطی) ورق ۱۸۵

فسزود نور بصیرت لقای برهان پور
دماغ عالمیان را چه نازگی بخشد
سواد اعظم او بسکه نور افشانست
به نام اشرف برهان دین غریب * نمود
فستاد بسکه گذر لشکر محمد را
بسرزمین ورق ابرخامه آزاد

* بنیانگذار شهر برهان پور

و پس از سیر و سیاحت آن دیار به اورنگ آباد بازگشت.

آزاد در ۱۴ شوال ۱۱۶۲ ه.ق به آرکات رفته و یک سال و چند ماه در آن شهر اقامت داشت. رساله شمامة العنبر فیما ورد فی الہند من سید البشر را در همانجا تألیف کرد^(۱)، و در ۱۵ جمادی الاول ۱۱۶۴ ه.ق به اورنگ آباد بازگشت. سپس در ۷ شعبان ۱۱۶۵ ه.ق به حیدرآباد رفت و ۵ ذی الحجہ به اورنگ آباد برگشت.

در رمضان ۱۱۶۱ ه.ق بار دیگر قصد مسافرت به حجاز کرده بود، لیکن این سفر عملی نشد. در این مورد می نویسد:

«در عشرهٔ اخیر رمضان کثیر الفیضان سنهٔ احدی و ستین و مائتہ و الف (۱۱۶۱ ه.ق) مزاج بنده را وحشتی بهم رسید. به خاطر افتاد که از همه قطع نظر باید کرد و بار دیگر سری به دیار عرب باید کشید، و این داعیه به مثابهٔ قوت گرفت که عنقریب بود که از ممکن قوت به جلوه گاه فعل خرامد. ناگاه شب ۲۷ ماه مذکور طرف سحر در عالم رؤیا اندیشه متوجه شعر گردید، بیتی موزون ساختم و معاً از خواب بیدار شدم. بیت به یاد ماند و آن این است:

چه خوش گفت گوینده نامدار مگش دست از دامن روزگار
لختی به تأمل رفتم. دانستم که گوینده سروش غیبی است و مخاطب بنده.
امثال امر غیب واجب دیدم و اراده ای که تصمیم یافته بود، فسخ نمودم»^(۲).

لازم به ذکر است که آزاد وقتی که در ۱۱۵۰ ه.ق عازم حجاز بود و در مالوا با نواب آصف جاه ملاقات کرده و از او کمک خواست، در آن وقت نواب آصف جاه برای تنبیه قوم مرهته به شهر بهوپال وارد شده بود، آزاد نیز در رکاب نواب بود و همراه او علیه مرهته ها جنگ کرد. او درین باره در مثنوی «طلسم اعظم» می گوید:

فوج اسلام و کفر صف آراست طرفه شور قیامتی برخاست
کرهٔ آتشین توپ و تفنگ کرهٔ نار ساخت عرصهٔ جنگ

۱- سرود آزاد، ۲۹۵

۲- آزاد بلگرامی: سرود آزاد، ۲۹۲.

کافران چون سپندور فریاد
چون هما ناوکِ سبک رفتار
من هم آن روز در صفِ اسلام
قدم پُر دلانسه افشردم
تشنگیهای روزه رمضان
سفر کعبه و صیام و جهاد
رفت از خاک آتشین برباد
زده در مغز استخوان منقار
با یکی ذوالفقار خون آشام
حمله‌ها بر مخالفان بُسردم
کرده از کام تا جگر بریان
این سه دولت بهم مرا رو داد.^(۱)

آزاد تا موقع تألیف خزانه عامره (= ۱۱۷۶ ه.ق) از گوشه و کنار مملکت دکن به سیر و سیاحت پرداخته بود، خود می‌گوید:

«در سنه اثنین و خمسین و مائه و الف مطابق «سفر بخیر» (= ۱۱۵۲ ه.ق) از حجاز سری به دیار دکن کشیدم و در خجسته بنیاد اورنگ آباد رنگ اقامت ریختم و چندبار به تماشای اطراف دکن برخاستم. اکنون (= ۱۱۷۶ ه.ق) در دارالامن اورنگ آباد گوشه گیرم و از خاک آستان فقیر سرمه کش دیده ضمیر عمر تنگ مایه به شصت و یک کشیده و آفتاب زندگی به لب بام رسید، حق تعالی خاتمه بخیر گرداند.»^(۲)

ازدواج و اولاد

آزاد راجع به تأهل خود به تفصیل سخن نگفته است، در شجره طَیبه همینقدر نوشته است که «این بنده کدخدا شده است به دختر خُرد عبدالواحد بن سید سعدالله بن سید مرتضی بن سید فیروز بن سید عبدالواحد قدس سره».^(۳)

آزاد پسری به نام نورالحسین^(۴) داشت. نورالحسین در ۱۱۴۳ متولد شد و در ۱۱۶۸ ه.ق در نوجوانی در آب غرق شد و درگذشت. دکتر فضل‌الرحمن ندوی در مقدمه سبحة‌المرجان ۱/۲-۳ نوشته است که آزاد دو پسر داشت، یکی نورالحسین و دیگری

۱- مآثرالکرام، ۲۹۲.

۲- آزاد بلگرامی: خزانه عامره، ۱۲۵.

۳- آزاد بلگرامی: شجره طَیبه (خطی)، ۶۹.

۴- مقبول احمد صمدانی: در حیات جلیل ۱۶۸/۲ و دکتر ندوی در مقدمه سبحة‌المرجان، ص ۳ اسم فرزند آزاد را نورالحسین نوشته‌اند.

غلام شاه مردان. البته درباره غلام شاه مردان اطلاعی بیشتر نداده است و نه مأخذ خود را ذکر کرده است. اما به نظر می‌رسد که در سال ۱۱۴۳ ه.ق به خانه آزاد پسری که متولد شد که نامش را غلام شاه مردان گذاشتند^(۱). ظاهراً بعداً همین پسر به نورالحسین موسوم یا مشتهر گردید و در نوجوانی به سال ۱۱۶۸ ه.ق درگذشت، چنانکه از مرثیه آزاد نیز پیداست که او یک پسر داشت. صدیق حسن خان در شمع انجمن می‌نویسد: «نورالحسین فرزند میر آزاد بلگرامی است. گاهی به حکم ارث شعر نظم می‌کرد، ازوست:

بی انیسی آمدیم از خانه دنیا برون
مرثیه آزاد در فوت فرزندش چنین است:

قیامت بر سر این بوستان رفت
مقیمان چمن بی سایه ماندند
گریبان چاک زد دست تحمل
الهی من به روز او نشینم
عصا می‌خواستم در وقت پیری
زاغوش پدر پهلو تهی کرد
ندارد لطف سیر باغ تنها
سرش گردم به قربانش روم من
اگر او جا در آغوش زمین کرد
بود دست خزان از سرو کوتاه
شبی آورد رو این دلت تیز
چسه سازم گر نمالم دست افسوس

که یک گل داشت آن هم نوجوان رفت
که شمشادی به تاراج خزان رفت
که آن جای پدر دامن فشان رفت
چه واقع شد که امشب سرگران رفت
به دست آمد ولیکن ناگهان رفت
خندنگی بود از دست کمان رفت
چرا بی من به گلگشت جنان رفت
دلم را بُرد و آخر از میان رفت
فغان من به هفتم آسمان رفت
نمیدانم که سرو من چنان رفت
سحر با نکهت گل هم عنان رفت
که لعلی از کف من رایگان رفت

۱- آزاد تاریخ تولدش را چنین گفته است:

مرا از فضل یزدانی عطا شد
غلام شاه مردان گشته نامش
نوشتم مصرعی تاریخ سالش

نهال نازه باغ سیادت
دلم را کرده خودم از ولادت
«نهال سبز بستان سیادت»

تبصرة الناظرین، ۱۶۲.

۲- برای تفصیل رک به: تبصرة الناظرین (خطی) تألیف سید محمد شاعر بلگرامی، ۱۶۲ و شمع انجمن، ۲۶۴.

نشد از نکبت مقصود نایز
 ز چشم باغبان خون می تراود
 چه سود الحال سوی مصر رفتن
 خداوندا چه آمد بر سر دل
 شکست آیینۀ دل را معلم
 تبسم بر لب احباب خون شد
 گجا صحرا و صید کامیابی
 دم آخر نشد دیدن میسر
 نمی خواهم که دل در سینه باشد
 دگر ای غم مکن زور آزمایی
 نبی کرد از غم فرزند رقت
 به صد خون دلش پرورد آزاد
 اگر پرسند تاریخ وفاتش
 ستمها بر نسیم ناتوان رفت
 چمن را غازه رو ارغوان رفت
 عزیزان یوسفی از کاروان رفت
 که از انسدیشه سود و زیان رفت
 زمحفل طوطی شیرین بیان رفت
 که از کشمیر عشرت زعفران رفت
 که باز اشهبی از آشیان رفت
 ندانم شاد یا نامهربان رفت
 چه کار آید مرا چون دلستان رفت
 که کار طاقم از امتحان رفت
 مرا هم آتش دل بر زبان رفت
 چه بی رحمانه آن سرو روان رفت
 بگو «نورالحسین آه از جهان رفت»^(۱)

(= ۱۱۶۸ هـ.ق)

پس از وفات نورالحسین، آزاد نوۀ پسری خود امیر حیدر بلگرامی^(۲) را که در آن زمان بچہ ای سه ساله بود نزد خود آورد و به پرورش او همت گماشت. «سید امیر حیدر نام بن نورالحسین بن میر غلامعلی آزاد بلگرامی است به تاریخ نوزدهم جمادی الاول سنہ یکہزار و یکصد و شصت و پنج به وطن خود تولد یافت. چنانچہ جد او به میلادش گوید:

به فرزند من میر نورالحسین
 پسر داد خلاق عالی جناب

۱- کلیات آزاد (خطی) ورق ۴۸-۴۹؛ دیوان آزاد (خطی) ورق ۵۸-۵۹.

۲- «سید امیر حیدر، امیر تخلص خلف میر نورالحسین از احفاد میر غلامعلی آزاد و معاصر ابن خاکسار است. هرچند فقیر آن والاتباء را تا به تحریر این اوراق ندیده، اما صفات حمیدہ او بسیار شنیدنی. از صاحب طبعان عهدشاه عالم پادشاه است». علی ابراهیم خان خلیل: صحف ابراهیم، ذیل مادہ الف (شمارہ ۳۵۵) علاوہ ازین رک بہ: علی حسن: صبح گلشن، ۱۳۹؛ سامی: قاموس الاعلام، ب ۱۰۴۱.

D.N. Marshall: Mughals in India, 73 C. A. Storey: persian Literature. Section II Fasciculus P.554-555.

خورد سال تاریخ میلاد او رقم کرد صاحب شرف آفتاب^(۱)

امیر حیدر زیر سایه آزاد علاقه به علم پیدا کرد و چندین اثر مهم از خود به یادگار گذاشت، از آن جمله: رساله در ذکر احکام عشر و خراج و مالکان زمین و بیان عاشر و آنچه متعلق به آن است^(۲)، سوانح اکبری^(۳)، منتخب النحو^(۴) و تحقیق الاصطلاحات^(۵) و دیوان شعر^(۶) فارسی منتخب الصرف^(۷)، کلمات النبیل شرح انشای میر عبدالجلیل^(۸)، بصایر المتعلمین^(۹) (در اخلاق) و ... وی در ۱۲۱۷ ه.ق / ۱۸۰۲ م وفات یافت. «وای ویلا امیر حیدر رفت» ماده تاریخ وفات اوست.

دیگر افراد خانواده آزاد

پدر آزاد میرسید نوح به دختر میرسید عبدالجلیل کتخدا شده بود و از او سه پسر و دو دختر به دنیا آمد. اسامی پسران غلامعلی متخلص به آزاد، غلامحسن و غلام امام صادق است.

غلامحسن بن نوح با دختر بزرگ سید محمد اشرف بن عبدالعزیز ازدواج نمود و دو دختر از او متولد شد.^(۱۰) غلامحسن در ۱۱۵۵ ه.ق در حمله‌های قوم مرهته به کشتی مسافری که عازم مکه بود به شهادت رسید. آزاد در مرثیه برادر خود می‌گوید:

۱- نشر عشق ۹۵/۱.

۲- ابن رساله به انگلیسی نیز ترجمه و در کلکته در ۱۷۹۸ به چاپ رسیده است. رک به Edward Edwards: Persian Printed Books In The British Museum, p. 125, 602

۳- رک به: حکیم حبیب‌الرحمان: ثلاثة غساله، ترجمه و تعلیقات عارف نوشاهی، ۵۱ و ۱۷۶.

۴- رک به: احمد منزوی: فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان ۲۹۵۰/۱۳.

۵- درباره اصطلاحات ادبی. دو نسخه خطی از این کتاب در کتابخانه مجلس شورای اسلامی تهران و کتابخانه عمومی حضرت آیه‌الله العظمی مرعشی نجفی قم موجود است، و نگارنده با کمک این دو نسخه متن منقح آن را آماده کرده است.

۶- رک به: آقا بزرگ تهرانی: الذریعه الی تصانیف الشیعه ۱۰۰/۹ و بیاض آزاد (خطی) کتابخانه ندوة العلماء لکهنو (هند) ص ۱۹۰ - ۱۹۲.

۷- رک به: فهرست مشترک ۲۹۴۹/۱۳.

۸- رک به: عارف نوشاهی: فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی و کمیاب کتابخانه گنج بخش ۴۱۱/۱.

۹- نسخه خطی آن در کتابخانه دانشگاه اسلامی علیگر در ذخیره احسن به شماره ۸۹۱۵۵۲۶/۲ موجود است. رک به: قیصر امروہوی: فهرست مخطوطات ذخیره احسن مارہروی، ۷۱.

۱۰- آزاد بلگرامی: شجرة طیبه (خطی) ۶۹.

بازوی مرا شکسته زورم بردند
نارم بگذاشتند و نورم بردند^(۱)

تارِ نفسم گسسته شورم بردند
داغ است دلم که رفت نور بصرم

غلام امام بن نوح که برادر کوچک آزاد بود و میر سید محمد شاعر بلگرامی او را به فرزندی گرفته بود، با دختر سید عنایت الله بن سید کرم الله بن سید مرتضی بن سید فیروز بن سید عبدالواحد قدس سره ازدواج کرد.^(۲) آزاد درباره غلام امام چنین نوشته است:

«او خالی از حیثیت علمی نیست و الان به خدمت علامه فهامه میر طفیل محمد مدظله استفاده برمی دارد».^(۳)

غلام امام در ۱۱۸۳ هـ ق فوت شد. آزاد در رثای او سروده است:

چرا فرو نچکد خون ز دیده‌تر ما	که رخت بست ز عالم غلام حیدر ما
تلاش کرده ببارید پیش ما یاران	به زیر خاک فرو رفته است گوهر ما
کشند سر ز افق وقت شام اخترها	هزار حیف که بیرون نیاید اختر ما
چنین مصیبت عظمی نمی‌توان دیدن	مگر برای همین زاده بود مادر ما
کشید ناله تاریخ رحلتش آزاد	سوی الله سفر کرد ناز پرور ما ^(۴)

(= ۱۱۸۳ هـ ق)

مذهب و عقیده آزاد

آزاد حنفی مذهب بود چنانکه خود صراحت کرده است:

«الحسینی نسباً و الواسطی اصلاً و البلگرامی مولداً و منشأً و الحنفی مذهباً و الجشتی طریقتاً...».^(۵)

او ارادت فراوان به حضرت پیامبر (ص) و حضرت علی علیه السلام داشت. وی راجع به نام و تخلص خود [غلامعلی آزاد] توضیح داده است و می‌نویسد «حضرت لسان

۱- آزاد بلگرامی: سرو آزاد، ۲۱۲-۲۱۵

۲- آزاد بلگرامی: شجرة طیبه (خطی)، ۶۹

۳- آزاد بلگرامی: شجرة طیبه، ۶۴

۴- دیوان فارسی آزاد (خطی) ۱۶۶ کلیات فارسی آزاد (خطی)، ۲۹۰

۵- سرو آزاد ۲۹۱-۲۹۲

الغیب (= خواجه حافظ) قدس سره سیصد و پنجاه سال تخمیناً پیش از این به نام و تخلص فقیر ایما نموده و از عنایت بی نهایت به زبان عقیدتمند تکلم فرموده که:

فاش می گویم و از گفته خود دلشادم بنده عشقم و از هر دو جهان آزادم

«بنده عشق» ترجمه «غلامعلی» است چه عشق عبارت از امیرالمؤمنین علی باشد.

چنانچه روح الامین می گوید:

هر چه گویم عشق زان برتر بود عشق امیرالمؤمنین حیدر بود
و مسیحای کاشی گوید:

«علی باشد کسی کش عشق خوانی محبت ضربت مستانه اوست»^(۱)

آزاد خود بارها چنین گفته و عشق و علاقه خود با امیرالمؤمنین حضرت علی علیه السلام نشان داده است.

گرچه غلام علی از همه آزاد شد فهم کن از نام او، بنده حیدر بود

حیدر که غلامیش شرف داد مرا دارد نظر عنایتش شاد مرا

آزاد گرچه دام علائق گسسته است باشد غلام شاه ولایت پناه را

داند همه کس که من «غلام علی» ام احسان فرمود و کرد «آزاد» مرا

بیرام خان^(۲) بیتی دارد که در آن کلمه «غلامعلی» را به کار برده است:

شهی که بگذرد از نه سپهر انبر او اگر غلام علی نیست خاک بر سر او

آزاد می نویسد: «اگر من در عهد بیرام خان می بودم، این مطلع را که به نام من مناسب افتاده به عوض نقد جان ازو می خریدم»^(۳)

۱- خزانه عامره، ۱۲۳

۲- رک به :

Prof. Sukumar Ray: Bairam Khan Published By; Institute of Central and West Asian Studies, University of Karachi. 1992, Edited By: M.H.A.Beg.

۳- آزاد بلگرامی: خزانه عامره، ۴۵۹

طریقه تصوف

آزاد نوشته است که طریقتاً چشتی است.^(۱) او در ۱۱۳۷ ه.ق به دست میر سید لطف الله معروف به شاه لدها بلگرامی به طریقت صوفیان چشتی درآمد. البته در بعضی تذکره‌ها^(۲) سال بیعت او ۱۱۳۰ ه.ق درج است که درست نیست. او خود نوشته است که «در سنه سبع و ثلثین و مائة و الف (۱۱۳۷ ه.ق) شرف بیعت جناب مستطاب سیدالعارفین میر سید لطف الله بلگرامی اندوخت».^(۳)

شرح حال میر سید لطف الله معروف به شاه لدها بلگرامی (۱۰۵۳-۱۱۴۳ ه.ق) میر سید لطف الله معروف به شاه لدها فرزند سید کرم الله از احفاد سید محمود اکبر بلگرامی است. سید کرم الله بزرگ عهد و عمده عصر و صاحب اخلاق و صفات نیکو بود. میر سید لطف الله در ۱۰۵۳ ه.ق متولد شد. او نیز بر طریقه پدر رفته و در زمرة صاحب کمالات و از اکمل اولیا محسوب می شود. لقب او سیدالعارفین و سیدالاولیا است. در عنفوان شباب همراه پدر به بنگال رفت و در آنجا در خدمت شاه اعظم ریاضتها کشید و مراتب بلند و مدارج ارجمند طی کرد. سپس در نزد نواب نجابت خان (م ۱۰۷۵ ه.ق) خدمت نمود و بعد از آن در سن بیست و دو سالگی از علائق دنیا دست کشید، به سیر و سیاحت پرداخت، سپس به شهر برهان پور نزد شاه برهان راز الهی که اکابر صوفیه آن دیار بود، رفت. چندی بعد به کالپی آمد و در خدمت میر سید احمد بن میر سید محمد تحصیل نمود و طریقه چشتیه را اختیار کرد و به بلگرام بازگشت و حدود هفتاد سال در گوشه انزوا ماند. او به تاریخ ۱۴ جمادی الاول ۱۱۴۳ ه.ق در بلگرام وفات یافت و در جوار حویلی میر نوازش علی فقیر بلگرامی مدفون گردید. آزاد از آیات قرآنی زیر تاریخ وفات شاه لدها را یافته است.

۱- فی جنات النعیم [سوره حج / ۵۶]

۲- وَ لَهُمْ رِزْقُهُمْ فِيهَا بُكْرَةً وَعَشِيًّا. [سوره مریم / ۶۲]

۱- سرو آزاد، ۲۹۱

۲- محبوب الزمن تذکره شعرای دکن ۱/۲۵۶ تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان، ۲۵۶

۳- سرو آزاد ۲۹۳؛ مآثر الکرام، ۱۱۰۳ خزانه عامره، ۱۲۲

آزاد در سنه ۱۱۳۷ ه.ق بر دست شاه لدها بیعت کرده بود. او در انیس المحققین مناقب و احوال و کمالات و کرامات و مکتوبات شاه لدها و فرزندان و مریدان او را جمع نموده است. ما این کتاب را در بخش «آثار آزاد» بررسی نموده ایم.

خصائل و ویژگیهای اخلاقی آزاد

آزاد طبعاً شخصی قانع، بذله گو، شگفته طبع، خوش اخلاق، منکسر مزاج و معتقد و متعهد به دین اسلام و ارزش های اسلامی و انسانی و نیز بی نیاز از ثروت و دولت دنیوی بود. با وجودی که با امرا و رؤسا مجالست داشت، اما هیچ وقت از آنان برای خود منصب و مقام نخواست و اگر خود آنان می خواستند که به آزاد، مقام و منصبی بدهند با کمال استغنا و بی نیازی از قبول آن اجتناب کرد. او استغنا و بی نیازی خود را چنین تعریف کرده است:

«از آن روزی که ناصیه اخلاص با آستان بیت الله آشنا شد، بیگانگی از رسوم ابنای روزگار بهم رسیده و معنی تخلص آزاد بقدر استوار جلوه افروز گردید»^(۱).

آزاد می گوید که صله بر دو قسم است آخروی و دنیوی. اول الذکر نصیب آنان می شود که مداحی خاندان نبوت و اکابر دین را پیشه ساخته اند و چشم به ثروت و جوایز آخروی دوخته اند، و صله دنیوی به مدح و ستایش امرا و سلاطین حاصل می شود. او می گوید:

«فقیر آزاد قصاید عربی هفتصد بیت در نعت نبوی به نظم آورده و وسیله

وی برای تحصیل شفاعت پیدا کرده، لذا ترانه افتخار می سراید:

چون مدح رسول کام من شد «حسان الهند» نام من شد^(۲)

آزاد در ضمن رابطه خود با نواب نظام الدوله می نویسد:

«(بین) فقیر و نواب نظام الدوله محبت و اخلاص فوق البیان بود و از

ابتدای ملاقات تا انتهای ایام حیات مثل من آزاد را در دام حسن خلق خود

۱- مآثر الکرام، ۱۲۳

۲- خزانه عامره، ۴

مقید داشت هر چند خواستم کناره گیرم نگذاشت»^(۱)

پرهیز از هجوگویی

آزاد زبان و قلم خود را از هجوگویی محفوظ نگهداشته است و سعی نموده است که حتی خامه خود را از ذکر و انتخاب کلام شعرای هزل گو محفوظ دارد. در این مورد او نظر خاصی داشت، می گوید:

«عیب جویی عیبی است عظیم و کج خلقی امریست نامستقیم. خنده بر مردم زدن گل رسوایی بر خود چیدن است و پرده دری ابنای جنس نمودن پیراهن عرض خود دریدن. هیچ کس شیشه ناموسی نشکست که آبرویش نریخت و تار و پودی نیافت که سر رشته عزتش نگسیخت:

عیب مردم فاش کردن بدترین عیبهاست عیب گو اول کند بی پرده عیب خویش را»^(۲)
باز می گوید:

«محرّر اوراق التزام کرده که زبات خامه را از هجویات و هزلیات شعرا نگاه دارد»^(۳)

او پرورده میر عبدالجلیل بلگرامی بود و میر مذکور به شاگردان و فرزندان خود نصیحت می کرد که از هجوگویی و ابتذال دوری جویند و آزاد بر این توصیه استاد و مربی خود تا واپسین نفس عمل کرد.

استغنا و بی نیازی

آزاد شخصی بی نیاز و مستغنی بود. شفیق اورنگ آبادی شاگرد آزاد از استاد خود نقل می کند که یک بار پدر آزاد هر دو پسر خود یعنی آزاد و غلامحسین را برای استخدام پیش نواب میر محمود مخاطب به شاهنواز خان بُرد. پدر آزاد نزدیک نواب ایستاده بود و از او روی احکام امضاء می گرفت. آزاد و غلامحسین از دور منتظر بودند که نواب به سوی آنان نگاه کند و آنان به او سلام کنند. اما نواب چنان در کار خود مشغول بود که اصلاً به طرف

۱- خزانه عامره، ۵۵

۲- همان، ۳۳۷

۳- سرو آزاد، ۵۹

آنان متوجه نشد. آزاد می‌گوید در آنوقت در دل من غیرت و حمیت به جوش آمد که بر در مخلوق چنین عجز و انکسار بی معنی است و باید به طرف خالق حقیقی رجوع کرد که خدمت او از همه افضل تر است. من از «سلام‌گاه» برگشتم. چویدار پرسید کجا می‌روی؟ گفتم: خانه. برادرم همانجا منتظر ماند و بعداً در ملازمت نواب درآمد. وقتی پدرم به خانه برگشت، از من پرسید: تو چرا برگشتی؟ آخر چه کار می‌کنی؟ گفتم: هر چه تقدیر باشد»^(۱).

توکل و قناعت

ملکاپوری از قول مؤلف گل رعنا نوشته است که آزاد پس از مشرف شدن به حج بیت‌الله به این فکر افتاد که باید زندگی را به طرز فقیری و درویشی گذراند. البته فقیری و درویشی انواع و اقسام دارد، کدامیک را باید اختیار کرد. پس از تأمل به این نتیجه رسید که به راه راست ثابت قدم ماند، چرا که در امور دینی دروغ را فروغ نیست. چنانچه آزاد از کرامات گویی و پیری و مریدی فرسنگها دوری نمود، در راستی و درستگی و خوش معاملگی می‌زیست. در حدود ده سال در انزوا با توکل و قناعت زندگی کرد. وقتی سن او از چهل سال به بالا شد و در امور ضروری استعانت را لازم دید و تاب و توان تحمل سرد و گرم روزگار باقی نماند، می‌گوید در چنین وضعی از توکل کاری ساخته نیست. پس در همان ایام نواب نظام‌الدوله ناصر جنگ شهید به طرف او دست رفاقت دراز کرد و او نیز به اجبار آن را پذیرفت و تا آخر حیات با او بود.^(۲) عبدالوهاب افتخار دولت آبادی که شاگرد آزاد بود نوشته است:

«میر آزاد در صفت درویشی و سخن طرازی با امیر حسن تشابه دارد...
امیر حسن از هند به دکن تشریف آورد و در سرزمین دولت آباد رنگ
اقامت ریخت. میر آزاد را همچنین اتفاق افتاد خود می‌فرماید:
ز هند آمده با فقر و شاعری به دکن عجب تشابه آزاد با حسن باشد»^(۳).

۱- محبوب الزمن تذکره شعرای دکن ۱/۲۵۷-۲۵۸

۲- محبوب الزمن تذکره شعرای دکن ۱/۲۶۴-۲۶۵

۳- تذکره بی نظیر، ۳

همدردی با محتاجان

آزاد با دوست و دشمن رفتار همدردانه داشت، مخصوصاً به افراد محتاج کمک می‌کرد. آزاد به این خصوصیت خود اشاره کرده است.

«مدار نیت این خادم‌الخلاقیق بر آنست که اگر دست کوتاه را قدرت رسایی نیست، باری قدم طریق اعانت محتاجان پیماید و اگر انگشت ناتوان را طاقت گره‌گشایی نیست بهرحال قلم به سفارش مستمندان زمان گشاید»^(۱).

حاکم لاهوری نوشته است:

«اصلاً بوی خودی ازین بزرگ خداپرست [یعنی آزاد] نشنیده، با خلق و خلق و تواضع و گشاده پیشانی پیش می‌آید، و هر قسم غربا و فقرا را از علو همت ذاتی و سخاوت اصلی و اخلاق عمیم خود مرهون و خوشنود می‌گردانند»^(۲).

شفیق اورنگ آبادی درباره آزاد می‌گوید:

«انحاح حوائج عالم و فیض رسانی و دلسوزی خلق و کلمة‌الخییر و دستگیری غربا و حفظ الغیب هر کدام که در مزاج اقدس یافته می‌شود از سلف و خلف دیده و شنیده نشد»^(۳).

ضیا برهان پوری در مثنوی به وصف فیض رسانی و همدردی آزاد با خاص و عام پرداخته است:

بهر حصول غرض خاص و عام	هست زیبانش مستحکرم دوام
همت عالیش سحاب است و بس	رشحه نشان برگل و بر خار و خس
فیض رسانی عمل خاص او	جمله جهان بسنده اخلاص او
بس که بامداد کمر بسته است	خانه او مامن هر خسته است ^(۴) .

شفیق اورنگ آبادی نوشته است که نامه‌های آزاد که برای سفارش دیگران می‌نوشت

۱- خزانه عامره، ۴

۲- مردم دیده، ۳۵

۳- مقدمه مآثرالکرام، ۵۹

۴- تمنا اورنگ آبادی: گل عجائب، ۶۸

حکم اکسیر را داشتند. (۱)

آزاد خود می گوید:

آزاد من به دشمن خود بد نمی کنم نامنصف است هر که دغا می دهد مرا (۲)

نکته سنجی، بذله گویی و شوخ طبعی آزاد

خوش کلامی و شوخ طبعی آزاد در جای جای آثار او پیداست و در اینجا به چند لطیفه اشاره می کنیم.

اول: روزی آزاد در خدمت نواب آصف جاه بود. «اتفاقاً هندویی به اراده اسلام حاضر شد و شرف اسلام دریافت. عرض بیگی بعرض رسانید که امیدوار نام است. [نواب] فرمود: نامی باید گذاشت که مشعر دین اسلام باشد. فقیر [آزاد] گفتم: مثلاً دین محمد. فرمود: دیروز هندویی مسلمان شد، نام او دین محمد گذاشته شد. گفتم، دین محمد هر قدر زیاد شود بهتر: اللهم انصر من نصر دین محمد. بسیار منبسط گشت و همین نام مقرر نمود.» (۳)

دوم: شبی در اورنگ آباد در خدمت نواب نظام الدوله متخلص به آفتاب بود. نواب مذکور سادات عرب را دعوت نموده بود. آزاد این قصه را چنین تعریف کرده است:

«دور قهوه در میان آمد، نواب قهوه را بسیار دوست می داشت. یکی از سادات مدینه منوره خالی ذهن با نواب گفت: القهوه محرمة عند بعض العلماء. نواب بافقیر [آزاد] خطاب کرد که مولانا چه می فرماید؟ گفتم: غرض مولانا این است که قهوه نزد بعضی علما معظّم است و محرم از ماده محترم است. نواب ساکت شد و سید هم فهمید. و بعد برخاست مجلس ادای شکر کرد که کلام مرا عجب توجیهی فوراً به خاطر رساندید.» (۴)

سوم: روزی آزاد با نواب نظام الدوله در آرکات بود. آنجا آهویی را شکار کرده بودند.

۱- مآثرالکرام، ۶۰

۲- دیوان فارسی آزاد (خطی)، ورق ۱۷

۳- سرو آزاد، ۱۸۱

۴- سرو آزاد، ۱۹۱

وقتی پیش نواب آوردند، «نواب به حضار خطاب کرد که این را شکار باید کرد یا آزاد باید ساخت». حضار حرف نواب را تأیید کردند، اما وقتی نواب از آزاد پرسید که آهو را چه باید کرد؟ آزاد برای نواب حکایتی نقل کرد و گفت:

«پادشاهی به قتل اسیری حکم کرد. ضابطه است که هرگاه شخصی را می خواهند به قتل رسانند، استفسار می کنند که اگر آرزوی داشته باشی ظاهر کن. اگر امری ظاهر می کند به عمل می آرند. چون اسیر را پرسیدند، گفت: همین آرزو دارم که یک مرتبه در مجلس سلطانی باریاب شوم. مردم به عرض پادشاه رسانیدند، درجه قبول یافت و اسیر را در بارگاه حاضر ساختند و استفسار کردند که عرضی داری؟ گفت: نه خیر. وقتی که پادشاه از مجلس برخاست، اسیر بعرض رسانید که گنه کار واجب القتل، اما حق صحبتی بر پادشاه عالم ثابت کرده ام. پادشاه ازین حسن ادا مسرور شد و او را امان داد. حالا این آهو هم حق صحبت ثابت کرده است. بیشتر هر چه مرضیء مبارک باشد. نواب لب به تبسم شیرین کرد و آهو را هم نام آزاد ساخت»^(۱).

مهر آزاد

نسخه خطی شجره طیبه تألیف آزاد که در کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی در قم (ایران) موجود است، در ورق ۶۸ و ۱۰۰ دو نوع مهر آزاد ثبت شده است. یکی به خط نستعلیق و دیگر به خط چلیپا. عبارت هر دو مهر «فقیر آزاد» است. یک مهر بیضوی «میرغلامعلی» در نسخه بیاض آزاد موجود در کتابخانه خدابخش پتنا نیز دیده ام. همچنین نسخه سفینه خوشگو در همانجا (شماره ۷۰۸) دارای مهر وی «فقیر آزاد» و عبارت «فقیر آزاد بلگرامی» استکساب نمود ۱۱۸۲ ه.ق. می باشد.

لقب آزاد

به خاطر مداحی پیامبر اکرم (ص) او را لقب «حسان‌الهند» داده بودند. علاوه بر این

لقب، سید محمد خان صلابت جنگ او را القاب «سراج‌المحدثین» و «رئیس‌العلماء» اعطا کرده بود.^(۱)

بنای «خوابگاه روشن»

آزاد در ۱۱۹۱ ه. ق هفتاد و پنج ساله شده بود و پی بُرد که به زودی از دار فانی به عالم جاودانی انتقال خواهد یافت. آزاد قطعه زمینی برای قبر خود در روضه خلدآباد نزد مزار شاه برهان‌الدین غریب هانسوی خریداری کرد و آنجا را قبر خود ساخت و توصیه کرد که پس از درگذشت او را در آنجا دفن کنند. آزاد آن محل را به «خوابگاه روشن» موسوم ساخت.^(۲) پس از بنا شدن خوابگاه روشن، آزاد جشنی برپا ساخت و اطعام داد. شعرا و امرا و مشایخ شهر را دعوت نمود. خود از حضار پذیرایی می‌کرد و بسیار خوشحال بود و به همه می‌گفت: هذا فراق بینی و بینک. این جدایی چند روزه است، سرانجام در آخرت با هم یکدیگر را می‌بینیم. شعرا در تاریخ تعمیر خوابگاه او قطعات تاریخ سرودند.^(۳) آزاد پس از تعمیر «خوابگاه روشن» نه سال دیگر زنده بود. خود او در تاریخ تعمیر «خوابگاه روشن» قطعه زیر را سروده است:

تا حشر برای خویش مسکن
افروخته «خوابگاه روشن»^(۴)

آزاد به قید زندگی ساخت
شماع خرد چراغ تاریخ

(- ۱۱۹۱ ه. ق)

بیماری آزاد

- ۱- دکتر عصمت جاوید: مجله سب رس حیدرآباد، نوامبر ۱۹۸۸ م، ص ۱۶
- ۲- محبوب الزمن تذکره شعرای دکن ۲۸۵/۱-۲۸۶، ملکاپوری و مؤلف سخنوران بلندفکر نام قبر آزاد را «عاقبت‌خانه» و سال تعمیر آن را ۱۱۹۵ ه. ق نوشته‌اند. در اردو دائرة معارف اسلامیہ ۱۰۶/۱ بدون ذکر مأخذ آمده است که آزاد را در خلدآباد دکن در احاطه درگاه امیر حسن سجزی دهلوی در آن مقبره دفن کردند که خود او در ۱۱۹۱ ه. ق تعمیر کرده بود و نام آن را «خوابگاه روشن» گذاشته بود. دکتر عصمت جاوید نیز برای قبر آزاد همین اسم را نوشته است. مجله سب رس نوامبر ۱۹۹۹ م ص ۱۷، ولی مأخذ خود را ذکر نکرده است.
- ۳- صاحب محبوب الزمن تذکره شعرای دکن ۲۸۶/۱ این واقعه را به نقل از کتاب تنبیه‌الشاکین فی جلائل حضرت محبوب سبحانی تألیف میرغلامعلی ارشد نقل کرده است و نوشته است که کتاب مذکور از بین رفته است.
- ۴- کلیات فارسی آزاد (نسخه مجلس تهران) ورق ۲۵۳

از نامه‌های صمصام‌الدوله شاهنوازخان چنین برمی آید که آزاد در آخر عمر به تب (درد) قولنج گرفتار شده بود. او می‌نویسد:

«حدیث تب (درد) قولنج و رفع آن و بقیه نقاهت و پرهیز از نوشته ایشان معلوم شد. دنیا محل مکاره است عاقبت بخیر باد»^(۱)

شاهنواز خان در نامه دیگر می‌نویسد:

«از نوشته‌های رای سدهاری لال معلوم شد که از پیچش و خون و بلغم مزاج دشمنان مهربان کسل دارد و اگر خون کم شده تقاضا و خلش قولنج و فتق و اضطراب از همان قسم است به استماع این معنی موجب تردّد و تفکر شد، حکیم علی‌الاطلاق از فضل خود زود شفای کامل عطا فرماید»^(۲)

وفات و مدفن آزاد

آزاد در ۲۴ ذی‌قعدة ۱۲۰۰ هـ.ق در سنّ هشتاد و چهار سالگی^(۳) وفات یافت و طبق وصیّت خود در خلدآباد که از اورنگ‌آباد ۱۸ کیلومتر فاصله دارد، در پائین مزار حسن دهلوی مدفون گردید. علی اصغر حکمت می‌نویسد:

«آرامگاه حسن دهلوی... در قصبه خلد آباد معروف به روضه واقع شده است و آن در نه میلی شمال ایستگاه راه آهن دولت آباد می‌باشد... مقبره میرغلامعلی آزاد بلگرامی که از اجله فضلای قرن اخیر است نیز در جنب آن قرار دارد»^(۴)

۱- مقدمه مآثرالکرام، ۵۲

۲- مقدمه مآثرالکرام، ۵۲

۳- در بحر ذخار ۲۱ ذی‌قعدة آمده است.

۴- در مقدمه مآثرالکرام، ۵۴ در سن هشتاد و شش و در نشر عشق در ۷۸ سالگی گفته شده است که درست نیست. همچنین صاحب نشر عشق سال وفات آزاد را ۱۱۹۴ هـ.ق (نشر عشق ۱/۱۷۹)، شیر علی افسوس در آرایش محفل و نبول در یو - پی گزیترا سال وفات او را ۱۲۰۲ هـ.ق درج نموده‌اند و در لغت نامه دهخدا در ذیل ماده «آزاد بلگرامی» وفاتش را در سال ۱۱۶۵ هـ.ق گفته شده است که این هم درست نیست. رکب: لغتنامه دهخدا، ۸۲ (آ- ابرسعيد) تهران ۱۳۲۵ ش

۵- علی اصغر حکمت: نقش پارسی بر احجار هند، ۶۵-۶۷

«آه غلامعلی آزاد» ماده تاریخ وفات آزاد است که از این مصراع ۱۲۰۰ ه.ق به دست می آید.

لوح مزار^(۱)

هوالحی القیوم

حسان‌الهند میر غلام علی آزاد حسینی واسطی بلگرامی

ولادت: ۲۵ صفرالمظفر ۱۱۱۶ ه.ق

«آه غلام علی آزاد»

ارادت مردم عامه به مدفن آزاد

تقریباً همه تذکره‌نویسان آزاد را مرد عالم و فاضل و دارای صفات اعلی اخلاقی دانسته و به علم و فضل او اعتراف نموده‌اند. هیگ در کتاب «آثار مهم تاریخی دکن» که به زبان انگلیسی تألیف کرده است، شهرت آزاد پس از مرگ را چنین توضیح داده است:

«صیت و شهرت علم و فضل این شاعر (آزاد) به اندازه‌ایست که والدین بچه‌های خود را به مزار وی می‌برند تا آنها گدانه‌ای قند را با لب‌های خود از قبرش بردارند و در نتیجه هم صاحب ذوق علم شوند و هم صاحب توفیق و استعداد برای تحصیل آن»^(۲).

* * *

از تذکره‌ها معلوم می‌شود که کتابهای آزاد مخصوصاً دواوین شعر عربی او در مدارس تدریس می‌شد، چنانکه محمد اعظم خان متخلص به اعظم (م ۱۲۷۲ ه) صاحب تذکره گلزار اعظم نوشته است که کتابهایی که نزد سید ابوطیب خان والا خواندم در آن

۱- مقدمه مآثرالکرام - ۵۴

2- T.W.Haig: *Historical Landmarks of the Deccan*, Allahabad., 1907, P.58.

اصل عبارت اینست:

"The fame of the poet's learning is such that parents take their children to his shrine in order that they may by picking up with their lips a piece of sugar from the tomb, obtain both a taste for knowledge and the ability to acquire it."

نیز رک: مقدمه مآثرالکرام، ۱۹؛ علیرضا نقوی: تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان ۲۶۳-۲۶۴

«دیوان اول عربی از سبعة سیارة آزاد نیز شامل بود»^(۱).

همچنین سید نورالحسن پسر نواب سید محمد صدیق حسن خان صاحب تذکره نگارستان سخن در شرح حال خود می نویسد:

«... و بعض قصاید عربیة آزاد از والد ماجد خواند»^(۲).

چند نسخه خطی نیز در کتابخانه‌ها دیده می شود که دارای یادداشتهای آزاد یا مهر وی می باشند. از این معلوم می شود که او نوشته‌های دیگران را با دقت می خواند. از این قبیل است نسخه نفایس^(۳) المآثر که در کتابخانه آزاد دانشگاه اسلامی علیگر در ذخیره سبحان الله که آزاد آن را خریداری کرده بود و دارای یادداشت و مهر وی می باشد. نسخه‌ای از هفت اقلیم نیز در همانجا نگهداری می شود که روی آن یادداشتی از وی مورخ ۱۲ جمادی الآخر ۱۱۵۰ ه. ق. موجود است. نسخه دیگر از دیوان شهاب الدین ادیب صابر شماره ۱۴۰۸ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران وجود دارد که روی صفحه اول آن نیز یادداشت آزاد موجود است.

همچنین دو نسخه خطی به عربی در کتابخانه رضا رامپور وجود دارد که بر آن دستخط و یادداشتی از آزاد بلگرامی دیده می شود. یکی شرح کافیة رضی در نحو است که دو مهر بیضوی «فقیر آزاد» ثبت است و این عبارت بر بالای آن آمده است:

«من عواری الزمان الی الفقیر غلام علی المتخلص

بآزادالحسینی الواسطی البلگرامی عامله الله بلطفه السامی، ۱۱۶۹ ه»

دیگری اکمل الصناعة است که روی آن پنج سطر به خط آزاد بلگرامی به عربی نوشته شده است. عکس هر دو صفحه را در کتابهای زیر چاپ کرده اند:

صفحه دارای دستخط و یادداشت مختلف با مهرهای گوناگون (شرح کافیة رضی)

در کتاب "وراثت علمی کتابخانه رضا" (اردو - گردآورنده: سید حسن عباس)

و صفحه اکمل الصناعة را در "تاریخ کتابخانه رضا" (اردو) جا داده شده است.

۱- احمد گلچین معانی: تاریخ تذکره‌های فارسی ۵۶/۲

۲- نورالحسن: نگارستان سخن، ۱۳۱

۳- تاریخ تذکره‌های فارسی ۲۸۳/۲

فصل سوم

روابط آزاد با شعرا و امرای زمان خود

– شاعران

– امیران معاصر

روابط آزاد با شعرا و امرای معاصر

دورانی که آزاد در آن زندگی می‌کرد، رونق علمی دربار تیموریان همانند جاه و جلال سلطنتی آنان از بین رفته بود و علما و فضلا و شاعران بنامی در این عصر به چشم می‌خورند مانند: شیخ غلام نقشبند بن عطاءالله لکهنوی (م ۱۱۲۶ ه.ق)، ابوسعید معروف به ملاجیون (م ۱۱۳۰ ه.ق)، میرعبدالجلیل بلگرامی (م ۱۱۳۸ ه.ق)، ابوالحسن سندی (م ۱۱۳۸ ه.ق)، نورالدین احمدآبادی (م ۱۱۵۰ ه.ق)، ملا نظام الدین سہالوی (م ۱۱۶۱ ه.ق)، محمد حیات سندی (م ۱۱۶۳ ه.ق)، سراج الدین علی خان آرزو اکبر آبادی (م ۱۱۶۹ ه.ق)، محمد هاشم بن عبدالغفور سندی (م ۱۱۷۴ ه.ق)، شاه ولی الله دهلوی (م ۱۱۷۶ ه.ق)، میرزا مظهر جان جانان (م ۱۱۹۵ ه.ق)، و غیره که آزاد از محضر آنها استفاده کرده بود. در اثر چنین صحبتها و استفاده‌ها فضل و کمال و اخلاق و عادات آزاد صیقل یافت. آزاد با برخی از امرا و سلاطین و شعرا و فضلا و علمای عصر خود ارتباط داشت و اکثر آنان میل داشتند که با آزاد جلیس باشند.

شعرا و علما

ارتباط و ملاقات آزاد با صوفیان و عالمان را ضمن بررسی تالیف او «مآثرالکرام» به بحث خواهیم گذاشت، در اینجا به ارتباط او با شاعران نامی معاصر وی اشاره می‌کنیم.

(۱) میر عظمت اللہ بیخبر بلگرامی^(۱) (م ۱۱۴۲ هـ.ق)

میر عظمت اللہ بیخبر بلگرامی شاعر، تذکره نویس و صوفی بود. آزاد مرید پدرش سعیدالعارفین میرسید لطف اللہ معروف به شاهلدا (م ۱۱۴۳ هـ.ق) بود. در ۱۱۳۴ هـ.ق آزاد و میر عظمت اللہ بیخبر با هم از بلگرام تا دهلی هم سفر بودند. بیخبر در ۱۱۴۲ هـ.ق در دهلی وفات یافت و در جوار مزار سلطان الاولیا شیخ نظام الدین مدفون گردید. آزاد در تاریخ وفاتش قصیده‌ای سروده است که از هر مصراع آن تاریخ وفات بیخبر بلگرام به دست می آید، مطلعش اینست:

می زند جوش تلاطم باز عمان الم اشک می ریزد به روی لوح مؤگان قلم
(- ۱۱۴۲ هـ.ق) (۱۱۴۲ هـ.ق)

چند کتاب از او به یادگار مانده است از آنجمله: غبار خاطر، سفینه بیخبر، قصص الانبیا و دیوان شعر فارسی و رساله ماقل و دل^(۲) و رساله گرامی نامه^(۳) در تصوف و غیره.

(۲) شاه فقیر اللہ آفرین لاهوری^(۴) (م ۱۱۵۴ هـ.ق)

در محله بخارایی در لاهور اقامت داشت. عالم جید، شاعر معروف و برجسته و درویش مشرب بود. از علم رمل نیز آگاهی داشت. آزاد او را در لاهور دیده و ذکر ملاقات با آفرین لاهوری چنین آورده است:

«فقیر [آزاد] وقتی که از هند جانب سند می رفت، بیست و نهم محرم سنه ثلث و اربعین و مائة و الف در لاهور به شاه آفرین ملاقات کرد و نکهت خلقش دماغ را به شگفتگی آورد. در آن ایام قصه «هیر [و] رانجها»

۱- برای شرح حال رک به: سرو آزاد، ۳۱۵-۳۲۵؛ خزانه عامره، ۱۶۷-۱۷۱؛ شمع انجمن، ۸۸-۹۲؛ نتایج الافکار، ۱۱۹-۱۲۱ عقد ثریا، ۱۳؛ نشتر عشق ۲۴۷-۲۴۹

۲- دکتر ظفر اقبال این رساله را بر اساس نسخه خطی انجمن ترقی اردو کراچی تصحیح و در فصلنامه دانش اسلام آباد شماره ۹ بهار ۱۳۶۶ ش به طبع رسانده است.

۳- به توسط نگارنده تصحیح و در مجله قند پارسی، دهلی شماره ۸ پائیز ۱۳۷۳ ش به چاپ رسیده است.

۴- برای شرح حال رک به: سرو آزاد، ۲۰۵-۲۰۷؛ تذکره حسینی ۴۵-۴۶؛ شمع انجمن، ۲۴-۲۵ و نتایج الافکار، ۵۹۴-۶۱ مردم دیده، ۱۷-۱۲۲؛ سفینه خوشگور، ۷۳۸؛ خزانه عامره، ۲۰۵-۲۰۶؛ عاشقی عظیم آبادی، نشتر عشق، ۱۴۷-۱۴۹

نظم می‌کرد. پیش فقیر [آزاد] داستانی خواند.

و چون از بلاد سند عطف عنان نمودم و هفتم رجب سنه سبع و اربعین و مائة و الف وارد لاهور شدم و تا دوازدهم ماه مذکور در آن بلده طیبه اقامت اتفاق افتاد. ملاقات مشارالیه به مرات دست داد. مسوده اول تذکره ید بیضا تألیف فقیر [آزاد] که نقش ناتمام بود، خواه مخواه گرفت و از منظومات خود مثنوی «انبان معرفت» به خط خودش به طریق یادگار تسلیم فقیر [آزاد] نمود»^(۱).

(۳) سراج‌الدین علی خان آرزو اکبرآبادی^(۲) (م ۱۱۶۹ هـ.ق)

خان آرزو یکی از نواب عصر خویش بود. او در لغت، دستور زبان و شعرگویی تسلط کامل داشت و در این زمینه آثار زیادی از خود به یادگار گذاشته است. آزاد بلگرامی و آرزو اکبرآبادی با یک دیگر مکاتبه داشتند. آرزو درباره آزاد می‌نویسد:

«مردی فاضل و عالم، به زیارت بیت‌الله فایز گردیده. از چندگاه در اورنگ‌آباد فروکش کرده صوبه داران دکن خیلی در تعظیم و توقیر او می‌کوشند و سعادت دارین حاصل می‌نمایند. با فقیر آرزو اخلاص غایبانه دارد. سابق از کمال شوق هندوی جوابی فرستاد و طلب اشعار و احوال فقیر نمود»^(۳).

و آزاد بلگرامی درباره خان آرزو نوشته است:

«فقیر در حین تألیف این کتاب (سرو آزاد) دوستی نامه مشتمل بر طلب ترجمه به قلم آورد. مشارالیه بمنطوق و إِذَا حُيِّتُمْ بِتَحِيَّةٍ بِأَحْسَنَ مِنْهَا عمل نمود و مکرر به تحریر جواب و ارسال احوال و اشعار خود مسرور ساخت و قلمی نمود که «فقیر به خدمت میرعبدالجلیل بلگرامی مکرر مستفید شده و صحبت شعر اتفاق افتاد، حالا باده ارتباط دو آتش شد و

۱- خزائن عامره ۲۸-۱۲۹ سرو آزاد، ۲۰۵
 ۲- برای شرح حال و آثار او رک به: سرو آزاد، ۲۲۷-۱۲۳۱ مجمع النفایس، ۲-۱۱۱ تذکره حسینی، ۱۴۸ نصح انجمن، ۲۲-۱۲۵ باغ معانی، ۱۳-۱۱۶ نشر عشق، ۱۶۱-۱۷۱
 ۳- خان آرزو مجمع النفایس ص ۱۵

گل دوستی رعنا گشت»^(۱)

آزاد بلگرامی می افزاید:

«صاحب فراوان تصانیف است مثل رساله موهبت عظمی در فن معانی و رساله عطیه کبری در فن بیان. هر دو به زیان فارسی به طریق مفتاح و تلخیص که سابق کسی برین منوال ننوشته و فرهنگ سراج اللغة به طور برهان قاطع و چراغ هدایت در بیان لغات و اصطلاحات شعرای جدید که در کتب سالفه نیست و نوادر الفاظ مشتمل بر لغات هندیه که فارسی و عربی و سراج منیر و اجوبه اعتراضات ابوالبرکات منیر بر اشعار عرفی و غیره و نسخه داد سخن و شرح گلستان مسمی به خیابان و تذکره اکثر شعرای متقدم و متأخر... و کلیات او نظماً و نثراً قریب سی هزار بیت است»^(۲)

آزاد بلگرامی برای خان آرزو ماده تاریخ وفات زیر را نیز سروده است:

سراج الدین علی خان نادر عصر
اگر جوید کسی سال وفاتش
ز مرگ او سخن بر آبرو رفت
بگو، «آن جان معنی آرزو رفت»^(۳)

(۱۱۶۹ هـ)

(۴) علیقلی خان والہ داغستانی^(۴) (م ۱۱۷۰ هـ ق)

واله یکی از تذکره نویسان معروف ایران زمین است که در هندوستان می زیسته و با شاعران آن دیار حشر و نشر داشته است. آزاد وی را در ۱۱۴۷ هـ ق در لاهور دیده بود و بعداً با هم تا شاهجهان آباد هم سفر بودند.^(۵) درین سفر اتفاق جالب افتاد. آزاد می نویسد:

۱- سرو آزاد، ۲۲۷

۲- آزاد بلگرامی: سرو آزاد، ۲۲۸

۳- همان، ۲۳۱

۴- برای شرح حال او رک به: آتشکده آذر، ۴۳۶؛ تذکره حسینی، ۳۶۲-۳۶۳، شمع انجمن، ۴۹۱-۴۹۳؛ خزانه عامره، ۴۴۶-۴۵۰؛ مجمع النفایس، ۸۶؛ نشر عشق، ۱۶۶۸-۱۶۷۱؛ حاج حسین نخجوانی: «واله داغستانی و ریاض الشعراء»، مجله دانشکده ادبیات تبریز، سال نهم ۲۳۳-۲۴۱؛ تقی بینش: «واله داغستانی و ریاض الشعراء» مجله دانشکده ادبیات مشهد سال اول، شماره ۴ ص ۳۵۹-۳۷۷

۵- آزاد بلگرامی: خزانه عامره، ۴۴۸

«یک روز در عرض راه با فقیر [آزاد] گفت: بیائید! با هم اسپ تازیم. هر چند اباہ کردم، نگذاشت. آخر اسپان تاختم. اسپ فقیر با آنکه ہندی بود از اسپ ولایتی او پیش رفت، بد برد».

یک روز آزاد این بیت خود را پیش والہ داغستانی خواند:

زدهام بر سر جهان پاپوش بی سبب این برہنہ پای نیست

والہ گفت: در کشور ایران کفش می گویند. آزاد این بیت صائب را خواند: چرخ دودی است کہ از خرمن من خاستہ است خاک گردی است کہ افشانده پاپوش من است.

روزی والہ از آزاد پرسید کہ کلمہ «طیار با طای حطی است یا تای قرشت. آزاد بیت زیر میرزا محمد رفیع را خواند و گفت از این شعر استنباط می شود کہ با طای حطی است:

دارد چو مرغِ عمرت پرواز بس بہ سرعت اسباب عیش و عشرت طیارگونہ باشد

(۵) میرمحمد یوسف بلگرامی^(۱) (م ۱۱۷۲ هـ.ق)

او در یکم شوال در ۱۱۱۶ هـ.ق متولد شد. اسم پدرش سید محمد اشرف الحسینی الواسطی بلگرامی است. آزاد و میرمحمد یوسف بلگرامی دختر زاده های میر عبدالجلیل بلگرامی اند. هر دو ہم سن و سال و نزد میرعبدالجلیل درس خوانده بودند. میر یوسف نیز مرید سیدالعارفین میر سیدلطف اللہ معروف بہ شاہلداہا بود. علاوہ بر دیوان شعر فارسی از تألیفات او «الفرع النابت من الاصل الثابت»^(۲) مشتمل بر چهار اصل و خاتمہ در تحقیق مسئلہ توحید است. آزاد تاریخ اتمام کتاب سرودہ است. بین آزاد و میر یوسف ارتباط بسیار صمیمانہ وجود داشت. بہ یکدیگر نامہ می نوشتند و میریوسف در کار تألیف تذکرہ های آزاد مین غیر مستقیم شریک و سہیم بودہ. او شرح حال و

۱- برای شرح حال او رک بہ: سرو آزاد، ۳۰۷-۱۳۱۲ شمع انجمن، ۵۴۱-۵۴۲، نتایج الافکار، ۷۹۳-۷۹۴، تذکرہ

علمای ہند، ۲۱۹-۱۲۲۰، نشر عشق ۱۸۱۴-۱۱۸۱۵، تذکرہ بی نظیر، ۱۴۹-۱۵۱

۲- برای شرح حال او رک بہ: سرو آزاد، ۳۰۷-۱۳۱۲ شمع انجمن، ۵۴۱-۵۴۲، نتایج الافکار، ۷۹۳-۷۹۴، تذکرہ

علمای ہند، ۲۱۹-۱۲۲۰، نشر عشق، ۱۸۱۴-۱۱۸۱۵، تذکرہ بی نظیر، ۱۴۹-۱۵۱

انتخاب اشعار شاعران فارسی‌گوی منطقه بلگرام و دیگر مناطق هند را برای آزاد به اورنگ آباد نزد وی می‌فرستاد. آزاد غزلی به میر یوسف فرستاده بود که در آن عشق و علاقه خود به میر مذکور نمایان ساخته است:

جان می‌طلبید لقای یوسف	دل می‌طپید از برای یوسف
ای باد صبا نوازشی کن	از نکبت جان فضای یوسف
آزادم و بسوده‌ام گرفتار	در سلسله هوای یوسف
از دیده شوق تکمه سازم	وز پرده دل قبای یوسف
گیرند به سرمه خاک راهش	چشم من و خاکپای یوسف
مصر دل من همیشه آباد	از جلوه دلگشای یوسف
هم عمر برادر شفیقم	از حق طلبم بقای یوسف
بازار محبت است اینجا	نقد دل من بهای یوسف
او قدرشناس، بنده آزاد	من شیفته ادای یوسف

میر محمد یوسف در جواب این غزل نیز غزلی سروده و نزد آزاد فرستاد.

سلطان جهان‌گدای آزاد	جم مرتبه بینوای آزاد
پهلوز کنار من تهی کرد	این دل که شد آشنای آزاد
شوریده بسانِ قمریم کرد	سرو قد دلربای آزاد
گل را به چمن نمی‌توان دید	بسی‌چهره دلگشای آزاد
چون سرمه جلای دیده من	گرد شمس بادپای آزاد
از طسوف مدینه آبرویش	وز دولت حج صفای آزاد
یک عمره به نام من ادا کرد	یک عمر کنم دعای آزاد
گر جمله زبان شوم چون سوسن	دشوار ز من ثنای آزاد
آزاد شفیق بنده یوسف	من در گرو هوای آزاد ^(۱)

آزاد در تاریخ وفات میر محمد یوسف نیز غزلی دارد:

الهی بر شکیب ما چها رفت	که کوهی بود و در یکدم ز جا رفت
نماند اکنون امید زندگانی	که درد قاتل ما را دوا رفت

بیا بلبل به قمری تعزیت کن
 عزیز مصر معنی میر یوسف
 فغان من بهمراهی روان شد
 بدخشان را نماند آن قدر و قیمت
 اگر فردوس باشد خوش ندارم
 کدورت آنقدرها گرد افشاند
 نمی دانم چه از من دید تقصیر
 شکوه سلطنت از دست من رفت
 نوشت آزاد تاریخ و فساتش

که سرو او به تاراج فنا رفت
 ازین عالم سوی دارالبقا رفت
 چو روح او بگلگشت سما رفت
 ز دستش طرفه لعل بی بها رفت
 کزین گلشن نسیم جانفزا رفت
 که از سیمای وقت من صفا رفت
 که با آن دوستی ناآشنا رفت
 تو گویی از سرم ظل هما رفت
 «جوان یار ما یوسف کجا رفت»^(۱)

(= ۱۱۷۲ هـ.ق)

(۶) میرزا جان رسا مخاطب به میرزاخان الحسینی^(۲) (م ۱۱۷۴ هـ.ق)

آزاد در دکن با او دوست شده بود. او می نویسد:

«وطنش همدان و نسبتش به میرسید علی همدانی می رسد. اجدادش
 در عهد اکبرشاه وارد هندوستان شدند. مولد میرزاجان حیدرآباد است.
 نشود و نما در لشکر نواب آصف جاه یافته و از مجلسیان خاص نواب بود.
 بسیار خوش خلق، رنگین صحبت است و جامه میرزائیت بر قامت او
 دوخته اند. فقیر [آزاد] را در دکن یکجتهی فراوان با او صورت بست»^(۳)

(۷) میرمحمد هاشم مخاطب به موسوی خان و متخلص به جرات^(۴) (م ۱۱۷۵ هـ.ق)

از شعرای معروف به شمار می رود. «پدرش میرمحمد شفیع بن سید علی از فتون

۱- کلیات آزاد ورق ۱۲۸ دبران آزاد ورق ۵۸

۲- برای شرح حال رک به: سرو آزاد، ۲۳۸-۱۲۴۰ شمع انجمن، ۱۷۷-۱۱۷۸ نتایج الافکار، ۲۸۳-۲۸۵

۳- سرو آزاد، ۲۳۸-۲۳۹

۴- برای شرح حال رک به: سرو آزاد، ۲۳۶-۱۲۳۸ شمع انجمن، ۱۰۷-۱۱۰۸ نتایج الافکار، ۱۶۱-۱۱۶۳ تذکره
 بی نظیر، ۵۶-۵۷

فضل و کمال آگهی داشت. جرأت در ۱۰۸۸ ه. ق متولد شده است. از دربار امیرالامرا سید حسین علی خان وابسته بود، و [با] میرزا بیدل و میرعبدالجلیل بلگرامی ملاقات داشت. سپس به دربار آصف‌جاه و بعد از او به دربار نواب نظام‌الدوله شهید وابسته شد. منصب دو هزار و پانصدی و خدمت دارالانشا سرفرازی داشت.^(۱) آزاد درباره ملاقات خود با جرأت چنین نوشته است:

«فقیر [آزاد] را بعد ورود ممالک دکن با خان مذکور مجالس مستوفی اتفاق افتاد. نسیم گفتگوش گرگشای غنچه دلهاست و گلریزی تقریرش رنگ افروز چهره مدعا.^(۲)»

(۸) عبدالرضا متین اصفهانی^(۳) (م ۱۱۷۵ ه. ق)

«از صاحب طبعان حال و نکته سنجان بلند مقال است. سلسله نسبش به مالک اشتر رضی الله عنه منتهی می‌شود. مولد و منشأ او اصفهان است. مدتهاست که به سیر هند تشریف آورده. اول با نواب برهان‌الملک سعادت علی خان نیشابوری ناظم صوبه آوڈ قرین اعتبار بسر می‌برد. بعد انتقال برهان‌الملک رفاقت نواب ابوالمنصور خان صفدر جنگ برگزید. مردی درویش سیرت فانی مشرب است و صحبت او هم نشینان را سرمایه سرور می‌افزاید. صاحب دیوان است.^(۴)»

«فقیر [آزاد] وقتی که از الله‌آباد عازم بلگرام بود، در اثنای راه، ۱۸ ذی‌الحجه ۱۱۴۸ ه. ق ورود لکهنو و نزول در تکیه سید جعفر روحی رنبیر پوری (م ۱۱۵۴ ه. ق) اتفاق افتاد.^(۵) یک شب در تکیه ماندم. آنجا مجمعی از موزونان بود. مثل شیخ عبدالرضا متین اصفهانی و آقای عبدالعلی تحسین کشمیری و غیر هما. از وقت عصر تا نیم شب صحبت رنگین گذشت و برای ادای حق ملاقات ترجمه او درین صحیفه [خزانة

۱-۴- سرو آزاد، ۲۳۶-۲۳۸

۳- برای شرح حال او رک به: سرو آزاد، ۲۲۶-۲۲۷؛ خزانه عامره، ۴۲۶-۴۲۹؛ شمع انجمن، ۱۴۲۵؛ عقد ثریا، ۱۱۵؛ نتایج الافکار، ۶۶۵-۶۶۷؛ روز روشن، ۶۰۴-۶۰۵؛ تذکره بی‌نظیر، ۱۱۹-۱۲۰؛ نشر عشق، ۱۴۸۴-۱۴۸۶

۴- سرو آزاد، ۲۲۴

۵- سرو آزاد، ۲۰۷-۲۰۸

عامره] ثبت افتاد»^(۱)

آزاد شرح حال متین را از او گرفته و داخل خزانه عامره کرده است.

(۹) شاه سراج‌الدین سراج اورنگ آبادی^(۲) (م ۱۱۷۷ هـ.ق)

شاه سراج‌الدین سراج اورنگ آبادی یکی از شعرای معروف اردو و فارسی در هندوستان است. او در اورنگ آباد می‌زیست و با آزاد دوست بود. درباره او حاکم لاهوری می‌نویسد:

«درویش و عزیز کسی است، تکیه خوشی بنا کرده و در آنجا بسر می‌برد. مشق شعر ریخته [= اردو] بسیار کرده و می‌کند. دیوان که درین فن دارد مشهور است و اشعار فارسی هم جسته جسته می‌گوید. یک بار به دولت خانه سید غلام علی آزاد اتفاق ملاقاتش افتاد و یک بار به خانه‌اش رفتم، خلیق و اهل دل است»^(۳)

(۱۰) شیخ محمدعلی حزین اصفهانی^(۴) (م ۱۱۸۰ هـ.ق)

شیخ حزین شاعر معروف ایران است که در ۱۱۴۷ هـ.ق به هندوستان رفت و آزاد او را در همان سال وقتی که از سیوستان به بلگرام بازمی‌گشت، در شهر بهکر (سند) دیده و با هم صحبتی داشتند. آزاد در این مورد می‌نویسد:

«حدود سنه سبع و اربعین و مائة و الف بود فقیر [آزاد] نیز از سیوستان محمل سفر جانب هند برستم و در بلده بهکر (سند) فرودگاه شیخ و فقیر نزدیک واقع شد. با هم صحبتها دست داد و جزوی اشعار به خط خود بر

۱- خزانه عامره، ۲۲۶

۲- برای شرح حال او رک به: صبح گلشن، ۲۰۰-۱۲۰۱ مردم دیده، ۱۶۶؛ قاموس الاعلام سامی، د، ۲۵۴۳؛ ریحانة الادب، ب، ۱۷۹-۱۱۸۰ تذکره بی‌نظیر، ۱۷۵؛

۳- مردم دیده، ۱۶۶

۴- برای شرح حال او رک به: آتشکده آذرا صبح گلشن، ۲۰۰-۱۲۰۱ مردم دیده، ۱۶۶؛ قاموس الاعلام سامی، د، ۲۵۴۳؛ ریحانة ادب، ب، ۱۷۹-۱۱۸۰ تذکره بی‌نظیر، ۱۷۵

سبیل تسلیم من نمود»^(۱).

لازم به ذکر است وقتی برخی از سخنوران هند بر اشعار شیخ حزین ایراد گرفتند، آزاد از حزین دفاع نمود و پاسخ بعضی ایرادها را داد.^(۲)

(۱۱) شاه عبدالحکیم حاکم لاهوری^(۳) (م ۱۱۸۲ هـ.ق)

حاکم لاهوری یکی از شاعران و تذکره‌نویسان معروف فارسی زبان است. او در شعر فارسی شاگرد شاه‌آفرین لاهوری (م ۱۱۵۴ هـ.ق) بود و اولین بار آزاد را در لاهور در حین ملاقاتهای او با شاه‌آفرین دیده و صحبتها داشته است. بعداً حاکم در شهر اورنگ آباد مکرر او را دیده بود. او به آزاد بسیار ارادت داشته، در تذکره «مردم دیده» از آزاد چنین یاد کرده است:

«سید معزی الیه [آزاد] را در ابتدا به سی سال یا زیاده به لاهور در صحبت شاه‌آفرین استاد خود دیده بود. درین ولاکه به قصد زیارت حرمین شریفین در اواخر رجب به شهر خجسته بنیاد (= اورنگ آباد) وارد شد، مکرر به خدمتش رسیده»^(۴).

آزاد نیز درباره حاکم لاهوری چنین نوشته است:

«حاکم در ایام اقامت اورنگ آباد تذکره‌الشعراى مختصر نوشت و صاحب سخنانى که ایشان را دیده درج نمود و نام آن «تحفة المجالس» تجویز کرد. فقیر [آزاد] گفتم که نام این «مردم دیده» باید گذاشت که اسم بامسمى است و ابهام هم دارد. بسیار پسندید و همی نام مقرر کرد و در تکمله نسخه مذکور قطعه‌ای نظم کرده، ثبت نمود. این ابیات از آن است:

نسخه‌ای تازه کرده‌ام تألیف که ازو تازه شد روان سخن

۱- خزانه عامره، ۱۹۴؛ سرو آزاد ۲۲۵؛

۲- خزانه عامره، ۱۹۵-۱۹۶

۳- برای شرح حال رک به: شمع انجمن، ۱۳۲-۱۳۳؛ نتایج الافکار، ۱۹۶-۱۹۸؛ عقد ثریا، ۲۵؛ خزانه عامره،

۲۰۰-۲۰۴، مردم دیده، ۷۰-۷۵

۴- مردم دیده، ۳۴

نام او کرد «مردم دیده»
 اسم سامی او غلام علی است
 غیر او دیگری به ملک دکن
 او دهد داد معنی و لفظم
 آن که بوده است رازدان سخن
 سرو آزاد بوستان سخن
 نیست بالله قدردان سخن
 او بود رمزدان آن سخن^(۱)

در ۱۱۷۵ هـ. ق حاکم و واقف بتالوی از اورنگ آباد به جانب هند (لاهور) می رفتند که در راه، راهزنان اموال آنان را به یغما بردند. آنان به آزاد نامه‌ای نوشتند و کمک مالی خواستند. آزاد مبلغی برای آنان فرستاد،^(۲) و بدین صورت آنان توانستند به منزل مقصود خود برسند.

(۱۲) میر شمس‌الدین فقیر دهلوی^(۳) (م ۱۱۸۳ هـ. ق)

یکی از علما و ادبا و شعرای معروف بود. در ۱۱۱۵ هـ. ق/ ۱۷۰۳ م در دهلی متولد شد. او در فضای علمی و دینی تربیت یافت. در ۱۱۴۰ هـ. ق از علایق دنیوی دست کشید و به اورنگ‌آباد (دکن) رفت. پنج سال در آنجا اقامت داشت، سپس با قزلباش خان امید همدانی به دهلی بازگشت. اما دوباره در آگره گوشه‌نشین شد. در ۱۱۷۵ هـ. ق به لکهنو سفر کرد و در ۱۱۸۰ هـ. ق برای زیارت اماکن مقدسه به نجف و کربلا رفت. در ۱۱۸۳ هـ. ق پس از زیارت اماکن مقدسه به هندوستان بازمی‌گشت که کشتی وی دچار حادثه شد و او در همان حادثه درگذشت.

میر شمس‌الدین دهلوی در شبه قاره بعنوان استاد و متخصص علوم معانی و بیان و عروض شناخته شده و شهرتی فراوان کسب کرده است. کتاب او «حدائق البلاغت» که به فارسی در ۱۱۶۸ هـ. ق تألیف کرده بود، کتاب مشهور درسی در این فن می‌باشد. علاوه بر حدائق البلاغت کتابهای دیگر از آن جمله: خلاصه البدیع،^(۴) مثنوی دُرّ مکنون،^(۵)

۱- خزانه عامره، ۲۰۰-۲۰۱

۲- خزانه عامره، ۲۰۱

۳- برای شرح حال رک به: احمد علی بکنا: دستور الفصاحت مرتبه امتیاز علی عرشی، رام‌پور ۱۹۲۳ م؛ تذکره بی‌بها، ۱۸۷؛ عبدالحی: نزهة الخواطر ۶/۱۰۷؛ آزاد بلگرامی خزانه عامره، ۳۷۵-۳۷۷.

۴- صنایع شعری گزیده از مفتاح سکاکی و مطول تفتازانی. در یک مقدمه و دو اصل و خانمه. رک به: فهرست مشترک ۲۷۹۶/۱۳ به نام «خلاصه البدایع».

۵- سال تألیف ۱۱۶۹ هـ. ق نسخه‌های خطی این اثر در کتابخانه‌های سالار جنگ حیدرآباد (شماره ۲۳۰/۲۱۲۰).

مثنوی حسن و عشق، تصویر محبت،^(۱) داستان واله و خدیجه سلطان^(۲) و دیوان شعر فارسی از تألیفات میر شمس‌الدین دهلوی است. آزاد درباره او چنین اظهار نظر کرده است.

«فقیر میر شمس‌الدین دهلوی هر چند فقیر تخلص می‌کند، اما به اعتبار سرمایه استعداد خداداد از اغنیای زمان است و در فضل و کمال و شعر و انشا و معانی و بیان و بدیع و عروض و قوافی و زبان فارسی دانی ممتاز اقران [است].»^(۳)

آزاد در خزانه عامره شرح حال و انتخاب اشعار فقیر دهلوی را از خود او به دست آورده و داخل کتاب کرده است. در این مورد می‌نویسد:

«فقیر (آزاد) در ایام تحریر این صحیفه [خزانه عامره] مکتوبی... به میر [شمس‌الدین فقیر دهلوی] فرستادم و نوشتم که وقت تألیف «سرو آزاد» بر احوال سامی اطلاع دست نداد، لذا جای شریف در آن کتاب خالی ماند. الحال ترجمه و اشعار خود باید فرستاد که در خزانه عامره تدارک بعمل آید. جواب میر... با قدری اشعار وصول مسرت شمول نمود. حسن خلق و آداب تواضع از کلامش پیداست»^(۴).

(۱۳) میرسید رضی اقدس شوشتری^(۵) (م ۱۱۹۴ هـ. ق)

«ولادت میررضی در شوشتر در ۱۱۲۸ هـ. ق واقع شد. از آغاز سن شعور دامن به کسب فضایل برزد، و علوم عقلی و نقلی در شوشتر از خدمت والد خود سید نورالدین و

دیوان هند (شماره ۴۶۸)، خدابخش پنتا (شماره ۱۹۳۰)، انجمن ترقی اردو کراچی (شماره ۲۴۸/۳) و آصفیه (شماره ۲۳۸۰) موجود است.

۱- سال تألیف ۱۱۵۶ هـ. ق نسخه آن در کتابخانه شاهان اود بود. فهرست اسپرنگر ۳۹۵/۱.

۲- سال تألیف ۱۱۶۰ هـ. ق درباره عشق نافرجام واله داغستانی صاحب تذکره ریاض‌الشعرا با دختری به نام خدیجه سلطان است. این اثر در ایران به کوشش مهردخت برومند از طرف بنیاد فرهنگ ایران در ۱۳۵۴ ش و در پاکستان با مقدمه آقای ممتاز حسن در ۱۹۷۱ م به چاپ رسیده است به نام «مثنوی واله - سلطان». رک به: مجله راهنمای کتاب، سال ۱۷، ش ۱-۳، ص ۱۶۹.

۳- خزانه عامره، ۳۷۵

۴- خزانه عامره، ۳۷۵

۵- برای شرح حال رک به: سرو آزاد، ۲۳۳-۲۲۵؛ شمع انجمن، ۳۸-۳۹؛ روز روشن، ۲۴۸؛ تذکره بی‌نظیر، ۳۰-۲۹

بعضی از فضلائی آن دیار اخذ نمود. در ۱۱۴۹ هـ. ق از بندر بصره به بندر سورت رسید. از راه دریا به دیار بنگاله رفت و در سایه عاطفت نواب شجاع الدوله ناظم بنگاله بسر برد و بعد از مرگ نواب مذکور رفاقت نواب مرشد قلی خان صوبیدار اریسه برگزید. و چون مرشد قلی خان به دکن آمد، میر هم مرافقت نمود و بعد چندی از مرشد قلی خان جدا شده به نواب آصف جاه پیوست. تا آخر با نواب آصف جاه در حیدرآباد دکن بود، و همانجا ازدواج نمود»^(۱).

آزاد درباره ملاقات و مصاحبت خود با میراقدس شوشتری می نویسد:

«فقیر [آزاد] را اول در لشکر نواب آصف جاه در ۱۱۶۰ هـ. ق با میر ملاقاتهای مستوفی دست داد. و بعد از آن در ۱۱۶۵ هـ. ق ورود فقیر [آزاد] به حیدرآباد صورت بست و دید و دیدار مکرر بعمل آمد»^(۲).

(۱۴) میرزا مظهر جان جانان دهلوی^(۳) (م ۱۱۹۵ هـ. ق)

میرزا مظهر جان جانان یکی از صوفیان بزرگ طریقت مجددیه نقشبندیه بود. سلسله نسبت او به ۲۸ واسطه به حضرت علی علیه السلام می رسد. نیاکان او همراه با همایون شاه از ترکستان به هندوستان آمده بودند. مظهر جان جانان در میان سالهای ۱۱۰۹ و ۱۱۱۳ هـ. ق چشم به جهان گشود.^(۴) از کودکی در فضای تصوف و درویشی پرورش یافت. در اکبرآباد نشو و نما یافت و همراه پدر و مادر به جهان آباد رفت. تحصیلات مقدماتی را از پدر خود فرا گرفت. او نیز به فرزند خود آداب پادشاهی و فنون سپه گری یاد داد و از علمای دیگر عهد خود علوم و فنون مختلف فرا گرفت. او از عنفوان شباب بیشتر به درویشان و صوفیان علاقه مند بود، با شعر و شاعری هم علاقه فراوان داشت و در زبان فارسی و اردو شعر می سرود. آزاد بلگرامی او را «جامع فقیر و فضیلت و

۱- سرو آزاد، ۳۲۳-۳۲۴

۲- آزاد بلگرامی، سرو آزاد، ۳۲۳-۳۲۴

۳- برای شرح حال رک به: خزینة الاصفیا از غلام سرور لاهور ۱۲۸۲ هـ. ق، ص ۶۴۲ تا ۱۶۴۷ مجموعه نغز از قدرت الله قاسم، لاهور، ۱۹۳۳ م، تا ۱۲۰۰ تذکره شعرائ هند از کریم الدین ص ۱۱۰۷؛ تذکره بی نظیر، ۱۱۶-۱۱۹؛ نشتر عشق، ۱۲۲۳-۱۲۵۳

۴- حافظ محمود شیرانی: اورینتل کالج میگزین، نوامبر ۱۹۴۱، ص ۲۷-۲۳

سخن‌گستری» قلمداد کرده است.^(۱) آزاد بلگرامی در تذکره سرو آزاد ترجمه میرزا مظهر را از خود او گرفته و داخل تذکره کرده است. او می‌نویسد:

«فقیر در اثنای تحریر این کتاب (= سرو آزاد) تکلیف ترجمه کرد. میرزا ترجمه خود و اشعار آبدار به تحریر درآورد و متاع نفیس از انقاس خود هدیه دوستان ساخت».^(۲)

میرزا مظهر جان جانان در ۱۱۵۵ ه. ق. / ۱۷۴۲ م در سنّ چهل سالگی در خانقاه نشسته و سلسله ارشاد و هدایت را آغاز کرد. در ۷ محرم ۱۱۹۵ ه. ق. / ۳ ژانویه ۱۷۸۱ م به دست اشخاص ناشناس کشته شد. در میان تألیفات او دیوان شعر فارسی و خریطه جواهر که تذکره و انتخاب اشعار شعرای معروف و غیر معروف فارسی است، شهرت به سزایی دارند.

(۱۵) نورالعین واقف بتالوی^(۳) (م ۱۱۹۵ ه. ق.)

همچنانکه در ذکر حاکم لاهوری گذشت که حاکم و واقف بتالوی با آزاد علاقه خاصی داشتند و آزاد نیز آنان را دوست داشت. وقتی راهزنان در راه اورنگ آباد مال و متاع حاکم و واقف را به غارت برده بودند و چیزی بجز عینک و قدری سیماب باقی نمانده بود، واقف در نامه‌ای به آزاد با ذکر مصیبتی که بر آنان رفته بود، بیتی و رباعی زیر برای او نوشت:

کردند غریب غارتی راهزنان سر ماند و نماند هیچ چیز از سامان
بردند هر آنچه بود الّا عینک وامانده به ما همین دو چشم حیران^(۴)

آزاد بعد از وصول نامه به آنان کمک فرستاد.

(۱۶) قمرالدین اورنگ آبادی^(۵) (تولد ۱۱۲۳ ه. ق.)

۱- سرو آزاد، ۲۳۱-۲۳۲

۲- سرو آزاد، ۲۳۱-۲۳۲

۳- برای شرح حال او رک به: شمع انجمن، ۵۰۸-۵۱۰؛ خزانه عامره، ۴۵۰-۴۵۴؛ نتایج الافکار، ۷۵۷-۷۶۸؛ روز روشن، ۷۳۵-۷۴۶؛ نشتر عشق، ۱۷۲۶-۱۷۷۲

۴- خزانه عامره، ۴۵۰-۴۵۱

۵- برای شرح حال رک به: خزانه عامره، ۳۸۰-۳۸۴؛ شمع انجمن، ۳۹۵

او از علما و فضلا و شعرای آن دیار بوده و در فقه و حکمت دست داشت. کتابی به نام «مظهرالنور» دارد و آزاد در تعریف و تاریخ این کتاب قصیده عربی به نظم آورده است.^(۱) آزاد می نویسد:

«فیما بین ایشان و فقیر اخلاص و محبت خاص است. همیشه به مجالست و موانست با هم اوقات خوش می گذشت».^(۲)

علاوه ازین میر قدرت الله بلیغ، نور محمد عاصی، غلام قادر سامی، حافظ غلامحسین گجراتی، مولانا فخرالدین ترمذی، میر عبدالولی عزلت، شاه فضل الله فضلی و عارف الدین خان عاجز نیز از معاصران و معاشرین آزاد به شمار می روند.^(۳)

امرای معاصر

از ویژگیهای دیگر شخصیت آزاد بی نیازی او از روابط با امرا و سلاطین بود، اگرچه آزاد در دکن بیشتر اوقات خود را نزد نواب آصف جاه (بنیانگذار سلطنت آصفیه دکن)، نواب نظام الدوله ناصر جنگ شهید و نواب شاهنواز خان معروف به صمصام الدوله مؤلف مآثر الامرا گذرانده، ولی این رفاقت در واقع به خاطر حصول منصب و قدرت نبوده، بلکه امرای دکن با آزاد عقیدت و محبت داشتند و می خواستند از فضل و کمال او استفاده کنند. آزاد درباره نحوه ارتباط خود با امرا چنین توضیح داده است:

«هرچند با امرا ارتباط دارم و با رؤسا اختلاط، اما سررشته استغنا نگسیخته ام و آبروی فقر بر در غنا نریخته، بلی عندلیب را از مصاحب گل زری و ماهی را از مجالست صدف گوهری مطمح نظر نمی باشد و درین معنی زمزمه می سنجم:

حبابم مشت من از گوهری منت تهی آمد نباشد عیب گر خود را به دریا آشنا کردم»^(۴)

۱- نواب آصف جاه نظام الملک (۱۰۸۲-۱۱۶۱ ه.ق)

نواب آصف جاه بنیانگذار سلسله آصفیه در حیدرآباد (دکن) و صاحب ذوق شعری

۱- ۵- خزانه عامره، ۳۸۱-۳۸۲

۳- دکتر عصمت جاوید: مجله سب رس حیدرآباد، نوامبر ۱۹۸۸، ص ۱۷

۲- خزانه عامره، ۳-۴

و ادبی بود. «سلسله نسبش به شیخ الشیوخ سهروردی می‌رسد... نواب آصف جاه در مهد دولت و امارت پرورش یافت و در عهد عالمگیری به منصب پنج‌هزاری رسید، و در عهد محمدشاه مدت سی سال به ایالت تمامی ممالک دکن پرداخت و عالمی را به اقسام احسانها نواخت و نکونامی خود را بر نگین زمانه نقش کرد... با وصف اشتغال ممالک به سیر قلمرو سخن متوجه بود»^(۱) آزاد در ۱۱۵۰ ه. ق برای حج بیت‌الله از بلگرام بیرون آمده بود و در مالوا با نواب ملاقات کرد. از نواب خواستار استعانت در این سفر شد. نواب در خواست وی را پذیرفت و خلعت و مقداری پول^(۲) به آزاد داد و از او خواهش کرد که بعد از برگشتن به هند در دکن نزد وی بیاید. او پس از سفر حج به اورنگ آباد (دکن) رفته و همانجا سکونت گزید. آزاد با نواب مذکور مکرر صحبتها داشته، درباره یکی از صحبتها در صفحات گذشته اشاره رفته است.^(۳)

۲- نواب نظام‌الدوله بهادر ناصر جنگ شهید متخلص به آفتاب^(۴) (م ۱۱۶۳ ه. ق)

او پسر دوم نواب آصف‌جاه بود. با آزاد بسیار ارادت و عقیدت داشت. وقتی که او در ۱۱۵۸ ه. ق به صوبیداری اورنگ آباد مأمور گشته بود و به اورنگ آباد وارد شده، در آنوقت آزاد را به دربار خود طلبیده و با او رفیق شده بود. آزاد می‌گوید:

«نواب شهید ابتداءً در همین سفر فقیر (آزاد) را تکلیف رفاقت نمود و در اسفاری که پیش می‌آید با خود داشت و به اختیار مفارقت رضا نداد»^(۵)

نواب «آفتاب» تخلص می‌کرد و فریفته شعر و شاعری بود. اشعار خود را برای تصحیح پیش آزاد می‌فرستاد. در این مورد آزاد می‌نویسد:

«اشعاری (که) بعد (از) ملاقات فقیر در سلک نظم کشده بی‌سقم است. هرگاه مشق سخن روبروی فقیر (آزاد) می‌کرد، همان وقت اصلاح

۱- تذکره بی‌نظیر، ۲۶-۲۷

۲- صاحب شرایف عثمانی «بانصد روپیه» نوشته است، رک به: تاریخ خطه پاک بلگرام، ۵

۳- نیز رک به: سرو آزاد، ۱۸۱

۴- برای شرح حال رک به: تذکره بی‌نظیر، ۱۲۵-۱۲۷؛ نشر عشق، ۱۵۶۳-۱۵۶۶، شمع انجمن، ۴۶۱-۴۶۲

۵- سرو آزاد، ۱۸۵

می یافت و اگر غائبانه می گفت سر به مهر خود نزد فقیر می فرستاد، اصلاح کرده سر به مهر خود می فرستادم. بعد از آن به پیش مردم می خواند و داخل دیوان می کرد. و اشعاری که پیش از ملاقات فقیر گفته، اصلاح طلب است، نواب مرحوم فقیر را تکلیف اصلاح دیوان کرده بود قدری اصلاح کردم بعد از آن دماغ یاری نداد»^(۱).

آزاد از مجالس ادبی که در آن نواب مذکور و شعرای معروف همعصر وی شرکت می داشتند در آثار خود ذکر نموده است، از آن جمه ذکری از مجلسی می کند که در آن صمصام الدوله شاهنوازخان^(۲) مؤلف مآثرالامرا، موسوی خان جرأت اورنگ آبادی، رضوی خان^(۳) داماد موسوی خان، میرزا جان رسا، نقد علیخان ایجاد و... حضور داشتند، نواب نظام الدوله غزلی خواند که در بیتی «سرو خرامان» به معنی «درخت سرو» آورده بود. جرأت گفت: «سرو خرامان» بر قامت معشوق صادق می آید، بر «درخت سرو» چگونه صادق تواند آمد؟ نواب به طرف آزاد نگاه کرد. منظورش این بوده که این غزل از نظر اصلاح وی گذشته بود. آزاد جواب داد: میرزا صائب نیز در غزلی «سرو خرامان» را به مفهوم «درخت سرو» به کار برده است و می گوید:

یک ره بر آر از آستین دست نگارین در چمن تا دستها پنهان کند «سرو خرامان» در بغل
نواب خوشحال گردید.^(۴)

نواب نظام الدوله در ۱۱۶۴ ه. ق در جنگ به شهادت رسید و آزاد قطعه تاریخ شهادت او را به نظم کشیده است.

محشور با جناب حسین بن فاطمه
ارشاد کرد پیر خرد «حسین خاتمه»^(۵)

نواب آفتاب جهاتاب معدلت
تاریخ خواستم زبیرای شهادتش

(- ۱۱۶۴ ه. ق)

دیوان شعر فارسی وی به نام «دیوان آفتاب» در سه مجلد در ۱۳۰۱ ه. ق در

۱- خزانه عامره، ۵۵-۵۶

۲- به قول آزاد: شعر فهم بی نظیر بود. خزانه عامره، ۵۶

۳- بنا به گفته آزاد: در انشا طرازی و شعر فهمی بکنای روزگار بوده. خزانه عامره، ۵۶

۴- خزانه عامره، ۵۵-۵۶

۵- سرو آزاد، ۱۹۴

حیدرآباد (دکن) منتشر شده است. (۱)

۳- نواب صمصام الدوله شاهنواز خوافی خان (م ۱۱۷۱ ه.ق)

شاهنواز خان نیز یکی از امیران نامداری است که آزاد با او ارتباط داشت. او استعداد علمی و رزمی شایانی داشت. «در شعر فهمی دم یکتایی می زد و مصطلحات زبان فارسی [را] خوب می دانست... منشی بی بدل بود... در تاریخ دانی یکتای عصر می زیست. خصوص احوال امرا و سلاطین تیموریه هند که نسابه این گروه بود، برهانش... کتاب مآثرالامرا است که قدر آن را صاحب این فن می شناسد.» (۲)

آزاد با صمصام الدوله بسیار نزدیک بود. هر وقت صمصام الدوله برای انجام مأموریتی از اورنگ آباد بیرون می رفت، برای آزاد نامه می فرستاد. صمصام الدوله در تألیف کتاب مآثرالامرا نیز از آزاد کمک خواسته بود، او پس از قتل صمصام الدوله اوراق پراکنده این کتاب را مدون کرد که شرح آن در بخش «تدوین آثار دیگران توسط آزاد» خواهد آمد. علاوه بر مآثرالامرا، آزاد در سایر تألیفات صمصام الدوله یعنی «بهارستان سخن» (۳) و فوائد الفوائد نیز تجدید نظر و اصلاح بعمل آورده بود. پسر صمصام الدوله عبدالحی خان (۱۱۹۶ ه.ق) از آزاد خواسته بود که تألیفات او و پدرش را اصلاح نماید و او را برای این کار از اورنگ آباد به حیدرآباد دعوت نموده بود و آزاد طبق فرمایش عبدالحی خان کتابهای او و پدرش را تدوین و تنظیم و اصلاح کرد. (۴) آزاد در تاریخ شهادت صمصام الدوله قطعه تاریخ نیز سروده است که این است:

رفت صمصام الدوله از جهان

سال این واقعه آن سید خود

سوم ماه شریف رمضان

گفت: ما کشته عبدالرحمن

(= ۱۱۷۱ ه.ق)

۱- فهرست کتابهای چاپی از خانابا مشار، جلد دوم، ص ۲۲۱۷، تهران ۱۳۴۲ ش

۲- صمصام الدوله شاهنواز خان: مآثرالامرا ۳۶/۱

۳- برای نسخه های خطی رک به: فهرست مشترک ۲۰۵۷/۱۲؛ بهارستان سخن در ۱۹۵۸ م در مدراس به طبع رسیده است. نیز رک به: تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان، ۲۷۵-۲۹۳

۴- اردو دائره المعارف اسلامیه ۱۰۶/۱

فصل چہارم

شاگردان آزاد

- سید شاہ عبدالقادر معروف بہ فخری متخلص بہ
مہربان اورنگ آبادی
- لچھمی نراین شفیق اورنگ آبادی
- مولانا عبدالوہاب افتخار دولت آبادی
- میرزا فضل بیگ قاقشال اورنگ آبادی
- نواب نظام الدولہ ناصر جنگ شہید متخلص بہ آفتاب
- میر اولاد محمد ذکا بلگرامی
- لالہ روپ نراین ذہین
- گیان رای ہنر
- راجامدن سنگ موزون جہان آبادی
- میر اولاد علی بلگرامی
- میر محمد امین

شاگردان آزاد

بسیاری از شعرا و نویسندگان هند زیر سایه آزاد مراحل و مراتب علم و فضل را گذرانیده، مشق سخن را به پایه‌ای رسانیدند که خود در ردیف شعرای معروف و بزرگ قرار گرفتند و رسیدن به این مرتبه والا را مرهون تعلیم استاد توانای خود هستند. ما اینجا شرح حال و کارنامه علمی و ادبی برخی از شاگردان نامور و مشهور آزاد را متذکر می‌شویم.

۱ - سید شاه عبدالقادر معروف به فخری متخلص به

مهربان اورنگ آبادی^(۱) (م ۱۲۰۴ ه. ق)

نیاکان مهربان از نیشابور به هند وارد شدند و در گتور نزد لکهنو اقامت گزیدند. خانواده او صاحبان علم و فضل و منصب بودند. پدرش سید شریف‌الدین خان نقوی به اورنگ آباد رفته و قاضی روضه یعنی خلدآباد (دکن) شد. او نویسنده چند کتاب است. مهربان در ۱۱۴۲ ه. ق در شهر اورنگ آباد به دنیا آمد. در کودکی قرآن مجید را حفظ نمود، سپس به تحصیل زبانهای عربی و فارسی و علوم متداوله مشغول شد. کتب ادبی و حدیث را پیش میرغلامعلی آزاد بلگرامی خواند و در شاعری نیز از هموراهنمایی می‌گرفت. آزاد بلگرامی به او تخلص «مهربان» داد.^(۲) مهربان در اشعار خود به اکتساب

۱- برای شرح حال رک به: شمع انجمن، ۴۱۲، خزانه عامره، ۲۲۹ - ۲۳۰، تذکره علمای هند، ۱۲۸، نتایج الافکار،

۶۸۲ - ۶۸۶، روز روشن، ۶۶۳ - ۶۶۵، نشتر عشق، ۱۵۱۹ - ۱۵۲۲، تذکره بی نظیر، ۱۲۱

۲- خزانه عامره، ۲۲۹.

فیض از آزاد اعتراف کرده و گفته است:

تا تخلص مهربانت داد آزاد از کرم مهر شد آینه فکر روشنی جوش ترا

سایه گستر باد یارب بر دل ناشاد ما قبله ما، پیرما، استادما، آزاد ما

مهربان واقف نه‌ای از طرز گفت و گوی ما در نشانیه‌های ما از بخشش آزاد ماست

به فیض بخشش آزاد مهربان نازم که هر سخن ز لبم رشک صد گهر آید

این شعر بسفیر فیض آزاد در حوصله مهربان نگنجد

مهربان کیست که در شعر شود همسر ما تا که از حضرت آزاد گرفتیم سبق

لطف آزاد ار نباشد شامل من مهربان خاطر غمناک و دلگیرم گل پژمرده‌ام

تا پناه حضرت آزاد دارم مهربان نیست غم را دست قدرت بر دل پرزور من

جز تو ای آزاد بر حالم که باشد مهربان از تو آید رسم و آئین عنایت گستری

مهربان از کرم حضرت آزاد توان که در این‌ای زمان شاعر یکتا باشم

اگر روشن بنامی بخشدت آزاد می‌بینم که شعرت مهربان با نیر اکبر کند بازی (۱)

یکی از همشهریه‌های آزاد بلگرامی به نام سخنور بلگرامی بر اشعار آزاد ایرادات و اعتراضاتی وارد کرده و آنرا در رساله «تحقیق السداد فی مزلة الأزاد» گرد آورده بود.

مهربان اورنگ آبادی در پاسخ گویی اعتراضات سخنور بلگرامی و در دفاع از استاد خود رساله‌ای به نام «تأدیب الزندیق فی تکذیب الصدیق» تألیف کرد و حق شاگردی بجا آورد. مهربان اورنگ آبادی در ۱۱۸۳ ه. ق از اورنگ آباد به مدراس^(۱) رفت و همانجا سکونت اختیار کرد و حدود بیست و دو سال در آنجا ماند. نیز در کار تدریس و ارشاد و هدایت و تألیف کتب مشغول بود و بالاخره در ۱۲۰۴ ه. ق چشم از جهان بست و در محوطه خانه خود مدفون گردید. «غاب قطب الہند» ماده تاریخ وفات او است که از آن سال ۱۲۰۴ ه. ق به دست می آید.

مهربان اورنگ آبادی به تصوف بسیار علاقه داشت و چند اثر درین زمینه دارد.

۱- اصل الاصول فی بیان مطابقت الكشف بالمعقول و المنقول: تألیف به سال ۱۱۹۲ ه. ق، در توضیح نظریه وحدت الوجود ابن عربی، در یک مقدمه و ۴۷ فصل. این کتاب به کوشش محمد یوسف کوکن عمری در ۱۹۵۹ م در دانشگاه مدراس در ۷۳۲ صفحه به چاپ رسیده است.

۲- سبحات: تألیف قبل از ۱۱۹۲ ه. ق، مجموعه حقایق و معارف الهیه. در ۱۶۹ سبحة.

۳- فخر مناقب علیا: در حقایق و معارف صوفیه.

۴- عدیم المثال به تجدد الامثال: رساله‌ای است درباره مسئله تجدد الامثال.

۵- فیض معنوی: در شرح اشعار ابتدایی مثنوی مولانای روم. این رساله در ۱۲۲۱ ه. ق به کوشش سید شاه قادر محی الدین فخری النقوی در مطبع قیصری در مدراس و در ۱۸۶۷ م در کلکته در ۳۵ صفحه به طبع رسیده است.^(۲)

۶- شرح دل ناطق انسان کامل: ضمیمه رساله فیض معنوی مذکور است.

۷- مفتاح المعارف: به سال ۱۲۰۰ ه. ق در تصوف، مشتمل بر ۲۱ مفتاح و هر مفتاح در چند فتح یا فتوح و یک خاتمه. نسخه ناقص الآخر در کتابخانه حضرت مکان در ویلور موجود است.^(۳) اما نسخه کامل و خوش خط این کتاب در کتابخانه مرکزی دانشگاه

۱- مرکز ایالت نامل نادو در جنوب هندوستان.

2- Maulvi Mutiur Rahman: Catalogue of Pezsian Printed Books in the Library of the Asiatic Society Calcutta P. 40

۳- مقدمه اصل الاصول، ۱۶

تهران شماره ۸۰۵۷ نوشته ۱۲۶۶ ه. ق در ۱۸۶ ورق موجود است. (۱)

۸- کحل الجواهر فی مناقب الشیخ عبدالقادر: سال تألیف ۱۱۶۷ ه. ق در شرح احوال شیخ عبد القادر جیلانی. اسم تاریخی آن «منور عین الشوق کحل الجواهر» است.
۹- دیوان شعر فارسی.

۱۰- تأدیب الزندیق فی تکذیب الصّدیق: در پاسخ گویی ایرادات سخنور بلگرامی بر اشعار آزاد بلگرامی. رک به: فصل نهم. در همین کتاب.

۲- لجهمی نراین شفیق اورنگ آبادی (۲) (م ۱۲۲۳ ه. ق)

شفیق اورنگ آبادی در دوم صفر ۱۱۵۸ ه. ق در اورنگ آباد متولد شد و از میر عبدالقادر مهربان اورنگ آبادی زبان فارسی را یاد گرفت و در سن یازده سالگی توانست شعر بگوید. میر عبدالقادر مهربان اورنگ آبادی برای او تخلص «صاحب» تجویز کرد. او در شعر اردو و فارسی همین تخلص را به کار برده است، اما وقتی به شاگردی آزاد بلگرامی در آمد، آزاد برای وی در شعر فارسی تخلص «شفیق» تجویز کرد. در واقع شفیق پرورده آزاد بلگرامی است و او نیز برای آزاد احترام فوق العاده قائل بوده، استاد خود را «مرشد بر حق» گفته است. در این مورد شفیق می نویسد:

«از بدو شعور در ظلّ عنایت آفتاب روشن کلامی جناب میر غلامعلی آزاد بلگرامی مدظله السّامی تربیت یافته، از سواد و بیاض واقف گردید و... در سایه عطوفت والد سلمه الله تعالی و ظلّ تربیت جناب آزاد مدظله العالی کسب سعادت می نماید و نتایج طبع ناقص خود را به نظر کیمیا اثر آن مرشد بر حق می گذرانند، توجهی که آبای علوی را بر اولاد سفلی مبدول می شود از جناب آزاد بر مؤلف (شفیق) مصروف است.» (۳)

درباره تخلص چنین می نویسد:

«... تربیت آن جناب فیض مآب ذوقی به سخن پیدا کرده شکسته بسته

۱- دانش پژوه، محمد تقی: فهرست نسخه های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ۱۹/۱۷

۲- برای شرح حال رک به: شمع انجمن، ۲۳۵-۲۳۶، نتایج الافکار، ۳۹۹-۴۰۱، گل رعنا، ۹۳-۹۴ و تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان، ۴۳۹-۴۴۲، ادبیات فارسی مین هندوون کاحصه (اردو) ۱۰۳-۱۰۶، لجهمی نراین شفیق اورنگ آبادی - احوال و آثار (اردو) تألیف سید محمد رضا ساجد رضوی لکهنو، ۱۹۸۵ م

۳- گل رعنا، ۹۳-۹۴

مصرعی یا بیتی موزون می‌کرد و «صاحب» تخلص می‌نمود. چون حضرت آزاد در ۱۱۷۶ ه. ق^(۱) از این تخلص مطلع شدند «شفیق» تخلص عنایت فرمودند...

تاریخ مرحمت تخلص را «تخلص نو» یافتیم و مصرعی دیگر نیز تاریخ بر آورده در این قطعه نظم کردم:

از حضرت فیض بخش آزاد
گفتم تاریخ این عنایت
گردید مرا تخلص انعام
«امداد شفیق شد مرا نام»^(۲)

(= ۱۱۷۶ ه. ق)

شفیق برای آزاد بلگرامی احترامی خاص قائل بود. در تألیفات خود اسم او را با نهایت تعظیم و تکریم می‌برد. در تذکره گل رعنا شرح احوال آزاد را از همه مفصل‌تر نوشته است و کتاب مذکور را چنین آغاز نموده است.

«بر نظارگیان سخن و تماشائیان بنفشه‌زار این چمن مخفی مباد که
متمسک عروه و ثقای آزادی بنده لجهمی نراین متخلص به شفیق اورنگ
آبادی که از روز ازل داغ غلامی حضرت آزاد بلگرامی مدظله العالی بر
جبین است»^(۳).

شفیق در مدح استاد خود اشعاری زیاد سروده است. در اینجا یک قطعه شعر از این قبیل آورده می‌شود.

لامکان است مقام آزاد	فوق عرش است خرام آزاد
سبحه گردان ز کواکب هر شب	فلک پیر به نام آزاد
خرمن هستی اعدا سوزد	ببرق رخشان حسام آزاد
در گلستان جهان هر گل و خار	مورد رحمت عام آزاد
جدا او، ساقی کوثر باشد	آب خضر است به جام آزاد
گل شود گوش همه تن به چمن	گر برد باد پیام آزاد

۱- در تذکره نوبسی فارسی در هند و پاکستان، ص ۲۲، سال عنایت تخلص ۱۱۸۶ درج شده است که درست نیست.

۲- گل رعنا، ۹۶

۳- تذکره نوبسی فارسی در هند و پاکستان، ۲۳۸

می‌کند وصف کلام آزاد

سافر عیش به کام آزاد

هر که گردید غلام آزاد^(۱)

پیش آینه ضمیران طوطی

ای خداوند جهان باد مدام

صاحب هر دو جهان است شفیق

شفیق اورنگ آبادی بنا بر توصیه آزاد در سلک ملازمان نواب نظام علی خان (۱۱۷۵-۱۲۱۸ ه.ق) منسلک شد و در خدمت نواب صمصام‌الدوله شاهنواز خان به منصبی و لقب «دولت چند» سرفراز گردید. تذکره نویسان بنا بر فضیلت علمی که شفیق داشت، وی را به خوبی و نیکی یاد کرده‌اند. او در ۱۲۲۳ ه.ق درگذشت.

همچنانکه گفته شد شفیق دارای شخصیت علمی و ادبی بود و کتابهای چند از خود به یادگار گذاشته است. تألیفات او بیشتر در دو جنبه تاریخی و ادبی است.

(۱) تألیفات تاریخی شفیق

۱- تمیق شگرف: سال تألیف ۱۲۰۰ ه.ق در تاریخ دکن و شامل مطالب جغرافیایی و تاریخی.^(۲)

۲- حقیقت‌های هندوستان: سال تألیف ۱۲۰۴ ه.ق. مشتمل است بر چهار مقاله درباره فردهای دفتر قدیمه و شرح آستانهای هند و دکن، نیز دارای شرح حال مختصر سلاطین مسلمانان هند از معزالدین سام تا شاه عالم دوم پادشاه هند.^(۳)

۳- مآثر آصفی: سال تألیف ۱۲۰۸ ه.ق. تاریخ خاندان آصف جاه نظام دکن از خواجه عابد (جد نظام الملک آصف جاه) تا آصف جاه ثانی نیز شامل شرح شورشهای مرهته و احوال امرا و راجاهای معاصر است.^(۴)

۴- مآثر حیدری: اغلب تاریخ سلطان حیدر علی است.^(۵)

۵- بساط الغنائم: سال تألیف ۱۲۱۴ ه.ق تاریخ مرهته‌ها است که به وقایع جنگ پانی پت به پایان می‌رسد.^(۶)

۱- گل رعنا، ۹۳-۹۵

۲- برای نسخه‌های خطی رک به: فهرست مشترک ۱۲/۱۹۰۳

۳- برای نسخه‌های خطی رک به، فهرست مشترک ۱۰/۳۱

۴- ۴- برای نسخه‌های خطی رک به: فهرست مشترک ۱۲/۱۹۶۷، ادبیات فارسی مین هندوون کاحصه (اردو)،

۱۰۵، تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان، ۴۴۱

۶- فهرست مشترک، ۱۲/۱۸۴۶-۱۸۴۷

۶- حالات حیدر آباد: سال تألیف ۱۲۱۴ ه.ق. تاریخ مختصر مساجد، ساختمانها و باغهای حیدرآباد، بیدر و وارنگل. (۱)

۷- خلاصه الهند (۲)

(۲) آثار ادبی

۱- چمنستان شعرا: سال تألیف ۱۱۷۵ ه.ق. تذکره شعرای اردو است که مؤلف به زبان فارسی نگاشته است. (۳)

۲- گل رعنا: سال تألیف ۱۱۸۷ ه.ق. این تذکره در دو بخش تألیف شده است. فصل اول درباره شعرای فارسی گوی مسلمان و فصل دوم در مورد شعرای فارسی گوی هندو است. (۴)

۳- شام غریبان: سال تألیف ۱۱۹۷ ه.ق. تذکره شعرای ایرانی الاصل است که به هند مسافرت نموده بودند. در این تذکره تراجم مختصر و لطایف و ظرایف مفصل آمده است. (۵)

۴- دیوان شعر فارسی

۵- رقعات (۶)

۳- مولانا عبدالوهاب افتخار دولت آبادی (۷) (م ۱۱۹۰ ه.ق)

او از رفقای صمیمی و شاگردان آزاد بود. (۸) آزاد در سرو آزاد ترجمه افتخار را از

۱- فهرست مشترک، ۳۰/۱۰-۳۱

۲- فهرست مشترک ۱۸۴۶/۱۲-۱۸۴۷

۳- ادبیات فارسی مین هندوون کاحصه (اردو)، ۱۱۰، فهرست مشترک ۲۰۸۶/۱۲، تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان، ۴۴۱

۴- ادبیات فارسی مین هندوون کاحصه (اردو)، ۱۱۰-۱۰۹، فهرست مشترک ۲۱۱۳/۱۲، تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان، ۴۴۱، بخش دوم این کتاب در حیدرآباد (دکن) چاپ شده است.

۵- ادبیات فارسی مین هندوون کاحصه (اردو)، ۱۱۰، فهرست مشترک ۲۱۰۳/۱۲، این کتاب به کوشش محمد اکبر الدین صدیقی استاد جامعه عثمانیه حیدرآباد دکن، از طرف انجمن ترفی اردو پاکستان در ۱۹۷۷ م به چاپ رسیده است.

۶- Amrit Lal Ishrat: Catalogue of Persian Mss. in Banaras Hindu University Library, 144

۷- رک به: شمع انجمن، ۳۹-۴۰، سرو آزاد، ۲۴۱-۲۴۳، تذکره بی نظیر، ۳۳-۳۸، نشتر عشق، ۱۷۰-۱۷۲

۸- محبوب الزمن تذکره شعرای دکن ۲۸۷/۱

خود وی گرفته و در کتاب آورده است.^(۱) افتخار دولت آبادی از سادات بخاری بوده سلسله نسبش به مخدوم جهانیان سید جلال الدین بخاری می رسد. او در احمدنگر متولد شد. همانجا بزرگ شد و با دختر سید مرتضی خان بخاری حارس حصار شهر پناه دولت آباد ازدواج کرد و در همان شهر سکونت گزید. علاوه بر زبان فارسی، در عربی نیز دست داشت و بر دستور و عروض این زبانها تسلط و از فقه و علم الادویه بهره وافر داشت.^(۲) در «ریخته پیکل تخلص می نمود.»^(۳)

آزاد او را در سال ۱۱۶۳ به نواب نظام الدوله ناصر جنگ معرفی نموده و وی در سلک ملازمت نواب مذکور درآمد. به قول صاحب محبوب الزمن، افتخار در ۱۱۸۲ در خدمت نواب اشجع الدوله غیور جنگ، یکی از امرای دربار آصف جاه، بود و بالاخره در سال ۱۱۹۰ درگذشت و در شهر دولت آباد جنب مقبره برهان الدین غریب مدفون شد.^(۴) او در سال ۱۱۷۲ هـ ق تذکره شعرا به نام تذکره بی نظیر تألیف نمود.^(۵) آزاد بلگرامی نام این تذکره را «بی نظیر» گذاشته و تاریخ آن را بدینگونه سروده است:

قطعه

سید صاحب معانی افتخار	کلیک گوهر ریز او بر مطیر
کرده از آثار عالی فطرتان	طرح تألیف لطیف دلپذیر
بننده آزاد مقید با سخن	نام و تاریخش رقم زد بی نظیر ^(۶)

آزاد درباره افتخار دولت آبادی نوشته است:

«از خوش فکران این عصر است. در ایام تألیف کتاب (سرو آزاد سال تألیف ۱۱۶۶) ترجمه خود را به اشاره فقیر انشاء کرد و نسبت به مؤلف کتاب (آزاد) تکلفی به کار برد. هر چند بساط عذر گستردم ناطقه را به مهر ابرام بند ساخت»^(۷)

۱- سرو آزاد، ۲۴۱

۲- تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان، ۳۹۳-۳۹۴

۳- گل عجائب، ۱۵

۴- تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان، ۳۹۴

۵- ۳- تذکره بی نظیر، ۲

۷- سرو آزاد، ۲۴۱

لازم به ذکر است که رساله‌ای در فن شعر به نام (دقایق الاشعار) نیز تألیف افتخار دولت آبادی می‌باشد. میکرو فیلم آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران شماره ۹۰۰ و عکس آن در همانجا نگهداری می‌شود.

۴- میرزا افضل بیگ قاقشال اورنگ آبادی

از خوشه چینان میر غلامعلی آزاد بلگرامی محسوب می‌شود.^(۱) افضل بیگ در سال ۱۱۶۵ ه. ق تذکره شعرائی به نام «تحفة الشعراء»^(۲) تألیف کرده بود و آزاد بلگرامی قطعه تاریخ برای تألیف او سروده است:

قدردان صاحبان معنی افضل بیگ خان کرد تألیفی مرتب از پی ارباب شعر
کلک او بر لوح گیتی بست نقش تازه‌ای می‌شود تاریخ سالش تحفه «اصحاب شعر»
(۱۱۶۵ = ه. ق)

۵- نواب ناصر جنگ شهید آفتاب

درباره نواب مذکور در صفحات گذشته به تفصیل سخن گفته شده است. آفتاب در شعر فارسی از آزاد بلگرامی اصلاح می‌گرفت، بدین ترتیب او نیز در ردیف شاگردان آزاد قرار می‌گیرد. رک به: معاصرین آزاد ذیل امیران.

۶- میر اولاد محمد ذکا بلگرامی

ذکا برادرزاده آزاد است. اسم پدرش میر غلام امام برادر اعیانی آزاد بود. آزاد میرذکا را در ۱۱۷۲ ه. ق از بلگرام به اورنگ آباد نزد خود طلب کرده بود و او در سایه عاطفت و مهربانی از علم و فضل آزاد بهره‌مند گشت. آزاد تذکره خزانه عامره را به خواهش او تألیف کرده است^(۳) و در ترجمه او می‌نویسد:

«... ولادت او بیست و هفتم رجب سنه احدی و خمسین و مائة والف رو نمود.

۱- محبوب الزمن تذکره شعرائی دکن ۲۸۷/۱، تحفة الشعرائی قاقشال به کوشش دکتر حفیظ قنبل در ۱۹۶۱ م چاپ شده است.

۲- تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان، ۳۷۸-۳۸۲، فهرست مشترک ۲۰۶۳/۱۲

۳- در دیباچه خزانه عامره می‌نویسد: «میر اولاد محمد که برادر زاده فقیر است خواهش نمود که تذکره تألیف کرده شود. در ذکر شعرائی که چراغ مدح ازباب کرم افروخته‌اند و صلوات از دولت فدردانی ممدوحان خود اندوخته. چون خاطر مشارالیه عزیز بود التماس او به حسن قبول رسید». خزانه عامره، ۳ برای شرح حال او رک به: شمع انجمن، ۱۶۱-۱۶۲، نتایج الافکار، ۲۵۹-۲۶۰، عقد ثریا، ۲۸ و خزانه عامره، ۲۲۸-۲۲۹، گل عجایب،

تاریخ خود را خود می‌گوید:

«روزی که نمود بنده را حق ایجاد اولاد محمد پدرم نام نهاد گفتم تاریخ خویشتن را من خود در ماه رجب تولد ما روداد پدرش میر غلام امام برادر اعیانی فقیر است. برخوردار مذکور را در سنه اثنین و سبعین و مائة والف از بلگرام به اورنگ آباد پیش خود طلبیدم، غره شعبان سال مذکور درینجا رسید و به خواهش او این صحیفه (خزانه عامره) از پرده قوت به جلوه گاه فعل خرامید. مشق سخن نزد فقیر می‌کند و سلیقه مناسب دارد و امید هست که بعد مشق تام ترقی کند.»^(۱)

۷- لاله روپ نراین ذهین:^(۲)

روپ نراین ذهین برادر اعیانی شفیق اورنگ آبادی است و شاگرد آزاد. شفیق در ترجمه او می‌نویسد:

«به تاریخ بیست و چهارم جمادی الاول سنه اثنین و ستین و مائة و الف (۱۱۶۲) روز دوشنبه وارد شبستان وجود شد. آثار رشد و سعادت از ناصیه او پیدا است. از درگاه امیرالممالک آصف الدوله مرحوم به منصبی سرافرازی دارد و در منصب «دولی چند» نام اوست. به مشق شعر نو در آمده. فکر خود را از نظر اصلاح آزاد مدظله العالی و خان صاحب ذکا سلمه الله تعالی می‌گذراند. انشاءالله رفته رفته ترقی خواهد کرد. حق سبحانه و تعالی از عمر و دولت بهره‌مند سازد.»^(۳)

۸- میان رای هنر^(۴) (م ۱۱۹۰ هـ.ق)

هنر از قصبه جهجهر من مضافات شاه جهان آباد است. او در ۱۱۲۸ در دولت آباد دکن متولد شد. جدش به دیوانی نواب قلیج خان بهادر مأمور بود. همراه او وارد دکن

۱- خزانه عامره، ۲۲۸-۲۲۹

۲- برای شرح حال رک به: روز روشن، ۲۳۰، گل رعنا، ۷۷-۷۹

۳- گل رعنا، ۷۷-۷۹

۴- برای شرح حال رک به: صبح گلشن، ۶۰۹-۶۱۰، نشر عشق، ۱۸۰۰-۱۸۰۲، در این تذکره سال وفات هنر یکهزار و یکصد و هفتاد گفته شده که درست نیست. شفیق اورنگ آبادی قطعه تاریخ وفات هنر سرود است که از مصراع «کرد رحلت هنر بی‌انباز» نیز سال ۱۱۹۰ به دست می‌آید. نشر عشق، ۱۸۰۱.

شد. پدرش در اوائل به واقعه نگاری محالات جاگیر نواب مذکور مأمور بود. پس از آن به منشی‌گری سید عالم علی خان برادر زاده امیرالامرا حسینعلی خان و دیگر تعلقات پادشاهی بسر برد و در عهد نواب آصف جاه به پیشدستی حضور نویسی سربلندی یافت. در ۱۱۴۲ مسموم شد و درگذشت. نواب عنایت نامه‌ای برای طلب «گیان رای» پیش فرستاد و کار پدرش را به او واگذار کرد. در عهد نواب امیر الممالک آصف الدوله استعفا کرد و خانه نشین شد. تا سال ۱۱۸۲ در اورنگ آباد بود.

گیان رای شاعر توانایی بود. قصاید وی که در مدح نوابان دکن است بسیار جالب و نشان دهنده ذوق و تخیل بلند شعری اوست. او از آزاد اصلاح می‌گرفت و آزاد تخلص «هنر» به او داده بود. شفیق می‌نویسد:

«... و اصلاح شعر از جناب آزاد مدظله العالی می‌گیرد و تخلص هم تجویز کرده ایشان است که «گیان» در هندی «هنر» باشد. چنانچه گیان رای این معنی (را) اظهار می‌کند و رسوخ خود را به معرض بیان می‌آرد:

عیبم به هنر گزید آزاد	از نقص کمال دید آزاد
نگرفت کسی خزف به یاقوت	قطره به گهر خرید آزاد
هنقای نشان ندیده‌ای را	در دام نشان کشید آزاد
فیضم ز حسن رسید و فرمود	اصلاح سخن مزید آزاد
از لطف تخلصم «هنر» کرد	افسون کرم دمید آزاد ^(۱)

۹- راجا مدن سنگ موزون جهان آبادی (م ۱۱۷۹ ه. ق)

موزون جهان آبادی در جهان آباد متولد شد و در سن چهار سالگی به دکن نزد پدر خود آمد و همانجا تحصیلات را به پایان رساند و در حکومت آصفیه به مناصب مختلف مشغول شد. ذوق شعری داشت. در ۱۱۷۹ ه. ق در چهل و نه سالگی رخت ازین عالم بریست. دیوان شعر فارسی او دارای غزل و قصیده و رباعی و مثنویهای مختصر است. شفیق اورنگ آبادی در تذکره گل رعنا هشتاد و پنج بیت از موزون نقل کرده است و همان هشتاد و پنج بیت را به آزاد برای اصلاح داد. در این باره شفیق نوشته است:

«اشعاری که به ترتیب ردیف درینجا (گل رعنا) گرفته شد از نظر حضرت

۱- گل رعنا، ۱۸۰-۱۸۴، ادبیات فارسی مپس هندوون کا حصه، ۱۸۱

آزاد مدظلہ العالی گذرانده و به زیور اصلاح والا مزین ساخته ثبت افتاد»^(۱).

۱۰- میر اولاد علی بلگرامی (م ۱۱۸۲ ه.ق)

میر اولاد علی پسر سید محمد اعظم نیز از شاگردان آزاد بود. صاحب صحف ابراهیم می نویسد:

«میر اولاد علی... سخنرس و محترم بود. از شاگردان میر غلام آزاد و معاصران این خاکسار است. به سال هزار و صد و هشتاد و دو ارتحال نمود»^(۲).

علاوه بر این شیخ غلامحسین هاشمی امداد برهان پوری (م ۱۱۸۷ ه.ق)^(۳)، ضیاءالدین پروانه (م ۱۲۱۷ ه.ق)^(۴)، میرزا عطا ضیا برهان پوری ملقب به خوش کلام خان^(۵) و پیم چند عرف متهن لال نیز در شمار شاگردان آزاد محسوب می شوند که از آزاد کسب فیض کرده اند.^(۶)

۱۱- میر محمد امین

امین نیز شاگرد آزاد بود. صاحب مجموعه نغز می نویسد:

«گویند وی سیدزاده بود در محمد آباد، بنارس. طبعش به ریخته گویی میل کلی داشت. در آخرهابه ممالک جنوبیه رخت سفر کشیده، همانجا رحل اقامت انداخت»^(۷)

و صاحب سخن شعرا نوشته است: «بیشتر در فارسی شعر می سرود»^(۸)

۱- گل رعنا، ۱۴۸-۱۴۹-۱۵۰، نیز رک به: صبح گلشن، ۴۷۰-۴۷۱، قاموس الاعلام سامی (و) ۴۴۷۱

۲- صحف ابراهیم (خطی) ذیل حرف الف.

۳- رک به: شمع انجمن، ۴۰-۴۱، سرو آزاد، ۲۴۳، نتایج الافکار، ۳۸، صحف ابراهیم گ ۴۱ (ش ۲۵۵)، تذکره بی نظیر، ۳۲

۴- رک به: شمع انجمن، ۹۳، گل عجایب، ۳۷، نشتر عشق، ۲۵۴.

۵- رک به: شمع انجمن، ۲۷۰-۲۷۱، گل عجایب، ۶۷

۶- دکتر عصمت جاوید: مجله سب رس، حیدرآباد، نوامبر ۱۹۸۸ م، ص ۱۷

۷- قدرت الله قاسم: مجموعه نغز، ۷۷

۸- عبدالغفور نساخ: سخن شعرا، ۴۸

فصل پنجم

آثار فارسی آزاد (تذکره‌های شعرا)

- ید بیضا

- سرو آزاد

- خزانه عامره

تذکره یدبضا

یدبضا تذکره عمومی شعرای فارسی قدیم و جدید است. آزاد وقتی در سال ۱۱۴۳ ه. ق به سیوستان (سند) می‌رفت، فکر تألیف آن را در سر داشت و همانجا در اواسط ۱۱۴۵ ه. ق به ترتیب حروف تهجی آغاز به تألیف کرد و در مدت یکسال آن را به پایان رساند. در این باره می‌نویسد:

«راقم این کلمات... را اکثر احوال در آینه خیال منطبع می‌شد که مجموعه‌ای آراسته شود، متضمن اخبار و اشعار شعرای حال و قدمای قال.^(۱) تا در سنه ثلث و اربعین و مائه و الف (۱۱۴۳ ه. ق) هجری عزیمت بنده از بلاد هند به دیار سند به محروسه سیوستان... اتفاق افتاد. استقامت این مقام فی الجمله فرصتی دست داد. لاجرم آن تمنای خفته بیدار گردید... سامان تدوین از کتب و دواوین متقدمین و متأخرین که در کتب خانه وطن به همه جهت همراه بود ازین راه شاهد مقصود بر طبق خواهش جلوه نمی‌نمود. اما بهر کیفیت عطلت وقت داعی شد که بقدر امکان طرح این کار باید انداخت و مائده ما حاضر مهیا باید ساخت. گر نویسی قلمی می‌تراش. پس در اواسط سنه خمس و اربعین و مائه و الف (۱۱۴۵ ه. ق) عنان همت تافتم. قریب یکسال کار کردم و لمعه نوری از تجلی‌گاه سخن به دست آوردم.»^(۲)

در تحریر اول ترجمه ۵۳۲ شاعر را شامل می‌شد که با افضل الدین محمد کاشانی آغاز و به میر محمد اشرف به پایان می‌رسید، لیکن مؤلف پس از بازگشت به وطن خود در آن تجدید نظر نمود و نسخه اول را منسوخ گردانید و نسخه دیگر را در سال ۱۱۴۸

۱- اما در ترجمه میر عبد الجلیل بلگرامی نوشته است که «بر مطالعه کنندگان این سطور مخفی و مستور نماند که علت غایی نسوید این کتاب ذکر آن جناب تقدس مآب است.» نسخه خطی یدبضا کتابخانه بانکی پورا، ش ۶۹۱
۲- تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان، ۲۷۱، احمد گلچین معانی: تاریخ تذکره‌های فارسی ۲/۲۱۹

ه. ق با تجدید نظر و اضافات تألیف کرد. در این باره می‌نویسد:

«ید بیضا تألیف فقیر در احوال شعرای سلف و خلف، اول این کتاب را در سیوستان ملک سند تألیف کردم و نسخه آن سایر و دایر شد. و بعد معاودت از بلاد سند به دیار هند آن نسخه را منسوخ ساخته نسخه، دیگر را در سنه ثمان و اربعین و مائة و الف (۱۱۴۸ ه. ق) نوشتم و این مصراع تاریخ یافتم: طبع کلیم ید بیضا نمود»^(۱).

در تحریر دوم، مؤلف تعداد شعرا را به ۱۳۵۹ نفر رسانید که با ابوالحسن شهید بلخی آغاز می‌شود. وقتی مؤلف از سیوستان در اواسط ۱۱۴۷ ه. ق به هند بازگشت و به شاهجهان آباد رسید، معلوم شد که خانواده او در الله آباد است و او از طریق اکبر آباد به الله آباد رفته^(۲) و چند ماه در این شهر ماند و تذکره شعرای الله آباد و نواحی آن را در ید بیضا اضافه نمود.

«مؤلف اشعار و شرح حال اکثر شعرا را مختصر، اما ذکر شعرای معروف مانند انوری و خاقانی و سنایی غزنوی و غیره را نسبتاً مفصل آورده است. غالب شعرایی که ذکر آنها در این تذکره آمده است از شعرای متأخرین بودند و اکثرشان معروف نبودند. سبک و انشای مؤلف غالباً ساده است. اما گاهی کلمات عربی را بکار برده است»^(۳).

آغاز: بسمه، نحمد من نظم الاشیاء و علم آدم الاسماء.

دو سال پس از تألیف این تذکره آزاد در ۱۱۵۰ ه. ق برای حج به حجاز رفت و وقتی از حجاز به هند بازگشت در اورنگ آباد رحل اقامت افکند. میر محمد یوسف بلگرامی

۱- خزانه عامره، ۷، سرو آزاد، ۱

لمعة اعجاز سخن وا نمود

این چه سوادبست که در حرف از

«طبع کلیم ید بیضا نمود»

مصراع تاریخ چنین شد رقم

۲- آزاد در ترجمه شیخ اسد الله غالب می‌نویسد: «وقتی که راقم الحروف از دیار سند به ولایت هند معاودت نمود، مقارن طلوع هلال رمضان المبارک سنه سبع و اربعین و مائة و الف (۱۱۴۷ ه. ق) داخل الله آباد گردید، مشارالیه این رباعی گفته ضیافت طبع فرستاد:

فی الحال مه نو بفلک گشت پدید

چون کرد ورود سوی من بار سعید

ماه رمضان برای من شد مه عید

از بسکه فزود عشرت از آمدنش

سرو آزاد، ۲۲۱، ید بیضا نسخه بانکی پور (خطی) ۱۷۲

۳- تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان، ۲۷۱-۲۷۲

که دوست و همشهری آزاد بوده و آزاد ذکر او را در همه تذکرة‌های خود آورده است، برای آزاد نامه‌ای نوشت که شخصی (بدون ذکر نام) در شهر بنارس در غیاب شما تذکره ید بیضا تألیف شما را به نام خود ساخته و نسخه‌های آن را پخش کرده است. آزاد پس از شنیدن این خبر چنین اظهار نظر کرده است:

«عجب‌تر آنکه آنچه از نقول و حکایات فقیر از غرایب مصنفات و عجایب مؤلفات نقل می‌کند مجموعه را به خود نسبت داده، گویا آن همه احوال به چشم خود سیر کرده، تذکره را انتخاب نموده باشد. حال آنکه چشم بی‌نورش از آن مصنفات خبر ندارد»^(۱).

در این مورد آزاد غزلی نیز سروده است که در دیوان فارسی وی موجود است. غزل این است:

بی‌شعوری از بنارس کرد فکر ناری	خواست تا در دست گیرد شعله جواله‌ای
برد تصنیف من و شهرت به نام خویش داد	از بهارم کرد غارت این ستمگر لاله‌ای
خواند و از بر کرد توریت و کلیم الله را	گفت من صاحب کتابم طوطی بنگاله‌ای
سامری بایستی و دعوای ید بیضا کنی	رو که در دست تو می‌زبید دم گوساله‌ای
گر چه خود را گوهر اصلی نماید در نظر	آب گردد عاقبت از آفتابم ژاله‌ای ^(۲)

آزاد در اقامت اورنگ آباد نیز مطالبی دیگر جمع آوری کرده و به دوستان صمیمی خود ارسال داشت که آنها را در تذکره ید بیضا بیفزاید.^(۳) در مقدمه تذکره تاریخچه شعر فارسی آمده است. این تذکره هنوز به طبع نرسیده است و به صورت نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های مختلف موجود می‌باشد.

1- Moulvi Abdul Muvtadir khan Bahadur: Catalogue of Arabic and Persian Manuscripts in the Oriental Public Library at Bankipore. Vol. V III. 116

۲- دیوان فارسی (خطی) نسخه گنج بخش، ش ۱۰۹۳۶، ورق ۳۱۰، کلیات فارسی (خطی) نسخه مجلس تهران، ش ۶۷۵، ورق ۲۵۰

3- Bankipore, VIII/116

نسخه‌های خطی یو بیضا

● هند، لکهنو، کتابخانه شاهان اود، شماره ۲۳، تاریخ کتابت ۱۱۵۰ ه. ق، به گمان غالب به خط مصنف است. (۱)

● هند، پتنا، کتابخانه خدابخش، شماره ۶۹۱، ۲۶۰ ص، از ص ۱۶۰ تا ۲۲۲ به خط مؤلف و دارای این یادداشت بلاخمن می باشد: «این کتاب بیشتر به خامه مؤلف که در بلگرام بوده، می باشد. در بلگرام در ۱۸۷۵ م خریداری شده است.» (۲)

● نسخه سوم که مقبول احمد او را «نسخه صمدن» نامیده است (۳) دارای مشخصات زیر می باشد:

● بفرمایش سید نوح پدر مؤلف، به خط غلامعلی آزاد (مؤلف)، غلامحسن و غلام امام صادق (برادران آزاد). این نسخه به خدمت حجت الملت والامت سید برهان الدین انار الله برهانه تقدیم شده بود. تا ورق ۸۵ یک خط، شفیعاً نستعلیق، از ورق ۸۶ نستعلیق ساده، از ورق ۱۲۴ خط عوض شده است. کاتب اول بلگرامی را «بالکرامی» نوشته است. تعداد صفحات بیش از پانصد صفحه بوده باشد، ولی اکنون فقط ۴۲۲ صفحه دارد و تا ترجمه منشور صفاهانی می باشد، ناقص الاخر. اما در صحافی جدید «ملفوظات حضرت شیخ محمد یحیی معروف به شاه خوب الله الله آبادی» را که خود آزاد در الله آباد در بیاض خود نقل کرده بود، افزوده شده است.

● هند، علیگر، دانشگاه اسلامی، ذخیره احسن مارهروی، شماره ۹۲۰/۷، نستعلیق عادی، سید محمد علی بن سید امان الله حسینی واسطی بلگرامی، ۱۱۵۰ ه. ق، این نسخه از نسخه مؤلف استنساخ شده است. (۴)

● پاکستان، اوچ، مخدوم سید شمس الدین گیلانی ۱۹۷، نستعلیق پخته، شاه محمد پسر گل محمد قریشی، ساکن بهوته واهن، پنجشنبه ۱۸ ربیع الثانی ۱۲۰۸ ه. ق،

1- A. Sprenger. M. D: Catalogue of the Arabic, Persian and Hindustany Mss. in the Libraries of the King of oudh. Vol. I/142

2- Bankipore, VIII/116

۳- مجله معارف دسامبر ۱۹۲۳ م

4- Athar Abbas Rizvi: Catalogue of Persian Mss. In The Maulana Azad Library. A.M.U. Aligarh. P. 175

۷۷۸ ص. (۱)

● هند، علیگر، دانشگاه اسلامی، ذخیره منیر ۴/۲، نستعلیق، عبدالوحید، ۱۲۲۵ ه. ق، ۲۲۴ ورق. (۲)

● پاکستان، اوچ، مخدوم سید شمس الدین گیلانی ۱۹۶، نستعلیق زیبا، سده ۱۲، ۱۸۷ ورق. (۳)

● پاکستان، شکارپور، گرهی یاسین، مولانا محمد ابراهیم ناظم یاسینی، نستعلیق زیبا، ۲۷ جمادی الثانی ۱۲۶۷ ه. ق، دو صفحه زرین، در دیباچه تاریخ نگارش ۱۱۴۵ ه. ق یاد شده است، ۴۸۰ ص. (۴)

● حیدر آباد، کتابخانه آصفیه، شماره ۱۸۶ و ۱۵۵ (۲ نسخه) به نام «تذکره صبح خندان یعنی ید بیضا» (۵)

● حیدر آباد، موزه سالار جنگ، شماره ۵۴۶، نستعلیق، ۱۳۲۳ ه. ق، ۳۵۴ ص. (۶)

● حیدر آباد، موزه سالار جنگ، ۵۴۵، نستعلیق، میر رضا حسین، اوائل سده ۱۴، ۴۱۹ ص. (۷)

● علیگر، دانشگاه اسلامی، ذخیره سبحان الله ۹۲۰/۴۶، نستعلیق، ۲۲۷ ورق. (۸)

● لکهنو، کتابخانه ندوة العلماء، شماره ۷۹، نستعلیق، موریانه خورده و ناقص الآخر است، ۱۶۸ ص. (۹)

● لکهنو، دانشگاه لکهنو، کتابخانه تاگور، شماره 45179، به نام «تذکره الشعراى فارسى».

● دهلی، کتابخانه جامعه همدرد تغلق آباد، ۹۴۹، نستعلیق، کرم خورده، ناقص الآخر، ۱۳۱ برگ

۱- فهرست مشترک ۷۵۹/۱۱

2- Catalogue of persian Mss. In The Maulana Azad Library. A.M.u. Aligarh. p. 176

۳- فهرست مشترک ۷۵۹/۱۱

۴-۴- فهرست سالار جنگ ۱۵۵/۲ و ۱۱۷

6- Cataiogue of Persian Mss. In The Maulana Azad Library A. M. U. Aligarh. P. 176

۷- فهرست ندوه ۶۹۴/۲

۸- فهرست سالار جنگ ۱۱۷/۲ - ۱۵۵

۹- فهرست ندوه ۶۹۴/۲

اسامی شعرا:

اسامی شاعرانی که ترجمه آنها در نسخه موزه سالار جنگ، شماره ۵۴۵ آمده و فهرست نویس موزه آنها را نقل کرده است، در اینجا آورده می شود. (۱)

(ورق ۱۲)	ابن حسام قهستانی		
(ورق ۱۱)	ابن نصوص شیرازی	(ورق ۱۲)	آذری اصفهانی
(ورق ۱۱)	ابن یمن امیر محمود	(ورق ۴۲)	آرزو اکبر آبادی، سراج الدین علیخان
(ورق ۱۳)	ابوالبرکه کاشی	(ورق ۴۳)	آزاد بلگرامی، میر غلامعلی (مؤلف)
(ورق ۲۰)	ابو تراب جوشقانی	(ورق ۳۰)	آشنا، عنایت خان
(ورق ۲۵)	ابوالحسن فراهانی	(ورق ۳۱)	آشوب مازندرانی، محمد حسین
(ورق ۹)	ابوالعلا گنجوی	(ورق ۲۲)	آشوب همدانی
(ورق ۲۶)	ابوالفتح سیستانی	(ورق ۱۶)	آشوبی
(ورق ۱۷)	ابوالفتح گیلانی، حکیم	(ورق ۲۹)	آصف قمی، محمد قلی
(ورق ۶)	ابوالفرج رونی	(ورق ۱۴)	آصفی
(ورق ۲۷)	ابوالقاسم استر آبادی، میر	(ورق ۱۶)	آفتی تونی
(ورق ۲۷)	ابوالمرعشی شهرستانی، امیر	(ورق ۴۰)	آفرین لاهوری، فقیر الله
(ورق ۱۰)	ابوالمفاخر رازی	(ورق ۲۳)	آقا بخاری، ملا نظر
(ورق ۲۳)	اثر؟	(ورق ۴۳)	آقا پیشاوری، محمد کاظم
(ورق ۲۵)	اثر شفیعا	(ورق ۱۶)	آنی هروی
(ورق ۹)	اثر اخسیکتی	(ورق ۱۴)	آهی
(ورق ۲۱)	اجری یزدی	(ورق ۱۶)	آیتی یزدی
(ورق ۲۴۲)	احدی ساوه‌ای	(ورق ۱۶)	ابتری بدخشانی
(ورق ۲۴۵)	احدی محمد رحیم	(ورق ۳۲)	ابراهیم اردو آبادی، میرزا
(ورق ۲۲)	احسان مشهدی، مقیمی	(ورق ۲۴)	ابراهیم همدانی

(ورق ۱۰)	اسیر عمانی	(ورق ۳۰)	احسن، ظفرخان
(ورق ۲۰)	اسیری شیرازی	(ورق ۴۳)	احسنی بتالوی
(ورق ۲۳)	اسیری صفاهانی، مختار بیگ	(ورق ۲۲)	احسنی خوانساری
(ورق ۱۹)	اسیری طهرانی	(ورق ۲۰)	احسنی سمنانی
(ورق ۲۶)	اسیری، محمد قاسم	(ورق ۲۰)	احسنی لاهیجی
	اشرف خان حسینی مشہدی	(ورق ۲۵)	احمد بیگ تبریزی
(ورق ۱۷)	(= میر منشی محمد اصغر)	(ورق ۹)	احمد جامی
(ورق...)	اشرف مازندرانی، محمد سعید		احمدی بلگرامی، میر سید لطف اللہ
(ورق ۹)	اشرفی سمرقندی	(ورق ۳۵)	شاہ لڈھا
(ورق ۱۸)	اشکی قمی	(ورق ۴۳)	احمدی لکهنوی، احمد
(ورق ۱۹)	اظہری دہلوی، حیدر علی	(ورق ۲۶)	اختر گونابادی
(ورق ۳۳)	اعجاز اکبر آبادی، محمد سعید	(ورق ۲۶)	اختری یزدی
(ورق ۲۳)	اعجاز ہروی، ملا علی	(ورق ۲۹)	ادایی یزدی، میر محمد مؤمن
(ورق ۲۳)	اعظم علی قلی خان	(ورق ۲۹)	ادہم ارتیمانی، میر ابراہیم
(ورق ۲۴۲)	اعلا اودی، میر سید علاء الدین	(ورق ۱۷)	ادہم بیگ قزوینی
(ورق ۲۵)	اعلا ماوراءالنہری	(ورق ۱۷)	ادہم کاشی
(ورق ۲۳۵)	اعماق بخاری	(ورق ۸)	ارزقی ہروی
(ورق ۲۸)	افسر، فرزند سنجر کاشی	(ورق ۱۸)	ارسلان مشہدی، قاسم
(ورق ۳۲)	افسر صفاهانی، محمد علی بیگ	(ورق ۲۰)	ارشد تبریزی
(ورق ۱۶)	افسری	(ورق ۲۳)	ارفع تبریزی، عماد
(ورق ۲۶)	افسری جربادقانی	(ورق ۱۹)	اسد بیگ قزوینی
(ورق ۳۹)	افسری دہلوی، کمال	(ورق ۲۴)	اسد شوشتری، آقا
(ورق ۶)	افضل الدین محمد کاشانی	(ورق ۲۵)	اسد، قاضی
(ورق ۱۲)	افضل الدین کرمانی	(ورق ۱۵)	اسد اللہ خلیفہ اصفہانی
(ورق ۴۱)	افضلی اللہ آبادی، محمد ناصر	(ورق ۶)	اسدی طوسی
(ورق ۲۳)	افکار سمرقندی	(ورق ۲۶)	اسمعیل جربادقانی

(ورق ۲۲)	امینا لاهیجی	(ورق ۲۶)	افلاکی تبریزی
(ورق ۲۱)	امینا نجفی	(ورق ۲۸)	اقدس شوشتری
(ورق ۲۲)	امینا یزدی	(ورق ۱۷)	اقدسی مشهدی
(ورق ۲۶)	انسی حسن بیگ	(ورق ۳۵)	اکبر دولت آبادی، میرزا
(ورق ۲۷)	انسی شاملو، اسمعیل بیگ	(ورق ۲۴)	اکبر صفاهانی
(ورق ۱۷)	انسی محمد شاه قندهاری	(ورق ۱۹)	الفت جانی قربانی، قلیچ محمد خان
(ورق ۳۳)	انصاف، محمد ابراهیم	(ورق ۳۱)	الفت خراسانی، میرزا عبدالله
(ورق ۷)	انوری	(ورق ۲۳)	الفت شوشتری، ملا داود
(ورق ۲۷)	انیسی شاملو	(ورق ۱۸)	الفتی یزدی
(ورق ۲۰)	اوجی	(ورق ۴۲)	القاشاہ قوبندی، محمد صادق
(ورق ۱۰)	اوحالدین حامد کرمانی	(ورق ۲۸)	الهی اسد آبادی، میر
(ورق ۱۱)	اوحدی صفاهانی	(ورق ۳۰)	الهی، حکیم صدرالدین مسیح الزمان
(ورق ۱۳)	اهلی ترشیزی	(ورق ۲۹)	الهی صفاهانی، میرزا شریف
(ورق ۱۵)	اهلی شیرازی	(ورق ۱۲)	امامی خلخالی
(ورق ۳۴)	ایجاد، میر محمد احسن	(ورق ۱۰)	امای هروی
(ورق ۲۰)	ایزدی شیرازی	(ورق ۱۸)	امانی اصفهانی، امیر (میر شریف)
(ورق ۱۶)	ایزدی قزوینی، محمد شریف	(ورق ۳۱)	امانی، میرزا امان الله
(ورق ۳۹)	ایمابلگرامی، بندگی حسن	(ورق ۱۹)	امانی کابلی
(ورق ۲۴)	ایمان همدانی، شاه میر	(ورق ۲۹)	امانی کرمانی، ملا عبدالله
(ورق ۲۵)	ایمان تبریزی، ملا مومن	(ورق ۲۱)	امتی تربتی
(ورق ۱۴)	ایوب پسر ابوالبرکه	(ورق ۱۵)	امیدی رازی
(ورق ۵۸)	باذل مشهدی، رفیع خان	(ورق ۲۲)	امین خوانساری، قاضی
(ورق ۵۷)	باقر	(ورق ۲۲)	امین قمی
(ورق ۵۴)	باقر اصفانی، ملا	(ورق ۲۲)	امینا اوشی
(ورق ۵۶)	باقر تبریزی، میرزا	(ورق ۲۱)	امینا فراهانی
(ورق ۵۷)	باقر خورده کاشی	(ورق ۲۲)	امینا کرمانی

(ورق ۵۷)	بقیا	(ورق ۵۴)	باقر شیرازی، حاجی
(ورق ۵۴)	بقیا کاشانی	(ورق ۵۸)	باقر شیرازی، ملا
(ورق ۵۳)	بهار قمی	(ورق ۵۵)	باقر میرزا
(ورق ۵۰)	بیاض استر آبادی	(ورق ۵۲)	باقی بلخی
(ورق ۵۴)	بیانی تبریزی	(ورق ۵۱)	باقی ختلائی
	بیانی کرمانی،	(ورق ۵۱)	بد خشی
(ورق ۴۹)	خواجہ عبداللہ مروارید	(ورق ۴۷)	بدر جاجرمی
(ورق ۶۱)	بینخبر بلگرامی، میر عظمت اللہ	(ورق ۴۷)	بدر چاچ
(ورق ۵۹)	بینخود، محمد جامی	(ورق ۴۸)	بدیع الدین ترکو
(ورق ۵۳)	بینخودی بلخی	(ورق ۵۵)	بدیع سبزواری، میرزا
(ورق ۵۳)	بینخودی شیرازی	(ورق ۵۵)	بدیع سمرقندی، ملا
(ورق ۵۹)	بیدل عظیم آبادی، میرزا عبدالقادر	(ورق ۵۶)	بدیع الزمان نصر آبادی
(ورق ۵۱)	بیرام خان	(ورق ۵۲)	بدیعی سمرقندی، مولانا زادہ
(ورق ۶۴)	بیضا، میرزا ابوتراب	(ورق ۵۳)	برہان ابرقوہی، میر
(ورق ۶۵)	بیکاس مٹھورایی	(ورق ۵۵)	برہمن گرجی، شیروان بیگ
(ورق ۵۰)	بیکاسی شوشتری	(ورق ۵۸)	برہمن لاهوری، چندربھان
(ورق ۵۵)	بیگانہ نیشابوری، میرزا ابوالحسن	(ورق ۴۸)	بسطامی سمرقندی
(ورق ۵۸)	بینش کشمیری	(ورق ۶۴)	بسمل خواجہ عبدالعزیز
(ورق ۵۱)	پرتوی شیرازی	(ورق ۵۵)	بسمل دامغانی، حاجی محمدتقی
(ورق ۴۶)	پندار رازی	(ورق ۵۵)	بسمل قمی، میرزا محمد
(ورق ۴۷)	پور بہا جامی	(ورق ۴۸)	بشاق عامہ شیرازی، ابواسحاق احمد
(ورق ۶۵)	پیام اکبر آبادی، شرف الدین علی	(ورق ۵۰)	بصر، برادر قاضی لغار سیستانی
(ورق ۵۶)	پیامی آملی، عبدالسلام	(ورق ۵۶)	بقا ابرقوہی
(ورق ۵۳)	پیروی قزوینی	(ورق ۵۱)	بقایی قہستانی
(ورق ۲۱۹)	تابان	(ورق ۵۲)	بقایی، محمد حسین
(ورق ۷۱)	تابع، میر محمد باقر	(ورق ۵۶)	بقایی، میرزا ابوالبقا

(ورق ۷۲)	تقی کاشانی، حافظ	(ورق ۷۲)	تأثیر میرزا محسن
(ورق ۷۱)	تقی مازندرانی، میرزا	(ورق ۷۰)	تاجی لاهیجی
(ورق ۶۶)	تقی مروارید کاشی، میر	(ورق ۶۷)	تائب
(ورق ۶۶)	تقی شوشتری	(ورق ۶۹)	تائب کرمانی
	تمنا شاهجهان آبادی،	(ورق ۷۰)	تائب هروی
(ورق ۷۳)	میرزا محمد علی	(ورق ۷۱)	تجربری اصفهانی، شریف
(ورق ۷۲)	تمنا، میرزا ابوالحسن	(ورق ۶۷)	تجلی کاشی، محمد حسین
(ورق ۷۳)	تنها، عبدالطیف خان	(ورق ۶۷)	تجلی لاهیجی
(ورق ۷۰)	تنها قمی، میرزا محمد سعید	(ورق ۷۲)	تجلی، ملا علی رضا
(ورق ۶۹)	توسنی، رای منوهر	(ورق ۷۳)	تحسین ری شهری، آقا عبدالعلی
(ورق ۷۵)	ثابت الله آبادی، میر محمد افضل	(ورق ۶۵)	تدروی
(ورق ۷۴)	ثابت کاشانی	(ورق ۷۱)	ترابی بلخی، امام قلی خان سلطان بلخ
(ورق ۷۴)	ثاقب بخاری	(ورق ۶۶)	تردی روده سمرقندی
(ورق ۷۴)	ثاقب سر هندی	(ورق ۶۸)	تسلی استر آبادی، میر معصوم
(ورق ۷۴)	ثنایی مشهدی، خواجه حسین	(ورق ۶۷)	تسلی شیرازی، ابراهیم
(ورق ۸۳)	جامع کشمیری، خواجه مسعود	(ورق ۶۸)	تسلیم خراسانی، شاه رضا
(ورق ۷۶)	جامی مولوی	(ورق ۷۱)	تسلیم شیرازی، محمد طاهر
(ورق ۷۹)	جانی بخاری	(ورق ۷۱)	تسلیم میرزا زین العابدین
(ورق ۷۹)	جانب مقلد بخاری	(ورق ۶۸)	تشبیهی کاشی، میر علی اکبر
(ورق ۷۸)	جاهی، سلطان ابراهیم صفوی	(ورق ۶۵)	تصنیفی خوانساری
(ورق ۷۹)	جدایی، میر سید علی	(ورق ۷۳)	تعظیمای قمی، شاه
(ورق ۸۲)	جدایی، میرزا محمد ایوب	(ورق ۷۰)	تعین کاشی، جلالا
(ورق ۸۰)	جذبی خوانساری	(ورق ۷۱)	تقی
(ورق ۸۱)	جسمی همدانی	(ورق ۶۹)	تقی اصفهانی، آقا
(ورق ۸۰)	جعفر رضی	(ورق ۷۱)	تقی بیگ اصفهانی
(ورق ۸۰)	جعفر رضی ساوه‌ای	(ورق ۶۸)	تقی حسینی اصفهانی، میر

(ورق ۱۰)	حبیب اللہ میرزا	(ورق ۷۹)	جعفر قزوینی
(ورق ۱۰)	حجت مشہدی میرزا مہدی	(ورق ۸۰)	جعفر میرزا
(ورق ۸۳)	حجت، ناصر خسرو	(ورق ۸۱)	جلال الدین محمد اردستانی
(ورق ۹۰)	حرفی اصفہانی	(ورق ۷۶)	جلال یزدی
(ورق ۹۱)	حریفی ساوجی، مصراعی	(ورق ۷۶)	جمال الدین بن عبدالرزاق اصفہانی
(ورق ۹۳)	حزنی اصفہانی	(ورق ۸۱)	جمال الدین ہمدانی
(ورق ۹۰)	حسابی	(ورق ۷۲)	جمالی، جلال خان
(ورق ۱۰۳)	حسرت، محمد اشرف	(ورق ۸۳)	جناب اصفہانی، میرزا ابوطالب
(ورق ۹۰)	حسرتی کاشی	(ورق ۸۰)	جناتی، میر زین الدین
(ورق ۱۰۰)	حسن خان شاملو	(ورق ۸۲)	جنون کشمیری، ابوالفتح خان
(ورق ۸۵)	حسن دہلوی	(ورق ۷۸)	جنونی قندھاری
(ورق ۱۰۰)	حسن علی شوشتری	(ورق ۷۸)	جوہری، قندھاری
(ورق ۹۶)	حسن علی یزدی	(ورق ۸۱)	جوہری میرزا مقیم
(ورق ۸۴)	حسن غزنوی	(ورق ۹۰)	حاتم کاشانی
(ورق ۸۹)	حسن قندھاری	(ورق ۹۸)	حاجی سبزواری
(ورق ۳۱۷)	حسن کاشی	(ورق ۹۶)	حاجی طبسی
(ورق ۱۰۰)	حسن گیلانی	(ورق ۹۵)	حاجی محمد
(ورق ۱۰)	حسین اصفہانی	(ورق ۹۹)	حاجی محمد گیلانی
(ورق ۹۸)	حسین خوانساری، آقا	(ورق ۹۷)	حاصل شاہ باقر
(ورق ۹۸)	حسین خوانساری، قاضی	(ورق ۹۱)	حاصلی تبریزی
(ورق ۹۹)	حسین صراف اصفہانی	(ورق ۸۷)	حافظ شیرازی
(ورق ۹۸)	حسین مازندرانی	(ورق ۱۰)	حافظ میرزا
(ورق ۹۷)	حسینی سادات غوری	(ورق ۸۸)	حافظی حکاک کرمانی
(ورق ۹۷)	حسین محمد حسین	(ورق ۹۱)	حالتی ترکمن قاسم بیگ
(ورق ۹۹)	حشری	(ورق ۹۴)	حالتی یادگار محمد
(ورق ۹۸)	حشمت، ملا علی بیگ	(ورق ۱۰)	حالی کربلایی، عبداللہ

(ورق ۱۰۴)	خاقانی شروانی	(ورق ۹۷)	حشمتی اکبر آبادی
	خاکسار خوانی، شکرالله خان	(ورق ۸۹)	حضور قمی
(ورق ۱۱۵)	عالمگیری	(ورق ۹۸)	حفظی اصفہانی، حاجی محمود
(ورق ۱۱۶)	خالص، سید حسین امتیاز خان		حفیظ اللہ خان بن سعد اللہ خان
(ورق ۱۱۳)	خالص کاشی، محمد باقر	(ورق ۱۰۱)	شاهجہان آبادی
(ورق ۱۱۱)	خان اعظم	(ورق ۹۸)	حقی خوانساری
(ورق ۱۱۲)	خان اعظم، میرزا عزیز		حقیرالہ آبادی، کمال الدین
(ورق ۱۱۳)	خروش تبریزی، حسن بیگ	(ورق ۱۰۳)	محمد بن محمد افضل
(ورق ۱۱۴)	خزان تبریزی، محمد امین	(ورق ۹۰)	حقیری تبریزی
(ورق ۱۱۷)	خسرو چیون پوری، میر	(ورق ۹۸)	حلمی اردبیلی
(ورق ۱۰۶)	خسرو دہلوی، امیر	(ورق ۹۹)	حلمی بیگ ہمدانی
(ورق ۱۱۲)	خسروی نائنی	(ورق ۸۴)	حمید الدین بلخی
(ورق ۱۱۴)	خصالی ہروی، حیدر	(ورق ۹۳)	حمیدی کشمیری
(ورق ۱۱۴)	خصمی اصفہانی	(ورق ۹۵)	حیاتی کاشی
(ورق ۱۱۲)	خضری آستر آبادی	(ورق ۹۵)	حیاتی گیلانی
(ورق ۱۱۳)	خضری خوانساری	(ورق ۹۳)	حیدر تبریزی
(ورق ۱۱۳)	خضری قزوینی	(ورق ۹۲)	حیدر تونیائی
(ورق ۱۱۳)	خضری لاری	(ورق ۹۲)	حیدر کلوج پزہروی
(ورق ۱۱۵)	خلیل، اصالت خان برادر نجابت خان	(ورق ۱۰۰)	حیدر بزدی درویش
(ورق ۱۱۵)	خلیل بیگ بیاتی	(ورق ۱۰)	حیران سمرقندی، شیخ محمود
	خلیل میرزا، (مستخدم	(ورق ۹۹)	حیران یزدی
(ورق ۱۱۵)	زیب النساء بیگم)	(ورق ۸۸)	حیرانی قمی
(ورق ۱۱۳)	خلیفہ سلطان	(ورق ۸۸)	حیرتی تونی
(ورق ۱۱۱)	خواجوی کرمانی	(ورق ۹۱)	حیرتی قزوینی
(ورق ۱۱۴)	خواجہ علی	(ورق ۱۱۸)	خاشع ایرانی، (مقیم کشمیر)
(ورق ۱۱۱)	خیالی بخاری	(ورق ۱۱۲)	خاطری کاشانی

(ورق ۱۴۰)	رازی شیرازی، سید ملازا	(ورق ۱۰۵)	خیام نیشابوری، حکیم
(ورق ۱۴۰)	رازی قمی آقا	(ورق ۱۱۸)	داخلی اصفہانی
(ورق ۱۴۰)	رازی، میرزا عسکری عاقل خان	(ورق ۱۲۳)	دانا (؟)
(ورق ۱۴۱)	راسخ سر ہندی، میر محمد زمان	(ورق ۱۲۱)	دانش مازندرانی، ملا علی
(ورق ۱۳۸)	راضی ارتیمانی	(ورق ۱۱۹)	دانش مشہدی، میررضی
(ورق ۱۳۸)	راضی اصفہانی، زمان نقاش	(ورق ۱۲۱)	داور
(ورق ۱۳۷)	راغب اصفہانی	(ورق ۱۲۲)	دائری
(ورق ۱۴۰)	راغب تبریزی کلب حسین	(ورق ۱۱۹)	دائری کابلی، ابراہیم حسین
(ورق ۱۳۷)	راغب گیلانی	(ورق ۱۱۸)	دایی اندجانی
(ورق ۱۴۶)	رافع کشمیری	(ورق ۱۲۰)	درکی قمی
(ورق ۱۳۵)	راقم مشہدی، سعدالدین محمد	(ورق ۱۲۱)	درویش احمد خوانساری
(ورق ۱۴۲)	راہب اصفہانی، میرزا جعفر	(ورق ۱۲۱)	درویش تبریزی
(ورق ۱۳۷)	راہی سلطان علی بیگ	(ورق ۱۱۸)	درویش دہکی
(ورق ۱۴۲)	رائج سیالکوٹی، میر محمد علی	(ورق ۱۲۲)	دستاق گرجی، بہزاد
(ورق ۱۳۱)	رباعی مشہدی	(ورق ۱۲۲)	دستور، میرزا حسن علی
(ورق ۱۲۹)	رجائی اصفہانی، سیف الدین محمود	(ورق ۱۲۲)	دستور، میر رفیع
(ورق ۱۳۰)	رجائی باروی، حسن علی	(ورق ۱۱۹)	دوری، سلطان بایزید
(ورق ۱۳۸)	رحیم اصفہانی	(ورق ۱۲۴)	ذبیح اسمعیل
(ورق ۱۲۶)	رحیم سمرقندی	(ورق ۱۲۳)	ذوالفقار شروانی
(ورق ۱۳۳)	رحیم، میرزا عبدالرحیم خانخانان	(ورق ۱۲۴)	ذوقی اردستانی
(ورق ۱۴۳)	رسا اکبر آبادی ایزدبخش	(ورق ۱۲۴)	ذوقی تونی، محمد امین
(ورق ۱۴۵)	رسایی پنجابی، محمد ارشد	(ورق ۱۲۴)	ذہنی کاشی، ملا حیدر
(ورق ۱۳۸)	رشتی لاهیجی	(ورق ۱۳۸)	رابط اصفہانی، ملک محمد
(ورق ۱۳۰)	رشکی ہمدانی	(ورق ۱۴۰)	رازی تبریزی، محمد رضا
(ورق ۱۲۷)	رشید و طواط بلخی	(ورق ۱۳۹)	رازی خراسانی
(ورق ۱۳۵)	رشید اصفہانی	(ورق ۱۳۱)	رازی شیرازی

(ورق ۱۲۵)	رودکی سمرقندی	(ورق ۱۲۶)	رشیدی سمرقندی
(ورق ۱۳۴)	روزبه شیرازی	(ورق ۱۳۹)	رضا اصفہانی
(ورق ۱۳۳)	روغنی استرآبادی	(ورق ۱۳۹)	رضا پاشا تبریزی
(ورق ۱۳۷)	رونق یونانی، میر رونق	(ورق ۱۴۴)	رضا تتوی، شیخ محمد
(ورق ۱۳۵)	رونقی ہمدانی	(ورق ۱۳۹)	رضا خوانساری
(ورق ۱۳۴)	رہابی، قاضی عبداللہ	(ورق ۱۳۹)	رضا شاکر لاهیجی
(ورق ۱۳۰)	رہابی ہروی، سعدالدین	(ورق ۱۳۹)	رضا قرشی
(ورق ۱۴۲)	ریاضی لاہوری، ملا امام الدین	(ورق ۱۳۹)	رضا قزوینی
(ورق ۱۴۵)	زاری مشہدی، محمد قاسم	(ورق ۱۴۰)	رضا کشمیری
(ورق ۱۴۹)	زایر دامغانی، اسمعیل	(ورق ۱۳۱)	رضا مشہدی
(ورق ۱۴۸)	زکی ہمدانی	(ورق ۱۳۱)	رضایی کاشی
(ورق ۱۴۹)	زکیہ یزدی	(ورق ۱۳۱)	رضایی نوربخش رازی
(ورق ۱۴۵)	زلالی خوارزمی	(ورق ۱۴۱)	رضوان محمد حسین
(ورق ۱۴۶)	زلالی خوانساری	(ورق ۱۳۴)	رضی اصفہانی
(ورق ۱۴۶)	زمانی سیستانی	(ورق ۱۲۹)	رضی نیشابوری
(ورق ۱۴۶)	زمانی یزدی	(ورق ۱۴۰)	رفعتی تبریزی، میرزا ابراہیم
(ورق ۱۴۵)	زنگی شیرازی	(ورق ۱۲۹)	رفیع الدین مسعود لبنانی
(ورق ۱۵۰)	زینت نذیری، سید حسن	(ورق ۱۲۷)	رفیع مرزبان شیرازی
(ورق ۱۴۵)	زین الدین سیستانی	(ورق ۱۳۶)	رفیع مشہدی، میرزا حسن بیگ
(ورق ۱۴۹)	زین العابدین میرزا	(ورق ۱۴۰)	رفیعا نائی
(ورق ۱۷۰)	سابق، حاجی فریدون	(ورق ۱۳۲)	رفیعی کاشی میرحیدر معمایی
(ورق ۱۷۲)	سابق مازندرانی، ملا علینقی	(ورق ۱۳۲)	رفیعی آملی
(ورق ۱۵۷)	سارابی اکبر آبادی	(ورق ۱۳۰)	رکن الدین رازی
(ورق ۱۷۳)	ساطع کشمیری، ملا	(ورق ۱۳۸)	رمزی کاشی، محمد ہادی
		(ورق ۱۴۶)	روانی اکبر آبادی، ملا وحید
		(ورق ۱۴۳)	روحی ربیرپوری، * میرسید جعفر

* - فہرست نویس، زبیرپوری نوشتہ است کہ درست نیست. فہرست سالار جنگ ۱۳۶/۲

(ورق ۱۵۳)	سراجی قزوینی، سراج الدین	(ورق ۱۵۸)	ساقی جزایری
(ورق ۱۷۴)	سرخوش، محمد افضل	(ورق ۱۵۷)	ساقی سامی، عزیز الدین
(ورق ۱۷۰)	سرمد کاشی، سعید (صوفی سرمد)	(ورق ۱۷۲)	ساکت تبریزی، میرزا محمد امین
(ورق ۱۶۴)	سرمدی اصفهانی، شریف	(ورق ۱۶۸)	سالک قزوینی، محمد ابراهیم
(ورق ۱۶۴)	سروری کابلی، عالم بیگ	(ورق ۱۶۹)	سالک کاشی
(ورق ۱۶۷)	سروری کاشی	(ورق ۱۶۹)	سالک یزدی
(ورق ۱۶۳)	سروش، مرتضی قلی بیگ	(ورق ۱۶۴)	سامری تبریزی
(ورق ۱۵۵)	سعد گل شیرازی	(ورق ۱۷۶)	سامع محمد احسن
(ورق ۱۶۲)	سعدی اردستانی	(ورق ۱۷۱)	سامی
(ورق ۱۵۲)	سعدی شیرازی	(ورق ۱۶۱)	سایری جربادقانی
(ورق ۱۶۳)	سعید میرزا	(ورق ۱۵۷)	سایری سجاوندی
(ورق ۱۶۲)	سعیدا نقشبندی	(ورق ۱۶۲)	سایری مشهدی
(ورق ۱۵۸)	سقا بهرام	(ورق ۱۵۷)	سایل آهی
(ورق ۱۵۸)	سقیما	(ورق ۱۷۲)	سایل خان قریشی ملتانی
(ورق ۱۶۰)	سگلوند قزوینی	(ورق ۱۶۲)	سایلی بلخی ملا
	سلطان، علی قلی خان	(ورق ۱۵۶)	سایلی مشهدی، میر
(ورق ۱۵۸)	معروف به خان زمان	(ورق ۱۵۹)	سپاهی اندجانی
(ورق ۱۵۴)	سلیمان ساوجی	(ورق ۱۶۷)	سپاهی قپلان بیگ
(ورق ۱۶۵)	سلیم طرشتی، محمد قلی	(ورق ۱۵۹)	سپاهی میرزا بیگ
(ورق ۱۵۷)	سلیم قزوینی، محمد بیگ	(ورق ۱۶۸)	ستار تبریزی، محمد صالح
(ورق ۱۷۲)	سلیم کشمیری، حاجی محمد اسلم	(ورق ۱۶۲)	سحری خراسانی، قطب
(ورق ۱۷۱)	سلیمان طهرانی	(ورق ۱۶۲)	سحری ری شهری
(ورق ۱۶۲)	سماع همدانی، بیرم بیگ	(ورق ۱۷۵)	سخن اکبر آبادی، میر عبدالصمد
(ورق ۱۵۲)	سماعی مروی	(ورق ۱۷۵)	سخن شیرازی، آقا نبی
(ورق ۱۵۰)	سنای غزنوی	(ورق ۱۶۱)	سخنی کرمانی
(ورق ۱۶۳)	سنجر کاشی، میر محمد هاشم	(ورق ۱۷۶)	سرآمد کشمیری

(ورق ۱۷۷)	شاهی سبزواری	(ورق ۱۶۲)	سند
(ورق ۱۸۲)	شاهی کالپی	(ورق ۱۵۷)	سوادى گجراتى
(ورق ۱۹۷)	شبانى ميرزاخان	(ورق ۱۵۱)	سوزنى نسقى
(ورق ۱۹۷)	شجاع سيستانى	(ورق ۱۶۳)	سوزى بخاراىى، مير جميل
(ورق ۱۸۰)	شجاع كاشانى	(ورق ۱۶۳)	سوزى، حسن على
	شجاعى دماوندى، حكيم	(ورق ۱۵۷)	سهاىى
(ورق ۱۸۳)	سيف الملوک	(ورق ۱۵۸)	سهمى بخارى
(ورق ۱۸۳)	شرارى	(ورق ۱۶۰)	سهوى تبريزى، مير حسن
(ورق ۱۸۰)	شرف باقى مروى	(ورق ۱۵۶)	سهىلى، احمد
(ورق ۱۷۶)	شرف شافزده اصفهانى	(ورق ۱۷۳)	سيادت لاهورى، مير جلال الدين
	شرف قزوینى، ميرزا شرف جهان	(ورق ۱۶۹)	سید سبزواری، سید علی
(ورق ۱۸۰)	سيفى حسينى	(ورق ۱۷۳)	سید، صلابت خان
(ورق ۱۹۵)	شرمى قزوینى	(ورق ۱۷۲)	سید علی خان (کتابدار عالمگیر)
(ورق ۱۹۲)	شريف آملی	(ورق ۱۵۵)	سید قهستانی، نعمت الله
(ورق ۱۹۶)	شريف اصفهانى	(ورق ۱۶۵)	سيرتى غفارى قزوینى، محمد حسين
(ورق ۱۷۹)	شريف تبريزى	(ورق ۱۵۲)	سيف الدين اسفرنكى
(ورق ۱۸۵)	شريف شيرازى خواجگى	(ورق ۱۸۹)	شاپور تهرانى
(ورق ۱۹۷)	شريف شيرازى، مير	(ورق ۱۹۲)	شادابى جون پورى، محمد حسين
(ورق ۱۸۱)	شريف كاشى	(ورق ۱۹۸)	شاعر بلگرامى، مير سيد محمد
(ورق ۱۷۶)	شطرنجى سمرقندى، ابو على	(ورق ۲۰۲)	شاعر معنى ياب خان
(ورق ۱۹۸)	شعله اردستانى، سيد محمد	(ورق ۱۹۶)	شاکر تبريزى، محمد قلى
(ورق ۱۹۸)	شعله اغور نارخان	(ورق ۲۰۰)	شاکر نظام الملك آصف جاه اول
(ورق ۱۹۵)	شعورى كاشانى	(ورق ۱۹۳)	شانى تكلو
(ورق ۱۹۵)	شعورى مشهدى	(ورق ۱۹۸)	شاه محمد ملا
(ورق ۱۸۴)	شعورى هروى	(ورق ۱۹۶)	شاهده گیلانى
(ورق ۱۹۳)	شعيب جوشقانى	(ورق ۱۹۵)	شاهده لاهیجانى، مير محمد هاشم

(ورق ۲۱۵)	صاحب کاشی، حکیم کاظم	(ورق ۱۹۴)	شفایی حکیم شرف الدین حسن
(ورق ۲۰۸)	صادق فرزند میرزا صالح	(ورق ۱۹۸)	شفیع الله اصفهانی
(ورق ۲۰۴)	صادق اردو آبادی، میرزا	(ورق ۱۹۸)	شفیع قزوینی
(ورق ۲۱۴)	صادق اصفهانی	(ورق ۱۹۶)	شفیع گیلانی
(ورق ۲۰۴)	صادق سمرقندی	(ورق ۱۸۴)	شکیبی اصفهانی، محمد رضا
(ورق ۲۱۵)	صادق ملا	(ورق ۱۸۱)	شکیبی تبریزی
(ورق ۲۱۲)	صادق میرزا	(ورق ۱۹۴)	شکوهی همدانی
(ورق ۲۰۷)	صادقی نقاش	(ورق ۱۹۷)	شگونی جربادقانی
(ورق ۲۱۴)	صالح میرزا	(ورق ۱۹۷)	شمس تیشی شیرازی
(ورق ۲۰۸)	صالح میرزا	(ورق ۱۷۶)	شمس الدین محمد طبسی
(ورق ۲۰۸)	صالحه اردستانی	(ورق ۱۸۹)	شوقی ساوہ ای محمد حسین
(ورق ۲۰۵)	صالحی مشهدی، محمد میرک	(ورق ۱۸۰)	شوقی یزدی
(ورق ۲۰۴)	صالحی هروی	(ورق ۱۹۶)	شوکت اصفهانی
(ورق ۲۱۵)	صامت اصفهانی، حاجی صادق	(ورق ۱۹۶)	شوکت بخاری
(ورق ۲۰۹)	صائب اصفهانی، میرزا محمد علی	(ورق ۲۰۲)	شهرت شیرازی، شیخ حسین
(ورق ۲۰۳)	صائن هروی، رکن الدین	(ورق ۱۸۶)	شهریار بن جهانگیر شاه
(ورق ۲۰۸)	صبحی کشمیری	(ورق ۱۸۱)	شهودی رمال اصفهانی
(ورق ۲۱۳)	صبحی مازندرانی	(ورق ۲۰۰)	شهید میرغازی
(ورق ۲۰۸)	صبحی همدانی	(ورق ۱۸۴)	شهیدی بلگرامی، میر عبدالواحد
(ورق ۲۰۵)	صبحی چغتایی	(ورق ۱۷۷)	شهیدی قمی
(ورق ۲۱۳)	صبحی خوانساری کرمانی، حسین	(ورق ۱۹۰)	شیدا فتحپوری
(ورق ۲۰۷)	صبوری تبریزی	(ورق ۱۸۱)	شیری کوکوالی
(ورق ۲۱۳)	صبوری خوانساری، محمد هاشم	(ورق ۲۰۸)	صابع
(ورق ۲۰۵)	صبوری همدانی	(ورق ۲۰۷)	صابر اصفهانی
(ورق ۲۰۶)	صحیفی شیرازی	(ورق ۲۰۲)	صابر ترمذی ادیب
(ورق ۲۰۶)	صرفی ساوجی	(ورق ۲۱۵)	صابر زواره، میرزا

(ورق ۲۲۲)	طارقی ساوجی	(ورق ۲۰۵)	صرفی کشمیری، شیخ یعقوب
(ورق ۲۲۲)	طارمی ملاعلی	(ورق ۲۱۳)	صفا قمی، آقا شمس
(ورق ۲۲۲)	طارمی میر دوست	(ورق ۲۰۴)	صفایی اندجانی
(ورق ۲۲۳)	طالب آملی	(ورق ۲۰۳)	صفی شاہ
(ورق ۲۲۲)	طالب اصفہانی، بابا	(ورق ۲۰۴)	صفی شیرازی، شیخ محمد
(ورق ۲۲۴)	طالب تبریزی، میرزا	(ورق ۲۰۶)	صفی میر
(ورق ۲۲۰)	طالب گیلانی، یحیی خان	(ورق ۲۰۶)	صفیا اصفہانی
(ورق ۲۲۰)	طاہر شاہ	(ورق ۲۱۵)	صفیری جون پوری، محمد عیسی
(ورق ۲۲۸)	طاہر شیخ محمد		صلایی شہرستانی، امیر
(ورق ۲۲۵)	طاہر طوسی، میرزا	(ورق ۲۰۷)	جلال الدین حسن
(ورق ۲۵۹)	طاہر عطار مشہدی	(ورق ۲۱۴)	صمد، شیخ
(ورق ۲۲۶)	طاہر نصر آبادی، میرزا	(ورق ۱۶۲)	صورت مازندرانی، میر محمد حسین
(ورق ۲۲۵)	طاہری نائینی	(ورق ۲۱۲)	صوفی کرمانی
(ورق ۲۲۵)	طائف جربادقانی، محمد علی	(ورق ۲۰۴)	صوفی نیشابوری، میر
(ورق ۲۲۴)	طباقی قزوینی	(ورق ۲۰۷)	صیدی ابیوردی
(ورق ۲۲۵)	طبائی	(ورق ۲۱۴)	صیدی تهرانی
(ورق ۲۲۴)	طبائی سیستانی، میر کمال الدین حسینی	(ورق ۲۱۶)	ضمیر اصفہانی
(ورق ۲۲۰)	طبخی قزوینی	(ورق ۲۱۹)	ضمیر تقی حلوائی
(ورق ۲۲۸)	طبیعت سیف الدین محمد	(ورق ۲۱۹)	ضمیر میرزا روشن
(ورق ۲۲۵)	طرزی	(ورق ۲۱۷)	ضمیری بلگرامی شیخ نظام
(ورق ۲۲۶)	طغرا مشہدی	(ورق ۲۱۶)	ضمیری بن حیرانی
(ورق ۲۲۶)	طفیل محمد، میر	(ورق ۲۱۵)	ضیاء الدین فارسی
(ورق ۲۲۴)	طفیلی لاهیجی	(ورق ۲۱۹)	ضیاء قزوینی
(ورق ۲۲۶)	طلادہلوی، میرزا نظام الدین احمد	(ورق ۲۱۶)	ضیاء کاشی، ملا ضیاء الدین محمد
(ورق ۲۲۶)	طلا سبزواری، میر عبدالعلی	(ورق ۲۱۸)	ضیاء اللہ بلگرامی، حافظ
(ورق ۲۱۹)	طلحہ	(ورق ۲۱۹)	ضیایی دہلوی

(ورق ۲۵۰)	عالم بخاری	(ورق ۲۵۹)	طلوعی، محمد ابراهیم
(ورق ۲۴۱)	عالمی داراب جردی	(ورق ۲۲۱)	طوسی خراسانی
(ورق ۲۵۷)	عالی شیرازی، میرزا محمد نعمت خان	(ورق ۲۲۰)	طوطی ترشیزی
(ورق ۲۵۰)	عامل بلخی	(ورق ۲۲۳)	طوفی تبریزی
(ورق ۲۵۲)	عامی نهاوندی	(ورق ۲۳۳)	ظاهر اردبیلی، محمد کاظم
(ورق ۲۳۳)	عباس مروی	(ورق ۲۳۲)	ظفر الدین همدانی
(ورق ۲۵۰)	عبدالحق قمی	(ورق ۲۳۲)	ظهوری ترشیزی
(ورق ۲۴۵)	عبدالغنی همدانی	(ورق ۲۳۳)	ظہیر تفرشی
(ورق ۲۵۱)	عبدالله یزدی	(ورق ۲۳۲)	ظہیر الدین شفره
(ورق ۲۳۶)	عبدالواسع جبلی	(ورق ۲۳۱)	ظہیر فاریابی
(ورق ۲۴۱)	عبدی ابرقوهی	(ورق ۲۳۳)	ظہیر لاهیجی
(ورق ۲۴۰)	عبدی باکوبی	(ورق ۲۳۳)	ظہیر نهاوندی
(ورق ۲۴۱)	عبدی شیرازی	(ورق ۲۴۲)	عادل ختانی
(ورق ۲۴۱)	عبدی گنابادی	(ورق ۲۵۱)	عارف اصفهانی
(ورق ۲۴۰)	عبدی گیلانی	(ورق ۲۵۲)	عارف اصفهانی، میرزا ابراهیم
(ورق ۲۳۸)	عبید زاکانی	(ورق ۲۵۱)	عارف تبریزی
(ورق ۲۴۶)	عتابی تکلو مروی	(ورق ۲۴۶)	عارف ربہی
(ورق ۲۴۴)	عتابی قمی، محمد نجفی	(ورق ۲۵۱)	عارف کاشانی، میر عبدالحسین
(ورق ۲۵۰)	عتیق، میرزا عبدالله	(ورق ۲۵۱)	عارف کرمانی، اسمعیل
(ورق ۲۳۸)	عراقی همدانی	(ورق ۲۵۱)	عارف گیلانی
(ورق ۲۵۱)	عرب آقا کرمانی	(ورق ۲۵۷)	عارف لاهوری
(ورق ۲۴۸)	عرشی یزدی طهماسب قلی	(ورق ۲۵۱)	عارف مشهدی
(ورق ۲۵۰)	عرفان اصفهانی قادری	(ورق ۲۴۰)	عاشق سمرقندی
(ورق ۲۴۹)	عرفان تهرانی	(ورق ۲۵۷)	عاشق، میر کرم الله عاقل خان
(ورق ۲۷۶)	عرفان سلطان ابوسعید	(ورق ۲۴۱)	عاشقی سیستانی
(ورق ۲۴۳)	عرفی شیرازی	(ورق ۲۴۲)	عاکفی گیلانی

عرفی کامگار تبریزی	(ورق ۲۴۱)	علمی لاری شمس الدین محمد
عریان میرزا اسدی	(ورق ۲۵۳)	برادر افضل خان کلامی (ورق ۲۴۳)
عزت اکبر آبادی، عبدالعزیز	(ورق ۲۵۳)	علی اصغر قوه پایا (ورق ۲۴۹)
عزت شیرازی، محمد باقر	(ورق ۲۵۳)	علی بخار ملّا شاه محمود (ورق ۲۵۰)
عزتی شیرازی، میرزا جانی	(ورق ...)	علی خان جربادقانی (ورق ۲۵۱)
عزالدین	(ورق ۲۳۷)	علی رضا (ورق ۲۴۹)
عزومی مشهدی	(ورق ۲۴۲)	علی رضا تبریزی (ورق ۲۵۲)
عزّی تبریزی، حسن بیگ	(ورق ۲۴۹)	علی سرھندی، ناصر علی (ورق ۲۵۳)
عزّی فیروز آبادی	(ورق ۲۴۸)	علی عظیم (ورق ۲۵۶)
عزیز جون پوری، عبدالعزیز	(ورق ۲۴۶)	علی قمی (ورق ۲۴۸)
عزیز ہمدانی	(ورق ۲۴۸)	علی گیلانی، آقا (ورق ۲۵۱)
عزیزی قزوینی	(ورق ۲۴۱)	عماد فقیہ کرمانی (ورق ۲۳۹)
عزیزی قزوینی	(ورق ۲۴۲)	عمادی (ورق ۲۳۵)
عسجدی مروی	(ورق ۲۳۵)	عمارہ مروی (ورق ۲۳۴)
عشرتی اصفہانی	(ورق ۲۴۶)	عنایت اصفہانی، میرزا (ورق ۲۵۲)
عشرتی یزدی	(ورق ۲۴۳)	عنایت اللہ شیرازی (کتابدار اکبر) (ورق ۲۴۵)
عشقی خان ترک	(ورق ۲۴۵)	عنصری بلخی (ورق ۲۳۴)
عصری تبریزی	(ورق ۲۴۷)	عنوان تبریزی، محمد رضا (ورق ۲۴۹)
عصمت بخاری	(ورق ۲۳۹)	عیسی ساوجی، قاضی (ورق ۲۳۹)
عطا ابرقوھی میر	(ورق ۲۴۷)	عیسی شیرازی، مسیح (ورق ۲۴۹)
عطار تبریزی	(ورق ۲۳۸)	عیسی یزدی، میر (ورق ۲۵۲)
عطار نیشابوری، فرید الدین	(ورق ۲۳۷)	عیسی حصاری، محنتی (ورق ۲۴۴)
عطاء الملک مرعشی شوشتری	(ورق ۲۴۷)	عین علی جربادقانی (ورق ۲۴۸)
عطایی جون پوری	(ورق ۲۴۶)	عینی فراہانی، عبدالقیوم (ورق ۲۴۷)
عظیما نیشابوری	(ورق ۲۴۸)	غازی قلندر اصفہانی (ورق ۲۸۱)
علاء الدولہ برادر علاء الملک	(ورق ۲۴۷)	غافل سیستانی، ملک خسرو (ورق ۲۸۱)

(ورق ۲۹۴)	فارغ تبریزی چلپی بیگ	(ورق ۲۸۱)	غافلا طالقانی، محمد تقی
(ورق ۲۹۲)	فارغی شیرازی	(ورق ۲۸۷)	غالب زید پوری، میر جلال الدین
(ورق ۲۹۲)	فارغی هروی، شیخ ابوالوجد	(ورق ۲۸۶)	غالب، شیخ اسد الله
(ورق ۲۹۸)	فاضل کاشانی	(ورق ۲۸۳)	غباره، میرزا ابوتراب
(ورق ۲۹۵)	فانی شیرازی خواجه محمد دهدار	(ورق ۲۷۹)	غربتی حصاری
(ورق ۳۰۰)	فانی کشمیری، محمد حسن	(ورق ۲۸۰)	غروری شیرازی
(ورق ۳۰۱)	فایز اصفهانی	(ورق ۲۸۱)	غروری کاشانی
(ورق ۳۰۱)	فایز سهرندی، میر شرف الدین حسین	(ورق ۲۷۸)	غزالی چنگ هروی
(ورق ۳۰۱)	فایز نهاوندی	(ورق ۲۷۷)	غزالی مشهدی
(ورق ۲۹۸)	فایق اصفهانی، امینا	(ورق ۲۷۹)	غزنوی (غباری) اردستانی، قاسم خان
(ورق ۳۰۲)	فایق لاهوری، میر احمد	(ورق ۲۷۹)	غزنوی، میر محمد خان کلان
(ورق ۲۹۹)	فتاوی حلاوی، میرزا نوری	(ورق ۲۷۷)	غضائری رازی
(ورق ۲۹۰)	فتابی خلخالی، شیخ احمد	(ورق ۲۷۹)	غضنفر گلخانگی
(ورق ۲۹۷)	فتحی اردستانی	(ورق ۲۸۳)	غلام مصطفی بلگرامی، سید
(ورق ۲۸۹)	فخری جرجانی	(ورق ۲۸۵)	غلام نبی، سید
(ورق ۲۹۰)	فدایی لاهیجی، شیخ زاده	(ورق ۲۸۱)	غماز سمرقندی
(ورق ۲۹۸)	فدایی محمود بیگ	(ورق ۲۷۹)	غنی تفرشی، میر عبدالغنی
(ورق ۲۹۹)	فرج الله شوشتری، ملا	(ورق ۲۸۱)	غنی کشمیری
(ورق ۲۸۹)	فرخی سیستانی	(ورق ۲۸۲)	غنیمت کنجاهی، محمد اکرم
(ورق ۳۰۳)	فرد، سید اسد الله	(ورق ۲۸۱)	غیاث الدین محمد کچھی
(ورق ۲۸۷)	فردوسی طوسی	(ورق ۲۷۹)	غیاث نقشبند بزدی
(ورق ۲۹۱)	فردی تربتی	(ورق ۲۸۳)	غیرت خواجه عبداللطیف خان
(ورق ۲۹۹)	فرصت، محمد بیگ	(ورق ۲۷۹)	غیرتی شوشتری
(ورق ۲۹۰)	فروغی قزوینی، عطار		فاخر، شیخ محمد فرزند شیخ
(ورق ۳۰۰)	فروغی کشمیری	(ورق ۳۰۲)	خوب الله الله آبادی
(ورق ۲۹۱)	فرقی هروی	(ورق ۲۹۹)	فارغ اصفهانی، محمد ابراهیم

(ورق ۲۹۳)	فیضی اکبر آبادی	(ورق ۲۸۹)	فرید کاتب
(ورق ۳۱۳)	قابل بلگرامی، سید الله	(ورق ۲۹۸)	فزونى سمنانى
(ورق ۳۱۴)	قابل کشمیری، محمد پناه	(ورق ۲۹۶)	فسونى شیرازی، محمود بیگ
(ورق ۳۱۳)	قادر تونی، میرزا ابوالقادر	(ورق ۲۹۳)	فسونى یزدی
(ورق ۳۰۸)	قادری پانی پتی	(ورق ۳۰۴)	فصیح اکبر آبادی
(ورق ۳۰۸)	قادری شیرازی	(ورق ۲۹۱)	فصبیحی تبریزی
(ورق ۳۰۶)	قاسم، نوۀ اهلی شیرازی	(ورق ۲۹۶)	فصبیحی هروی
(ورق ۳۰۵)	قاسم انوار تبریزی	(ورق ۲۹۸)	فضلی جریادقانی
(ورق ۳۱۲)	قاسم بیضاوی، میر ابوالقاسم	(ورق ۲۹۰)	فضولی بغدادی
(ورق ۳۰۹)	قاسم خان	(ورق ۲۸۹)	فغانی شیرازی، بابا
(ورق ۳۱۱)	قاسم دیوانه	(ورق ۲۹۶)	فغفور لاهیجی، محمد حسین
(ورق ۳۰۶)	قاسم رازی	(ورق ۲۹۱)	فقری تبریزی
(ورق ۳۱۸)	قاسم کاهی، محمد	(ورق ۲۹۷)	فکری اصفهانی، محمد رضا
(ورق ۳۱۰)	قاسم گازرونی، شیخ ابوالقاسم انصاری	(ورق ۲۹۲)	فکری بخشی رازی (سایری)
(ورق ۳۰۶)	قاسم گنابادی	(ورق ۲۹۹)	فکری طالقانی، ملا یحیی
(ورق ۳۰۷)	قاسمی اردستانی	(ورق ۲۹۲)	فکری هروی، سید محمد جامه باف
(ورق ۳۰۷)	قاسمی افشار، قاسم بیگ	(ورق ۲۹۱)	فنگاری اسفراینی، قاضی احمد
(ورق ۳۰۶)	قاسمی خوافی	(ورق ۲۸۹)	فلکی شیروانی
(ورق ۳۱۲)	قاصد بخاری	(ورق ۲۹۸)	فوجی نیشابوری، مقیما فرزند ملا فیدی
(ورق ۳۱۳)	قاضی محمد معصوم	(ورق ۲۹۲)	فهمی استر آبادی
(ورق ۳۱۴)	قانع سیوستانی، سید مرتضی	(ورق ۲۹۲)	فهمی تهرانی
(ورق ۳۱۲)	قانع کاشی، آقا مصیب	(ورق ۲۹۱)	فهمی قزوینی، شاه قاسم
(ورق ۳۱۲)	قانع کاشی، میر سید علی	(ورق ۲۹۱)	فهمی کاشی
(ورق ۳۰۸)	قائمی آملی	(ورق ۲۹۱)	فهمی کرمانی، میر شمس الدین محمد
(ورق ۳۱۳)	قبول کشمیری، میرزا عبدالغنی	(ورق ۳۰۱)	فیضان، محمد ابراهیم فرزند ناجی
(ورق ۳۱۲)	قیلان بیگ	(ورق ۲۹۸)	فیضان (فایز)، میرزا علاء الدین محمود

(ورق ۳۲۳)	کامل کاشی	(ورق ۳۱۲)	قتلی بخاری
(ورق ۳۲۶)	کامگو کشمیری، حافظ عبدالرحمن	(ورق ۳۰۷)	قدسی کربلائی سبزواری
(ورق ۳۲۰)	کامی سبزواری	(ورق ۳۰۹)	قدسی مشہدی، جان محمد
(ورق ۳۲۴)	کرم شیرازی، میر ابوالکرام	(ورق ۳۰۸)	قراری گیلانی، نورالدین محمد
(ورق ۳۲۳)	کرمی کاشی	(ورق ۳۰۷)	قربی دماوندی
(ورق ۳۲۴)	کریم نیشابوری، ملا قیدی	(ورق ۳۰۷)	قربی گیلانی
(ورق ۳۲۰)	کفری تربتی، میر حسن	(ورق ۳۱۱)	قسمت قمی، ملا علی نقی
(ورق ۳۱۸)	کلامی اصفہانی، برادر سلامی	(ورق ۳۱۱)	قسمت مشہدی، محمد قاسم
	کلامی لاری، صدرالدین	(ورق ۳۰۴)	قطران ترمذی بلخی
(ورق ۳۱۷)	افضل خان دکنی	(ورق ۳۰۷)	قنبری ایبوردی
(ورق ۳۱۷)	کلان بیگ اندجانی، خواجہ	(ورق ۳۱۰)	قوسی تبریزی
(ورق ۳۲۴)	کلان کرمانی، خواجہ	(ورق ۳۱۰)	قوسی شوشتری
(ورق ۳۲۴)	کلب علی مشہدی	(ورق ۳۰۸)	قیدی شیرازی
(ورق ۳۲۰)	کلیم ہمدانی، ابوطالب	(ورق ۳۰۹)	قیصر بیگ شیرازی
(ورق ۳۱۴)	کمال اسمعیل بن عبدالرزاق اصفہانی	(ورق ۳۱۶)	کاتبی نیشابوری
(ورق ۳۱۵)	کمال خجندی	(ورق ۳۲۵)	کاسب یزدی
(ورق ۳۲۲)	کمال سبزواری	(ورق ۳۲۴)	کاشف اصفہانی، آقا اسمعیل
(ورق ۳۱۸)	کمال الدین سیستانی، امیر	(ورق ۳۲۲)	کاشف، محمد شریف
(ورق ۳۲۴)	کوثری خوانساری	(ورق ۳۲۵)	کاشفی، میر سید احمد
(ورق ۳۲۲)	کوثری ہمدانی، میر عاقل	(ورق ۳۲۲)	کاظم تونی، حکیم
(ورق ۳۲۱)	کوکبی گرجی، قباد بیگ	(ورق ۳۲۳)	کاظم قمی
(ورق ۳۱۸)	کوکبی ماوراءالنہری	(ورق ۳۲۳)	کاظمہ تبریزی
(ورق ۳۲۴)	کیخسرو خان گرجستانی	(ورق ۳۲۴)	کافی اردبیلی
(ورق ۳۲۱)	گرامی شاملو، حسن بیگ	(ورق ۳۱۷)	کاکا فروزینی
(ورق ۳۲۶)	گرامی کشمیری فرزند عبدالغنی قبول	(ورق ۳۲۳)	کامل جہرمی شیرازی
(ورق ۳۱۸)	گل بہا بلخی	(ورق ۳۲۳)	کامل خلخالی، ملک سعید

(ورق ۳۵۲)	مجرم شاملو	(ورق ۳۲۵)	گلشن سعدالله
(ورق ۳۳۲)	مجیر بیلقانی	(ورق ۳۱۷)	گلشن کاشانی
(ورق ۳۵۰)	محب علی تتوی	(ورق ۳۲۴)	گنجی جریادقانی
(ورق ۳۴۲)	محترم سمرقندی، محمد هاشم	(ورق ۳۲۵)	گویا کشمیری، میرزا کامران
(ورق ۳۳۸)	محتشم کاشی	(ورق ۳۲۷)	لاغر سیستانی، قاضی
(ورق ۳۵۸)	محسن تبریزی	(ورق ۳۲۸)	لامع ہمدانی میرزا نورابن نصیرا ہمدانی
(ورق ۳۵۶)	محسن کاشانی	(ورق ۳۲۸)	لایق بلخی
(ورق ۳۴۳)	محسن مشہدی	(ورق ۳۲۸)	لایق سون پوری، میر محمد مراد
(ورق ۳۴۹)	محسنہ شیرازی	(ورق ۳۲۷)	لسانی شیرازی
(ورق ۳۵۷)	محشری خوانساری	(ورق ۳۲۶)	لطف اللہ نیشابوری
(ورق ۳۶۵)	محقر محمد افضل اللہ آبادی	(ورق ۳۲۸)	لطفی شیرازی
(ورق ۳۵۱)	محقق شوشتری، محمد شریف	(ورق ۳۲۸)	لوحی اصفہانی
(ورق ۳۴۷)	محمد آملی	(ورق ۳۵۷)	مالی شیرازی
(ورق ۳۶۰)	محمد بیگ داغستانی	(ورق ۳۶۷)	مأمون، تاج بیگ افغانی
(ورق ۳۶۰)	محمد خان	(ورق ۳۳۷)	مانی شیرازی
(ورق ۳۵۹)	محمد علی اصفہانی، بابا	(ورق ۳۶۲)	ماہر محمد علی
(ورق ۳۴۰)	محمد کاشانی، امیر	(ورق ۳۶۴)	مایل دہلوی، میرزا قطب الدین
(ورق ۳۴۵)	محوی اردبیلی، عبدالعلی	(ورق ۳۳۹)	مایلی تبریزی
(ورق ۳۴۲)	محوی کشمیری (ماہری)	(ورق ۳۴۳)	مایلی ہروی، میرزا قلی
(ورق ۳۴۴)	محوی ہمدانی، میر مغیث	(ورق ۳۵۹)	مأیوس بخاری
(ورق ۳۳۳)	مختاری غزنوی	(ورق ۳۵۸)	مبدأ تبریزی
(ورق ۳۵۶)	مخلص کاشانی	(ورق ۳۶۷)	متین، میرزا عبدالرزاق
(ورق ۳۶۵)	مخلص کشمیری، قاسم خان	(ورق ۳۵۸)	مثال تبریزی
(ورق ۱۵۰)	منحفی، زیب النساء بیگم دختر	(ورق ۳۴۴)	مجدالدین خوافی
(ورق ۳۵۹)	مدهوش اصفہانی، سید مبارک	(ورق ۳۳۵)	مجد همگر شیرازی
		(ورق ۳۵۸)	مجدوب تبریزی، میرزا محمد

(ورق ۳۶۰)	مصطفی میرزا	(ورق ۳۳۹)	مذاقی اصفهانی
(ورق ۳۵۰)	مصلح استر آبادی	(ورق ۳۳۷)	مذاقی نیشابوری، نظام
(ورق ۳۵۶)	مصور کاشانی	(ورق ۳۶۴)	مذموم، میر هاشم پتنوی
(ورق ۳۴۳)	مصیب خان بن محمد خان تکلو	(ورق ۳۴۱)	مراد قزوینی
(ورق ۳۶۵)	مطلع میر محمد علی منهورایی	(ورق ۳۴۳)	مرادی استر آبادی
(ورق ۳۶۲)	مطلعی بابا حسینی	(ورق ۳۶۰)	مرتضی قلی خان شاملو
(ورق ۳۵۵)	مطلعی قزوینی بابا حسینی	(ورق ۳۵۱)	مردمی مشهدی، محمد هاشم
(ورق ۳۳۵)	مطهر کره، قاضی *	(ورق ۳۴۵)	مرشد یزد جردی
(ورق ۳۶۱)	مطیعا تبریزی	(ورق ۳۴۲)	مروی، خواجه حسن
(ورق ۳۶۱)	مظفر تبریزی	(ورق ۳۶۱)	مست علی کوچک درویش اصفهانی
(ورق ۳۳۶)	مظفر داب	(ورق ۳۴۴)	مستغنی کشمیری
(ورق ۳۵۶)	مظفر کاشی، مظفر حسین	(ورق ۳۵۹)	مستفید بلخی
(ورق ۳۵۹)	مظهر استر آبادی	(ورق ۳۵۵)	مسرور، آقا رضی
(ورق ۳۶۸)	مظهر جان جانان، میرزا	(ورق ۳۳۰)	مسعود سعد سلمان
(ورق ۳۶۷)	مظهر، میرزا غلام علی	(ورق ۳۴۸)	مسیح رکنا کاشی
(ورق ۳۴۴)	مظهری کشمیری	(ورق ۳۵۲)	مسیحا کرانه (سهارن پوری) سعد الله
(ورق ۳۵۰)	معزالدین بزدی	(ورق ۳۵۷)	مشتاق تونی نصیر
(ورق ۳۳۱)	مقزی نیشابوری	(ورق ۳۶۸)	مشتاق کشمیری
(ورق ۳۴۹)	معصوم بن حیدر معما	(ورق ۳۶۶)	مشراب اصفهانی حکیم عبدالرزاق
(ورق ۳۶۱)	معصوم تبریزی	(ورق ۳۵۸)	مشراب قمی
(ورق ۳۶۱)	معلوم تبریزی، محمد حسین	(ورق ۴۰۸)	مشرف تهرانی، هدایت الله
(ورق ۳۵۹)	معنی بخاری	(ورق ۳۵۴)	مشرقی مشهدی، میرزا ملک
(ورق ۳۶۸)	معنی دهلوی، عبدالقیض	(ورق ۳۵۸)	مشفق قمی، محمد رضا
(ورق ۳۵۶)	معنی فارسی، مسیحا	(ورق ۳۴۴)	مشفق مروی
(ورق ۳۴۰)	معین لذات استر آبادی	(ورق ۳۵۱)	مشهور تبریزی، زمانه
		(ورق ۳۵۸)	مصاحب نائی

* - فهرست نویس، مظهر نوشته است ۱۲۶/۲

(ورق ۳۴۶)	منصف غیاثی اصفہانی	(ورق ۳۳۶)	مغربی، محمد شیرین
(ورق ۳۵۸)	منصور فارسی، میرزا غیاث الدین	(ورق ۳۵۷)	مفرد تبریزی، محمد علی
(ورق ۳۶۵)	محمد (فکرت)	(ورق ۳۵۷)	مفرد قمی
(ورق ۳۵۸)	منصور نائی، برخوردار بیگ	(ورق ۳۶۲)	مفید بلخی
(ورق ۳۶۰)	منصور ہروی	(ورق ۳۵۵)	مقصودی ساوہ‌ای
(ورق ۳۵۹)	منظور بخاری	(ورق ۳۴۱)	مقصود تیرگر ہروی
(ورق ۳۵۲)	منیر لاہوری، ابوالبرکات	(ورق ۳۴۱)	مقصود کاشی
(ورق ۳۵۱)	منیری طالقانی، میر محمد طاہر	(ورق ۳۴۱)	مقصود کاشی
(ورق ۳۶۲)	منیم حکاک شیرازی	(ورق ۳۵۹)	مقیم کتابدار اصفہانی
(ورق ۳۳۸)	موالی توانی	(ورق ۳۵۷)	مقیما شیرازی
(ورق ۳۳۷)	موالی خراسانی	(ورق ۳۴۳)	مقیم تبریزی
(ورق ۳۴۱)	موجی بدخشانی، قاسم خان	(ورق ۳۳۹)	مکتبی شیرازی
(ورق ۳۵۵)	موجی قزوینی، ضیاء الدین	(ورق ۳۶۱)	مکی اصفہانی، حاجی محمد
(ورق ۳۶۳)	موسوی قمی، میر معزالدین محمد	(ورق ۳۵۳)	ملا شاہ بدخشی
(ورق ۳۵۵)	موسی رضا ہمدانی	(ورق ۳۴۰)	ملک تیفوری اندجانی
(ورق ۳۶۶)	مولا اصفہانی، آقاعبدالمولی	(ورق ۳۴۵)	ملک قمی
	مولوی معنوی، مولانا	(ورق ۳۵۰)	ملکی تونی
(ورق ۳۴۴)	جلال الدین رومی	(ورق ۳۵۳)	مٹھم تبریزی
(ورق ۳۴۷)	مومن استر آبادی، میر محمد	(ورق ۳۵۰)	ممتاز شیرازی
(ورق ۳۵۸)	مہدی قمی، میرزا	(ورق ۳۶۰)	ممتاز کرکی، فضل علی بیگ
(ورق ۳۶۰)	مہری جبل آملی، سید علی	(ورق ۳۵۷)	منتہی تهرانی، میر عطا
(ورق ۳۳۳)	مہستی گنجوی	(ورق ۳۳۰)	منجیک ترمذی
(ورق ۳۵۱)	میر جملہ، میرزا محمد امین شہرستانی	(ورق ۳۵۹)	منشور اصفہانی، حاجی شریف
(ورق ۳۳۶)	میر حاج گنابادی	(ورق ۳۶۰)	منشی اردو آبادی، میرزا زین العابدین
(ورق ۳۵۵)	میرزا بیگ ہمدانی	(ورق ۳۵۲)	منشی خلخال، زنبیل بیگ
(ورق ۳۶۷)	میرزا شیرازی، عبدالحسین	(ورق ۳۴۷)	منصف تهرانی

(ورق ۳۸۵)	ناظم هروی	(ورق ۳۵۸)	میرزا عبد مناف قمی
(ورق ۴۸۵)	ناظم یزدی	(ورق ۳۶۱)	میرزا میرک سبزواری
(ورق ۳۸۴)	نافع قمی	(ورق ۳۳۶)	میرم سپاه هروی
(ورق ۳۹۰)	نافع کشمیری	(ورق ۳۶۸)	میم شاه
(ورق ۳۸۷)	ناکام بخاری	(ورق ۳۶۰)	مینوچهر خان
(ورق ۳۴۷)	نامی تهرانی، افضل	(ورق ۳۳۰)	مینوچهری شصت کله
(ورق ۳۸۳)	نامی گیلانی	(ورق ۳۸۹)	ناجی اندجانی، محمد حسین
(ورق ۳۷۶)	نامی، میر محمد مقصود	(ورق ۳۸۴)	ناجی تبریزی
	نثار دهلوی، میرزا لطف الله	(ورق ۳۸۳)	نادره تبریزی
(ورق ۳۹۱)	نصرت یارخان	(ورق ۳۸۳)	نادره سمرقندی
(ورق ۳۷۵)	نثاری تبریزی	(ورق ۳۷۷)	نادره شیرازی
(ورق ۳۷۵)	نثاری تونی	(ورق ۳۸۹)	نادم کشمیری
(ورق ۳۸۳)	نجات، میر عبدالعلی	(ورق ۳۸۱)	نادم لاهیجانی
(ورق ۳۸۳)	نجانی بافقی	(ورق ۳۸۹)	ناسخ ملا عباس
(ورق ۳۷۴)	نجانی مشهدی عبدالعلی	(ورق ۳۸۸)	ناصر تبریزی، میر عرب
(ورق ۳۸۹)	نجابت برادر سیادت لاهوری	(ورق ۳۸۶)	ناصر اصفهانی
(ورق ۳۷۶)	نجدی. میر	(ورق ۳۷۱)	ناصر بخاری
(ورق ۳۸۸)	نجف قلی خان	(ورق ۳۸۷)	ناصر بخاری
(ورق ۳۷۴)	نجما شوشتری	(ورق ۳۸۶)	ناصر تنکابنی، ملا
(ورق ۳۷۰)	نجیب الدین جربادقانی	(ورق ۳۷۵)	ناصر خواجه ترمذی
(ورق ۳۸۲)	نجیب کاشانی، نورا	(ورق ۴۸۵)	ناصر شیرازی، ملا ابراهیم
(ورق ۳۸۴)	نجیب لطف الله بیگ	(ورق ۳۸۷)	ناطق قوه پایه
(ورق ۳۸۴)	نجیبا شیرازی	(ورق ۳۷۵)	ناطق ابیوردی
(ورق ۳۸۷)	نخلی بخاری	(ورق ۳۸۴)	ناظم تبریزی، صادق
(ورق ۳۷۳)	نرگسی ابهری	(ورق ۳۹۰)	ناظم خان
		(ورق ۳۸۵)	ناظم شیرازی نظاما

(ورق ۳۹۰)	یوسف سخنور خان	(ورق ۳۷۱)	نرگسی مراغی
(ورق ۴۸۵)	نکھت شیرازی	(ورق ۳۷۱)	نزاری قہستانی
(ورق ۳۸۸)	نگامی بھانی محمد	(ورق ۳۸۷)	نزہت دامغانی
(ورق ۳۷۲)	نظام استر آبادی	(ورق ۳۸۴)	نسبت شوشتری، محمد صالح
(ورق ۳۸۲)	نظام دست غیب شیرازی	(ورق ۴۸۵)	نسبت فارسی
(ورق ۳۷۴)	نظام کلاغ قزوینی	(ورق ۳۸۰)	نسبتی تھانیسری
(ورق ۳۷۴)	نظام مشہدی	(ورق ۳۷۵)	نسیم استر آبادی
(ورق ۳۷۰)	نظامی عروضی سمرقندی	(ورق ۳۸۸)	نسیم بذاق بیگ
(ورق ۳۶۸)	نظامی گنجوی	(ورق ۳۷۴)	نسیمی حسینی شیرازی
(ورق ۳۸۰)	نظر بیگ شاہ	(ورق ۳۸۷)	نشاطی دماوندی، حاج محمد
(ورق ۳۸۳)	نظمی شیرازی	(ورق ۳۷۴)	نشاطی شوشتری
(ورق ۳۸۲)	نظیر مشہدی	(ورق ۳۷۸)	نشانی دہلوی، ملا علی احمد
(ورق ۳۷۸)	نظیری نیشابوری	(ورق ۴۸۵)	نصیب اصفہانی، حاجی طالب
(ورق ۳۷۲)	نوایی، امیر علی شیر	(ورق ۳۷۳)	نصیبی گیلانی
(ورق ۳۷۹)	نور جهان بیگم	(ورق ۴۸۶)	نصیرا طهرانی
(ورق ۳۸۸)	نوروز علی بیگ تبریزی	(ورق ۳۷۹)	نصیرا ہمدانی
(ورق ۳۸۷)	نورس دماوندی، محمد حسین	(ورق ۳۸۰)	نطقی نیشابوری
(ورق ۳۸۰)	نورس رشیدی قزوینی	(ورق ۳۸۳)	نعیم سمرقندی، ملا نعمت نعیم قمی
(ورق ۳۸۸)	نور اللہ اصفہانی	(ورق ۳۸۳)	نعیما قزوینی (خیاط)
(ورق ۳۷۳)	نوری	(ورق ۴۸۶)	نقابی بدخشانی
(ورق ۳۷۳)	نوری اندمانی قاضی	(ورق ۳۸۴)	نقاش جہرپادقانی، سراجا
(ورق ۳۷۳)	نوری دندانہ ہروی	(ورق ۳۸۴)	نقاش کاشانی، محمد طاہر
(ورق ۳۷۷)	نوعی خبوشانی*	(ورق ۳۸۱)	نقی کمرہ‌ای، شیخ علی
(ورق ۳۷۵)	نویدی تربتی	(ورق ۳۸۸)	نقیب سبزواری، میرزا محمد
		(ورق ۴۸۵)	نکھت اردبیلی

* - فہرست نویس جنون شانی نوشتہ است کہ درست نیست ۱۵۱/۲

نکھت برہان پوری، محمد

(ورق ۴۰۰)	والہ اصفہانی	(ورق ۳۸۳)	نویدی شیرازی
(ورق ۳۹۱)	والہی قمی	(ورق ۳۷۶)	نویدی نیشابوری
(ورق ۳۹۷)	والی بخاری، میرزا افضل	(ورق ۳۹۰)	نیاز گجراتی، محمد رضا
(ورق ۳۹۷)	والی، نجف قلی بیگ	(ورق ۳۷۶)	نیازی بخاری، سید حسن
(ورق ۴۰۰)	واہب اصفہانی، میرزا حسن	(ورق ۳۷۴)	نیازی شوشتری
(ورق ۴۰۴)	وجدان، میر معصوم عالی نسب خان	(ورق ۳۷۷)	نیکی اصفہانی
(ورق ۴۰۳)	وحدت سرہندی، شیخ عبدالاحد	(ورق ۴۰۰)	وائق نجفی، ملا مہدی
(ورق ۳۹۷)	وحدت گیلانی، حکیم عبداللہ	(ورق ۴۰۱)	وائق نیشابوری
(ورق ۴۰۱)	رحشت اردستانی، ملا جمال الدین	(ورق ۴۰۰)	واحد اصفہانی، شاہ تقی
(ورق ۴۰۰)	رحشت بختیاری، میرزا امام قلی بیگ	(ورق ۴۰۱)	واحد بلگرامی، سید عبدالوحید
(ورق ۴۰۱)	رحشت تھانیسری، عبدالوحید	(ورق ۳۹۹)	واحد تبریزی، ملا رحب علی
(ورق ۳۹۱)	وحشی بافقی	(ورق ۳۹۶)	واحد شیرازی، میرزا محمد باقر
(ورق ۳۹۳)	وحشی کاشانی	(ورق ۴۰۴)	وارد شاہجہان آبادی، محمد شفیع
(ورق ۳۹۷)	وحید قزوینی، میرزا محمد طاہر	(ورق ۳۹۵)	وارستہ امام قلی بیگ
(ورق ۳۹۵)	وفا ہروی	(ورق ۳۹۶)	واصف قندھاری
(ورق ۳۹۲)	وفایی بدخشانی، میرزا ابراہیم	(ورق ۳۹۷)	واصف مشہدی، ملا ابراہیم
	وقاری، میرزا غازی بن میرزا	(ورق ۳۹۷)	واصف میرزا محمد امین
(ورق ۳۹۴)	جان بیگ فرمانروای تہ	(ورق ۳۹۶)	واصل لاهیجی، محمد امین
(ورق ۴۰۰)	وقاری یزدی، ملا امین	(ورق ۳۹۲)	واصلی مروی
(ورق ۳۹۳)	وقوعی تبریزی	(ورق ۳۹۶)	واضح اصفہانی، آقا زمان
(ورق ۳۹۳)	وقوعی نیشابوری، محمد شریف	(ورق ۴۰۱)	واضح، میرزا مبارک اللہ ارادت خان
(ورق ۳۹۵)	ولی (منشی ہندویں داراشکوہ)	(ورق ۳۹۹)	واعظ قزوینی، میرزا محمد رفیع
(ورق ۳۹۳)	ولی دشت بیاضی	(ورق ۳۹۶)	واقف خلخالی، نصیر
(ورق ۳۹۷)	ولیعقلی بیگ ہروی		واقف، محمد تقی بن خواجہ محمد
(ورق ۳۹۵)	وہمی قندھاری، طہماسب قلی	(ورق ۳۹۴)	محمد دہدار
(ورق ۴۰۹)	ہانفی قزوینی	(ورق ۳۹۵)	والہ

(ورق ۴۰۹)	ہمتی، محمد افضل	(ورق ۴۰۶)	ہاتفی، ملا عبداللہ
(ورق ۴۱۰)	ہندو، مٹھرا داس	(ورق ۴۰۹)	ہادی ابرقوی
(ورق ۴۱۲)	یارک قزوینی، عماد	(ورق ۴۰۹)	ہادی استر آبادی
(ورق ۴۱۲)	یاری شیرازی	(ورق ۴۰۹)	ہادی کاشانی
(ورق ۴۱۵)	یتیم یزد جردی، محمود	(ورق ۴۰۷)	ہاشم قندھاری (بسمل و وافی)
(ورق ۴۱۴)	یحیی سبزواری	(ورق ۴۰۷)	ہاشمی اصفہانی، شمس الدین
(ورق ۴۱۴)	یحیی کاشی	(ورق ۴۰۷)	ہاشمی بخارایی
(ورق ۴۱۳)	یحیی لاهیجی، قاضی	(ورق ۴۰۹)	ہاشمی کاشی، میرنظام الدین
(ورق ۴۱۷)	یقین شاہ	(ورق ۴۰۷)	ہاشمی کرمانی، شاہ جهانگیر
(ورق ۴۱۳)	یقینی لاهیجی، قاضی عبداللہ	(ورق ۴۰۸)	ہجری بن احمد جام
(ورق ۴۱۷)	یکتا لاهوری، احمد یار خان	(ورق ۴۰۸)	ہجری قمی
(ورق ۴۱۴)	یگانہ بلخی	(ورق ۴۰۸)	ہجری میرزا محمد شریف
(ورق ۴۱۲)	یمین فریدمدی، امیر	(ورق ۴۱۰)	ہدایت مشہدی
(ورق ۴۱۲)	یمینی سمنانی	(ورق ۴۱۰)	ہدایت نائنی
(ورق ۴۱۴)	یوسف بیگ، شاملو	(ورق ۴۰۸)	ہلاکی ہمدانی
(ورق ۴۱۳)	یوسف خواجہ جوٹباری	(ورق ۴۰۵)	ہلالی چغتائی
(ورق ۴۱۴)	یوسف لاری، درویش	(ورق ۴۰۹)	ہلالی قزوینی
(ورق ۴۱۴)	یوسف لاهیجی، ضیاء الدین	(ورق ۴۰۴)	ہمام تبریزی
	یوسف، میر محمد بن میر	(ورق ۴۰۴)	ہمایون اسفراینی
(ورق ۴۱۷)	محمد اشرف	(ورق ۴۱۰)	ہمایون ہمدانی بن ملا شکوہ
(ورق ۴۱۴)	یوسفا خوانساری یوسفی	(ورق ۴۱۰)	ہمت اردبیلی، محمد زمان بیگ
(ورق ۴۱۳)	جرپادقانی، محمد یوسف	(ورق ۴۱۰)	ہمت سیستانی
		(ورق ۴۱۱)	ہمت گورکھپوری، محمد عاشق

سرو آزاد^(۱)

این تذکره جلد دوم کتاب «مآثر الکرام تاریخ بلگرام» است که آزاد آن را جداگانه ترتیب داده است. این کتاب در ذکر احوال و آثار شاعرانی است که از سنه ۱۰۰۰ تا ۱۱۶۶ هجری در هند متولد شده‌اند، یا به هند روی آورده و در آن سرزمین ساکن شده‌اند. رویهمرفته در آن ۱۴۳ نفر شاعر فارسی گو و هشت نفر شاعر هندی زبان در دو فصل جداگانه یاد شده است.

سال و سبب تألیف

آزاد پس از تألیف تذکره ید بیضا به فکر تألیف کتابی در ذکر صاحب کمالان بلگرام افتاد و برای شناساندن شخصیت و آثار بزرگان منطقه بلگرام کتابی به نام «مآثر الکرام تاریخ بلگرام» تألیف نمود. کتاب مزبور را در دو دفتر منقسم کرد. دفتر اول درباره فقرات و دفتر دوم را به فضلاء و علمای آن دیار اختصاص داد. درباره مآثر الکرام ما در همین کتاب بطور مفصل بحث خواهیم کرد. آزاد سرو آزاد را فقط به شاعران اختصاص داد و آن را کتابی جداگانه ساخت. کار تألیف کتاب در ۱۱۶۶ ه. ق به پایان رسید و مؤلف سه ماده تاریخ برای آن سروده است:

به رخسار ورق مالیده غازه

خوشا مشاطة کلک هنرمند

۱- نیز رک به: تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان، ۳۸۳ - ۳۹۰، تاریخ تذکره‌های فارسی ۷۰۶/۱ - ۷۰۷

- شنو از قمریان غیب تاریخ
نشاند آزاد «سرو سبز تازہ»
(= ۱۱۶۶ هـ.ق)
- ز نوک کلک من نقشی تراوید
اگر تاریخ این تألیف پرسند
بگو «تحریر عالی کرد آزاد»^(۱)
- حبذا نونہال موزونی
سال اتمام آن خرد پرسید
گفت آزاد «ختم او احسن»^(۲)
کرده ام سبز در ریاض سخن
- (= ۱۱۶۶ هـ.ق)
- کتاب با یک مقدمه در باره آغاز شعر و شاعری شروع می شود و با یک خاتمه پایان می یابد. درباره آغاز شعر فارسی مؤلف به نقل از تذکره های پیشین مثلاً تذکره دولتشاه ... می نویسد: «اول کسی که شعر فارسی گفت بهرام گور است و بعد از او در عهد اسلام عباس مروزی است».^(۳)
- فصل اول از ترجمه مولانا سحابی استر آبادی شروع و به ترجمه محزون بلگرامی به پایان می رسد و فصل دوم که تذکره هشت نفر شاعر ہندی می باشد، از شیخ شاه محمد بن شیخ معروف فرملی آغاز و به محمد عارف بلگرامی تمام می شود. فهرست الفبایی هر دو فصل بدین قرار است.^(۴)

فصل اول: در ذکر صاحب طبعان فارسی

آرزو اکبر آبادی، سراج الدین	ناصر جنگ شهید	(ص ۱۸۴)
علی خان	آقرین لاهوری، شاه فقیر اللہ	(ص ۲۰۵)
آزاد بلگرامی، میر غلامعلی (مؤلف)	آگاہ، سید علی رضا	(ص ۳۴۶)
آشنا، عنایت خان	اثر شیرازی، شفیعا	(ص ۱۴۲)
آصف، نواب نظام الملک آصف جاہ	احسن، ظفر خان	(ص ۹۵)
آفتاب، نواب نظام الدولہ بہادر	احمدی بلگرامی، سید احمد	(ص ۳۳۲)

۱-۲- سرو آزاد، ۲۵۱ و ۴، ۶

۳- سرو آزاد، ۱۲-۱۳

۴- این فہرست از روی چاپ لاهور (پاکستان) در ۱۹۱۳ م تہیہ گردیدہ است.

- ادایی یزدی، میر محمد مومن (ص ۵۴)
- ادهم، میرزا ابراهیم بن میر رضی (ص ۸۴)
- اسیر شهرستانی، میرزا جلال بن میرزا مؤمن (ص ۵۳)
- اشرف مازندرانی، ملا محمد سعید (ص ۱۱۶)
- افتخار دولت آبادی، میر عبدالوہاب (ص ۲۴۱)
- افضلی، شیخ محمد ناصر (ص ۲۱۹)
- اقدس شوشتری، میر رضی (ص ۲۲۳)
- الہی اسد آبادی، میر (ص ۸۵)
- امداد برہان پوری، شیخ غلامحسین (ص ۲۴۳)
- امید ہمدانی، قزلباش خان (ص ۲۰۹)
- امیرالامرا، سید حسین علیخان (ص ۱۶۲)
- انیسی شاملو، یولقلی بیگ (ص ۲۱)
- اوجی نطنزی (ص ۵۷)
- ایجاد سامانوی، میرزا علی نقی (ص ۲۴۰)
- ایما بلگرامی، سید محمد حسن بندگی (ص ۳۴۵)
- باذل مشہدی، رفیع خان (ص ۱۴۱)
- بینخبر بلگرامی، میر عظمت اللہ (ص ۳۱۵)
- بیدل عظیم آبادی، میرزا عبدالقادر (ص ۱۴۸)
- تجلی اردکانی، ملا علیرضا (ص ۱۱۵)
- ثابت اللہ آبادی، میر محمد افضل (ص ۲۰۳)
- ثمین بلگرامی، شیخ غلامحسین (ص ۳۵۰)
- جرات، میر محمد ہاشم (ص ۲۳۶)
- حاذق گیلانی، حکیم بن حکیم ہمام (ص ۹۱)
- حزین اصفہانی، شیخ محمد علی (ص ۲۲۵)
- خالص، سید حسین (ص ۱۳۹)
- دانش مشہدی، میر رضی (ص ۸۷)
- دردمند، فقیہ صاحب (ص ۲۳۴)
- راسخ سہرندی، میر محمد زمان (ص ۱۲۸)
- راقم مشہدی، میرزا اسعد الدین محمد (ص ۱۱۹)
- رایج سیالکوٹی، میر محمد علی (ص ۲۰۴)
- رسا، میرزا جان (ص ۲۳۸)
- رضی اصفہانی، آقا رضی (ص ۳۱)
- رفیع، میرزا حسن (ص ۱۰۷)
- روحی زئی پوری، سید جعفر (ص ۲۰۷)
- زایر، شیخ محمد فاخر (ص ۲۱۰)
- زکی ہمدانی (ص ۳۶)
- زلالی خوانساری (ص ۴۱)
- زمانی یزدی، ملا (ص ۲۸)
- سالک قزوینی، محمد ابراہیم (ص ۱۰۹)
- سالک یزدی (ص ۱۱۰)
- سحابی استر آبادی، مولانا (ص ۱۴)
- سخنور بلگرامی، شیخ محمد صدیق (ص ۳۴۹)
- سرخوش، محمد افضل (ص ۱۴۳)
- سروری کابلی (ص ۵۷)
- سعیدا یزدی، نقشبند (ص ۵۴)
- سلیم طرشتی، میرزا محمد قلی (ص ۶۳)
- سنجر کاشی، میر (ص ۲۶)
- سید، عبداللہ خان قطب الملک (ص ۱۵۴)

(۱۳۶ ص)	نعمت خان	(۲۸۶ ص)	سید، علی معصوم مدنی
(۳۱۴ ص)	عجیب بلگرامی، سید قریش	(۳۳۷ ص)	سید بلگرامی، عظیم الدین
(۲۳۶ ص)	عزالت، میر عبدالولی	(۳۲۸ ص)	سید بلگرامی، غلام مصطفی
(۲۴۸ ص)	عشقی بلگرامی، سید برکت اللہ	(۵۱ ص)	شاہپور طهرانی
(۱۲۹ ص)	علی سرہندی، شیخ ناصر	(۲۳۵ ص)	شاعر، گل محمد معنی باب خان
(۲۲۰ ص)	غالب، شیخ اسد اللہ	(۲۸۹ ص)	شاعر بلگرامی، میر سید محمد
(۱۴۵ ص)	غبار، میرزا ابوتراب		شاہدی بلگرامی، میر عبدالواحد
(۳۲۷ ص)	غریب بلگرامی، سید کرم اللہ	(۲۴۷ ص)	حسینی واسطی
(۳۱۲ ص)	غلام بلگرامی، میر غلام نبی	(۲۸ ص)	شانی تکلو
(۱۰۳ ص)	غنی کشمیری، ملا محمد طاہر	(۲۹ ص)	شکیبی صفاهانی، محمد رضا
(۴۹ ص)	فتحی اردستانی	(۴۷ ص)	شفایی اصفہانی
(۹۴ ص)	فرج شوشتری، ملا فرج اللہ	(۱۲۰ ص)	شوکت بخاری، محمد اسحق
(۳۳۶ ص)	فرد بلگرامی، سید اسد اللہ	(۴۹ ص)	شوقی، میر محمد حسین
(۳۷ ص)	فرقتی جوشقانی، ابوتراب	(۲۰۱ ص)	شہرت شیرازی، شیخ حسین
(۵۰ ص)	فصیحی	(۸۲ ص)	شیدا فتحپوری
(۳۷ ص)	فغفور، محمد حسین	(۳۴۸ ص)	صانع بلگرامی، نظام الدین احمد
(۳۲۵ ص)	فقیر بلگرامی، میر نوازش علی	(۹۸ ص)	صائب تبریزی، میرزا محمد علی
(۱۱۴ ص)	فیاض لاهیجی، ملا عبوالرزاق	(۱۱۱ ص)	صیدی طهرانی، میر
(۱۵ ص)	فیضی اکبر آبادی، شیخ ابوالفیض	(۲۴۴ ص)	ضیا بلگرامی، شیخ نظام
(۳۴۰ ص)	قابل بلگرامی، سید عبداللہ	(۴۳ ص)	طالب آملی
(۴۸ ص)	قاسم خان جوینی	(۱۴۴ ص)	طاہر صفاهانی، التفات خان نقده
(۱۲۲ ص)	قاسم دیوانہ مشہدی	(۱۲۴ ص)	طغرا مشہدی، ملا
(۱۹۷ ص)	قبول کشمیری، میرزا عبدالغنی	(۲۵۱ ص)	طفیل بلگرامی، میر محمد
(۶۱ ص)	قدسی مشہدی، حاجی محمد جان	(۳۳ ص)	ظہوری ترشیزی، ملا
(۷۷ ص)	کلیم کاشانی، ابوطالب	(۳۴۷ ص)	عارف بلگرامی، محمد
(۱۹۸ ص)	گرامی کشمیری، میرزا		عالی شیرازی، میرزا محمد

گلشن دهلوی، شیخ سعدالله (ص ۱۹۸)	ناظم هروی (ص ۱۰۵)
ماہر اکبر آبادی، میرزا محمد علی (ص ۱۱۲)	نصرت، دلاور خان (ص ۱۹۶)
متین صفہانی، میرزا عبدالرضا (ص ۲۲۶)	نظام شیرازی، میر دست غیبی (ص ۳۸)
محب بلغرامی، سید غلام نبی (ص ۳۳۸)	نظیر مشہدی (ص ۵۴)
محزون بلغرامی، سید برکت اللہ (ص ۳۵۱)	نظیری نیشابوری، مولانا (ص ۲۴)
مخلص کاشانی، میرزا محمد (ص ۱۲۵)	نقی کمرہ ای، شیخ علی (ص ۴۲)
مخمور، مرشد قلیخان (ص ۲۲۱)	نوعی خوبشانی، ملا (ص ۲۲)
مرشد یزد جردی، ملا (ص ۳۹)	واحد بلغرامی، میر عبدالواحد (ص ۳۴۱)
مسیح کاشی، حکیم رکنا (ص ۸۹)	حسینی (ص ۲۵۳)
مشرقی مشہدی، میرزا ملک (ص ۵۹)	واسطی بلغرامی، میر عبدالجلیل (ص ۲۵۳)
مطیع تبریزی (ص ۵۷)	واضح، میرزا مبارک اللہ مخاطب
مظہر جان جانان، میرزا (ص ۲۳۱)	بہ ارادت (ص ۱۴۶)
معصوم، میر (ص ۸۱)	واعظ قزوینی، میرزا محمد رفیع (ص ۱۰۵)
ملک قمی، ملا (ص ۳۱)	وامق بلغرامی، نواز محی الدین (ص ۳۵۰)
منیر لاهوری، ابوالبرکات (ص ۶۰)	رحب قزوینی، میرزا محمد ظاہر (ص ۱۳۲)
موسوی، میرزا معزالدین محمد خان (ص ۱۲۶)	یحیی کاشی، میر (ص ۸۵)
نادم لاهیجانی (ص ۵۶)	یکتا لاهوری، احمد یار خان (ص ۱۹۹)
ناصر تبریزی، میرزا عرب (ص ۱۰۸)	یوسف بلغرامی، میر محمد (ص ۳۰۷)

فصل دوم: در ذکر شعرای ہندی زبان

۱- دیوان سید رحمت اللہ (ص ۳۵۹)	۵- شیخ شاہ محمد بن شیخ
۲- سید برکت اللہ (ص ۳۹۴)	معروف بہ فرملی (ص ۳۵۲)
۳- سید غلام نبی بلغرامی (ص ۳۷۱)	۶- محمد عارف بلغرامی (ص ۳۹۶)
۴- سید نظام الدین المتخلص (ص ۳۵۶)	۷- میر عبدالجلیل بلغرامی (ص ۳۶۹)
بہ مَدھنایک	۸- میر عبدالواحد ذوقی بلغرامی (ص ۳۹۶)

اسامی افرادی که تذکره آنها ضمناً آمده است

۱- چنتامن (ص ۳۶۵)	۱۰- شیخ جان محمد (ص ۷۴)
۲- حاجی افضل (ص ۲۴۶)	۱۱- شیخ غلام مصطفی انسان (ص ۷۴)
۳- حافظ محمد اسعد مکی (ص ۱۹۰)	۱۲- شیخ محمد افضل الله آبادی (ص ۲۱۱)
۴- دیوان سید بھیکہ (ص ۳۵۹)	۱۳- شیخ محمد یحیی (ص ۲۱۱)
۵- سید حبیب الله (ص ۳۶۳)	۱۴- مصر دواکر (ص ۳۷۰)
۶- سید خیر الله (ص ۳۶۲)	۱۵- میر عبدالسلام مشہدی (ص ۶۴)
۷- سید صدر جهان (ص ۹۲)	۱۶- میر معصوم (ص ۲۸۶)
۸- شاہ ابراہیم (ص ۱۹۷)	۱۷- میر نظام الدین احمد (ص ۲۸۶)
۹- شاہ حمید مجذوب (ص ۱۳۱)	۱۸- میرزا محمد علی دانا (ص ۱۱۷)

منابع سرو آزاد

آزاد در این تذکرہ نیز مشخصات منابع خود را یکجا نیاوردہ، بلکہ بطور پراکندہ در ضمن احوال شعر اسم آنها را بردہ است. خود می نویسد:

«اسامی کتب کہ مآخذ این تألیف است بعضی جا در طی کتاب مسطور شد.»^(۱)

در نقل اشعار، وی غیر از کتب تذکرہ، شخصاً دیوانها را دیدہ و اشعار مورد پسند خود را گزیدہ است، یا از معاصرین اشعار آنان را طلبیدہ است. ما فہرست مآخذ و کتب مورد استفادہ آزاد را بدین ترتیب آمادہ کردہ ایم.

آیین اکبری	شیخ ابوالفضل علامی
اعلام الانام	شیخ محمد یحیی الله آبادی
افق المبین	میر باقر استر آبادی
بہارستان	مولانا جامی
تاریخ عالم آرای عباسی	اسکندر بیگ منشی
تاریخ فرشتہ	محمد قاسم فرشتہ

تقی اوحدی صفاہانی	تذکرہ عرفات العاشقین
ناظم ہروی	تذکرہ ناظم (تذکرہ الشعرا)
میر طاہر نصر آبادی	تذکرہ نصر آبادی
عبداللہ بن قاضی عمر بیضاوی	تفسیر بیضاوی (انوار التنزیل و اسرار التاویل)
ابی محمد حسین بن مسعود الفرباغوی	تفسیر معالم التنزیل
شیخ جلال الدین سیوطی	خصایص کبری
ظہوری ترشیزی	خوان خلیل
بیہقی	دلائل النبوة
ملا قاطعی ہروی	رسالہ در باب ایلچیگری حکیم ہمام و سید صدر جہان
سید محمد برزنجی مدنی	رسایل برزنجی
سید علی معصوم مکی	سلافة العصر (تذکرہ شعرا عرب)
شیخ عبدالحمید لاهوری	شاهجہان نامہ
ملا علاء الملک تونی	شاهجہان نامہ
میرزا امینای قزوینی	شاهجہان نامہ
علامہ تفتازانی	شرح مقاصد
محمد صادق اصفہانی	صبح صادق
مسلم بن حجاج	صحیح مسلم
محمد صالح کنبو	عمل صالح
عبدالرشید تنوی	فرہنگ رشیدی
محمد قاسم کاشانی سروری	فرہنگ سروری
سرخوش	کفاية الحاجه شرح سنن ابن ماجه کلمات الشعرا
شیخ محد مندوی متخلص بہ غوثی	گلزار ابرار
شیر خان لودی	مرآة الخيال
علامہ تفتازانی	مطول
فیضی اکبر آبادی	مکتوبات فیضی
قاضی شہاب الدین ملک العلما	مناقب السادات

متنخب التواریخ	ملا عبدالقادر بدایونی
منشآت	حاجی عبدالعلی طالقانی
نفایس المآثر	میر علاءالدوله قزوینی
نفحات الانس	مولانا جامی
نہایہ	جزری

روش تذکرہ نویسی و کیفیت مقایسہ شعر و شعرا و نقد شعر در سرو آزاد

آزاد در این تذکرہ با آوردن اسم و القاب شاعران به ذکر وقایع مهم زندگانی آنان مبادرت ورزیده است و راجع به اشعار و ابیات اظهار نظر کرده است و برای اکثرشان قطعات تاریخ یا مصراع تاریخ وفات سروده است. آزاد در این تذکرہ سال تولد ده نفر شاعر زیر را آورده است:

۱- شکیبی صفاهانی	تولد ۹۶۴ ه.ق
۲- موسوی خان فطرت	تولد ۱۰۵۰ ه.ق
۳- محمد افضل سرخوش	تولد ۱۰۵۰ ه.ق
۴- میر عبدالجلیل بلگرامی	تولد ۱۰۷۱ ه.ق
۵- میر محمد ہاشم جرأت	تولد ۱۰۸۸ ه.ق
۶- مرشد قلی خان منعمور	تولد ۱۰۹۵ ه.ق
۷- فرد بلگرامی	تولد ۱۱۱۴ ه.ق
۸- میر محمد یوسف بلگرامی	تولد ۱۱۱۶ ه.ق
۹- شیخ محمد فاخر زبیر	تولد ۱۱۲۰ ه.ق
۱۰- میر رضی اقدس شوشتری	تولد ۱۱۲۸ ه.ق

همچنین تاریخ و سال وفات ۹۳ تن شاعر را ذکر کرده است. نمونه‌های کلام ۶۳ تن شاعر را مستقیماً از دواوین آنها انتخاب کرده و اگر دیوان شاعری به خط خود شاعر بوده، آن را نیز متذکر شده است. مثلاً دیوانهای میرزا محمد علی فرزند ملا محمد سعید

اشرف مازندرانی، میرزا مبارک الله مخاطب به ارادت خان و متخلص به واضح، مرشد قلی خان مخمور، شیخ محمد علی حزین، دردمند فقیه و ضمیری بلگرامی را به خط مصنف دیده بود.

اگر نسخه بد خطی بوده به آن هم اشاره کرده است. در ترجمه ثابت الله آبادی می نویسد:

«نسخه بد خطی بدست افتاد و به مشقت تمام این ابیات حاصل شد.»^(۱)

شرح حال چند شاعر را از جمله میرزا مظهر جان جانان دهلوی، میر عبدالوهاب افتخار دولت آبادی و سراج الدین علی خان آرزو اکبر آبادی از خودشان گرفته و در تذکره خود وارد نموده است. بنابراین تراجم شعرای مذکور و همچنین گزیده های اشعارشان معتبر و حایز اهمیت می باشد.

آزاد در این تذکره ملاقات خود را با چندین شاعر در ذیل تراجم آنان ذکر نموده و به ویژگیهای اخلاقی آنان اشاره کرده است. درباره ملاقات با آفرین لاهوری در صفحات گذشته اشاره رفته است.

آزاد درباره ملاقات با قزلباش خان امید همدانی که در سفر بهوپال در ۱۱۵۰ ه. ق رخ داده بود، می نویسد:

«درین سفر فقیر (آزاد) را با قزلباش خان مکرر برخورد اتفاق افتاد. خوش خلق، رنگین صحبت بود و موسیقی هندی باوصف ولایت زابودن خوب می دانست و می گفت.»^(۲)

ذکر ملاقات با شیخ علی حزین:

«در بهکر جزوی از اشعار طبع زاد به دستخط خود تواضع فقیر (آزاد) نمود.»^(۳)

ملاقات با میرزا عبدالرضا متین اصفهانی:

«فقیر در بلده لکهنو او را دیدم، مردی درویش سیرت، فانی مشرب

۱- سرو آزاد، ۲۰۳

۲- سرو آزاد، ۲۰۶

۳- همان، ۲۰۹

است خلق و شکستگی به مرتبه کمال دارد»^(۱).

دیدار با میر عبدالولی عزلت:

«فقیر (آزاد) را بعد مراجعت از سفر بیت‌الله در بندر سُورْت ملاقات

او اتفاق افتاد. خوش صحبت است و موسیقی هندی خوب می‌داند.

منتخبی از دیوان خود برای مطالعه فقیر در بندر سورت فرستاده بود»^(۲).

علاوه ازین شرح ملاقات خود با شاعران زیر نیز آورده است. میر محمد هاشم

جرات، میرزا جان رسا، میرزا علینقی ایجاد سامانوی، میر عظمت الله بیخبر بلگرامی،

سید جعفر روحی زنبیر پوری، شیخ محمد فاخر زایر، شیخ محمد ناصر افضل، میر

رضی اقدس شوشتری، شیخ اسدالله غالب و میرزا علینقی. با میرزا مظهر جان جانان

دهلوی مکاتبه داشت.

آزاد در ذیل تراجم برخی از شعرا قطعات تاریخ وفات گفته است. اسامی آنان به قرار

زیر می‌باشد.

- ۱- آرزو اکبر آبادی، سراج الدین علیخان (م ۱۱۶۹ هـ.ق)
- ۲- آفتاب، نواب نظام الدوله بهادر ناصر جنگ شهید (م ۱۱۶۴ هـ.ق)
- ۳- افضل، شیخ محمد ناصر (م ۱۱۶۳ هـ.ق)
- ۴- امید همدانی، قزلباش خان (م ۱۱۵۹ هـ.ق)
- ۵- بیخبر بلگرامی، میر عظمت الله (م ۱۱۴۲ هـ.ق)
- ۶- روحی زنبیر پوری، سید جعفر (م ۱۱۵۴ هـ.ق)
- ۷- سید عظیم الدین بلگرامی (م ۱۱۶۳ هـ.ق)
- ۸- شهرت شیرازی، شیخ حسین (م ۱۱۴۹ هـ.ق)
- ۹- صائب تبریزی، میرزا محمد علی (م ۱۰۸۰ هـ.ق)
- ۱۰- ضیا بلگرامی (م ۱۱۰۳ هـ.ق)
- ۱۱- طفیل بلگرامی، میر محمد (م ۱۱۵۱ هـ.ق)

۱- همان، ۲۲۶

۲- سرو آزاد، ۲۳۶

- ۱۲- عشقی بلگرامی، سید برکت الله (م ۱۱۴۲ ه.ق)
- ۱۳- غالب، شیخ اسد الله (م ۱۱۶۳ ه.ق)
- ۱۴- غریب بلگرامی (م ۱۱۶۹ ه.ق)
- ۱۵- فرد بلگرامی (م ۱۱۴۹ ه.ق)
- ۱۶- فقیر بلگرامی، میر نوازش علی (م ۱۱۶۷ ه.ق)
- ۱۷- محب بلگرامی (م ۱۱۶۵ ه.ق)
- ۱۸- واحد بلگرامی (م ۱۱۳۴ ه.ق)
- ۱۹- واسطی بلگرامی، میر عبدالجلیل (م ۱۱۳۸ ه.ق)
- ۲۰- یکتا لاهوری، احمد یارخان (م ۱۱۴۸ ه.ق)

آراء انتقادی آزاد

در تذکره سرو آزاد مؤلف گاه به برخی مسائل نقدی نیز می پردازد، گاه به دفاع از شاعری برمی خیزد، گاه میان دو شاعر به قضاوت می نشیند و آراء دیگران را درباره آنان نقد و بررسی می کند. این اظهار نظرها خود می تواند گونه ای نقد ادبی به شمار آید که در تذکره های متقدم کمتر به چشم می خورد. از این رو اشاره به برخی از این نمونه ها خالی از لطف نیست:

آزاد در ترجمه سلیم طرشتی به این نکته مهم اشاره کرده است که سلیم نخستین شاعر است که در مقطع غزل طرح تضمین انداخته است، مثلاً
 سلیم امشب به یاد تربت حافظ قدح نوش است «الایا ایها الساقی ادركاساً و ناولها»

گفت حافظ دید چون کلک بیانم از سلیم «بلبلی برگ گلی خوش رنگ در منقار داشت»^(۱)

سلیم، صائب را متهم ساخته بود که او مضامین و مفاهیم وی را گرفته و از آن خود ساخته است، آزاد صائب را تبرئه کرده و گفته است که «بالغ نظران می دانند که میرزا

صائب خیلی صاحب قدرت سیر بضاعت است. حاشا که به أخذ و جر پردازد و متاع بیگانه را دستمایه خود سازد.»^(۱) این مضامین مشترک را که در اشعار سلیم و صائب دیده می شود در ردیف «توارد» شمار کرده و اشعار هم نوع هر دو را بعنوان مثال عرضه کرده است. در ضمن با آوردن اشعار مشترک سلیم و صائب، اشعار غنی کشمیری، ملا نوعی خبوشانی، ملا مشرقی و ابوطالب کلیم کاشانی را نیز آورده است. همچنین بحثی کوتاه راجع به توارد با نمونه هایی از اشعار امیر خسرو، صائب، بنایی، سنجر، نقی، سلیم، کلیم، غربتی، واعظ، حزین، فطرت، خالص، قاسم دیوانه، ناظم، بیدل، وحید، فیاض و غیره در میان کشیده است و از قول علامه تفتازانی فرق میان سرقه و توارد را مشخص کرده است.

در باب مقایسه و نقد شعر باید نکاتی چند که در این تذکره دیده می شود، توجه کرد.
□ در ترجمه نظیری نیشابوری شعر صائب را درج نموده است:

صائب چه خیال است شود همچو نظیری عرفی به نظیری نرسانید سخن را
و نوشته است که نظیری را به عرفی ترجیح دادن مناسب نخواهد بود، زیرا که عرفی مهارت خود را در قصیده و نظیری هنر خود را در غزل نشان داده است. همچنانکه خود نظیری گفته است:

بلبل خوشنوی نیشابور خجل از طبع بی نظیر من است

□ همچنین بین قصیده سرایی طالب آملی و ضائب تبریزی مقایسه بعمل آورده و گفته است که طالب در مدح قلیج خان ناظم لاهور قصیده ای در ۸۴ بیت در یک شب سروده بود و بر خود افتخار می کرد:

منم که نیست چو من شاعری زاهل سخن منم که نیست چو من قائلی زاهل کلام
گواه این دوسه معنی همین قصیده بس است که یافت از سر شب تا سپیده دم اتمام

صائب نیز وقتی که به شهر برهان پور می رسد در مدح ظفر خان احسن قصیده ای در ۶۱ بیت در یک چاشت می سراید و در آن می گوید:

هزار حیف که عرفی و نوعی و سنجر
 که قوت سخن و لطف طبع می دیدند
 نیند جمع به دارالعیان برهانپور
 نمی شدند به طبع بلند خود مفرور
 همین قصیده که یک چاشت روی داد مرا
 زاهل نظم که گفت است در سنین و شهر
 آزاد به این نتیجه رسیده است که اگر چه قصیده طالب آملی بیست و سه بیت از
 قصیده صائب بیشتر دارد، ولی طالب آن را در یک شب و صائب در یک چاشت سروده
 است. اگر ابیات را تقسیم به زمان کنیم می بینیم که مهارت و هنروری در دست صائب
 است و نسبت به صائب نمی توان بی ادبی کرد و فخر و مباحات طالب را هم نمی توان
 پذیرفت. (۱)

□ آزاد دربارهٔ بیتی در پادشاه نامهٔ قدسی مشهدی:

نهنگی که از غایت احتشام
 ننگجد به بحر از بزرگیش نام
 ایراد گرفته و گفته است که «نگنجیدن نام» دو تعلیل دارد. یکی «از غایت احتشام» و
 دیگری «از بزرگی». و بیت را چنین اصلاح کرده است:

نهنگی است از غایت احتشام
 ننگجد به بحر از بزرگیش نام
 و صراحت کرده است که «ضمیر شین را راجع به نام سازند، یعنی نهنگی که از غایت
 احتشام او نام به مرتبه‌ای بزرگ شده است که در بحر نمی گنجد و اصلاحی که کرده شد
 معنی را صاف ادا می کند». (۲)

□ آزاد در این تذکره نظر خود راجع به شاعران زیر چنین ارائه کرده است، و با
 ملاحظه کردن آرای آزاد می توان به نیروی انتقادی که در آزاد بود، پی بُرد. این آرا در نقد
 ادبی بسیار اهمیت دارد:

آرزو اکبر آبادی، سراج الدین علی خان
 «از شعرای حال و تازه گویان خوش خیال است». (۳)
 آفتاب، نواب نظام الدوله بهادر ناصر جنگ شهید

۱- سرو آزاد، ۲۵-۲۶

۲- همان، ۶۲

۳- همان ۲۲۷ و ۱۸۲

«پایهٔ مشق سخن را به تتبع میرزا صائب به جایی رسانیده بود که موشکافان دقایق معانی و رموزیابان لطائف سخندانی نمی توانستند راهی به فرق تحقیق و تقلید گشود»^(۱)

اثر شیرازی، شفیعا

«سخن ساز افسون طراز است»^(۲)

ادایی یزدی، میر مؤمن

«کلامش اداهای خوب دارد و اندازه های مرغوب»^(۳)

ادهم، میرزا ابراهیم بن میر رضی

«... طور قدما دارد. ساقی نامهٔ او شیرین افتاد. ادهم بیانی خوش دارد و زبانی دلکش»^(۴)

اسیر شهرستانی، میرزا جلال بن میرزا مؤمن

«شاعر ادا بند است و موجد اندازه های دلپسند. دیوانش سیر نموده شد غث و سمین دارد و مضامین تازه کم واقع شده»^(۵)

اشرف مازندرانی، ملا محمد سعید

«طبع چالاکش معانی تازه بهم می رساند و عجائب گلهای در جیب و دامن سامعه می افشانند... حرف به قدرت می زند»^(۶)

الهی، میر

«کلامش لطافتی و عذوبتی دارد و مذاقها را لذتی خاص می بخشد»^(۷)

امیرالامرا سید حسینعلی خان

«خوش ذهن بود و شعر خوب می فهمید»^(۸)

انیسی شاملو، یوقلی بیگ

«نکته سنج یگانه است و انیس معانی بیگانه»^(۹)

۱- همان ۲۲۷ و ۱۸۴

۲- سرو آزاد، ۱۴۲

۳- همان

۴- تا ۹- همان، ۸۴، ۵۳، ۱۱۶، ۸۵، ۱۷۱، ۲۱، ۵۷، ۱۴۲

۹- تا ۳- همان، ۸۴، ۵۳، ۱۱۶، ۸۵، ۱۷۱، ۲۱، ۵۷، ۱۴۲

اوجی نطنزی

«فکر بلندش طرفه اوجی دارد و شعر آبدارش عجب موجی»^(۱)

بادل مشهدی

«خیلی قوت بیانی دارد»^(۲)

بیخبر بلگرامی، میر عظمت الله

«طرز کلامش به نمکینی ادای خوبان و اندازه بیانش به دلنشینی عشوه محبوبان»^(۳)

بیدل عظیم آبادی، میرزا عبدالقادر

«طبع درآکش چقدر معانی تازه بهم رسانده ... از آغاز شعور تا دم آخر چشم بر

سیمای معنی دوخته ... میرزا معنی آفرین بی نظیر است»^(۴)

تجلی اردکانی، ملا علیرضا

«شاعر خوش خیال معنی یاب ...»^(۵)

ثابت الله آبادی، میر محمد افضل

«در شعر گویی و شعر فهمی و محاوره دانی فرس استاد بی نظیر و مسلم»^(۶)

دانش مشهدی

«شاعر عالی جناب است و معنی تازه یاب. زلال فکرش در کمال صفا و شیرینی و

نهال بیانش در نهایت نازکی و دلنشینی»^(۷)

راسخ سهرندی، میر محمد زمان

«معانی تازه می یابد و خوبان خیال را در لباس رنگین جلوه می دهد»^(۸)

سلیم طرشتی

«از ... نکته سنجان بلند ادراک است. صاحب طبع سلیم و ذهن مستقیم. در سلاست

عبارات ممتاز و در نزاکت خیالات بی انباز»^(۹)

سنجراکاشی

«سخنش هموار است و گهرش آبدار»^(۱۰)

سید غلام مصطفی بلگرامی

«سلیقه سید در انشای رباعی مناسب افتاده و دریاهاى حقایق و معارف بر طرز مولانا

سحابی استر آبادی از منبع طبعش جوشیده. الحق هر رباعیش چار موجه‌ای است از بحر عرفان و ترانه‌ای است از پرده لامکان. هر نکته‌اش تازیانه دل‌های آگاه است و پرتویی از شعله اِنّی اناالله»^(۱)

شاپور طهرانی

«کلیات شاپور به نظر در آمد، قصیده نسبت به دیگر اقسام شعر خوب تر می‌گوید و داد رقت و نزاکت می‌دهد»^(۲)

شوکت بخاری

«معنی یاب دقت آفرین و گلدسته بند خیالات رنگین است ... شوکت اکثر مضامین ادعایی می‌بندد و معانی وقوعی کم دارد، چنانکه بر ناقدان عیار سخن مبرهن است»^(۳)

صائب تبریزی

«امام غزل طرازان و علامه سخن پردازان است ... حامل لوای فصاحت، منشای اعلای کلمه بلاغت ... فوج فوج مضامین برجسته منقاد جنابش، خیل خیل معانی بیگانه بنده حاضر جوابش، ذوق سلیم در حدیقه اشعارش به نوبر کردن مسرور، ... فکر رنگینش موجد عبارات رنگین، جعل بسیطش مخترع تراکیب دل نشین، زلال تقریرش در کمال روانی ... دقت خیال به اوج کمال رسانیده ... اصلاً اثر تکلف گرد کلامش نگردیده و این کیفیت در کلام فصحای دیگر کمتر توان یافت. مثنوی و قصیده هم دارد، اما مشاطه فکرش به تزئین عروس غزل بیشتر پرداخته و این غزل رعنا را به طرز تازه و اندازه خاص جلوه افروز ساخته، چنانچه خود می‌فرماید:

غزل گویی به صائب ختم شد از نکته پردازان رباعی گر مسلم شد ز موزونان سحابی را
و نیز می‌فرماید:

غزل نبود به این رتبه هیچ‌گه صائب نوای عشق در ایام من کمال گرفت»^(۴)
ضمیری بلگرامی، شیخ نظام

«صنایع و بدایع را بیشتر به کرسی نشاند»^(۵)

ظهوری ترشیزی

«ساقی نامه ظهوری عجب صفایی و نمکینی دارد و به نازک ادایی‌ها دل از دست

می برد. نثر ملّا هم طرز خاص دارد، اما غزلش به این رتبه نیست»^(۱).

غالب، شیخ اسد الله

«همیشه رگی خامه سخن ریز را به نشتر اندیشه می گشود»^(۲).

فصیحی

«خوش محاوره است، اما مضمون تازه به ندرت دارد»^(۳).

فقیر بلگرامی، میر نوازش علی

«مشاطه طبع همایون در انجمن نخستین جمال عرفان می آراید و درین محفل برقع از روی پری زادان معانی می گشاید. اکثر سایه التفات بر سر سخن موزون می گسترد و این خامه زاد موروثی را در آغوش فکر عمیق می پرورد»^(۴).

قدسی شهدی

«مثنوی و قصیده قدسی خوب است لیکن غزلش چندان رتبه ندارد»^(۵).

کلیم کاشانی

«در جمیع اسالیب نظم قدرت عالی دارد»^(۶).

گرامی کشمیری

«رعنا طرز خوش مقالات است و کلاهگوشه شکن نازک خیالان»^(۷).

مخمور، مرشد قلی خان

«در شعر زیان خوبی دارد و مضامین تازه هم یابد»^(۸).

مرشد یزدجردی

«زیان خوبی دارد و سخن به قدرت می گوید. قصاید و مثنویات او به از غزل است»^(۹).

مشرقی شهدی، میرزاملک

«مضامین خوب در قصاید تلاش کرده»^(۱۰).

ملک قمی

«خوش لفظ است، اما معانی تازه کم دارد و تشبیه که رکن رکن فصاحت است در

۲- سرو آزاد ۵۹،۴۱،۰۲۲۲،۱۹۸،۷۷،۶۲،۳۲۶،۵۱،۲۲۰

۳- تا ۸- سرو آزاد ۵۹،۴۱،۰۲۲۲،۱۹۸،۷۷،۶۲،۳۲۶،۵۱،۲۲۰

کلام او بسیار کم واقع شده»^(۱)

یحیی کاشی

«شاعری است احیای معانی کارش و جان در کالبد سخن دمیدن شعارش»^(۲)

تسامحات

اگر چه تذکره سرو آزاد به نوع خود از ویژگیهایی زیاد برخوردار است و مؤلف آن در تألیف این کتاب سعی نموده است که راجع به شاعران اطلاعات دست اول و موثق به خوانندگان و مطالعه کنندگان بدهد، اما چند اشتباه تاریخی راه یافته است که موارد زیر از همین قبیل محسوب می شود.

(۱) آزاد تاریخ وفات حکیم فغفور را ۱۰۲۸ هـ. ق نوشته است^(۳) که صحیح آن ۱۰۲۹ هـ. ق است. درین باب استاد گلچین معانی نوشته اند:

«سالی که تألیف میخانه پایان یافته ۱۰۲۸ هـ. ق است و این با سال فوت فغفور که ۱۰۲۹ هـ. ق است، سازگار نیست. ولی نظر به این که تاریخ ۱۰۲۹ درین کتاب زیاد به چشم می خورد، می توان گفت که مؤلف تاریخ فوت را بعد از تألیف افزوده و نیز جای ترجمه حکیم را تغییر داده است. تقی الدین اوحدی که نیز با آن که در ۱۰۲۴ عرفات را به پایان برده، ولی تواریخ فوت را تا ۱۰۲۴ بعداً افزوده است، چنانکه تاریخ فوت فغفور را در ۱۰۲۹ ثبت کرده و ۱۰۲۸ که آزاد نوشته صحیح نیست»^(۴)

(۲) آزاد تاریخ فوت زکی همدانی را به قول ناظم تبریزی، ۱۰۲۵ هـ. ق نوشته است،^(۵) در حالی که تاریخ صحیح ۱۰۲۴ هـ. ق است. استاد گلچین معانی می نویسد:

«در باب تاریخ وفات این شاعر (زکی همدانی) نگارنده قول تقی الدین اوحدی را معتبر می داند، زیرا که وی پس از اتمام تألیف خود در

۱- ۱۰- سرو آزاد، ۳۱-۳۳ و ۸۵

۳- سرو آزاد، ۳۸

۴- ملا عبدالنبی فخرالزمان قزوینی: میخانه، به تصحیح احمد گلچین معانی، ۴۵۹

۵- سرو آزاد، ۳۶

سال ۱۰۲۴ هـ در قید حیات بوده و تاریخ وفات شعرا را در عرفات ثبت می‌کرده و بنده این قبیل تواریخ را تا سال ۱۰۴۲ در آن تذکره دیده‌ام»^(۱)

(۳) در ترجمه زلالی خوانساری می‌نویسد که «فوت زلالی در سنه احدی و ثلثین و الف (۱۰۳۱ هـ) واقع شد، (از مصراع: «از جهان رفت زلالی به جنان»، تاریخ یافته‌اند»^(۲)

استاد گلچین معانی نوشته‌اند که «در حالی که این مصراع ماده تاریخ زلالی هروی است که در ۹۳۱ هـ وفات یافته و همین عدد از آن استخراج می‌شود»^(۳)

(۴) آزاد اسم منیر لاهوری را بدین گونه آورده است: منیر ابوالبرکات لاهوری بن عبدالمجید ملتانی»^(۴) در حالی که محمد صالح کنبوه که یکی از وابستگان نزدیکی منیر لاهوری است اسم وی را «عبدالجلیل بن حافظ ابواسحاق لاهوری» نوشته است.^(۵)

(۵) آزاد در ترجمه نظیری نیشابوری نوشته است که وقتی جهانگیر پادشاه کتابه عمارتی را امر فرمود، مولانا غزلی بعرض رسانید که مطلعش این است:

این خاک درت صندل سرگشته سران را بادا مژه جاروب رخت تاجوران را^(۶)

اما استاد گلچین معانی در تذکره میخانه به صراحت فرموده‌اند که «این غزل نیست، قصیده است در تعریف دولت خانه»^(۷)

(۶) آزاد در ترجمه شیخ سعد الله گلشن^(۸) سال وفات وی را ۱۱۴۱ هـ ق نوشته است، ولی بندرآبن داس خوشگو که شاگرد شیخ بوده در سفینه خوشگو دفتر ثالث می‌نویسد: «فقیر زیاده از دو هزار بار گلهای فیض از صحبت آن گلشن فیض چیده». او سال وفات شیخ را ۱۱۴۰ هـ ق نوشته است. نیز ماده تاریخ وفات از مصراع «جای گلشن به بهشت ابدی» به دست آورده است. علاوه بر این نوشته است که شیخ در سن ۶۵

۱- میخانه، ۵۸۲

۲- سرو آزاد، ۴۲

۳- تاریخ تذکره‌های فارسی ۷۰۷/۱

۴- سرو آزاد، ۶۰

۵- وزیرالحسن عابدی: مقالات منتخبه ۶/۱

۶- سرو آزاد، ۲۴

۷- تذکره میخانه، ۷۹۵

۸- سرو آزاد، ۱۹۸-۱۹۹

سالگی وفات یافته و از این طریق معلوم می‌شود که شیخ در سال ۱۰۷۵ ه. ق متولد شده بود. (۱)
این واقعیت است که علی رغم این لغزشها و تسامحات، اهمیت و ارزش سرو آزاد کم
نمی‌شود. آزاد شرح حال شعرا را بطور اختصار اما دقیق بیان کرده است و به قول استاد
گلچین معانی «مفید است». (۲) و بنا به گفته دکتر علیرضا نقوی:

«روبهرفته از حیث جامعیت شرح حال و حسن انتخاب اشعار شعرا
این تذکره را می‌توان در ردیف بهترین تذکرها های فارسی قرار داد». (۳)

نسخه‌های چاپی و خطی (۴)

الف) چاپی

این کتاب نخستین بار در ۱۹۱۳ م به سعی و تصحیح و تحشیه عبدالله خان و به اهتمام
مولوی عبدالحق در مطبع دخانی رفاه عام لاهور (پاکستان) در ۴۰۷ صفحه به چاپ
رسیده است.

ب) خطی

نسخه‌های خطی کتاب سرو آزاد فراوان است که در کتابخانه‌های زیر موجود
می‌باشد.

- هند، لکهنو، کتابخانه حکیم عبدالحی، به خط مؤلف. (۵)
- هند، علیگر، کتابخانه دانشگاه اسلامی، ذخیره احسن، شماره ۱/۹۲۰-۶۵۵
۱۱۷۸ ه. ق، ۱۸۱ ورق.
- آمریکا، مونرال، کتابخانه مکین، مجموعه دکتر بارکر، با مهر مؤلف. (۶)
- هند، حیدرآباد، کتابخانه آصفیه، شماره ۱۶، نوشته ۱۱۹۴ ه. ق و شماره ۱۴۹ (۲)
نسخه. (۷) در فن تذکره.

۱- پندراپن داس خوشگو: سفینه خوشگو ۱۶۷/۳؛ تاریخ ادب اردو ۱۲۸/۲ تألیف جمیل جالبی.

۲- تاریخ تذکرها های فارسی ۷۰۷/۱

۳- تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان، ۳۸۸

۴- برای نسخه‌های خطی رک به: فهرست مشترک ۲۱۰۰/۱۲-۲۱۰۱

5- J. R. A. S. B. VOL. XIV. NO. 8. 1918. P. CCIVII

۶- مجله راهنمای کتاب، خرداد و تیر ۱۳۵۱ ش، ص ۲۰۲

۷- فهرست آصفیه ۱/۳۲۰ و ۳/۱۶۴

- هند، کلکتہ، انجمن آسیائی بنگال، شماره ۷۶۵، نوشته ۱۲۲۳ ه. ق.
- پاکستان، کتابخانہ عمومی خیرپور، نوشته ۲ صفر ۱۲۲۴ ه. ق در حیدرآباد، ۴۲ ص.
- پاکستان، موزہ ملی کراچی، شماره 1550-1961 N. M.، نوشته یکم جمادی الاول ۱۲۳۱ ه. ق، ۲۴۴ ص. (۱)
- پاکستان، لیاقت میموریال لائبریری کراچی، نستعلیق شکستہ آمیز، میر برهان الدین، ۱۲۳۵ ه. ق، ۲۷۴ ص. (۲)
- بادلیان، ۲۵۹۲، دوشنبہ ۲۱ ذیقعدہ ۱۲۳۴ ه. ق، در پونا بہ درخواست منشی محمد حنیف، ۲۳۱ ورق. (۳)
- لندسیانہ، ص ۱۴۴، شماره (g) ۳۳۰، نوشته ۱۲۳۷ ه. ق. (۴)
- لندن، دیوان ہند، شماره ۶۸۴، نوشته ۱۲۶۵ ه. ق، ۱۵۸ ص (ناقص) فصل دوم ندارد.
- پاکستان، موزہ ملی کراچی، شماره 185-1970 N. M.، نوشته عبدالرئوف، ۹ ذیقعدہ ۱۲۸۸ ه. ق، ۵۰۴ ص. (۵)
- هند، کتابخانہ شاہان آوڈ، شماره ۲۴. (۶)
- هند، دانشگاه بمبئی، شماره ۱۲۲. این نسخہ دارای تنها ۳۹ ترجمہ است کہ دو ترجمہ ناقص ماندہ. (۷)
- لندن، دیوان ہند، شماره ۶۸۳، نستعلیق، ۱۷۲ ورق.
- هند، کتابخانہ ندوۃ العلما لکھنؤ، شماره ۹۳، ۲۰۰ ص. (۸)

۱- عارف نوشاہی: فہرست موزہ ملی، ۸۰۱

۲- فہرست مشترک ۷۶۰/۱۱

۳- فہرست بادلیان ۱۵/۳

۴- تذکرہ نویسی فارسی در ہند و پاکستان، ۳۹۰

۵- فہرست موزہ ملی، ۸۰۱

۶- فہرست اسپرنگر ۱۲۳/۱

7- Khan Bahadur Abdul Kadir. Catalogue of Arabic. Persian and Urdu Mss. in Bombay University Library. P.200

۸- فہرست ندوہ ۷۱۶/۲

- هند، کلکتہ، انجمن آسیائی بنگال، مجموعہ کرزن، شماره ۵۸ و ۵۹ (۲ نسخه)، در نسخه شماره ۵۸ فہرست ۱۳۲ شاعر آمدہ است، ۸۷ ص، ناقص الاول، قرن نوزدہم.
- هند، پتنا، کتابخانہ خدابخش، شماره ۶۹۷، تعلیق، حدوداً قرن نوزدہم، ۱۱۱ ص. (۱)
- ایران، تہران، کتابخانہ دکتر حسین مفتاح، شماره ۷۲۶. (۲)
- ایران، قم، کتابخانہ حضرت آیت اللہ گلپایگانی، شماره ۳۳، نستعلیق خوش، ۱۴۴ ورق، ۱۹ س، نسخه جدید است و فاقد اشعار شعرای ہندی می باشد.
- پاکستان، دانشگاه کراچی، شماره ۶ بہ نام «انتخاب سرو آزاد». (۳)
- ہند، اعظم گر، شبلی اکادمی، دارالمصنفین.
- پاکستان، کراچی، کتابخانہ شخصی محمد ایوب قادری، بہ نام «تلخیص سرو آزاد» جعفر حسین دیوبندی ملازم سرکار بہوپال، ۱۲۸۳ ہ.ق. (۴)

نقد بر سرو آزاد

آزاد بلگرامی پس از تألیف مآثر الکرام و سرو آزاد، نسخہای از ہر دو کتاب نزد میر سید محمد شاعر بلگرامی بہ بلگرام فرستاد و شاعر بلگرامی آن کتاب را بہ دوستان و علاقہ مندان و بہ هموطنان برای مطالعہ داد. مخالفین آزاد بعد از دیدن این ہر دو کتاب در صدد بر آمدند کہ در رد آن کتابہایی تألیف کنند. ثمین بلگرامی کہ یکی از مخالفین سر سخت آزاد بود در رد مآثر الکرام کتابی بہ نام «شرایف عثمانی» بہ رشتہ تحریر در آورد کہ دربارہ آن در سطور آیندہ سخن خواہیم گفت. محمد صدیق سخنور بلگرامی وقتی کہ کتاب سرو آزاد را دیدہ کہ در آن ذکر او بسیار مختصر و همچنین از اشعار او فقط چہار بیت انتخاب گردیدہ بود، بسیار ناراحت شد و برای آزاد نامہای بہ اورنگ آباد فرستاد و از او خواست کہ ذکر او و همچنین اشعارش در این کتاب بیشتر آورده شود و وی را بہ جای شاگرد میر نوازش علی فقیر بلگرامی کہ آزاد نوشتہ بود، شاگرد خان آرزو

۱- فہرست بانکی پور ۱۲۳/۸

۲- نسخہهای خطی ۱۷۸/۷

۳- محمد حسین تسیبحی: کتابخانہهای پاکستان ۲۹/۱

۴- مولانا شاہ محمد خالد میان فاخری: ترجمہ اردو مآثر الکرام، ۹

قلمداد کند، برای این کار او اشعار زیادی به آزاد فرستاد. آزاد در جواب او معذرت خواست و نوشت «فقیر قریب هیجده سال است که از وطن بر آمده‌ام، نورسانی که به تازگی مشق سخن پیش گرفته‌اند، ندیده‌ام و بر حیث و استعدادشان اطلاع واقعی نیست، معذور باید داشت»^(۱).

سپس سخنور می‌گوید که «بر اشعار مرسوله بنده دخلهای بیجا محض برای نمایش استعداد خود کرده، از دکن فرستاد و نوشت»^(۲).

«بی اصلاح فقیر اشعار خود را داخل تحت ترجمه خویش به سرو آزاد نباید کرد، نسخه‌ها را مغشوش و مختلف نباید ساخت»^(۳).

آزاد علت این امتناع را نیز روشن ساخته است. می‌نویسد:

«احتمال دارد که شعری که بی اطلاع فقیر داخل شود، سقمی داشته باشد و آن سقم عاید به فقیر شود و ناظران می‌گویند که مصنف این قدر علم نداشت که از این شعر سقیم احتراز کند، در این صورت ستمی بر مؤلف رفته باشد»^(۴).

این یک واقعیت روشن است که سخنور بلگرامی نه در علم و فضل و نه در سن و سال به هیچ وجه نمی‌توانست با علم و فضل آزاد برابری کند و بنا به گفته مهربان اورنگ آبادی یکی از شاگردان بسیار متبحر آزاد:

«شیخ صدیق عثمانی که بسیار بر خود غلطیها دارد و با وجود طفل مکتب بودن خود را استاد می‌داند، ترجمه خود را دیده بیجا از جا رفته»^(۵).

آزاد بلگرامی بنابر در خواست سخنور بلگرامی ترجمه او را عوض کرده و در نسخه‌های سرو آزاد که در دکن نزد وی بود نیز داخل کرد و ترجمه دوم سخنور را به میر سید محمد شاعر فرستاد تا او در نسخه بلگرام ترجمه سخنور را عوض کند. اما معلوم نیست که شاعر بلگرامی در نسخه سرو آزاد که در بلگرام بود، ترجمه سخنور را عوض کرد یا خیر، زیرا که در نسخه چاپی سرو آزاد ترجمه سخنور همان ترجمه قبلی است.

۱ تا ۴- سخنور بلگرامی: تحقیق السداد فی مزلة الأزاد (خطی)، ۳

۵- مهربان اورنگ آبادی: تأدیب الزندیق فی تکلیب الصدیق (خطی)، ۳

اینجا ترجمه بعدی را که آزاد بنا بر درخواست سخنور نوشته بود، می آوریم.

«سخنور بلگرامی، شیخ محمد صدیق فرزند رشید شریعت پناه قاضی احسان الله عثمانی بلگرامی، والد او امروز به منصب قضای شهر قیام دارد. سخنور در صغر سن کلام الله را از بر کرد و این نور قدسی را به چشم دل اقتباس نمود و بعد ورود نزهتکده سن شعور کتب درسی به خدمت میر سید محمد خلف الصدق علامه مرحوم میر عبدالجلیل بلگرامی و استادان دیگر گذرانید و آینه خاطر را به صور علمی منقش گردانید و در مشق شعر افتاد و چندی این قلمرو را طی کرد و به گلگشت شاهجهان آباد شتافت و با صاحب طبعان آنجا برخورد. سیما سراج الدین علی خان آرزو و به خدمت خان مذکور شعر گذرانید و اصلاح برگرفت، همواره به فکر شعر می پردازد و گوهر سخن را به میزان اندیشه می سنجد.»^(۱)

آزاد ترجمه او را عوض کرد، اما حاضر به الحاق اشعار او در سرو آزاد نشد. در نتیجه سخنور بر هم شد و چون حسن نیت نداشت، رساله ای در محکومیت آزاد به نام «تحقیق السداد فی مزله الآزاد» نوشت و در آنجا مراتب و حسن اخلاق آزاد را پایمال کرد. درباره رساله وی در بخش «مخالفان آزاد» سخن گفته ایم، اما این واقعیت است که سخنور شاگردی خود نزد میر نوازش علی فقیر بلگرامی را انکار کرده و رشته تلمذ خود را با شاعری بنام همچون سراج الدین علی خان آرزو اکبر آبادی پیوند داد تا بدین صورت خود را شاعری بزرگ جلوه دهد. در حالی که اشعار وی از لحاظ فکر و خیال و مضمون آفرینی و ... بسیار سست و پست است، و او حتی در زمره شاعران درجه دوم و سوم هم بشمار نمی آید، لذا ایرادات و اعتراضاتی که سخنور در رساله خود بر شعرهای آزاد وارد کرده است قابل توجه نیست و فقط اعتراض از سر شهرت طلبی و حسادت است. سبک نگارش نیز بسیار تند و تلخ و خالی از متانت است و به هیچ وجه با روش و رویه یک منتقد واقع بین مطابقت ندارد.

تذکره خزانه عامره

خزانه عامره سومین تذکره‌ای است که آزاد بلگرامی درباره شعرا تألیف کرده است. قبل از این او تذکره‌های «ید بیضا» و «سرو آزاد» را تألیف نموده بود که ذکر آنها گذشت. خزانه عامره در سال ۱۱۷۶^(۱) ه ق / ۱۷۶۲ م در شهر اورنگ آباد (دکن) تألیف شده است که حاوی ذکر ۱۳۹ شاعر متقدم و متأخر هند و ایران^(۲) به ترتیب الفبایی می باشد. آزاد این تذکره را بنا بر درخواست برادر زاده خود میرمحمد متخلص به ذکا تألیف کرده است، که می خواست «تذکره‌ای در ذکر صاحب کمالان که مدح گفته و صله هم دریافت نموده‌اند، نوشته شود»^(۳) و نام آن را «خزانه عامره» نهاده و این قطعه برای تاریخ تألیف آن سروده است.

در جیب ورق ریخت نقود سره‌ای
«حق داده عجب خزانه عامره‌ای»

آزاد رقص نمود نو تذکره‌ای
گنجور خرد گوهر تاریخ نشاند

(- ۱۱۷۶ ه ق)

عجیب است آزاد که در تمام عمر با امرا و سلاطین و ثوابان ارتباط داشته، هرگز لب به مدح امیری نگشوده،^(۴) اما تذکره‌ای مستقل در وصف شاعران مدیحه سرا تألیف نموده

۱- آزاد پس از تألیف تصرفانی در آن کرده است. از جمله سال وفات شاعر بلگرامی را ۱۱۸۵ ذکر کرده است که

این را پس از تألیف افزوده است رک: خزانه عامره، ۲۸۶

۲- در فهرست بادلیان تعدادی شعرای خزانه عامره ۱۳۵ نفر آمده، اما در نسخه چاپی این تعداد به ۱۳۹ نفر

رسیده است. رک: خزانه عامره چاپ کانپور به سال ۱۸۷۲ م. اسپرنگر تعداد شعرای خزانه عامره را ۱۰۶ نفر

نوشته است. فهرست اسپرنگر: ۱/۱۴۳

۳- خزانه عامره، ۳

۴- در این مورد می گوید:

نیست ارباب دول را بار در دیوان ما

شهر هر لب کرد آزاد از تنای اغنبا

خزانه عامره، ۳

است.

کتاب از شرح حال انوری شروع می‌شود و به میر محمد یوسف بلگرامی به پایان می‌رسد. اما در مقدمه کتاب اشاره‌ای به آغاز شعر فارسی دارد و عباس مروزی را نخستین قصیده سرای فارسی دانسته است که از مأمون خلیفه عباسی در پاداش سرودن قصیده هزار دینار صلہ گرفته بود. سپس در ضمن وقایع لشکر کشی محمود غزنوی به هندوستان و محاصره قلعه کالنجر گفته است که «حاکم آن منطقه نندا نام داشت، به زبان هندی شعری در مدح سلطان محمود سرود و به خدمت وی رسانید، سلطان آن را پسندید و تحسین نمود، نیز نه فقط از محاصره قلعه کالنجر صرف نظر کرد، بلکه حکومت پانزده قلعه دیگر به او داد»^(۱).

منابع خزانه عامره

- آزاد در مقدمه و گاهی در متن اشاره به منابع خود کرده است که ما همه آنها را به ترتیب الفبایی یکجا گرد آورده‌ایم.
تحفة العرافین / خاقانی شروانی	اخبار الاخیار / شیخ عبدالحق محدث دهلوی
تحفة المؤمنین / قاضی نور الله شوشتری	اعلام الانام / شیخ محمد یحیی الله آبادی
تفسیر بیضاوی / قاضی بیضاوی	انوار الزبج فی انواع البدیع / سید علی معصوم مکی
تفسیر در منشور / شیخ جلال الدین سیوطی	بدء الخلق / امام محمد غزالی
تذکره بی نظیر / میر عبدالوهاب افتخار دولت آبادی	برهان قاطع / محمد حسین خلف تبریزی
تذکره حزین / شیخ محمد علی حزین اصفهانی	بهارستان / مولانا جامی
تذکره خلاصه الاشعار / میر تقی کاشی	تاریخ داودی
تذکره سامی / سام میرزا صفوی	تاریخ طبری / محمد جریر طبری
تذکره الشعرا / دولت‌شاه سمرقندی	تاریخ عالم آرای عباسی / اسکندر بیگ منشی
تذکره ملّا قاطعی / ملّا قاطعی هروی	تاریخ فرشته / محمد قاسم فرشته
تذکره نصر آبادی / میرزا طاهر نصر آبادی	تاریخ گزیده / حمد الله مستوفی
	تاریخ مکه (= تاریخ قطبی) / قاضی قطب الدین حنفی

- ثمرات القدس / لعل بیگ بدخشی
 چهار باغ (منشآت) / حکیم ابو الفتح گیلانی
 چهار مقاله / نظامی عروضی سمرقندی
 حبیب السیر / خواند میر
 حدایق السحر / رشید وطواط
 حیات الشعرا / محمد علی متین کشمیری
 ذخیره الخوانین / شیخ معروف بکری
 رساله در حقیقت نفس / افلاطون
 ریاض الشعرا / علیقلی خان واله داغستانی
 سرو آزاد / میر غلامعلی آزاد بلگرامی
 سفینه بینبر / میر عظمت اللہ بینبر بلگرامی
 سلسلہ الذهب / مولانا جامی
 شامجهان نامہ / میرزا امینای قزوینی
 شامجهان نامہ / شیخ عبدالحمید لاهوری
 شرح دیوان متنبی / واحدی
 شرح قصاید عرفی / منیر لاهوری
 شرح قصاید عرفی / میرزا خان خلد مکانی
 شرح کافیہ / شیخ رضی
 شرح گلستان / علامہ میر نور اللہ احراری دهلوی
 صبح صادق / محمد صادق اصفہانی
 صحاح / جوہری
 عرفات العاشقین / تقی اوحدی صفہانی
 العبر فی احوال من غیر / ذہبی
 عقاید رفیعہ / رفیع الدین قزوینی
 عقد الجواهر / شبلی
 فرهنگ رشیدی / عبد الرشید تنوی
 قاموس اللغة / محمد بن یعقوب فیروز آبادی
 کلمات الشعرا / محمد افضل سرخوش
 کلیات سعدی / گرد آورده احمد ابوبکر بیستون
 کنز اللغة / محمد بن عبدالخالق بن معروف
 لباب الالباب / محمد عوفی
 مآثر رحیمی / ملا عبدالباقی نهاوندی
 مجالس العشاق / سلطان حسین میرزا
 مجمع الفضلا / محمد عارف بقای
 مجمع النفایس / خان آرزو اکبر آبادی
 مرآة الخیال / شیر خان لودی
 مرآة الصفا / عبداللہ نیازی سر ہندی
 مردم دبدہ / شاہ عبدالحکیم حاکم لاهوری
 مزرہ اللغة / شیخ جلال الدین سیوطی
 منتخب التواریخ / شیخ عبدالقادر بدایونی
 منتخب التواریخ / ملا خاکس سر ہندی
 منتخب اللغات / میر عبدالرشید تنوی
 نفایس المآثر / امیر علاء الدولہ قزوینی
 نفحات الانس / مولانا جامی
 ہفت اقلیم / امین احمد رازی
 ہمیشہ بہار / کشن چند اخلاص شامجهان پوری
 ید بیضا / میر غلامعلی آزاد بلگرامی

فہرست اسامی شعرا (۱)

شماره صفحہ	شماره صفحہ	شماره صفحہ
(ص ۱۷۱)	ترابی بلخی	(ص ۲۱) آذری اسفراینی
(ص ۱۷۱)	تردی سمرقندی	(ص ۱۱۶) آرزو اکبر آبادی، سراج الدین علیخان
(ص ۱۷۳)	ثابت اللہ آبادی، میر محمد افضل	آزاد، میر غلامعلی آزاد بلگرامی
(ص ۱۷۶)	ثابت اللہ آبادی، میر محمد عظیم	(مؤلف)
(ص ۴۰۳)	جاج (انسی)، میر	آصف، نواب آصف جاہ
(ص ۱۷۷)	جمال الدین بن حسام الدین دہلوی	آفرین لاهوری
(ص ۱۷۷)	جمالی دہلوی، شیخ	ادھم کاشی
(ص ۱۸۰)	حافظ شیرازی	ارزقی ہروی
(ص ۲۰۰)	حاکم لاهوری	اسحاق خان
(ص ۱۸۵)	حرفی	الفتی یزدی
(ص ۱۹۳)	حزین اصفہانی	امیدی رازی
(ص ۱۷۹)	حسن غزنوی	انوری خاوری
(ص ۳۸۹)	حسن کاشی	ایجاد، میر محمد محسن سامانوی
(ص ۱۹۳)	حشری تبریزی	باقیا نائینی
(ص ۱۹۲)	حیاتی کاشی	بدر جاجرمی
(ص ۱۸۹)	حیاتی گیلانی	بدیع نصر آبادی
(ص ۱۸۶)	حیدری تبریزی	بساطی سمرقندی
(ص ۱۸۴)	حیرتی تونی	بنایی ہروی
(ص ۲۰۴)	خاقانی شروانی	بینخبر بلگرامی، میر عظمت اللہ
(ص ۲۰۸)	خسرو دہلوی، امیر	بیدل عظیم آبادی، میرزا عبدالقادر
		بیضا، میرزا ابوتراب
		تراب، (غبار) میرزا ابوتراب

۱- این فہرست بر اساس چاپ کانپور (ہند) ۱۸۷۱ میلادی تہیہ شدہ است.

(ص ۲۶۷)	شکیبی تبریزی	(ص ۲۱۵)	خواجهوی کرمانی
(ص ۲۸۱)	شوکت بخارایی، محمد اسحاق	(ص ۲۱۷)	دانش مشہدی
(ص ۵۴)	شہید، نواب نظام الدولہ ناصر جنگ		درگاہ قلیخان مخاطب بہ
(ص ۲۶۴)	شہیدی قمی	(ص ۲۲۱)	مؤمن الملک سالار جنگ بہادر
(ص ۲۷۰)	شیدا	(ص ۲۲۸)	ذکا بلگرامی، میر اولاد محمد
(ص ۲۹۶)	صارم اورنگ آبادی	(ص ۲۲۸)	ذوقی سمرقندی
(ص ۲۸۷)	صائب اصفہانی	(ص ۲۲۴)	ذوالفقار حیدر شروانی، سید
(ص ۲۹۳)	صیدی طہرانی، میر	(ص ۲۴۵)	رافع
(ص ۲۹۷)	ضمیر، میرزا روشن	(ص ۲۳۸)	راقم مشہدی
(ص ۳۰۰)	طالب آملی	(ص ۲۴۶)	راہب اصفہانی، میرزا جعفر
(ص ۳۱۳)	ظہوری ترشیزی	(ص ۲۴۴)	رایج سیالکوتی، میر محمد علی
(ص ۳۰۳)	ظہیر فاریابی	(ص ۲۳۰)	رشیدی سمرقندی
(ص ۳۴۷)	عاقل شاہجہان آبادی	(ص ۲۳۳)	رفیع قزوینی، میرزا حسن بیگ
(ص ۳۳۳)	عالی شیرازی، نعمت خان	(ص ۲۳۲)	رفیعی کاشی، میر حیدر معمانی
(ص ۳۱۷)	عباس مروی	(ص ۲۳۰)	رودکی سمرقندی
(ص ۳۵۲)	عبدالجلیل بلگرامی، میر	(ص ۲۴۷)	زلالی خوانساری
(ص ۳۱۸)	عبدالقادر بدایونی، شیخ	(ص ۲۶۳)	سر خوش، محمد افضل
(ص ۳۲۴)	عرفی شیرازی	(ص ۲۴۸)	سعدی شیرازی، شیخ
(ص ۳۲۴)	عزت شیرازی	(ص ۲۶۲)	سعید اگیلانی
(ص ۴۴۰)	عظیما	(ص ۲۵۸)	سلطان سپلکی
(ص ۳۲۸)	علی سر ہندی، ناصر	(ص ۲۵۳)	سلمان ساوجی
(ص ۴۴۰)	علینقی کمرہ ای	(ص ۲۵۹)	سنجر کاشانی
(ص ۳۱۷)	عنصری بلخی	(ص ۲۸۴)	شاعر بلگرامی، میر سید محمد
(ص ۳۶۵)	غروری شیرازی، ملّا	(ص ۲۶۹)	شانی تکلو
(ص ۳۶۳)	غزالی مشہدی	(ص ۲۶۵)	شریف تبریزی
(ص ۳۶۱)	غضایری رازی	(ص ۲۶۷)	شکیبی اصفہانی

(ص ۴۱۲)	مسیح کاشی، حکیم رکنا	(ص ۳۶۸)	فایض ابهری
(ص ۴۲۹)	مقرالدین، میرزا	(ص ۳۶۷)	فرخی سیستانی
(ص ۳۹۹)	مقزی نیشابوری	(ص ۳۶۵)	فردوسی طوسی
(ص ۴۲۴)	مقیمای بخاری، میرزا	(ص ۳۶۷)	فروغی کشمیری
(ص ۴۱۱)	ملک قمی	(ص ۳۶۷)	فطرتی کشمیری
(ص ۴۲۵)	نجمی کشمیری	(ص ۳۷۳)	فضل علیخان ایرانی
(ص ۴۳۳)	نظام الدین استرآبادی، مولانا	(ص ۳۷۳)	فقیر بلگرامی، میر نوازش علی
(ص ۴۳۲)	نظام الدین کیود جامه استرآبادی، امیر	(ص ۳۷۵)	فقیر دهلوی، میر شمس الدین
(ص ۴۳۲)	نظامی عروضی سمرقندی	(ص ۳۹۰)	قاسم کاهی
(ص ۴۳۰)	نظامی گنجوی	(ص ۳۷۷)	قدسی مشهدی
(ص ۴۳۶)	نظیری نیشابوری	(ص ۳۸۰)	قمر الدین اورنگ آبادی
(ص ۴۴۲)	نکھت برهان پوری	(ص ۳۸۵)	کاتبی نیشابوری
(ص ۴۳۵)	نوعی خبوشانی	(ص ۳۹۱)	کلیم کاشانی
(ص ۴۵۰)	واقف بتالوی، شیخ نورالعین	(ص ۳۹۸)	لسانی شیرازی
(ص ۴۴۶)	والہ داغستانی، علیقلی خان	(ص ۳۹۷)	لطف اللہ نیشابوری
	وجدان سرھندی، میر معصوم	(ص ۴۱۴)	ماہر اکبر آبادی، شیخ محمد علی
(ص ۴۴۳)	مخاطب بہ عالی نسب خان	(ص ۴۰۷)	مایلی تبریزی
(ص ۴۴۳)	رقوعی، میر محمد شریف	(ص ۴۲۶)	متین اصفہانی
(ص ۴۵۸)	ہاشم قندھاری	(ص ۴۰۴)	محتشم کاشانی
(ص ۴۵۶)	ہلالی استرآبادی	(ص ۴۵۴)	محمود اورنگ آبادی، شاہ
(ص ۴۵۹)	ہلالی ہمدانی	(ص ۴۰۴)	مخّی لاری
(ص ۴۰۱)	ہمگر مجدالدین	(ص ۴۲۵)	مخلص، آنندرام
(ص ۴۶۰)	یحیای کاشی	(ص ۴۱۰)	مروی، خواجہ حسن
(ص ۴۶۱)	یوسف بلگرامی، میر	(ص ۱۴)	مسعود سعد سلمان

روش تألیف

تذکره خزانه عامره در نوع خود تذکره‌ای است یگانه و منفرد، و از لحاظ دقت و صحت تراجم و رفع اشتباهات تذکره نویسان پیشین یا معاصر و برخی رویدادهای تاریخی بسیار حایز اهمیت است. شرح حال و اشعار شعرای معاصر مستقیماً از صاحب شرح حال گرفته شده یا مؤلف از دیوان آنان انتخاب کرده است. شبلی نعمانی اهمیت این تذکره را چنین بر شمرده است:

«در ضمن تراجم شعرا مباحث شاعرانه و جالب به میان آمده است که گاهی خالی از نقد نیست، و فوایدی را آورده که برای تحقیقات علمی الزامی است، در چندین مورد نکات ظریف و مباحث علمی دیده می‌شود»^(۱).

همچنانکه گفته شد خزانه عامره تذکره‌ای است مشتمل بر شرح حال و انتخاب اشعار صاحب کمالاتی که مدح گفته و صله هم دریافت نموده‌اند، ولی در این تذکره شرح حال شعرایی نیز آمده است که نه مدح گفته و نه صله دریافت نموده‌اند و آزاد علت آن را چنین توصیف کرده است، بطور مثال:

۱- در ترجمه ثابت الله آبادی و زلالی خوانساری می‌گوید که به خاطر خالی بودن حرف ثا و ز ترجمه آنان را آورده است.^(۲)

۲- درباره ترجمه شیخ جمالی دهلوی گفته است که شعرش در بارگاه رسالت (ص) مورد قبول افتاده بود.^(۳)

۳- ترجمه بیدل عظیم آبادی و بیخبر بلگرامی را به خاطر هم مشرب بودن و زیبایی شعر آن دو آورده است.^(۴)

۴- ترجمه میرزا ابوتراب متخلص به تراب و غبار به خاطر رفع اختلاف آورده است.^(۵)

۱- مقالات شبلی نعمانی ۱۲۸/۵

۲ تا ۴- خزانه عامره، ۱۷۳ و ۲۴۷ و ۱۷۷ و ۱۵۲ و ۱۶۷ و ۱۷۲

رفع اشتباهات پیشین

آزاد در این تذکره بسیاری از اشتباهات و تسامحات تذکره نویسان را نشان داده و رفع نموده است مثلاً:

□ رفت پیشین گاهی از ویرانه‌ای سوی بازار حلب دیوانه‌ای

بیت مذکور را صاحب هفت اقلیم به نام قطران تبریزی درج نموده است و آزاد هم در ذکره ید بیضا به استناد هفت اقلیم آنرا از قطران تبریزی دانسته بود، اما در خزانه عامره می‌گوید: این بیت از زلالی است.^(۱)

□ نی جای درون رفتن و نی پای برون شد درمآندۀ این دائرهام همچو جلاجل

صاحب منتخب التواریخ بیت مذکور را که از محمد طاهر غنی کشمیری می‌باشد، به نام دیگری آورده است.^(۲)

□ همچنین بیتی از عشقیه امیر خسرو دهلوی که در محمود و ایاز زلالی دیده، نشان

داده است.^(۳)

□ در ترجمه شریف تبریزی به نقل زیر مجمع الفضلای بقایی و ریاض الشعرای والہ

داغستانی، غزلی از شریف به مطلع:

ز دو دیده خون فشاندم که نظر کنی نکردی به ره تو خاک گشتم که گذر کنی نکردی

نقل نموده و نوشته است که شیخ سیف الدین محمد الوری که مرد متقی، فاضل، شاعر، شعر فهم و مؤرخ ثقه بود، این مطلع از میر محمد محسن ایجاد سامانوی پیش من خواند و گفت آنرا از زبان ایجاد شنیده است.^(۴) آزاد آن را «توارد عجیبه» شمرده است.

□ در ترجمه شیدا نوشته است که خان آرزو در مجمع النقایس دو بیت زیر از محمد

قلی سلیم تهرانی را به نام شیدا ثبت کرده است:

حریر شعله ما را به آب می‌بافند کتان ما به شب ماهتاب می‌بافند

به عشق خواب طلب می‌کنی برو ای دل به کارخانه مخمل که خواب می‌بافند^(۵)

□ در ترجمه شوکت بخاری، آزاد این گفته آرزو در مجمع النقایس که «شوکت به هند

۱- همان، ۲۴۸

۲- ۷- خزانه عامره، ۲۴۸

۳- خزانه عامره، ۲۶۶

۴- همان کتاب، ۲۸۱

آمده لیکن تا کابل» را مورد انتقاد قرار داده است و نوشته است که ظاهراً آرزو از بیتی از شوکت چنین استنباط نموده است که می‌گوید:

شهر و صحرایش بود یک سبزه‌زار حسن سبز بهر سیر هند چون شوکت ز کابل بگذرد
آزاد اضافه می‌نماید که شوکت به کابل نیامده است و نام کابل به اقتضای قافیه آورده است.

□ در ترجمه طالب آملی^(۱) بیت زیر را که خان آرزو در مجمع النفایس به نام طالب و میر عبدالغنی تفرشی درج نموده است، نشان داده است:

گلگل زیاده چون پر طاوس گشته‌ای آماده هزار دهن بوس گشته‌ای
آزاد می‌گوید که شیخ محمد علی حزین و والہ داغستانی بیت مذکور را به نام میر عبدالغنی تفرشی نوشته‌اند.^(۲)

□ همچنین در مجمع النفایس رباعی زیر به نام میر عبدالغنی تفرشی و زاهد علی خان سخا آمده، در حالی که حزین و والہ آنرا به نام میر عبدالغنی تفرشی آورده‌اند:

همری به ره وفا نشستیم عبث دل جز تو به دیگری نیستیم عبث
در پیش تو قدر هر سگی بیش از ماست ما این همه استخوان شکستیم عبث
سپس لطیفه‌ای نوشته است:

«میر عبدالغنی طالع عجیبی دارد که متاع او مفت به غارت می‌رود. طرفه اینکه خان آرزو در مجمع النفایس همین بیت و یک رباعی از میر آورده، بیت در قسمت طالب آملی و رباعی در حصه سخا رفت و غنی بیچاره فقیر گردید.»^(۳)

□ دو بیت در ترجمه فطرتی کشمیری را به نقل از تقی اوحدی اصفهانی که معاصر فطرتی بود، آورده است:

قسمت نگر که در خور هر جوهری عطاست آیینه بسا سکندر و بسا اکبر آفتاب
او کرد گر معاینه خسود ز آیینه این می‌کند مشاهده حق در آفتاب
و گفته است که صاحب صبح صادق ابیات مذکور را از مظهری کشمیری دانسته

۱- همان کتاب، ۲۸۲

۲- همان کتاب، ۳۰۳

۳- خزانه عامره، ۳۰۳

است، ولی آزاد روایت تقی اوحدی را به خاطر معاصر بودنش پذیرفته و روایت صاحب صبح صادق را قویاً رد کرده است.^(۱)

□ در کلمات الشعرا آمده است که ماهر در مدح جهان آرا بیگم دختر شاهجهان پادشاه مثنوی گفته که این بیت از آنجاست:

به ذات او صفات کردگار است که خود پنهان و فیض آشکار است

آزاد می گوید که در کلیات نعمت خان عالی مثنوی شانزده بیتی در تاریخ عمارت زیب النساء بیگم دختر اورنگ زیب پادشاه آمده که بیت مذکور در آنجا نیز آمده است.^(۲)

□ در ترجمه مولانا نظام استر آبادی آزاد نوشته است که سام میرزا صفوی سال وفات مولانا را ۹۲۱ هـ ق نوشته است و صاحب صبح صادق نیز همین تاریخ را نقل کرده است و نوشته است که دختر مولانا قطعه زیر را برای سنگ قبرش به میر علیشیر [نویسی] فرستاد.

قطعه

سر فرازا نظام سحر کلام داشت در جان و دل محبت تو
ارچه رو مانده قبر او بی سنگ عجبم آید از مرورت تو
در زمان حیات چون نکشید منت دیگران به دولت تو
در ته خاک نیز آن بهتر که بود زیر بار منت تو

صاحب هفت اقلیم نوشته است که این قطعه برای سلطان حسین میرزا ارسال داشته بود و مورخین متفقاند که سلطان در ۹۱۱ هـ ق فوت کرده و میر علیشیر در ۹۰۶ هـ ق درگذشته است، لذا روشن است که ارسال داشتن این قطعه به هر نفر صحت ندارد.^(۳)

□ کشن چند اخلاص مؤلف تذکره همیشه بهار این مطلع از شهرت آورده است:

نه من از آسمان قصر زمرد نام می خواهم نگین واری ازین فیروزه بهر نام می خواهم
آزاد می گوید که این مطلع از شهرت نیست، بلکه از میرزا سعدالدین محمد راقم است به اندک تغییر در مصراع اول. راقم در همین زمین غزلی دارد به مطلع:

۱- همان کتاب، ۳۶۷

۲- همان کتاب، ۴۱۵

۳- خزانه عامره، ۴۳۳

نگویم از فلک قصر زمرد فام می‌خواهم نگین واری ازین فیروزه بهر نام می‌خواهم^(۱)
 □ دولت‌شاه سمرقندی در تذکرة الشعرا و عبدالنبی در میخانه سال وفات خواجوی
 کرمانی را ۷۴۲ هـ. ق نوشته‌اند، در حالی که او در سال ۷۴۴ هـ. ق مثنوی «کمال نامه» را به
 پایان رسانده و تاریخ اتمام نیز گفته است:

شد به تاریخ هفصد و چل و چار کار این نقش آزی چو نگار

ولی در خزانه عامره آزاد سال وفات خواجو را ۷۵۳ هـ. ق ثبت نموده است که همین
 تاریخ درست است.^(۲)

□ در ترجمه شاه آفرین آزاد نوشته است که متین کشمیری مؤلف تذکرة حیات
 الشعرا مصراع اول این بیت شاه آفرین را تغییر داده و از آن خود کرده است:
 متین گفته است:

آلوده دامنی نیست در مشربی که مائیم ساغر به کف چو تصویر رندیم و پارسائیم^(۳)
 □ در ترجمه وجدان سرهندی درباره رباعی زیر میر معصوم وجدان سرهندی
 مخاطب به عالی نسب خان را که آرزو اکبر آبادی در مجمع النفایس به نام میرزا مظهر
 جانجانان ثبت نموده است، به نقل قول از حاکم لاهوری که گفته است: «رباعی مذکور بلا
 شبهه (از) خان مذکور است و مکرر از زبان او شنیده‌ام» نشان داده است.^(۴)

هر چند که خاکی به ظهور آمده‌ایم از قدسی محفل حضور آمده‌ایم
 معذوری اگر نمی‌شناسی ما را گردی است به روز راه دور آمده‌ایم

اصلاح شعر

اصلاح شعر بیشتر جنبه ذوقی دارد و از شیوه‌های رایج این عصر بوده است. شاعران
 معاصر آزاد شعر خود را برای اصلاح نزد او می‌فرستادند و او به اصلاح می‌پرداخت.
 آزاد در خزانه عامره در ضمن اظهار نظر درباره اشعار شعرای دیگر، اصلاحات جزوی یا
 کلی نیز در آنها بعمل آورده است مثلاً:

- ۱- خزانه عامره، ۲۲۶
- ۲- همان کتاب، ۲۱۵
- ۳- همان کتاب، ۳۴
- ۴- همان کتاب، ۲۲۵

□ دربارهٔ این بیت بیدل عظیم آبادی:

گر نه‌ای از اهل صدق دامن پاکان مگیر آینه و روی زشت کافر و روز جزاست
آزاد می‌گوید که «در مصراع ثانی این بیت بغیر مدعا به اسلوب بدیعی واقع شده،
مصراع اول چنین اولی است:

(۱) «خوردن ناقابلان بر دل روشن خطاست».

□ دربارهٔ بیت بیدل:

تا گهر باشد چرا دریا کشد ننگ حباب حیف باشد جز دل عاشق به دست یار گل
آزاد گفته است که «مصراع ثانی این بیت فقیر (آزاد) را خوش آمد، مصراع اولی
موافق طبعم چنین اولی است:

(۲) «شوخ ناانصاف من می‌چیند از گلزار گل».

□ آزاد دربارهٔ مصراع دوم بیت خواجه حافظ:

حضور می‌گرهمی خواهی ازو غائب مشو حافظ متی ما تلق من تهوی دع الدنیا و اعملها
نوشته است که «دع الدنیا» جواب شرط است و در جواب شرط وقتی که جمله
انشائی باشد وفا واجب است برای رعایت وزن «دع الدنیا» نمی‌توان خواند، اصلاح
برین نهج می‌تواند شد:

«دع الدنیا متی ما تلق من تهوی و اعملها»

(۳) حالا جواب بر شرط مقدم شد و جواب مقدم «فا» نمی‌خواهد».

□ دربارهٔ بیت خواجه کرمانی:

خطی که مردم چشمم نوشته است چو آب محقق است که او ابن مقلهٔ ثانی است
آزاد نوشته است که «نزد فقیر (آزاد) مصراع اول چنین اولی است:

(۴) «سرشک من که به لوح زمین نوشت خطوط».

□ در ترجمهٔ سلمان ساوجی در بیتی از سلمان:

چه طپی‌ای تن افتاده چو ماهی بر خشک جان سپرور که به جو آب روان باز آمد

۱- خزانهٔ عامره، ۱۵۶

۲- خزانهٔ عامره، ۱۶۲

۳- همان کتاب، ۱۸۲

۴- همان کتاب، ۲۱۶

آزاد اصلاح نموده و گفته است که مصراع اول چنین بهتر بود:
 «چه طپی ای دل وامانده چو ماهی بر در»^(۱)

□ مصراع اول بیت سنجر کاشی:

به خسرو گو که شیرین دید ز اصطرلاب آینه که فتح بیستون از بازوی فرهاد می آید
 را بدینگونه اصلاح کرده است:

«به خسرو گو که شیرین دیده است از شانه گیسو»

و نوشته است که «اصطرلاب موضوع برای شناختن حوادث کنونی نیست، اینجا چیزی باید که موضوع برای این کار باشد مثل علم تنجیم و علم رَمَل و علم شانه...»^(۲)
 □ آزاد دربارهٔ بیت صائب:

غیر حق را می دهی ره در حریم دل چرا می کشی بر صفحه هستی خط باطل چرا
 گفته است که هر دو مصراع خوب است، ولی استعارهٔ مصراع اول با استعارهٔ مصراع
 ثانی مناسبت ندارد و طریق مناسبت این است که برای مصراع اول، مصراع ثانی چنین
 گفته شود

«می کنی بیگانه را مهمان این منزل چرا»

و برای مصراع ثانی پیش مصراع چنین رسانده شود:

«می کنی طول امل را نقش لوح دل چرا»^(۳)

سپس غزل خود را در همین قافیه و ردیف آورده است که مطلعش این است:

در صف پروانه بال افشان نه ای دل چرا سر نمی بازی به نوک خنجر قاتل چرا
 □ بار دیگر بیت صائب را نقل کرده است:

پا از گلیم خویش نباید دراز کرد تیغ ستم بین چه به زلف ایاز کرد

و گفته است که مصراع دوم چنین بهتر بود:

«تیغ سزا بین چه به زلف ایاز کرد»

چون «هرگاه زلف بی اعتدالی کرد تیغی که آنرا برید بسزا رسانید نه ستم کرد»^(۴)

۱- همان کتاب، ۲۵۵

۲- خزانه عامره، ۲۶۱

۳- خزانه عامره، ۲۹۰

۴- همان کتاب، ۳۱۸

□ در ترجمه عرفی شیرازی بر مطلع مثنوی عرفی:

بسم الله الرحمن الرحيم
موج نخست است ز بحر قدیم
اظهار نظر کرده و گفته است که بجای لفظ «موج» لفظ «مد» مناسب تر است. (۱)

□ درباره بیت عاقل شاهجهان پوری:

هر کرا زین سبحة پیرایان تماشا کرده ایم
چون سلیمانی دلی در حلقه زنار است
نوشته است که «پیش فقیر (آزاد) بجای» «سبحة پیرایان» «سبحة گردانان» اولی
است. (۲)

پاسخ اعتراضات و ایرادات بر اشعار دیگران

آزاد در خزانه عامره نه فقط شرح حال و انتخاب اشعار شعرا را آورده، بلکه در برخی مواقع به اشکالات و ایراداتی که دیگران بر اشعار صاحبان ترجمه وارد نموده اند، پاسخ داده و می توان گفت که از آنان دفاع کرده است. از آن جمله اعتراض خان آرزو بر شعر حیرتی تونی است:

همچو پروانه به شمعی سر و کار است مرا
که اگر پیش روم بال و پر می سوزد
خان آرزو گفته است که «هر دو مصراع جدا است و ترکیب آن با مصراع اول معنی
علیحده دارد» سپس مصراع اول را با تصرفی اینگونه نقل نموده است
«می روم پیش اگر بال و پر می سوزد»

و گفته است که «لیکن بر تقدیر مصراع صاحب شعر همان معنی این بیت شیخ
سعدی علیه الرحمه است:

اگر یک سر موی بر تر پریم
فروغ تجلی بسوزد پریم
مع هذا هر شمع بال و پر پروانه خود را می سوزد خصوصیت به شمع او ندارد». آزاد می گوید:

«مصراع اصلاحی دو شق دارد. یکی این که حرف شرط متعلق به
جمله پیشین شود. دوم اینکه حرف شرط متعلق به جمله پسین شود،

۱- همان کتاب، ۳۱۹

۲- همان کتاب، ۳۴۹

اختلاف معنی در هر دو شق ظاهر. مراد خان آرزو شق ثانی است که گفته پیش فقیر (آرزو) مستفاد هر دو مصراع جدا است. وجه اصلاح مصلح در شق اول دفع همان اعتراض است که سوختن بال و پر مخصوص به شمع معین نمی تواند شد و این اعتراض ناشی از کاف صفتی است که در آغاز مصراع ثانی واقع شده، مصلح کاف صفتی را بر آورده و اعتراض را مندفع ساخت و بر ناظر ظاهر است که در بیت حیرتی تونی تشبیه واقع شده و در بیت شیخ سعدی (نیز) تشبیه است»^(۱).

□ سراج الدین علیخان آرزو بر بعضی اشعار شیخ علی حزین ایراد گرفته و رساله‌ای به نام «تنبیه الغافلین» ترتیب داده است. آزاد بعضی اعتراضات آرزو را در این تذکره پاسخ گفته است. ۲. «حاکم لاهوری دیوان خود را نزد خان آرزو فرستاد و خواهش نموده که^(۱) از حسن و قبح آن آگاه سازد. خان آرزو هر چه به خاطرش رسید در حواشی دیوان حاکم لاهوری یادداشت کرد و چون وارسته سیالکوتی اعتراضات خان آرزو را دید، در جواب آن رساله‌ای به نام «جواب شافی» نوشت. آزاد در خزانه عامره بعضی از اعتراضات خان آرزو و جواب وارسته را درج نموده است و برخی از اعتراضات خان آرزو را خود جواب داده است.»^(۲)

□ خان آرزو بر این شعر سرخوش مؤلف تذکره کلمات الشعرا:

ازین بی رحم صیادان رهایی کی بود ما را که آتش می زنند از بهر یک نخجیر صحرا را
اعتراض وارد کرده و آزاد آن را جواب داده و بیت سرخوش را درست پنداشته است.^(۳)

□ همچنین او اعتراض ملّا محمد سعید اعجاز اکبر آبادی بر بیتی از ناصر علی سر هندی را جواب داده است.^(۴)

نقد و نظر و شرح

مهم ترین و پرارزش ترین بخش خزانه عامره بخشی است که آزاد راجع به اشعار

۱- خزانه عامره، ۱۸۵

۲- همان کتاب، ۲۰۲-۲۰۳

۳- همان کتاب، ۳۶۲

۴- همان کتاب، ۲۹

شعرا نظر انتقادی ارائه نموده است. در بعضی مواقع به شرح بیت یا ایات یا کلمات پرداخته و شواهد شعری از خود یا از دیگران آورده است.

□ آزاد در شعر شیدا استعمال کلمه «بابل» را مورد نقد قرار داده است. بیت شیدا این

است:

من به حسرت حرف آن خال و زنخدان سر کنم ساحری چون حرف هاروت و چه بائبل کند
شیدا کلمه «بابل» را به ضم به کار برده است. آزاد می‌گوید که «در فرهنگ برهان قاطع این کلمه بر وزن قابل آمده و در قرآن کریم نیز به کسر است. عرفی شیرازی بابل را به کسر در اشعار خود مکرر آورده و بیتی از او اینست:

دل ما را به نسون جادو بابل نبرد هر که از بهر وفا جان ندهد دل نبرد
ولی شیخ سعدی و ظهوری ترشیزی به ضم آورده‌اند»^(۱)

□ در ترجمه خاقانی، آزاد این بیت خاقانی را شرح نموده است:

منم آن مرغ کاذر افروزد خویشان را در آذر اندازد

و گفته است که منظور از مرغ در این بیت «ققنوس» است. سپس درباره ققنوس، سمندر و عنقا سخن رانده و نکته جالبی ارائه نموده است، می‌گوید:

«ققنس هندی همین سَتی^(۲) است یعنی زن هندو که بعد (از) مرگ شوهر،

خود را به لباس مکلف زیور آراید و مُرده شوهر را در کنار گرفته، در

هیزمی که برای سوختن جمع کند نشیند و آتش به دست خود گرفته در

هیزم زند و خود را (و) مُرده شوهر را سوخته خاکستر شود»

و این نتیجه می‌گیرد که «در ققنس همت و جرأت سَتی نیست»^(۳)

□ آزاد درباره این بیت خاقانی:

۱- همان کتاب، ۲۸۱

۲- این موضوع در شعر و ادب فارسی سرایت کرده و بسیاری از شاعران، سَتی شدن زن هندو را ستوده‌اند بطور مثال، امیر خسرو گوید:

خسرو در عشق‌بازی کم زهندو زن مباحش کز برای مُرده سوزد زنده جان خویش را
نوعی خوبشانی (م ۱۰۱۹ هـ) شاعر زمان اکبر شاه، در توصیف زن هندو و سَتی شدن وی را در مثنوی «سوز و گداز» با نهایت تأثیر بیان داشته است. رک به: مثنوی سوز و گداز از نوعی خوبشانی (به کوشش امیر حسن عابدی، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۸)

۳- خزانه عامره، ۲۰۸

گر مرا دشمن شدند این قوم معذورند از آنک من سهیلم کآمدم بر موت اولاد الزنا
گفته است که اصل مضمون از شاعر عرب متنبی است که گفته است:

و تُنِکِرُ مَوْتَهُمْ وَاَنَا سَهِيلٌ
طَلَعْتُ بِمَوْتِ أَوْلَادِ الزَّانِئِ

و به شرح این بیت پرداخته است. (۱)

□ بیت زیر از ظهیر فارابی:

مرا که در شب افلاس گم شده است شتر به ماهتاب قبولت سزد که یابم باز
را شرح کرده و گفته است که تلمیح است به قصه اعرابی که در شب تاریک شتر را گم
کرد. (۲)

□ در ترجمه ظهیر فارابی مقایسه بین قصاید انوری و ظهیر نموده و نوشته است که
«دولت‌شاه گوید که اکابر و افاضل متفق که سخن ظهیر نازکتر و باطراوت‌تر از سخن انوری
است» و مجدالدین همگر در حق انوری حکم صادر کرده که «سخن انوری افضل است».
و مصراعی از میرزا عبدالقادر بیدل عظیم آبادی درباره انوری آورده است:

«بر معنیش بشاش و بر الفاظ او بری»

سپس نظر خود را ارائه می‌کند و می‌گوید که «برای روشن ساختن استعداد شاعر باید
به دیوان وی رجوع کرد و از اشعار ظهیر و انوری به وضوح معلوم می‌شود که صفایی و
نزاکتی که در کلام ظهیر موجود است در انوری نیست، ولی معلوم نیست که بیدل چرا
درباره انوری قطعه استهزائیه سروده است، در حالی که اخلاق او این نیست و در کلام
وی این چنین حرفهای ناسزا دیده نمی‌شود، شاید قافیه انوری موجب این باشد». (۳)

□ آزاد در جای جای واژه‌های مختلف از قبیل ابوی (در ترجمه شوکت بخاری)،
بسمل و صیقل و سمر (در ترجمه مایلی)، تنگه (در ترجمه خواجه حسین هروی)، تودی
(در ترجمه ماهر)، های مختفی (در ترجمه عرفی)، قالین (در ترجمه شاه آفرین) و کلمه
قواره در بیت خاقانی و تشبیب «ماه نو» در قصیده خاقانی، انوری، ظهیر فارابی، امیر
خسرو دهلوی، قاضی شمس الدین طبسی، بدرچاچ، سلمان ساوجی، مولانا نظام
استرآبادی، محمد سلیم طهرانی و در اشعار خود بطور مثال ارائه کرده و واژه‌های فوق

۱- همان کتاب، ۲۰۹

۲-۲- همان کتاب، ۳۰۴

را شرح و تفسیر نموده است.

□ دربارهٔ مخرج عین اشتباهات شعرای هندی را یادآور شده است و نوشته است که «گاهی پای مردم ولایت هم در گِلآبه (آب و گل) این عین می لغزد، خواجه باقر عزت شیرازی گوید:

مرا پسند خردمندان به حال خود نمی آرد به این افسانه‌ها مجنون عشق عاقل نمی‌گردد
□ عزت نیز عین عاقل را وصل کرده است.^(۱) در ترجمهٔ فیض ابهری به^(۲) ذکر محاصرهٔ اصفهان پرداخته است که از لحاظ تاریخ حایز اهمیت است.
آزاد در ترجمهٔ حیدری تبریزی^(۳) به نقل از هفت اقلیم این رباعی وی را درج نموده است:

در کشور هند شادی و غم معلوم آنجا دل شاد و جان خرم معلوم
جایی که به یک رویه آدم نخرند آدم معلوم و قدر آدم معلوم
و نوشته است که اگر چه امین احمد رازی نیز ایرانی است، ولی او بر این رباعی حیدری اظهار تعجب کرده است و این بیت خود را نقل کرده است:

در کاکل بتان دل بد خو فغان کند همچون مغل شکایت هندوستان کند
و بدینگونه اسخ داده است:

«مذمت هند کردن تخصیص حیدری نیست، بلکه اهل ولایت ایران و توران قاطباً با آنکه به هند آمده از حالت گدایی به مرتبهٔ امیری می‌رسند و از نکبت قلندری برآمده به دولت سکندری فائز می‌شوند، پاس حقوق را اصلاً به خاطر نمی‌گذارند و زبان خود را که عمرها نمک از خوان الوان هند خورده، به انواع مذمت می‌آیند.»^(۴)

نسخه‌های دواوین شعرا

آزاد در خزانهٔ عامره دربارهٔ سه چهار نسخهٔ خطی از دیوانهای شعرا که در وقت

- ۱- خزانهٔ عامره، ۳۴۹
- ۲- همان کتاب، ۳۷۰
- ۳- همان کتاب، ۱۸۶
- ۴- همان کتاب، ۱۸۸

تألیف این کتاب دیده به تفصیل سخن گفته است که از لحاظ نسخه شناسی اهمیت بسزایی دارد، و نشان می‌دهد که شخص آزاد نیز به اعتبار نسخه‌ها و نسخه شناسی توجه خاصی داشته است.

□ در ترجمه انوری درباره یک مجموعه خطی چنین اظهار نموده است.

«در وقت آرایش این نامه (خزانه عامره) مجموعه به خط نسخ نوشته ولایت ایران، مشتمل بر شش دیوان به نظر در آمد به این تفصیل: دیوان ابوالفرج رونی، دیوان انوری، دیوان قاضی شمس الدین طبسی، دیوان ظهیر فاریابی، دیوان شیخ عبدالعزیز لسانی (به عربی) و دیوان ناصر خسرو از آنجمله دیوان انوری و ابوالفرج رونی یک قلم است، کاتب نام خود را در آخر نسخه ابوبکر بن عثمان بن علی نوشته و تاریخ ختم کتابت هر دو دیوان ۶۷۶ ه. ق به قلم آورده است و تا امسال (یعنی ۱۱۷۶ ه. ق) عمر این نسخه پانصد سال کامل شد و باقی هر چهار دیوان نیز رقم زده همان زمانه است.»^(۱)

□ درباره نسخه دیوان راقم مشهدی می‌نویسد:

«خان آرزو در تذکره خود نوشته است که مدتی پیش از این یک دیوان راقم در هندوستان بود پیش نواب سیف خان مرحوم بیست و پنج سال پیش ازین میر محمد افضل ثابت عاریتاً از او گرفت از خانه‌اش کسی دزدیده برد، دیگر هیچ دیوانی به نظر نیامد.»

پس از آن آزاد می‌گوید: «در مجلس نواب نظام الدوله ناصر جنگ شهید دیوان راقم دیده بود و می‌خواست که از دیوانش انتخاب کند که ناگاه نواب مزبور کشته شد، ولی باز می‌گوید که در این اثنا دیوان ضخیمی از راقم به دست آمد، بیشتر غزلیات است. چند قصیده و قطعه و رباعی هم دارد. در عنوان این نسخه دو دیباچه است یکی از خود میرزا اسعد الدین محمد (راقم) که در کمال متانت و رزانت به قلم آورده، دوم از محمد صادق مشهدی که او هم خوب نوشته.»^(۲)

۱- خزانه عامره، ۸

۲- همان کتاب، ۲۳۸

□ همچنین در مورد یک نسخه خطی دیوان سلمان ساوجی می‌گوید: در وقت تألیف تذکره خزانه عامره یک کتابفروشی نسخه‌ای از دیوان سلمان ساوجی که به خط ولایت ایران بود پیش او برای فروش آورد و آزاد این نسخه را خریداری کرد. کاتب آن نسخه ناصر بن بزرجمهر نام داشت و تاریخ اتمام نسخه «محرم سنه احدی و تسعین و سبع مائة» بود و ۳۸۶ سال قدمت داشت و کمتر از سیزده سال پس از وفات سلمان ساوجی کتابت شده بود. کاتب در آخر نسخه قطعه تاریخ وفات او را هم نوشته است. البته اسم شاعر ندارد، اما از نسخه معلوم می‌شود که شاعر این قطعه معاصر سلمان بود. نسخه مرتب نیست و دارای نمونه‌های مختلف شعر است. در حاشیه نسخه ماده تاریخ «فی ثانی عشر صفر سنه ثمان و سبعین و سبع مائة» درج است، از این معلوم می‌شود که سال وفات سلمان که دولتشاه،... و ناظم تبریزی... نوشته است، خلاف تحقیق است.^(۱)

رفع اشتباهات خود

آزاد در این تذکره برخی اشتباهات خود را که در تذکره‌های سرو آزاد و ید بیضا راه یافته بود نیز رفع نموده است.

□ بیتی از زلالی خوانساری را به نقل از هفت اقلیم که آنجا به نام قطران تبریزی ثبت است، آزاد نیز در ید بیضا به نام قطران آورده، ولی بعداً متوجه این اشتباه شده و در خزانه عامره آن را رفع نموده است.^(۲)

□ در سرو آزاد^(۳) این مطلع هنرور خان عاقل شاهجهان آبادی را:

بسکه می‌دارد حیا در پرده محبوب مرا دیده بیگانه داند مهر مکتوب مرا

به نام دلاور خان نصرت نوشته است، ولی وقتی که دیوان هنرور خان به خط او دیده، به اشتباه خود پی برده و در خزانه عامره صریحاً به اشتباه خود اعتراف نموده است.^(۴)

□ همچنین این بیت مسیح رکناکاشی را:

در بزم عاشقان چو برآرم زسینه آه چون میز می که دود کند دورم افکنند

۱- خزانه عامره، ۲۵۴

۲- همان کتاب، ۲۴۸

۳- سرو آزاد، ۱۹۷

۴- خزانه عامره، ۳۴۷

به نام سعدالله متخلص به مسیحای ثانی در ید بیضا ضبط نموده، اما چون دیوان مسیحای کاشی را ملاحظه کرد متوجه شد که بیت از مسیح کاشی است. در این باره می نویسد:

«این بیت را تذکره نویسان به نام سعدالله متخلص به مسیحای ثانی نوشته اند، چنانچه فقیر (آزاد) از آن جاها در «ید بیضا» نقل کرده، الحال در دیوان مسیحای کاشی با سایر غزل به نظر در آمد»^(۱)

آزاد در سرو آزاد سلیم طهرانی را بعنوان نخستین شاعر معرفی نموده است که در مقطع تضمین گفته است، اما در خزانه عامره می گوید که «سلیم اول نیست، بلکه پیش از او هم موزونان این طریق (را) پیموده اند، چنانچه هلالی استر آبادی همان مصراع را تضمین می کند و قبل از هلالی کمال خجندی بر مصراع امیر خسرو دهلوی در مقطع غزل تضمین کرده است.»^(۲)

یکی از ویژگیهای خزانه عامره این است که مؤلف در ثبت دقیق سال وفات شعرا بسیار اهتمام ورزیده است. آزاد در این تذکره سال وفات حدود ۶۳ شاعر را آورده است و در بعضی موارد محل وفات و مدفن آنان را ذکر نموده است، و اگر در تاریخ وفات و تولد شاعر اظهارات مختلف به نظر رسیده، آنها را نیز با مآخذ ذکر کرده است مثلاً درباره سال وفات خافانی شروانی.^(۳)

همچنین در بعضی موارد ماده تاریخ وفات را از خود یا دیگران نقل نموده است. تاریخ گویی یکی از برجسته ترین خصوصیات شعری آزاد بلگرامی می باشد. آزاد در تاریخ گویی بسیار مهارت داشت. در این تذکره ماده تاریخ وفات شعرای زیر را از خود آورده است.

۴- میرزا عبدالقادر بیدل عظیم آبادی

۵- موسوی خان جرات

۶- محمد افضل ثابت الله آبادی

۱- سراج الدین علیخان آرزو اکبر آبادی

۲- میر عبدالجلیل بلگرامی

۳- میرزا جان رسا

۱- خزانه عامره، ۴۱۴

۲- همان کتاب، ۲۵۷

۳- همان کتاب، ۲۰۴

- ۷- شیخ محمد علی حزین
 ۸- صائب تبریزی
 ۹- سید محمد شاعر بلگرامی
 ۱۰- متین اصفهانی
 ۱۱- شاه محمود اورنگ آبادی
 ۱۲- معزالدین
 ۱۳- نواب آصف جاه
 ۱۴- نظام الدوله
 ۱۵- سید غلام حسن سالک

تسامحات و اشتباهات

استاد گلچین معانی نوشته است که «خزانه عامره از نظر دقت و صحت تراجم (جز در یکی دو مورد) و ذکر حوادث تاریخی زمان و پاره‌ای نظرات انتقادی مؤلف از تذکره‌های خوب محسوبست، ولی زیاده‌گویی‌هایی هم دارد که خارج از وظیفه تذکره نویسی است»^(۱)

در آن یکی دو مورد که استاد گلچین معانی اشاره فرموده است یکی این است که آزاد نسبت به تکمله تغلق نامه امیر خسرو دهلوی را به حیاتی کاشی نسبت داده است و می‌نویسد که «خان آرزو را در حیاتی گیلانی و حیاتی کاشی غلطی واقع شده، از مطالعه مجمع النفایس تألیف او واضح می‌شود»^(۲) در حالی که اشتباه از خود آزاد است همچنان که استاد گلچین معانی در تذکره میخانه نوشته است:

«بنده نگارنده دیوان حیاتی گیلانی نسخه خطی کتابخانه ملک شماره ۵۵۶ را دیدم و معلوم شد که اشتباه از مؤلف خزانه عامره است و اتمام تغلق نامه از حیاتی گیلانی بوده، آنهم نه به صورتی که آزاد نوشته، بلکه شاه تنها از وی خواسته است تا آنرا تمام کند، چنانکه حیاتی خود می‌گوید و خوشبختانه او را دو ساقی نامه هست، یکی در کتاب سلیمان و بلقیس و دیگر در همین تغلق نامه»^(۳)

آزاد در ترجمه دانش مهدی نوشته است که پدرش ابوتراب در ۱۰۶۰ ه. ق در حیدرآباد وفات یافته و در گورستان دایره میر محمد مؤمن استرآبادی دفن شد و این

۱- احمد گلچین معانی: تاریخ تذکره‌های فارسی ۵۱۳/۱

۲- خزانه عامره، ۱۹۲

۳- قزوینی: میخانه، ۸۱۰ به تصحیح احمد گلچین معانی:

رباعی بر سنگ قبر او موجود است که می‌گویند در آخر وقت بر زبان او جاری شده بود:

فطرت به تو روزگار نیرنگی کرد
آن سینه که عالمی درو می‌گنجد
ننواخت به مهر و خراج آهنگی کرد
اکنون ز تردد نفس تنگی کرد^(۱)

همین رباعی با تغییراتی معمولی در مآثر الامرا جلد دوم و در شعر العجم مولانا شبلی نعمانی^(۲) به نام فیضی (م ۱۰۰۴ ه.ق) آمده است، اما آزاد دربارهٔ انتساب این رباعی به فیضی یا ابوتراب سخن نگفته است. رباعی فیضی این است:

دیدم که فلک چه زهره نیرنگی کرد
آن سینه که عالمی درو می‌گنجید
مرغ دلم از قفس شب آهنگی کرد
تا نیم دمی برآورم تنگی کرد^(۳)

آزاد در تذکرهٔ خزانهٔ عامره بسیاری از وقایع تاریخی که خود شاهد آن بوده است به تفصیل ذکر کرده است. در ضمن بیان تاریخ و طبیعت قوم مرهته، تاخت و تاز شیوا فرماندهٔ آن قوم، سرگذشت گجرات و بنگاله، ذکر امیرالامرا فیروز جنگ، عماد الممالک، مظفر جنگ، امیر الممالک، نواب آصف جاه ثانی، برهان الملک، وزیر الممالک ابوالمنصور خان صفدر جنگ، وزیر الملک شجاع الدوله، احمد شاه درانی و ذکر گرفتن شاهجهان آباد را بسیار مفصل به قلم آورده است.

در بیان تاریخ قوم مرهته آزاد جزئیات زندگی آنان را مثل طرز غذا خوردن، بیماری و معالجهٔ آن، اخلاق و غیره با نهایت و روانی ذکر کرده است و باید گفت که آزاد هر چه دربارهٔ قوم مرهته نوشته است، اطلاعاتی دست اول منحسوب می‌شود و مورخین و محققین که دربارهٔ تاریخ این طایفه به تحقیق پرداخته‌اند از خزانهٔ عامره بعنوان مأخذ استفاده نکرده‌اند و شاید علت آن ندانستن زبان فارسی باشد. اما مستشرقین به اهمیت این کتاب پی برده و بخشهایی از آن را به زبان انگلیسی ترجمه نموده‌اند که تفصیل آن در سطور بعدی خواهد آمد. وقایعی که پس از تألیف خزانهٔ عامره رخ داده است در صفحات ۶۸، ۹۷، و ۱۱۲ ثبت شده است.

کوتاه سخن آنکه تذکرهٔ خزانهٔ عامره یکی از تذکره‌های بسیار معتبر فارسی می‌باشد، و به گفتهٔ مؤلف قابل اعتماد است. در انتخاب اشعار ذوق فوق العاده‌ای نشان داده است

۱- خزانهٔ عامره، ۲۱۹

۲- صمصام الدوله شاهنواز خان: مآثر الامراء ۵۸۸/۲ و شبلی نعمانی: شعر العجم ۳۸/۳

۳- لازم به ذکر است که آزاد این رباعی را در سرو آزاد، ۸۷-۸۸ نیز همین طور درج کرده است.

در وقت ثبت اشعار شعرا در همان ردیف و قافیه شعرهای بسیاری از خود و دیگران آورده است. زبان و بیان آزاد گاهی مرصع و مسجع است و گاهی ساده و روان مخصوصاً وقتی که رویدادهای تاریخی را بیان می کند زبان او سلیس و روان است.

چاپ خزانه عامره

خزانه عامره در کانپور در سال ۱۸۷۱ میلادی در مطبع منشی نولکشور در ۴۶۲ صفحه به چاپ رسیده است و همین نسخه چاپی مورد استفاده نگارنده بوده است. چاپ دیگری نیز در همان مطبع در سال ۱۹۰۰ میلادی در کانپور در ۴۶۲ صفحه صورت گرفته است.^(۱) گزیده هایی از این کتاب گاه با متن فارسی و گاه بدون متن فارسی، به زبان انگلیسی چندین بار ترجمه و چاپ شده است ازینقرار:

1- EXtracts From the Khazanah - e - Aamerah.

A short Account of Naser Jung (ذیل)

A short Account of Muzaffar Jung: Translated by William Chambers کلکته,
The Asiatick Miscellany

با متن فارسی در ۱۷۸۵ م ص ۴۹۱ - ۵۱۱

2- History of Asof Jah

shewing by what means he acquired the territory in the Dekhan , Which is now in the possession of his son Nizamul Moolk , . Extracted from a biographical work, written in the persian Language and Translated by Henry Vansittart.

بدون متن فارسی، در جلد اول کلکته ۱۷۸۵ م ص ۳۱-۳۲۷

The Asiatick Miscellany

3- The history of Ahmad shah , king of the Abdallies , Who are also called Duranees , from a custom of wearing a pearl in one of their ears:

1-Edward Edwards: A Catalogue of the persian Printed Books in British Museum.
Oxford University Press. 1922. P 223

Extracted from the same Persian book which furnished the history of Asof Jah, and Transtated by Henry Vanittart.

The Asiatick Miscellany

بدون متن فارسی - جلد اول

کلکته ۱۷۸۵ م ص ۴۳-۳۴۲

4- A short history of the origin and progress of The [یا متن فارسی]

Maratha state. Extracted from the Khazanah - e - Aamerah and Transtated by William Chambers.

Asiatick Miscellany

در جلد دوم، کلکته ۱۷۸۶ م، ص ۸۶-۱۲۲

مادهوراو اقتباس طولانی خزانه عامره را که درباره ارتباط نظام و مرهتا است، به انگلیسی ترجمه کرده و در ژورنال آف اندین هستری، اوت ۱۹۶۰ م چاپ کرده است.

تحقیقات پیرامون این کتاب

خانم سعیده خاتون برای دریافت درجه دکتری خود در زبان و ادبیات فارسی در دانشگاه اسلامی علیگر (هند) موضوع «ترتیب و تنقیح تذکره خزانه عامره» را انتخاب نموده است.^(۱)

دکتر سیده بلقیس فاطمه حسینی استاد فارسی در دانشگاه دهلی مقاله‌ای بعنوان «روش تحقیق و انتقاد مؤلف خزانه عامره» در سمینار ملی برگزار شده در دانشگاه اسلامی علیگر در سپتامبر ۱۹۹۵ م ارائه داده بودند که من نیز در آن سمینار حضور داشتم.

نسخه‌های خطی تذکره عامره^(۲)

با مطالعه و بررسی فهرستهای کتابخانه‌های مختلف مستفاد می‌شود که نسخه‌های زیادی از این تذکره در کتابخانه‌های مختلف دنیا وجود دارد که برای خوانندگان فهرستی از آن تهیه کرده‌ایم.

● هند، آود، کتابخانه موتی محل ش ۲۵، ۲۲۴ ص، تعداد شاعران ۱۰۶ نفر آمده

۱- پاسداران زبان و ادبیات فارسی در هند ۲/۲۵، تهیه شده در مرکز تحقیقات فارسی هند، دهلی نو در ۱۳۰۶ ه.ق.

۲- برای نسخه‌های خطی رکن به: فهرست مشترک ۱۲/۲۰۹۰

است.

- لیندسیانہ [سہ نسخہ] ص ۱۴۴ ش ۳۱۹ [۱۱۷۶ھ]، ش ۹۲۵ [۱۱۹۶ھ] و شماره ۳۲۰ [حدود ۱۷۸۰م]
- موزہ سالار جنگ حیدرآباد (ہند) [پنج نسخہ]، نسخہ شماره ۵۶۰ در حیات آزاد استنساخ شدہ است. شماره‌های دیگر این کتاب: ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴ می‌باشد.
- لندن، دیوان ہند، شماره ۲۷۳۶، نستعلیق، ربیع‌الاول ۱۱۹۳ھ. ق، ۱۸۵ ورق
- با دلیان ۳۸۱ نستعلیق زیبا، ۲۲ رجب ۱۱۹۹ھ. ق، ۳۶۷ ورق. در این نسخہ فهرست شعرا نیز آمدہ است کہ تعداد آنان ۱۳۵ نفر است.
- ہند، حیدرآباد، کتابخانہ آصفیہ شماره ۲۷، سال کتابت ۱۸۷۱م.
- همانجا، شماره ۲۶، سال کتابت ۱۲۲۱ھ. ق.
- همانجا، شماره ۳۰، سال کتابت ۱۹۰۰م. (۱)
- پاکستان، کتابخانہ غوثیہ صادق آباد، رحیم یارخان، ۹۹، نستعلیق خوش، صادق علی، ۱۹ رجب ۱۲۳۴ھ. ق، ۶۷۸ ص.
- لندن موزہ بریتانیا شماره 1268 of شکستہ، رمضان ۱۲۳۸ھ. ق، ۲۵۶ ورق.
- ہند، علیگر، دانشگاه اسلامی ذخیرہ اسلام 699/60 نستعلیق، دیال سنگھ ۱۲۳۸ھ. ق، ۳۲۳ ورق.
- ایران، تہران، کتابخانہ مرکزی دانشگاه تہران، ۱۶ ۸۰ نستعلیق ۱۸ ع ۱۲۵۵/۲ھ. ق، با سرلوح، ص ۱ تا ۴ زرین، ۴۸۳ ورق.
- ہند، علیگر، دانشگاه اسلامی ذخیرہ سبحان‌اللہ ۹۲۰/۲۰ مکتوبہ اولاد احمد بلگرامی ۱۲۶۶ھ. ق، ۲۵۹ ورق [اساس نسخہ چاپی کانپور بر ہمین نسخہ بودہ است].
- ہند، حیدرآباد، موزہ سالار جنگ حیدرآباد شماره ۵۶۱ نستعلیق، محمد نظام الدین ۱۲۵۸ھ. ق، ۳۵۲ ورق، مہر «شاه غلام محمد چشتی العلوی ۱۲۷۴ھ. ق» ثبت است.
- ہند کلکتہ، انجمن آسیای بنگال، شماره $\frac{۵۹}{۱۲۱}$ ۲۲ صفر ۱۲۸۲ھ. ق، ۱۱۱-۳۴ ورق.

- لندن، دیوان هند شماره ۲۹۷۹، نستعلیق، محمد معروف بن محمد بلاقی ساکن اورنگ آباد، ۱۶ رجب ۱۱۸۲ ه.ق، ۳۵۱ ورق.
- پاریس ۱۱۵۷، نستعلیق سده هیجدهم میلادی.
- پاریس ۱۱۵۸، نستعلیق، «نسخه تواریخ خزانه عامره از آصف جاه تا خان آرزو»، سده هیجدهم میلادی.
- لندن موزه بریتانیا، شماره Or 232 نستعلیق، سده ۱۸ میلادی، ۱۰۴ ورق.
- هند، پتنا، بانکی پود کتابخانه خدابخش، ش ۷۰۰ نستعلیق سده ۱۹ میلادی ۳۴۸+۵ ورق.
- لندن، موزه بریتانیا شماره، Add.26/261 شکسته آمیز، اوایل قرن ۱۹، ۹۰ ورق. این نسخه از ذکر آصف جاه آغاز می شود و به ذکر مؤلف به پایان می رسد و دارای این یادداشت می باشد.
- "To William Erskinc esq. from Brigadier General Malcom, Bobmay 15th Nov. 1811"
- هند، پتنا، بانکی پور، کتابخانه خدابخش ش ۱۷۸۸ نستعلیق و تعلیق، قرن ۱۹، ۳۲۷+۴ ورق.
- لندن، ذخیره براون ۲۳II (شرح حال آصف جاه) Add 821.
- لندن، موزه بریتانیا، شماره Add 26/262 شکسته آمیز، ۲۷ ورق (دارای شرح حال آصف جاه و فرزندان).
- لندن، دیوان هند، شماره ۱۱۴۰ شکسته، ۳۱۷ ورق.
- لندن، دیوان هند، شماره ۱۸۲۴ نستعلیق خوش، ۲۶۷ ورق.
- لندن، دیوان هند، شماره ۲۹۵۳ نستعلیق با چند خط، ۴۰۴ ورق.
- لندن، دیوان هند، شماره ۲۹۵۴ نستعلیق، ۳۷۶ ورق.
- هند، کلکته، انجمن آسیایی بنگال $\frac{232}{D151}$ ۴۴۳ ورق.
- هند، حیدرآباد، کتابخانه ستی کالج حیدرآباد، ص ۱۳۳، ۵۵۲ و ۵۳۱.
- پاکستان، پیشاور، مکتبه دارالعلوم الاسلامیه ج ۱، ص ۲۸۸.
- هند، پتنا، بانکی پور، کتابخانه خدابخش ش ۶۵۸ «تذکره صوبه داران آوڈ و

- ہند، حیدرآباد، کتابخانہ ستی کالج حیدرآباد، ص ۱۳۳، ۵۵۲ و ۵۳۱.
- پاکستان، پیشاور، مکتبہ دارالعلوم الاسلامیہ ج ۱، ص ۲۸۸.
- ہند، پتنا، بانکی پور، کتابخانہ خدابخش ش ۶۵۸ «تذکرہ صوبہ داران اودھ و حیدرآباد» بخشی از خزانه عامرہ، دارای شرح حال آصف جاہ و اولاد و امجاد او و ذکر امرای نامدار معاصر نستعلیق ۱۲۰۳ ھ.ق، ۱۳۴ ورق.
- ہند، رام پور، کتابخانہ رضا، شماره ۲۴۱۳.

تذکره‌های صوفیان

– مآثر الکرام تاریخ بلکرام

– شجره طیبه

– روضة الاولیا

مآثر الکرام تاریخ بلگرام

یکی از معروفترین و مهمترین تألیفات آزاد بلگرامی «مآثر الکرام تاریخ بلگرام» است. مآثر الکرام تذکرهٔ علما و فضلائی هند بویژه منطقهٔ بلگرام است و در شبه قارهٔ هند و پاکستان اولین کتابی جامع و مبسوط در موضوع خود می‌باشد که تذکره‌نویسان بعدی آن را راهنما و راهگشای کارهای خود قرار داده و تذکره‌های علما و فضلائی مناطق مختلف هندوستان را به تتبع آن در رشتهٔ تحریر درآورده‌اند. چنانچه نویسندگان و پژوهندگان بعدی به اتفاق آراء به این نتیجه رسیده‌اند که آزاد بلگرامی نخستین کسی است که در شبه قاره دربارهٔ علما و فضلائی هند و پاکستان تحقیقات خوبی انجام داده و کتابی جامع و مستقل نوشته است و خود آزاد بلگرامی از این واقعیت بی‌خبر نبوده، چنانچه در مقدمهٔ کتاب می‌نویسد:

«... آزاد بلگرامی را حب الوطن سلسله جنیان شد که تذکره‌ای در ذکر صاحب کمالان بلگرام... پردازم و پرتوی که از چراغان این انجمن در آئینه علم فقیری تجلی نموده، ساحت افروز قرطاس سازم... و پیش از من احدی آستین سعی به این درجه نشکسته و کمر خدمت بزرگان سلف و خلف به این جد و جهد نبسته، خونها خوردم تا گل به حقیقتی در دامن ورق ریختم... جز من از یاران کیست که این قدر همت در احیای اسم و رسم وطن صرف کرده؟»^(۱)

شبلی نعمانی می‌گوید:

«صدها نفر از علما و فضلائی هندوستان در پردهٔ گمنامی بودند و آزاد اولین کسی است که شرح احوال آنان را به قلم آورده و افتخار او

بجا است» (۱)

سال تالیف:

آزاد این کتاب را در ۱۱۵۰ هـ. ق شروع به نوشتن کرد و بخشی از آن را به رشته تحریر درآورده بود، اما به خاطر پیش آمدن سفر حج بیت‌الله، کار تألیف کتاب را به تعویق انداخت. او پس از مشرف شدن به حج بیت‌الله به دکن برگشت و همانجا طرح سکونت ریخت. سپس مسوده ناتمام را از بلگرام که زادگاه اوست، به اورنگ آباد (دکن) طلبیده و کار ناتمام را در ۱۱۶۶ هـ. ق به پایان رسانید و از کلمه «ختامه مسک» ماده تاریخ پایان کتاب یافته است:

ما اطمینان، تمامه مسک
تاریخ شنو «ختامه مسک»

این نامه خاص روح پرور
انجام بعون ایزدی یافت

(= ۱۱۶۶ هـ. ق)

تقسیم مطالب

مآثرالکرام دو فصل دارد. فصل اول در ذکر فقرا می‌باشد که تعداد آنان هشتاد تن است و فصل دوم مشتمل بر هفتاد و سه تن از علما و فضلا است. در این کتاب جمعاً ترجمه ۱۵۳ نفر از فقرا و علما و فضلا آمده است که در آن ۹۶ نفر از منطقه بلگرام و ۵۷ نفر از مناطق مختلف هندوستان و جاهای دیگر می‌باشند. فهرست اسامی هر دو فصل به ترتیب الفبایی از روی نسخه چاپ لاهور، در ۱۹۷۱ با ذکر صفحه کتاب بدین ترتیب است.

۱- شبلی نعمانی: مقالات شبلی ۱۱۸/۵ (اردو)

فصل اول

۱- آزاد بلگرامی، میر غلامعلی		۲۱- سید عمر بلگرامی	(ص ۶۹)
مؤلف کتاب	(ص ۱۴۲)	۲۲- سید عین الدین	(ص ۱۱۶)
۲- ابراہیم معروف بہ سید میان	(ص ۵۸)	۲۳- سید غلام مصطفیٰ	(ص ۱۲۶)
۳- باباشاہ سعید پلنگ پوش	(ص ۱۵۲)	۲۴- سید فرید الدین	(ص ۱۲۷)
۴- باباشاہ مسافر		۲۵- سید قادری بلگرامی	(ص ۱۲۸)
۵- بی بی خورد	(ص ۱۵۵)	۲۶- سید قاسم اسرار	(ص ۶۸)
۶- پیر عبداللہ بلگرامی	(ص ۱۴)	۲۷- سید کرم اللہ	(ص ۷۰)
۷- حافظ محمود قرآن خوان بلگرامی	(ص ۱۴)	۲۸- سید محب اللہ بلگرامی	(ص ۱۱۶)
۸- خواجہ عبداللہ معروف بہ		۲۹- سید محمد بلگرامی	(ص ۱۲۴)
خواجہ خورد	(ص ۹۲)	۳۰- سید محمد صفری بلگرامی	(ص ۱۱)
۹- خواجہ عبید اللہ مشہور بہ		۳۱- سید محمد طاہر بلگرامی	(ص ۲۴)
خواجہ کلان	(ص ۱۰)	۳۲- سید محمود اصغر	(ص ۵۱)
۱۰- خواجہ عماد الدین بلگرامی	(ص ۱۰)	۳۳- سید محمود اکبر	(ص ۱۹)
۱۱- سید آل محمد	(ص ۱۱۳)	۳۴- سید محمدی	(ص ۱۱۰)
۱۲- سید اجمل بلگرامی	(ص ۱۸)	۳۵- سید مربی	(ص ۹۴)
۱۳- سید بُدھا بلگرامی	(ص ۲۳)	۳۶- سید نجات اللہ معروف بہ شاہ میان	(ص ۱۱۳)
۱۴- سید برکت اللہ ملقب بہ		۳۷- سید نور اللہ	(ص ۱۰۸)
صاحب البرکات	(ص ۱۱۱)	۳۸- شاہ رحمت اللہ	(ص ۱۲۱)
۱۵- سید تاج الدین حجرہ نشین	(ص ۶۶)	۳۹- شاہ رکن الدین معروف بہ	
۱۶- سید درگاہی بلگرامی	(ص ۸۵)	شاہ اناولی	(ص ۶۶)
۱۷- سید دین محمد	(ص ۵۱)	۴۰- شاہ طبیب	(ص ۴۹)
۱۸- سید سعد اللہ	(ص ۹۸)	۴۱- شاہ عبدالرزاق	(ص ۱۴۱)
۱۹- سید شریف	(ص ۷۰)	۴۲- شاہ کلیم اللہ چشتی دہلوی	(ص ۴۱)
۲۰- سید عبدالغنی	(ص ۷۱)	۴۳- شیخ ادھن معروف بہ	

بلگرامی (ص ۶۳)	شیخ الاسلام بلگرامی (ص ۵۹)
۶۰- مولانا پایندہ اخصیتکی (ص ۱۵۱)	۴۴- شیخ حسین (ص ۵۹)
۶۱- مولانا میرخورد عزیزان بلخی (ص ۱۵۱)	۴۵- شیخ درویش عزیزان (ص ۱۵۱)
۶۲- موهن بہاری (ص ۴۱)	۴۶- شیخ صفی الدین عبدالصمد (ص ۳۲)
۶۳- میرسید احمد بن میرسید محمد	باباشاہ مسافر غجدوانی (ص ۱۵۵)
کالپوی (ص ۷۶)	۴۲- شاہ کلیم اللہ چشتی دہلوی (ص ۴۱)
۶۴- میر سید اسمعیل بلگرامی (ص ۱۴۰)	۴۳- شیخ ادھن معروف بہ
۶۵- میرسید حسین دہلی وال بلگرامی (ص ۵۲)	شیخ الاسلام بلگرامی (ص ۵۹)
۶۶- میر سید طیب (ص ۴۴)	۴۴- شیخ حسین (ص ۵۹)
۶۷- میرسید عبدالفتاح العسکری	۴۵- شیخ درویش عزیزان (ص ۱۵۱)
احمد آبادی (ص ۹۲)	۴۶- شیخ صفی الدین عبدالصمد (ص ۳۲)
۶۸- میر سید فیروز (ص ۴۳)	۴۷- شیخ عبدالحفیظ فرسوری بلگرامی (ص ۸۵)
۶۹- میر سید لطف اللہ معروف بہ	۴۸- شیخ عبدالرحیم بلگرامی (ص ۱۸)
خورد میر (ص ۱۱۸)	۴۹- شیخ عبدالقادر بدایونی (ص ۳۷)
۷۰- میر سید لطف اللہ معروف بہ	۵۰- شیخ عبداللطیف (ص ۱۴۷)
شاہلداہا بلگرامی (ص ۱۰۰)	۵۱- شیخ فریدالدین احمد
۷۱- میر سید مبارک محدث بلگرامی (ص ۸۷)	مانکپوری بلگرامی (ص ۱۴۰)
۷۲- میر سید محمد ترمذی کالپوی (ص ۷۱)	۵۲- شیخ محمد حافظ (ص ۱۱۹)
۷۳- میر سید نعمت اللہ (ص ۴۸)	۵۳- شیخ محمد حیات سندھی (ص ۱۴۴)
۷۴- میر نوازش علی فقیر بلگرامی (ص ۱۰۷)	۵۴- شیخ محمد سلیم (ص ۱۱۸)
۷۵- میر سید نورالحق (ص ۱۰۷)	۵۵- صبغت اللہ بن سید روح اللہ
۷۶- میر سید یحییٰ (ص ۴۴)	بروجی (ص ۳۹)
۷۷- میر طفیل محمد بلگرامی (ص ۱۳۳)	۵۶- عبدالجلیل بن میر عبدالواحد (ص ۴۲)
۷۸- میر عبدالواحد اصغر (ص ۴۸)	۵۷- غازی کمال بلگرامی (ص ۱۶)
۷۹- میر عبدالواحد بلگرامی (ص ۲۵)	۵۸- قاضی عبدالمنتخب بلگرامی (ص ۱۶)
۸۰- میر عظمت اللہ بلگرامی (ص ۱۰۴)	۵۹- مخدوم محمد رکن الدین

فصل دوم

- ۱- آزاد بلگرامی میر غلامعلی
مؤلف کتاب (ص ۲۹۰)
- ۲- امیر فتح اللہ شیرازی (ص ۲۶۶)
- ۳- حاجی صفت اللہ خیرآبادی (ص ۲۸۸)
- ۴- حافظ امان اللہ (ص ۲۰۲)
- ۵- روح الامین خان (ص ۲۷۵)
- ۶- سید حسن برادر سید حسین (ص ۲۱۸)
- ۷- سید حسین (ص ۲۱۷)
- ۸- سید رفیع الدین بلگرامی (ص ۲۱۶)
- ۹- سید سعدالدین (ص ۲۸۵)
- ۱۰- سید سعد اللہ بن سید غلام محمد سلونی (ص ۲۰۷)
- ۱۱- سید ضیاء اللہ بلگرامی (ص ۲۳۰)
- ۱۲- سید عبداللہ (ص ۲۳۷)
- ۱۳- سید عبدالواحد بلگرامی (ص ۲۷۷)
- ۱۴- سید عنایت اللہ (ص ۲۳۳)
- ۱۵- سید غلام نبی (ص ۲۸۶)
- ۱۶- سید کرم اللہ بن سید معین الدین بلگرامی (ص ۲۷۲)
- ۱۷- سید محمد اشرف معروف بہ سید درگاہی (ص ۲۷۸)
- ۱۸- سید محمد باقر بلگرامی (ص ۲۳۶)
- ۱۹- سید محمد فیض بلگرامی (ص ۲۳۵)
- ۲۰- شیخ ابوالفیض فیضی بن شیخ -
- مبارک (ص ۱۸۴)
- ۲۱- شیخ احمد معروف بہ ملاجیون (ص ۲۰۶)
- ۲۲- شیخ جمال اللہ (ص ۲۴۱)
- ۲۳- شیخ حمیدالدین دہلوی (ص ۱۶۴)
- ۲۴- شیخ سعدالدین خیرآبادی (ص ۱۷۴)
- ۲۵- شیخ بعدالحق دہلوی (ص ۱۸۷)
- ۲۶- شیخ عبدالرشید جون پوری (ص ۲۱۶)
- ۲۱- شیخ احمد معروف بہ ملاجیون (ص ۲۰۶)
- ۲۲- شیخ جمال اللہ (ص ۲۴۱)
- ۲۳- شیخ حمیدالدین دہلوی (ص ۱۶۴)
- ۲۴- شیخ سعدالدین خیرآبادی (ص ۱۷۴)
- ۲۵- شیخ عبدالحق دہلوی (ص ۱۸۷)
- ۲۶- شیخ عبدالرشید جون پوری (ص ۲۱۶)
- ملقب بہ شمس الحق (ص ۱۹۱)
- ۲۷- شیخ عبدالکریم بلگرامی (ص ۲۲۱)
- ۲۸- شیخ عثمان احمد (ص ۲۸۵)
- ۲۹- شیخ علی بن احمد مہامی (ص ۱۷۲)
- ۳۰- شیخ علی متقی (ص ۱۷۶)
- ۳۱- شیخ عنایت اللہ (ص ۲۲۲)
- ۳۲- شیخ غلام نقشبند لکھنوی (ص ۲۰۳)
- ۳۳- شیخ کمال بن مکرم (ص ۲۲۰)
- ۳۴- شیخ کمال الدین محمد (ص ۲۸۹)

- ۳۵- شیخ مبارک بن شیخ خضر ناگواری (ص ۱۸۳)
- ۳۶- شیخ محمد بن طاهر البٹنی (ص ۱۷۹)
- ۳۷- شیخ نورالحق (ص ۱۸۸)
- ۳۸- شیخ وجیہ الدین علوی گجراتی (ص ۱۸۱)
- ۳۹- قاضی الہداد (ص ۲۱۸)
- ۴۰- قاضی شہاب الدین ملک العلما (ص ۱۷۰)
- ۴۱- قاضی عبدالمقتدر (ص ۱۶۶)
- ۴۲- قاضی عنایت اللہ (ص ۲۱۹)
- ۴۳- قاضی علیم اللہ کچنڈوی (ص ۲۳۸)
- ۴۴- قاضی محب اللہ بہاری (ص ۲۰۰)
- ۴۵- مخدوم لعل شاہباز الحسینی المرندی السیوستانی (ص ۲۷۳)
- ۴۶- ملا عبدالحکیم سیالکوٹی (ص ۱۹۳)
- ۴۷- ملا عبد السلام دیوہ (ص ۲۲۵)
- ۴۸- ملا عبد السلام لاہوری (ص ۲۲۶)
- ۴۹- ملا عصمت اللہ سہارن پوری (ص ۱۹۴)
- ۵۰- ملا قطب الدین شہید سہالوی (ص ۱۹۸)
- ۵۱- ملا محمود جون پوری (ص ۱۸۹)
- ۵۲- ملا نظام الدین (ص ۲۱۲)
- ۵۳- ملک بہاء الدین (ص ۲۲۹)
- ۵۴- مولانا احمد تھانیسری (ص ۱۶۹)
- ۵۵- مولانا الہداد جون پوری (ص ۱۷۶)
- ۵۶- مولانا حسن (ص ۱۶۳)
- ۵۷- مولانا خواجگی دہلوی (ص ۱۶۸)
- ۵۸- مولانا شمس الدین بھٹی اڑوی (ص ۱۶۵)
- ۵۹- مولانا عبداللہ تلنپی (ص ۱۷۵)
- ۶۰- مولانا معین الدین عمرانی (ص ۱۶۷)
- ۶۱- مولانا نورالدین (ص ۲۱۰)
- ۶۲- مولوی سید قطب الدین شمس آبادی (ص ۲۰۰)
- ۶۳- مولوی شیخ عبدالغفور (ص ۲۲۱)
- ۶۴- مولوی قطب الدین گوپاموی (ص ۲۸۷)
- ۶۵- میر احمد (ص ۲۴۲)
- ۶۶- میر سید اسمعیل بلگرامی (ص ۲۲۳)
- ۶۷- میر سید خیر اللہ بلگرامی (ص ۲۳۳)
- ۶۸- میر سید محمد بلگرامی (ص ۲۸۱)
- ۶۹- میر عبد الجلیل بلگرامی (ص ۲۴۵)
- ۷۰- میر عبد الہادی (ص ۲۴۰)
- ۷۱- میر محمد جان بلگرامی (ص ۲۶۷)
- ۷۲- میر محمد زاہد الہروی الکابلی (ص ۱۹۵)
- ۷۳- میر محمد یوسف بلگرامی (ص ۲۸۴)

ماخذ کتاب

آزاد ماخذ خود را یکجا ذکر نکرده، بلکه در جای جای کتاب و در میان تراجم علما و فضلا و مشایخ و درویشان به ماخذ خود اشاره نموده است کہ ما آنها را به ترتیب الفبایی درج می کنیم:

- اجازت نامہ / مولانا سلطان خابور (خبوری)
 اخبار الاخيار / شيخ عبدالحق محدث دهلوی
 اخبار الاصفيا / شيخ عبدالصمد خواهرزادہ
 شيخ فيضی و ابوالفضل علامی
 اعلام الانام / شيخ محمد يحيى الله آبادی
 تاريخ بغداد / ابن نجار
 تاريخ طبري / محمد بن جزير طبري
 تاريخ فيروزشاهي / ضياءالدين برني
 تحفة المحتاج في شرح المنهاج / شيخ ابن حجر مكي
 تذكرة مشايخ سِند /
 تقصار / حضرت الامير القنوجي
 دبستان مذاهب / ميرزا ذوالفقار متخلص به موبد
 رسايل موعظت / صاحب البركات
 سبع سنابل / مير عبدالواحد بلگرامي
 سند السعادت في حسن خاتمة السادات / مير
 غلامعلي آزاد بلگرامي
 سير الاوليا / سيد محمد کرمانی معروف به امير
 خرد کرمانی
 شرح صحيح بخلري / کرمانی
 شرح عين العلم / ملا علي قاري
 صواعق محرقة / شيخ ابن حجر مكي
 طبقات شاهجهانی / محمد صادق کشمیری همدانی
 طبقات شعرائی / تھامہ ابوالموہب عبدالوہاب
 بن احمد بن علی
 عقد الجواهر / انصاری شافعی معروف به شعرائی
 فتوح مکيه / محیی الدین بن عربی
- کشف الظنون / حاجی خلیفہ
 گلزار ابرار / شيخ محمد متخلص به غوثی بن
 حسن المندوی
 لسان الزمان / شيخ محمد عقيله مکی
 مرآة المبتدین / سيد شريف بن سيد عمر
 الحسيني الواسطي البلگرامي
 مشکوة شريف [ترجمه] / شيخ عبدالحق
 محدث دهلوی
 معارج الولاية / عبدالله خویشگی
 مقدمه / ابن خلدون
 مکتوبات حضرت مجدد [دفتر اول حصه
 پنجم] حضرت مجدد الف ثانی
 ملفوظات / خواجه عثمان هارونی
 مناقب السادات / قاضي شهاب الدين
 منتخب التواريخ / ملا عبدالقادر بدایونی
 نامه شاه عبدالرزاق به نام مير عبدالجليل بلگرامي نامه
 سيد ضيا به نام مير احمد و پاسخ آن از مير احمد
 نفايس المآثر / مير علاءالدوله بن مير
 يحيى سيفي قزوینی
 نفحات الانس من حضرات القدس / مولانا جامی
 نهاية / ابن اثير
 والتصويب من اشعة اللمعات / شيخ عبدالحق
 محدث دهلوی
 وصيت نامہ / شيخ علی متقی

همچنانکه گفته شد مآثرالکرام تذکره فقرا و علما و فضلا و مشایخ و درویشان بلگرام و هندوستان می باشد، در نوع خود کم نظیر و در هندوستان نخستین کتابی است که در این موضوع تألیف شده است. اگرچه قبل از تألیف مآثرالکرام کتابهایی دیده می شود که درباره رجال نوشته شده اند، از آن جمله تاریخ نظامی، منتخب التواریخ، آیین اکبری و اکبرنامه و غیره، اما نویسندگان کتابهای فوق ذکر مشاهیر عهد خویش را بطور ضمیمه نوشته اند، ولی آزاد بلگرامی این را منحصرأ در علم رجال پرداخته است و غیر از مآثرالکرام کتابهای زیر را درباره علما و فضلا و صوفیان هند نوشته است:

۱- سبحة المرجان فی آثار هندوستان (به عربی). ذکر آن در بخش «آثار عربی آزاد» خواهد آمد.

۲- روضة الاولیا در ذکر مشاهیر صوفیان که در خلدآباد (دکن) مدفون اند (به فارسی).

۳- شجرة طیبه در نسب سادات بلگرام با شرح حال مردمان آن دیار (به فارسی). آزاد با تألیف مآثرالکرام نه فقط حق میهن پرستی را ادا کرده است، بلکه خدمت بزرگی به علم رجال کرده است و به گفته شبلی نعمانی:

«مصنفات آزاد در نوع خود در هندوستان نظیر ندارند. فن رجال و تاریخ اگرچه فنون مخصوص به مسلمانان است، اما عملاً اوضاع عملی هندوستان چنان نامساعد و نامطلوب بوده که تا حال حاضر در این فن یک کتاب تألیف نشد. در نتیجه آن، شرح احوال صدها نفر از علما و فضلائی هند از پرده گمنامی بیرون کشیده نشد. آزاد اولین کسی است که احوال علما و ارباب عمایم هندوستان را به رشته تحریر کشیده و افتخار او بجا است»^(۱).

آزاد در تذکره های خود در ضبط و ثبت وقایع تاریخی و سنین ولادت و وفات فقرا، علما و فضلا بسیار محتاط است. اکثر محققین و مورخین اظهارات آزاد را ستوده اند. در مآثرالکرام نیز آزاد تاریخ وفات ۸۷ تن از علما و فقرا و درویشان را ضبط نموده و در بسیاری موارد ماده تاریخهای وفات از دیگران یا از خود آورده است. همچنین در برخی

۱- شبلی نعمانی: مقالات شبلی ۱۱۸/۵

موارد سالهای تولد و محل‌های دفن آنان را نیز بیان کرده و کراماتی را که از فقرا و صوفیان و درویشان سر زده است نیز ذکر کرده است.

یکی از ویژگی‌های مآثرالکرام این است که مؤلف به بیان وقایع تاریخی توجه داشته است و بدین‌گونه کتاب او یک مأخذ نیز به حساب می‌آید. مثلاً:

در ترجمه میر عبدالجلیل بلگرامی مؤلف رویداد عجیب و غریب تاریخی آورده است. او می‌نویسد:

«... و بعد رحلت خلد مکان [اورنگ زیب پادشاه] چون قدر و منزلت آن جناب [میر عبدالجلیل بلگرامی] نقش خاطره شاهزاده‌ها و جمیع ارکان سلطنت بود، در طبقات لاحقہ بی‌آنکه از بهکر [منطقه‌ای در پاکستان] حرکت کنند ارکان سریر خلافت در هر عصر سند استقلال خدمات ارسال نمودند، تا آنکه در عهد محمد فرخ سیر پادشاه از نیرنگی قدرت الهی پرگنه جتویی از توابع سرکار بهکر ریزه‌های نبات مثل ژاله خرد از ابر بارید و به نزول این حلاوة غیبی کام و زبان عالی شیرین گردید. آن جناب در این سانحه غریب رباعی انشا کرده در فرد وقایع معروض بارگاه خلافت داشتند که:

«فرخ سیر آن شهنشه بابرکات
چرخ از ادب شده شیرین حرکات
در سبند ز یمن عهد عشرت مهدش
بارید سحاب ریزه قند و نبات»^(۱)

همچنین آزاد در ترجمه میر عبدالجلیل بلگرامی که وقایع نویس نیز بوده، می‌نویسد:

سید حسین امتیازخان متخلص به خالص صفاهانی^(۲) از دیار هند عازم ولایت شده، چون به سیوستان رسید، خدایار خان مرزبان سبند در ۱۱۲۲ هـ. ق سید حسین را به قتل رسانید و اموال لکوک^(۳) را متصرف شد و به علامه مرحوم [میر عبدالجلیل بلگرامی] پیغام کرد که این خبر در سوانح پادشاهی طوری که واقعی است داخل نباید کرد و هزار اشرفی طلا که مقابل چهارده هزار روپیه باشد تسلیم می‌کرد. علامه مرحوم دست

۱- مآثر الکرام، ۲۵۲

۲- سرو آزاد، ۱۳۹

۳- جمع لک و یک لک معادل به یکصد هزار می‌باشد.

بر در زدند و فرمودند به عنایت الهی ثروتی دارم، محتاج نیستم، اگر امروز
خبر واقعی به قلم نیارم فردا در حضور ربّ العزت تعالی شأنه چه جواب
دهم»^(۱)

آزاد در ترجمه میر عبدالجلیل بلگرامی این اطلاع جالب را به ما رسانده است که میر
مذکور

«از نستعلیق خطی طبعی ایجاد کردند نهایت شیرین و دل‌نشین که
چشم ناظران را جلا می‌افزاید»^(۲)

در این کتاب آزاد ماده تاریخ وفات ۳۱ نفر را که خودش ساخته بود، آورده است.
علاوه بر این، ماده تاریخ تکمیل کتاب «الفرع النابت من اصل الثابت» تألیف میر محمد
یوسف بلگرامی،^(۳) ماده تاریخ تعمیر چاه که میراحمد در زمان اورنگ زیب احداث
کرده بود و تاریخ تجدید عمارت یک مسجد و مسجد کرم الله را نیز از خود آورده است.

ملاقات با معاصرین

آزاد در این تذکره ذکر ملاقات خود با برخی از فقرا و فضیلاب معاصر را نیز آورده
است مثلاً:

او با حاجی صفت‌الله خیرآبادی^(۴) در ۱۱۳۲ هـ. ق در بلگرام، با سید غلام
مصطفی^(۵) در ۱۱۳۶ هـ. ق در شاهجهان آباد، با سید سلطان مسعود مشهور به میان
صاحب^(۶) در ۱۱۴۷ هـ. ق وقتی که مؤلف از سبند برمی‌گشت، با ملا نظام الدین^(۷) در
۱۱۴۸ هـ. ق در لکهنو، با سید غلام نبی^(۸) در اواخر ۱۱۶۸ هـ. ق در اورنگ آباد، با سید

۱- مآثر الکرام، ۲۵۴

۲- مآثر الکرام، ۲۵۵

۳- «در حفظ شرایع جد و جهد تمام داد. در ۱۱۶۲ هـ. ق کتابی تألیف نموده به اسم «الفرع النابت من اصل الثابت»
مشمول بر چهار اصل و خانمه در تحقق مسئله توحید. مختار او وحدت شهود است. تحریرش بسیار متین و
لطیف واقع شده و مطالب بلند و مقاصد ارجمند فراهم آورده». مآثر الکرام، ۲۸۵؛ رک به: فصل سوم همین کتاب.

۴- مآثر الکرام، ۲۸۹

۵- همان مأخذ، ۱۲۶

۶- همان مأخذ، ۸۲

۷- همان مأخذ، ۲۱۱

۸- همان مأخذ، ۲۸۷

احمد بن سلطان ابوسعید^(۱) در موضع چۆرّه، با شیخ عبدالطیف در مکه، با میر سید نعمت اللّٰه^(۲) و شیخ عبدالجلیل^(۳) و غیر هم دیدار کرده بود که شرح آن را در ترجمه‌های افراد فوق داده است.

از مآثرالکرام معلوم می‌شود که آزاد آن دو قصیده را که در اخبارالاکخیار شیخ عبدالحق محدث دهلوی آمده و یکی از نتیجه فکر مولانا احمد تھانیسری و دیگری از قاضی عبدالمقتدر دهلوی است، تصحیح نموده و از تحریفهایی که دیگران کرده بودند، پاک ساخته است.^(۴)

آزاد در این کتاب شجره نسب سید محمد،^(۵) ترمذی سیدنور محمد^(۶) و سید بدرالدین معروف به سید^(۷) بدلی را درج کرده است. آزاد درباره هر صاحب ترجمه تمامی نکات لازم را یادآور شده و سعی کرده است که درباره هر فرد اطلاعات کافی به خوانندگان ارائه نماید.

این تذکره مملو از دقایق شنیدنی، نکات تاریخی، فرهنگی، تمدنی و در اجتماعی است و در عین حال دارای نکات و لطایف ادبی می‌باشد و از لحاظ زبان و بیان و سبک نگارش نیز جالب توجه است. سبک نگارش نه بکلی مصنوع و متکلف است که بر طبایع تأثیر ناگوار گذارد و نه عامیانه است که برای اهل ذوق جالب توجه نباشد، بلکه آزاد چنین امتزاجی از علم و ذوق را ملحوظ داشته که به راحتی بر آن می‌توان اطلاق فصاحت و بلاغت کرد و او با نهایت سعی و جانفشانی مواد کتاب را از کتب تواریخ و تذکره‌ها و سجلات و فرامین و مدارک فراهم نموده است. علاوه بر این اطلاعاتی از افراد آگاه معاصر نیز کسب کرده است، در نتیجه کتابی در دسترس ما قرار داده که مجموعه ارزنده‌ای مشتمل بر احوال و وقایع چند صد ساله می‌باشد که برخی از آن در کتب تاریخ نیز دیده نمی‌شود. مولانا شبلی نعمانی در معرفی این کتاب می‌نویسد:

- ۱- همان مأخذ، ۸۱
- ۲- همان مأخذ، ۴۸
- ۳- همان مأخذ، ۶۲
- ۴- همان مأخذ، ۱۳۷
- ۵- همان مأخذ، ۸۳
- ۶- همان مأخذ، ۸۴
- ۷- همان مأخذ، ۸۶

«مولانا غلامعلی آزاد از آن دسته از محققین وسیع‌النظر است که وقتی که دو سطر از نوشته هایشان به دست می‌آید، اهل نظر روی چشم می‌گذارند، زیرا به وسیله آن در ذخیره اطلاعات خود اضافه قابل قدر می‌بینند. این تذکره [مآثرالکرام و سرو آزاد] علاوه بر جامعیت شرح احوال، این ویژگی را دارد که اشعاری که در آن برگزیده شده است، بلند پایه است. مآثرالکرام درباره احوال صوفیان می‌باشد که از آغاز عهد اسلام تا زمانه اخیر در هندوستان متولد شده‌اند. در هر دو کتاب در ضمن احوال صوفیان [و شاعران] چنان اطلاعات نادر و مفید آورده شده است که با تورق هزارها ورق نمی‌تواند به دست آورد.»^(۱)

مؤلف در مآثرالکرام در ضمن تراجم، علاوه بر درج نمودن اشعار خود، اشعاری از شعرای معروف و غیر معروف نیز درج نموده است مثلاً:

۱- در تاریخ وفات سید اویس بن میر عبدالجلیل قطعه شعری از شاه جلال بدخشی خرد تخلص درج کرده است.^(۲)

۲- غزلی از میرسید محمد شاعر بلگرامی بن میر عبدالجلیل بلگرامی در وصف بلگرام.^(۳)

۳- بیتی چند از مثنوی «امواج الخیال» سروده میر عبدالجلیل بلگرامی در وصف بلگرام.^(۴)

۴- قطعه تاریخ وفات میرسید طیب از میرمحمد یوسف بلگرامی.^(۵)

۵- شعری از میر عبدالجلیل در مدح محمود اصغر.

۶- دو بیت از مولانا جامی.^(۶)

۷- در ترجمه سید نجات الله شش بیت از صاحب البرکات.^(۷)

۱- مولانا شبلی نعمانی: «مولوی غلامعلی آزادکی دو نایاب کتابین» (اردو)، الهلال ۱۰ دسامبر ۱۹۱۳ م

۲- مآثرالکرام، ۴۳

۳- همان مأخذ، ۹

۴- همان مأخذ، ۴۷

۵- همان مأخذ، ۴۷

۶- همان مأخذ، ۵۸

۷- همان مأخذ، ۱۱۴

- ۸- در ترجمه محب‌الله بلگرامی یک بیت از سیدالعارفین و یک بیت از محب‌الله^(۱).
- ۹- در ترجمه شیخ محمد حافظ بیٹی از صائب تبریزی و غزلی از امیر خسرو دهلوی.
- ۱۰- در^(۲) ترجمه سید غلام مصطفی یک رباعی وی را نقل کرده است.^(۳)
- ۱۱- قطعه تاریخ وفات باباشاه مسافر از میرزا عنایت‌الله بیگ اند جانی راجی.
- در ترجمه شیخ عبداللطیف، مؤلف رویداد رفتن خود به جبل ثور را بیان کرده است که بسیار جالب است.^(۴)

نسخه‌های چاپی و خطی مآثر الکرام و ترجمه آن

الف) چاپی

(۱) این کتاب نخستین بار به کوشش مولوی عبداللہ در سال ۱۳۲۸ هـ. ق/ ۱۹۱۰ میلادی به اهتمام مولوی عبدالحق در حیدرآباد دکن در ۴۰۷ صفحه به چاپ رسیده است.

(۲) دومین بار به تصحیح و تحشیہ مولوی محمد عبده در اکتبر ۱۹۷۱ م در ۲۹۶ صفحه در لاهور به طبع رسیده است، و همین چاپ مورد استفاده نگارنده سطور بوده است.

ب) ترجمه

بنابر اهمیتی که این کتاب دارد، مولانا شاه محمد خالد میان فاخری آن را به زبان اردو ترجمه نموده و در ۱۹۸۳ م از طرف دایرةالمصنفین، کراچی (پاکستان) با مقدمه و معرفی از دکتر محمد ایوب قادری و علامه شمس بریلوی در ۳۸۳ صفحه به چاپ رسیده است.

ج) نسخه‌های خطی^(۵)

نسخه‌های خطی این کتاب در کتابخانه‌های مختلف موجود است که همه نسخه‌های

۱- آزاد بلگرامی: مآثر الکرام، ۱۱۸

۲- همان مأخذ، ۱۲۷

۳- همان مأخذ، ۱۲۰

۴- همان مأخذ، ۱۲۷

۵- فهرست مشترک ۲۳۱۴/۱۲

- کتاب را در این بخش از گفتار خود، نقل نموده ایم.
- حیدرآباد، کتابخانه آصفیه - شماره ۱۰۵، در فن تراجم فارسی، نوشته ۱۱۸۰ هـ.
 - بانکی پور^(۱)، کتابخانه عمومی خدابخش خان، شماره ۷۲۳، سده نوزدهم، ۱۳۴ ورق^(۲)
 - برلن کتابخانه عمومی، شماره ۶۰۳ فقط فصل دوم دارد و در فهرست آن اسامی فضلا ذکر گردیده است.^(۳)
 - لندن، دیوان هند شماره نسخه ۱۳۲۰ شماره مسلسل ۶۸۲، نستعلیق، ۱۲۳ ورق. آزاد این نسخه را به توسط لجهمن نراین از اورنگ آباد به حیدرآباد برای آقای ریچرد جانسن در ۱۷۸۵ م فرستاده بود.^(۴)
 - پاکستان، خیرپور، کتابخانه عمومی، نستعلیق، حسینعلی بن میر فضلعلی حیدرآبادی، حسب فرمایش سیدعلی حسین بن فیروز علی بلگرامی، ۱۵ صفر ۱۳۱۸ هـ. ق، ۳۰۰ ص.^(۵)
 - پاکستان، پشاور، مکتبه مشرقیه دارالعلوم اسلامیہ ۲۸۸/۱
 - هند، پهلواری شریف، مملو که شاه سید هلال احمد قادری، مکتوبه ۱۲۶۷ هـ. ق.^(۶)
 - هند، لکهنؤ، کتابخانه ندوة العلماء، شماره ۳۵، شکسته نستعلیق، ۲۸۴ ص.^(۷)
 - هند، بهوپال، کتابخانه حمیدیه، شماره ۳۳۳، نستعلیق، ۱۵۸ ورق.^(۸)
 - هند، علی گر، کتابخانه مولانا آزاد، ذخیره احسن شماره ۹۳۰/۱۸، نستعلیق شکسته آمیز، ۸۴ ورق به نام «منتخب مآثرالکرام». ذخیره سبحان الله ۹۲۰/۴۲.^(۹)

۱- فهرست آصفیه ۳۴۸/۱

2- Bankipore VIII/166

3- Wilhelm Pertsch: Persischen Handschriften der Königlischen bibliothek zu Berlin 1/565

4- C.Rieu: Catalogue of Persian Mss in the British Museum 3/977

5- Ethe. II: Catalogue of Persian Mss. in the Library of India office 1/352

۶- فهرست مشترک ۹۶۷/۱۱

۷- نامه شخصی به نام نگارنده.

۸- فهرست کتابخانه حمیدیه، بهوپال، ۸۹

9- Cat. of Maulana Azad Library Aligarh. 161

- هند، حیدرآباد، موزہ سالار جنگ، شماره مسلسل ۵۵۷، شماره نسخه ۴۰، نستعلیق خوش، با مهر «منیرالملک ۱۲۰۶» اواخر سده ۱۲، ۲۳۴ ورق. (۱)
- قم (ایران) کتابخانه الحاج هدایتی، سده ۱۳. (۲)
- هند میسور، انستیتوی تحقیقات علوم شرقی، شماره ۱۰۷، ۵۶ ورق. (۳)

نقد بر مآثرالکرام

یکی از معاصرین و هموطنان آزاد بلگرامی، غلامحسین صدیقی فرشوری بلگرامی^(۴) در ردّ مآثرالکرام به نام «شرایف عثمانی» نوشت. ثمین بلگرامی معتقد بود که آزاد در مآثرالکرام نسبت به قبیله خود بسیار مباحثات نموده، حتی سید محمد صفری (م ۶۲۰)^(۵) را که از خاندان وی و جدّ اعلاّی مجموع سادات حسینی واسطی بلگرام است، به عنوان «فاتح بلگرام» معرفی نموده و شیوخ فرشوری را که ثمین از آن خانواده بود، اهمیت به سزایی نداده است. در نتیجه آن او در کتاب خود شرایف عثمانی ضمن برشمردن اشتباهات تاریخی مؤلف مآثرالکرام، تذکره شیوخ فرشوری ساکن بلگرام را در سال ۱۱۵۹ هـ. ق آغاز به تألیف کرد. او در دیباجه کتاب می نویسد:

«در ۱۱۵۱ هـ. ق میر غلامعلی... متخلص به آزاد... کتابی بر سبیل نسب نامه جمع فرمودند و بی اطلاع ما مردم، اکثر اقوال سماعی و قیاسی که معتمد علیه نبودند و بعد چندی به عزم زیارت حرمین شریفین از بلگرام به راه دکن روانه سفر حجاز گردیدند... بعد حصول زیارت بیت اللّه شریف و مدینه رسول اللّه صلی الله علیه و سلم وارد دکن شدند. الآن به

1- Salarjung 2/170-171

۲- احمد حسینی: دلیل المحفوظات (۲)، مجله نرائنا قم، عدد الثالث ۱۴۰۶ هـ. ق، ص ۹۲
 ۳- میر محمود حسین: فهرست نسخه های خطی فارسی در انستیتوی تحقیقات علوم شرقی میسور، چاپ شده در مجله بیاض دهلی سال ۴ شماره ۱ (۱۹۸۴ م) ص ۳۸
 ۴- شاعر با تمکین، شیخ غلامحسین ثمین که همشیره زاده قاضی احسان اللّه بلگرامی است، مرد خوش تلاش بوده و طبع موزون داشت. گاه به فکر شعر می پرداخت و در اصلاح سخن از نلامذه میر نوازش علی فقیر (بلگرامی) بوده. اواسط مائه نانی عشر ترک لباس هسنی نمود. این بیت از اوست:

از بسکه سودم از سر اسوس کف لبم
 دستم رساند آبلها چون صدف لبم

تذکره نتایج الافکار، ۱۳۷-۱۳۸

۵- مآثرالکرام، ۱۱-۱۲ نیز رک به سرو آزاد، ۱۳۵۰ شمع انجمن، ۱۰۴

حسب آبخور در آن مُلک (دکن) استقامت دارند و از آنجا کتابی مسمی به مآثرالکرام فی تاریخ بلگرام^(۱) و نسخهٔ سرو آزاد نام تألیف فرموده به بلگرام فرستادند. چون به نظر جمعی از فضلا و بعضی از رؤسای بلگرام گذشت، به سبب آنکه اکثر اقوال خلاف واقع تاریخ و اسناد و وثائق و فرامین بودند، هر یک بزرگان به ملاحظهٔ آن به گرداب حیرت درافتادند که هرگاه بنیان ایشان سر تا سر خلاف واقع و مخالف اسناد و تواریخ سلف است بجز آنکه ساقط از اعتبار است، چه توان گفت. قطع نظر بنایی، کتاب محتوی بر صدق و صواب می باید تا جماعت خلق را دلیل یقینی باشد و معتمد علیه گردد. خصوصاً اکثر بزرگان شیوخ عثمانی که از ابتدای آبادی اسلام بلگرام منصب قضا و احتساب در دودمان ایشان الآن از روی اسناد و فرامین از عهد سلطنت سلطان محمود غزنوی بلافصل نسلماً بعد نسل تعلق دارد، و سجلات و وثائق به مواهیر و دستخط این قضات در تمام بلگرام موجوداند... لاجرم جمعی از اخوان صفا متجلی به زیور و حلیهٔ وفا که عبارت از برادران عشیرهٔ قضات عثمانیان است التماس نمودند که کتابی مخصوص به ذکر قدمای بلگرام منمَّح از زواید و محتوی بر فواید واقعات صنا دید بلگرام مع سوانح سلاطین اسلام و اولیای کرام که جوار سواد بلگرام آسوده اند باید نوشت تا حاکی و ناطق باشد و از دروغ مبراً بود تا کذب و افترای آزاد مذکور نزدیک خبرت بنیان واضح ولایح گردد. بالاخره در شهر ۱۱۵۹ هـ. ق همگین همت بر تألیف این نسخه سر دادم و از آنجا که باعث بر تألیف این نسخه برادرانی عثمانی بودند و راقم الحروف نبیرهٔ این دودمانم، این نسخه را ترتیب دادم و «شرایف عثمانی» نام گذاشتم و برخی از احوال اسلاف خود که در بلگرام اشتهار به فرشوری دارند نیز در قید تحریر در آوردم.^(۲)

ثمین بلگرامی این کتاب را در یک مقدمه، دو مطلع و یک خاتمه تألیف کرده است،

۱- اسم کتاب مآثرالکرام تاریخ بلگرام است. در دائرةالمعارف بزرگ اسلامی ۳۱۸:۱ نیز اسم کتاب چنین ضبط شده است «مآثر الکرّام یا تاریخ بلگرام» که اشتباه است.
 ۲- به نقل از تاریخ خطهٔ پاک بلگرام (اردو) ص ۴-۵-۶

- بدین ترتیب:
- مقدمه: در ذکر اسلام و قدمای بلگرام.
- مطلع اول: در ذکر بعضی فضایل و شهادت حضرت امیرالمؤمنین عثمان و بعضی از اولادشان که در ملک عرب و فارس می باشند و در آن دو باب است.
- مطلع دوم: در ذکر احوال قاضی محمد یوسف عثمانی و ذکر تمامی اولاد قاضی مذکور. در این مطلع چهار باب است.
- باب اول: در حالات قاضی ابوالمکارم مشهور به قاضی بهکاری بن قاضی کمال و فرزند ایشان.
- باب دوم: در بیان شیخ المشایخ شیخ عبدالحی.
- باب سوم: در حالات ملک العلما قاضی بایزید بن قاضی عبدالکریم مع تمامی اولاد.
- باب چهارم: در احوال قاضی مبارک بن قاضی عبدالکافی بن قاضی محمد یوسف مع فرزندان و تمامی اولاد.
- خاتمه: وقایع در ذکر سلاطین که در دهلی سلطنت کردند. از عهد سلطان محمود غزنوی غازی تا عهد جلال الدین اکبر شاه.
- این کتاب تا به حال چاپ نشده است و نسخه های خطی^(۱) آن در کتابخانه های زیر می باشد:
- هند، حیدرآباد، کتابخانه آصفیه، شماره ۲۰۲ (در فن تذکره)، جدید الخط، نام کاتب و سال کتابت ندارد، ۴۴۰ ص^(۲). نگارنده این سطور، این نسخه را در سمینار سراسری هند که از طرف کتابخانه رضا رامپور به عنوان «نسخه های خطی فارسی مصادر تاریخ هند» در آوریل ۱۹۵۵ م برگزار گردیده بود، معرفی نموده است. این مقاله در ژورنال کتابخانه رضا شماره ۳ به چاپ رسیده است.
 - هند، کلکته، انجمن آسیایی بنگال، شماره 277/D227، نستعلیق، ۳۷۴ ص^(۳).
 - هند، علیگر، دانشگاه اسلامی، گروه تاریخ.

۱- فهرست مشترک ۲۲۷۸/۱۲

۲- فهرست آصفیه ۲۹۱/۱

3-Wladimir Ivanow: Concise Descriptive Catalogue of the Persian Manuscripts of the Asiatic Society of Bengal. P.117-118

● لندن، دیوان هند، شماره I.O.3913/A

یکی از دوستان راقم سطور اطلاع داده که آقای علی ندیم رضوی مقاله‌ای درباره «شرایف عثمانی» نوشته است و در مجله:

Proceeding of the Indian History Congress, Delhi Session 1992.

به طبع رسانده است، ولی موفق به دیدن آن نشدم. لازم به ذکر است ثمین بلگرامی علاوه بر این کتاب، رساله‌ای در ده ورق در احوال احمدشاه ابدالی نیز دارد که در بلده الله آباد تألیف کرده و نسخه خطی آن در کتابخانه رضا رامپور (هند) موجود است.

شجره طيبه

آزاد در این کتاب تاریخ و شرح حال سادات منطقه بلگرام را بطور مختصر آورده است. در اول روایتهایی در فضل سادات نقل کرده است و پس از آن به شرح حال پیامبر اکرم (ص)، حضرت زهرا (س)، امیرالمؤمنین حضرت علی (ع)، امام حسین (ع) و امام زین العابدین (ع)، و از زید بن علی گرفته تا عصر خویش نسب سادات بلگرام پرداخته است. در پایان کتاب تکمله‌ای در شرح حال قبیله سید نظام الدین مدهنایک آمده است. در سبب تألیف این کتاب آزاد چنین نوشته است:

محرر این نامه نامی سید غلامعلی بن سید نوح حسینی واسطی بلگرامی خو است که نسبت سادات کرام خطه بلگرام... بیان [را] صفحه جلوه گر سازد و معلوماتی که از کتب معتبره انساب و احادیث حاصل گشته به تحریر آن پردازد، و در ازمنه ماضیه فاضل ارجمند سید حسن دانشمند که خلف سید عبدالقادر و برادرزاده حقیقی سید عبدالنبی جد قبیله بنی زئی بوده، انساب سادات واسطی بلگرام را به قلم آورد. ایضاً علامه نحیر، فهامه خیر الادیب الاریب، السامی، جدی و استادی میر عبدالجلیل بن سید احمد بن عبدالله الحسینی الواسطی البلگرامی نبذی درین باب نگارش نموده و این حقیر احوال اسلاف را از اینها فراگرفته و احوال اخلاف را که قریب العهد ما بوده اند، خود به تنقیح رسانیده، رساله موجز مفیدی بر روی کار آورد و شجره طیبه نام کرد.^(۱)

سید ابوالفراس بن سید ابوالفرح واسطی جد سادات بلگرام می باشد که از شهر

واسط (عراق) به هند آمده بود و نسب سادات واسطی بلگرام به محمد بن عیسی موتم الاشبال می پیوندد. پیش از آزاد، سید حسن دانشمند فرزند سید عبدالقادر و برادرزاده حقیقی سید عبدالنبی، میر عبدالجلیل بلگرامی و سید مبارک محدث شجره نسب سادات بلگرام را به قلم آورده بودند و مؤلف این کتاب از نوشته های پیشینیان خود در تألیف شجره طیبه استفاده کرده است.

سال تألیف

از هیچ مأخذی معلوم نشد که آزاد این کتاب را در چه سالی تألیف کرده است. البته از متن کتاب به دست می آید که وقتی دایی وی سید محمد متخلص به شاعر در منطقه سیوستان در سند به سمت وقایع نویسی و بخشی گری مأمور بود، آزاد مشغول به تألیف این کتاب بود. سید محمد آزاد را به سیوستان طلبیده بود و آزاد در ۱۱۴۲ ه. ق به سیوستان رسیده و سید محمد او را به کارهای وقایع نویسی و بخشی گری مأمور کرد و خود به بلگرام رفت. آزاد از ۱۱۴۲ تا ۱۱۴۷ ه. ق در سیوستان وظایف محوله را به نحو احسن انجام داد و در ۱۱۴۷ ه. ق از سیوستان بازگشت و قبل از بازگشتن آزاد از منطقه سیوستان، میرسید محمد بلگرامی دوباره به سیوستان رسیده و وی را مرخص کرد. میرسید محمد بلگرامی تا سال ۱۱۵۵ ه. ق در آن منطقه بوده و پس از آن به بلگرام مراجعت کرد. او در این مورد می نویسد:

«۱۱۵۵ - درین سال راقم الحروف (میرسید محمد بلگرامی) هشتم ماه شعبان از سیوستان به خلدآباد رفتم. از میان صاحب مهربان خدایار خان رخصت هندوستان گرفته، دوازدهم همان ماه به سیوستان رسید. به تهیه اسباب سفر و خرید اسب و اشتر مشغول شد تا آنکه به تاریخ بیست و پنجم شهر مبارک رمضان از آنجا روانه شده، در عرض چهار ماه و دو روز، بیست و هفتم محرم (سال ۱۱۵۶ ه. ق) به مقام بلگرام که وطن اصلی و منبت الشعرا است به صحت و سلامت در کنف امن و امان الهی، با اهل خانه و مردم همراهی از هندی و سندی، بعد از آن که ده سال این بار در

ملک سند گذرانیده بود رسید، از رنج راه بر آسود».

خود آزاد نیز در شجره طیبه در شرح حال میر سید محمد بلگرامی نوشته است:
«شاعر تخلص می کنند و دیوان مختصری ترتیب داده اند و آلیوم در سیوستان به عهده
خدمات قیام دارند»^(۱).

لذا می توان گفت که کتاب شجره طیبه بین سالهای ۱۱۴۷ و ۱۱۵۶ ه. ق تألیف شده است.

فهرست مندرجات

۱- نسب آن حضرت (ص)	(ص ۴)	۱۹- در بیان اولاد سید محمد صفری (ص ۲۲)
۲- ذکر علی بن ابی طالب (ع)	(ص ۷)	۲۰- سید مسعود بن سید سالار بن
۳- ذکر سیده النساء العالمین (س)	(ص ۹)	سید محمد صفری (ص ۲۳)
۴- ذکر امام حسین (ع)	(ص ۱۱)	۲۱- میر سید حسین دلی والی (ص ۲۳)
۵- امام زین العابدین (ع)	(ص ۱۲)	۲۲- سید محمود عرف سید مدهن بن
۶- زید شهید	(ص ۱۴)	سیدبدها (ص ۲۴)
۷- عیسی موتم الاشبالی	(ص ۱۷)	۲۳- سید حسن بن سید محمود (ص ۲۵)
۸- سید زید	(ص ۱۹)	۲۴- سید احمد بن سید محمود (ص ۲۵)
۹- سید عمر	(ص ۱۹)	۲۵- سید اکبر بن سید محمود (ص ۲۵)
۱۰- سید یحیی	(ص ۱۹)	۲۶- سید پیاره بن سید محمود (ص ۲۵)
۱۱- سید حسین	(ص ۱۹)	۲۷- سید ابراهیم بن سید پیاره (ص ۲۵)
۱۲- سید داود	(ص ۱۹)	۲۸- سید محمد دایم (ص ۲۶)
۱۳- سید ابوالفرح واسطی	(ص ۱۹)	۲۹- سید بدرالدین عرف بدلی (ص ۲۶)
۱۴- سید ابوالفراس فرزند سید ابوالفرح واسطی، (جد سادات بلگرام است)	(ص ۱۹)	۳۰- میر سید مبارک محدث (ص ۲۶)
۱۵- سید ابوالفرح ثانی بن ابوالفراس	(ص ۲۰)	۳۱- میر سید محمد سجاد (ص ۲۷)
۱۶- سید حسین بن سید ابوالفرح ثانی	(ص ۲۰)	۳۲- سید محمد فیاض (ص ۲۷)
۱۷- سید علی بن سید حسین	(ص ۲۰)	۳۳- سید پیاره خورد بن سید (ص ۲۸)
۱۸- سید محمد صفری بن سید علی	(ص ۲۰)	۳۴- سید راجا (ص ۲۸)
		۳۵- سید محمد حافظ (ص ۲۸)

- ۳۶- سید محمد منعم (ص ۲۸) ۵۲- سید شیر علی بن سید عبدالحکیم (ص ۳۲)
- ۳۷- سید عبدالرزاق عرف سید (ص ۳۲) ۵۵- سید مصطفیٰ بن سید عبدالحکیم (ص ۳۲)
- جہاد بن سید پیارہ (ص ۲۸) ۵۶- سید کرم اللہ (ص ۳۲)
- ۳۸- سید اویس پسر دوم سید (ص ۳۲) ۵۷- سید عبدالستار بن سید حاتم (ص ۳۲)
- بدرالدین بدلی (ص ۲۹) ۵۸- سید قطب الدین (ص ۳۲)
- ۳۹- سید ابراہیم پسر سوم سید (ص ۳۲) ۵۹- سید عنایت اللہ بن سید عبدالستار (ص ۳۲)
- بدرالدین بدلی (ص ۲۹) ۶۰- سید رحم علی (ص ۳۲)
- ۴۰- سید عمر پسر چہارم سید (ص ۳۲) ۶۱- سید محبوب علی بن سید عنایت اللہ (ص ۳۲)
- بدرالدین بدلی (ص ۳۰) ۶۲- سید مرتضیٰ عرف سید نواب بن (ص ۳۲)
- ۴۱- سید جلال پسر پنجم سید (ص ۳۲) سید عنایت اللہ (ص ۳۲)
- بدرالدین بدلی (ص ۳۱) ۶۳- سید جان محمد بن سید حاتم (ص ۳۲)
- ۴۲- سید حاتم پسر ششم سید (ص ۳۲) ۶۴- سید ابوالقاسم (ص ۳۲)
- بدرالدین بدلی (ص ۳۱) ۶۵- سید عبدالرزاق (ص ۳۳)
- ۴۳- سید جنید محمد بن سید درویش (ص ۳۱) ۶۶- سید نامدار علی (= افضل الدین علی) (ص ۳۳)
- ۴۴- سید عبدالرؤف (ص ۳۱) ۶۷- سید سلیم حسین بن سید ابوالقاسم (ص ۳۳)
- ۴۵- سید صدر جہان بن سید حاتم (ص ۳۱) ۶۸- سید محمود بن سید جان محمد (ص ۳۳)
- ۴۶- سید محمد صادق (ص ۳۱) بن سید حاتم (ص ۳۳)
- ۴۷- سید صدر جہان (ص ۳۱) ۶۹- سید دانیال بن سید حاتم (ص ۳۳)
- ۴۸- سید کمال الدین حسین بن (ص ۳۴) ۷۰- سید میران پسر ہفتم سید بدلی (ص ۳۴)
- سید محمد فیض (ص ۳۲) ۷۱- سید خضر پسر ہشتم سید بدلی (ص ۳۴)
- ۴۹- سید یار علی بن سید محمد فیض (ص ۳۲) ۷۲- سید رحمت اللہ عرف سید راہو (ص ۳۴)
- ۵۰- سید قطب عالم بن سید (ص ۳۴) ۷۳- سید دلبر علی (ص ۳۴)
- محمد صادق (ص ۳۲) ۷۴- سید اسمعیل (ص ۳۵)
- ۵۱- سید بدکی (ص ۳۲) ۷۵- سید کرار علی (ص ۳۷)
- ۵۲- سید عبدالحکیم بن سید (ص ۳۸) ۷۶- سید بیر علی (ص ۳۸)
- صدر جہان (ص ۳۲) ۷۷- سید سردار علی (ص ۴۱)
- ۵۳- سید دوست محمد (ص ۳۲) ۷۸- سید تاج الدین (ص ۴۲)

- ۷۹- سید ضیاء اللہ (ص ۴۲) ۱۰۳- سید جان محمد (ص ۶۵)
- ۸۰- سید محمد قادری (ص ۴۳) ۱۰۴- سید فیروز (پدربزرگ مؤلف) (ص ۶۷)
- ۸۱- سید علاء الدین و فرزندان او (ص ۴۷) ۱۰۵- میر سید نوح (پدر مؤلف) (ص ۶۸)
- ۸۲- شاہ تاج الدین کوتہرہ (ص ۴۷) ۱۰۶- سید غلامعلی آزاد بلگرامی (مؤلف) (ص ۶۸)
- ۸۳- حافظ سید محمدی (ص ۴۸) ۱۰۷- سید حسن بن سید پیارہ (ص ۷۰)
- ۸۴- سید اسمعیل (ص ۴۹) ۱۰۸- سید کرم اللہ بن سید لطف اللہ (ص ۷۲)
- ۸۵- سید عبدالکریم بن سید شاہ میر (ص ۵۰) ۱۰۹- میر لطف اللہ شاہ لڈھا (ص ۷۲)
- ۸۶- سید اجمل (ص ۵۰) ۱۱۰- سید عظمت اللہ بیخبر بلگرامی (ص ۷۴)
- ۸۷- سید فرید الدین بن بدلی (ص ۵۱) ۱۱۱- سید نوازش علی فقیر بلگرامی (ص ۷۶)
- ۸۸- سید محمد باقر (ص ۵۲) ۱۱۲- سید اسد اللہ بُدی میان (ص ۷۷)
- ۸۹- سید حسام الدین گدایی بن سید علاء الدین (ص ۵۲) ۱۱۳- سید غلام مصطفی بن سید عبداللہ (ص ۷۸)
- ۹۰- سید عظمت اللہ بن سید محمود (ص ۵۳) ۱۱۴- سید نور اللہ بن سید کرم اللہ (ص ۷۹)
- ۹۱- سید عبدالهادی بن سید محمود (ص ۵۳) ۱۱۵- در بیان فرزندان سید خان
- ۹۲- در بیان فرزندان سید عمر بن محمد پسر دروم سید محمود بہتہ (ص ۷۹)
- سید محمد صفری (ص ۵۵) ۱۱۶- در بیان اولاد سید قاسم بن
- ۹۳- سید حسین بن سید عمر (ص ۵۵) سید حسین بن سید نصیر (ص ۸۵)
- ۹۴- شاہ لطف اللہ لڈھا بلگرامی (ص ۵۶) ۱۱۷- سید عبدالجلیل بن سید
- ۹۵- سید محمود (ص ۵۷) عبدالواحد (ص ۸۷)
- ۹۶- سید نوح (ص ۵۷) ۱۱۸- سید اویس پسر دروم سید
- ۹۷- سید محمود ثانی (ص ۵۸) عبدالجلیل (ص ۸۸)
- ۹۸- سید احمد (ص ۵۹) ۱۱۹- سید برکت اللہ (ص ۸۸)
- ۹۹- میر عبدالجلیل بلگرامی (ص ۵۹) ۱۲۰- سید فیروز (ص ۹۰)
- ۱۰۰- میر سید محمد بلگرامی (ص ۶۳) ۱۲۱- میر سید طیب بن سید
- ۱۰۱- سید معین الدین بن سید عبدالواحد (ص ۹۲)
- عبداللطیف (ص ۶۴) ۱۲۲- تکملہ در بیان قبیلہ سید
- ۱۰۲- سید محمد یوسف (ص ۶۵) نظام الدین مڈھنایک (ص ۹۸)

ماخذ و منابع

آزاد در تألیف شجره طیبه از کتابهای زیر استفاده کرده است و در متن کتاب به نامهای آنان اشاره نموده است.

عمدة الطالب فی انساب آل ابی طالب / جمال	اواسط ازابی الدرداء / طبرانی
الدین احمد بن علی الحسینی	تاریخ بیهقی / ابوالفضل محمد بن حسین بیهقی
فصل الخطاب / خواجه پارسا	تفسیر بیضاوی [انوار التنزیل و اسرار
قاموس اللغة / محمد بن یعقوب فیروز آبادی	التأویل] / عبدالله بن قاضی عمر بیضاوی
کنز الاخبار فی معرفة السیر و الاخبار / ادیس	خلاصة السیر
الحسینی الحمیری	الدراری فی ابناء السراری / سیوطی
کنز العمال فی سنین الاقوال و الافعال / علاءالدین	ربیع الابرار / زمخشری
علی بن حسام الدین المتقی الهندی	رسالة نسب / سید حسن دانشمند
لهجة المحافل	روضة الاحباب / میر جمال الدین محدث
مختصر عمدة المطالب / سید شهاب الدین بن	ریاض المستطاب / علامه محدث عامری یمنی
احمد بن علی الحسینی	سبل الهدی و الرشاد فی سیره خیر العباد / محمد
مرآة المبتدین / سید شریف بن سید عمر	بن یوسف الصالحی الشامی
منتخب التواریخ / ملّا عبدالقادر بدایونی	سیر / سیوطی
نسب نامه / میر عبدالجلیل بلگرامی	شواهد النبوة / مولانا جامی
نسب نامه / سید مبارک محدث	صحیح ترمذی / ابی عیسی محمد بن عیسی بن سوره
ید بیضا / آزاد بلگرامی (مؤلف)	صواعق محرّقه / ابن حجر عسقلانی

مانند تألیفات دیگر مؤلف در این کتاب نیز در ثبت و ضبط سنین تولد و وفات افراد و همچنین به آوردن ماده تاریخهای تولد و وفات از دیگران یا از خود توجه خاصی مبذول داشته است. بطور مثال: تاریخ تولد هشت تن و تاریخ وفات بیست و هفت تن را از آن جمله ده ماده تاریخ خود مؤلف برای صاحبان تراجم نقل کرده است. در ذکر شرح حال

بعضی افراد نکات تاریخی نیز بیان داشته است مثلاً:

۱- سید محمد صفری در سنهٔ اربع و عشر و ست مائة بلگرام را در عهد سلطان شمس‌الدین ایلتمش مرکز رایات اسلام ساخت و تاریخ فتح بلگرام از کلمهٔ «خداداد» (= ۶۱۴) از بزرگان پیشین نقل کرده است.^(۱)

۲- عبارتی به نقل از چند کتیبه‌های ساختمانی که در بلگرام از زمان سید محمد صفری وجود داشت و در آن نام سلطان شمس‌الدین ایلتمش آمده، نقل کرده است. چون این کتیبه از لحاظ تاریخی حایز اهمیت است، اینجا نقل می‌گردد.

«... و العبارة هذه حامی البلاد راعی العباد ذی الامان لاهل الايمان وارث ملک سلیمان صاحب الخاتم فی ملل العالم ظل الله فی الخافقین ابوامظفر ایلتمش السلطان ناصر امیرالمؤمنین ادام الله تمکینه فی شهر سنهٔ سبع و عشرين و ست مائة».^(۲)

۳- آزاد در ترجمه سید حسین بن سید ابوالفرح ثانی می‌نویسد:

«گویند اول کسی که قصد بلگرام کرده سید حسین بن سید ابوالفرح ثانی بود و هرگاه در نواحی بلگرام رسید، خیمهٔ خود را بر بلندی موضع آبتولی که جانب غربی شهر واقع است و الحال تعلق به اولاد سید محمد فاضل بن سید نظام‌الدین من قبیلهٔ بهتهٔ محلهٔ میدانپوره دارد، نصب کرد و در موضع مذکور مسلمانی که در بند کافران افتاده بود به نهجی خود را به خدمت سید حسین رسانید و مادهٔ گاوی نذر رسول مقبول (ص) پیش سید بیاورد و سید آن را ذبح کرده با همراهیان خود تناول نمود. چون این خبر به سردار قصبهٔ بلگرام رسید، پیش راجا سائیدی رفته استغاثه کرد که مسلمانان آمدند و گاوکشی کردند و دین آباء ما را باطل ساختند. راجا سائیدی برآشفت و به اتفاق راجا قنوج مسمی (به) تودرمل تونور با سید به جنگ پیش آمد و سید بعد محاربه بنابر قلت جمعیت، عنان از تسخیر بلگرام معطوف داشت».^(۳)

۱- شجرهٔ طیبه (خطی)، ورق ۲۱

۲- همان مأخذ، ۲۲

۳- شجرهٔ طیبه (خطی)، ورق ۲۲

۴- آزاد در ترجمه سید محمد صفری می نویسد: «پس از فتح بلگرام، سید محمد صفری نزد سلطان شمس الدین ایلتمش رفت و به توسط خواجه قطب الدین اوشی کاکای فرمانی از پادشاه به دست آورد بدین مضمون که محصول زمین پَرگنه بلگرام «ده یکی» چنانچه در شرع شریف مقرر است، می گرفته باشند و از آن عهد تا زمان سلطان ابراهیم بن سلطان سکندر لودی محصول «ده یکی» در پَرگنه بلگرام معمول بود. از عهد بابر پادشاه در آن معمول مستمر به غیر راه یافت و فرمان محمود شاه بن محمد شاه بن فیروز شاه بابت عشر پَرگنه بلگرام که از روی فرامین سلاطین ماضیه است، در وقت تحریر رساله به چشم خود مشاهده کردم و اینقدر عبارت از آن فرمان است که چنانچه در عهد سلاطین ماضیه عشر عین غله داده اند هم بر آن جمله بدهند.»^(۱)

تاریخ این فرمان چنین است:

«السَّابِعُ وَالْعَشْرِينَ مِنْ ربيعِ الْآخِرِ سنهٔ خمس و ثمان و مائة.»^(۲)

و طغرای آن به خط ثلث قدیم این عبارت دارد:

«الوائق بتائید الرحمن ابوالمحامد محمود شاه بن محمد شاه بن فیروز

شاه السلطان.»^(۳)

۵- همچنین در بیان نسب شیوخ فرشوری بلگرام، آزاد جنگ بین خسرو و راجای اجمیر را که رای بیتهورا نام داشت و در کنار رود سَرَسوتی رخ داده بود، یادآور می شود و می نویسد:

«... و خمس مائة خسرو ملک را به دست آورد و در سبع و ثمانین و

خمس مائة با رای بیتهورا راجه اجمیر برکنار سَرَسوتی قتالی صعب کرد و

هزیمت یافت و در ثمان و ثمانین و خمس مائة به اراده تلافی باز عنان به

جانب هند گردانید و در همان موضع که سابق جنگ شده بود با رای

۱- شجره طیبیه (خطی)، ورق ۲۲؛ آزاد در مآثرالکرام نیز ذکر این فرمان را به همین صورت آورده است. رک به: مآثرالکرام، ۱۲-۱۳ همین فرمان به خط آزاد بلگرامی بر ورقی که در نسخه خطی هفت اقلیم رازی کتابخانه دانشگاه اسلامی علیگر پیوست می باشد، آمده است. آزاد این را در تاریخ ۱۲ جمادی الآخر ۱۱۵۰ ه. ق وقتی که او در بلگرام بود، نوشته است. رک به: مقاله پروفیسور نذیر احمد بعنوان «گواهی آزاد بلگرامی راجع به فرمان محمود شاه تغلق» مجله فکر و نظر علیگر ۱۹۶۰ م، ص ۴

۲-۴- شجره طیبیه (خطی)، ورق ۲۲

بیتھورا محاربه کرده او را با برادران به قتل رسانید و ملک او را متصرف شد و قطب‌الدین آیبک را که غلام برگزیده سلطان بود، به نیابت خود به هندوستان گذاشته به غزنی نهضت فرمود. و او را آیبک از آن می‌گویند که انگشت خنصر (= کوچک) او شکسته بود و قطب‌الدین آیبک دهلی را از تصرف... بیتھورا انتزاع نموده، در سنهٔ تسع و ثمانین و خمس مائة دارالملک ساخت و از این تاریخ دهلی تخت‌گاه سلاطین اسلام شد.^(۱)

سبک نگارش کتاب ساده و روان است و در نثر فارسی گاهگاهی کلمات عربی و هندی به کار برده و مخصوصاً تاریخ و سال را به عبارت عربی نوشته است. جای جای از اشعار فارسی نیز استفاده کرده است و در برخی تراجم از صاحبان ترجمه اشعار آنان را نیز نقل کرده است.

این کتاب تا به حال به چاپ نرسیده است و نسخه‌های خطی آن در کتابخانه‌های مختلف موجود است.

● پاکستان، خیرپور کتابخانهٔ عمومی، نستعلیق، شکسته‌آمیز، سدهٔ ۱۲ ه.ق، نسخهٔ اول و به خانهٔ آزاد. با توضیحات و حواشی از علامه سید محمد بن میر عبدالجلیل بن علامه سید محمد یوسف، ۱۳۴ ص.^(۲)

● پاکستان، خیرپور کتابخانهٔ عمومی، نستعلیق (۱-۷۸) به خامهٔ سید محمد بن عبدالجلیل و (۷۹-۱۷۲) به خامهٔ سید محمد حیات، ۱۷۲ ص.^(۳)

● پاکستان، کراچی کتابخانهٔ عمومی، نستعلیق، سید محمد حیات بن سید علینقی بن محمد حسن بن حاجی سید بوعلی واسطی بلگرامی، ۱۲۷۵ ه.ق، ۱۹۶ ص.^(۴)

● پاکستان، کراچی کتابخانهٔ سید وصی احمد بلگرامی، نستعلیق، سید... حسین بلگرامی بن سید امیر حسین بن سید علی بلگرامی، ۲۷ رمضان ۱۲۷۶ ه.ق. از روی نسخهٔ نوشتهٔ ۱۱۵۳ ه.ق، ۱۹۱ ص.^(۵)

● (ایران) قم، کتابخانهٔ آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، شمارهٔ ۴۲۸، نستعلیق، ۱۲۸۶ ه.ق، دارای مهر کتابخانهٔ راجه سید محمد مهدی. این نسخه را سید علیرضا

۱- شجرهٔ طیبه، ورق ۲۰-۲۱

۲- تا ۵- فهرست مشترک ۹۶۶/۱۱-۹۶۷

حسنى حسینی به تاریخ ذیقعده ۱۳۹۲ هـ. ق به آیت الله مرعشی داده بود. بر ورق ۶۸ و ۱۰۰ دو مهر بیضوی به دو خط به عبارت «فقیر آزاد» موجود است، ۲۰۰ ص. (۱) همین نسخه مورد استفاده نگارنده بوده است. فیلم این نسخه در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره ۶۱۵۸ موجود است. (۲)

● هند، پتنا، کتابخانه خدابخش، سه نسخه ازین کتاب در آن کتابخانه موجود است بدینقرار:

● شماره 3567 H.L. به خط سید خورشید احمد بلگرامی، ۶۱ ورق.

● شماره 3576 H.L. سید محمد مرتضی ولد سید مصطفی علی بلگرامی، ۱۲۸۲ هـ. ق. ۷۵ ورق.

● شماره 3532 H.L. کاتب نسخه سید رضا بعضی وقایع را تا سال ۱۲۵۲ هـ. ق افزوده است.

● حیدرآباد، کتابخانه آصفیه، شماره ۳۵. در فن تذکره فارسی. (۳)

● پاکستان، راولپندی، کتابخانه مفید سیار، الله والی مارکیت، نستعلیق، مولوی محمد مصباح، ۱۵ رمضان ۱۳۱۲ هـ. ق، ۲۰۰ ص. (۴)

● هند، علیگر، دانشگاه اسلامی، ذخیره احسن، شماره 920/25 «تتمه شجره طیبه» از میر فدا حسین بلگرامی، مکتوب ۱۳۱۲ هـ. ق، ۱۰۶ ورق. (۵)

آغاز:

«... برهانی است جلی و حجّتی است قوی بر محافظت این شجره بلند و مراقبت این دوحه برومند. علی الخصوص شجره مبارکه ریاض نبوی و فروع متراکمه حدایق مرتضوی که اگر تخمی از آن شجره به دستبرد حوادث اداره وادی غربت شود».

۱- احمد حسینی: فهرست مرعشی ۳۲/۲

۲- دانش پژوه: فهرست میکرو فیلمهای کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ۲۳۵/۲

۳- فهرست آصفیه ۳۲۲/۱

۴- فهرست مشترک ۹۶۷/۱۱

انجام:

«... اما سید نورالدَّهْر بن سید نظام الدین مَدُهْنَايَك کدخدا بود. به دختر سید اُويس بن سید عبدالجلیل سلده و از وی پسری مسمی (به) سید فضل اللّٰه عقب مانده که شجاعت و دلاوری از جینش پیدا است. سپه‌گری به مهارت بسیار دارد و او کدخدا است به دختر سید غلامحسین عرف سید مَهْتی و اولاد دارد. این است بیان قبیله سید نظام الدین مَدُهْنَايَك، بارک اللّٰه فی تسلیم قدس اللّٰه سره». (تکمله)

روضۃ الاولیا

آزاد این تذکرہ روضۃ الاولیا را کہ حاوی شرح حال تہ نفر از صوفیان جلیل القدر مدفون در روضہ یا خلد آباد کہ نزدیک دولت آباد (دکن) می باشد، در ۱۱۶۱ هـ. ق به پایان رسانیدہ است. در سبب تألیف می نویسد:

«مؤلف این کلمات... در ایام سیاحت چون قائد ازل بہ دیارِ دکن کشید و درین سرزمین مسافتی از مراحل زندگانی طی گردید و بہ زیارتِ آسودگانِ روضۃ مقدس نوراللہ مضاجعہم سرمایۂ سعادت دست داد و احوال و اقوال ایشان در توالیف سلف متفرق بہ نظر درآمد. ملہم غیب بہ خاطر عقیدت ناظر القا کرد کہ بہ جمع حالات سنیہ و انفاس قدسیہ انموذجی مسمی بہ روضۃ «الاولیا» ترتیب دہم و حقوقی کہ از روحانیت این محتشمانِ درگاہ کبریا بر ذمۂ خود متحقق گشتہ بہ قدر امکان ادا سازیم.»^(۱)

شرح احوال صوفیانی کہ در این تذکرہ آمدہ است، از روی چاپ اورنگ آباد (دکن) بہ سال ۱۳۱۰ هـ. ق، بدین ترتیب است.

- ۱- شیخ برہان الدین محمد بن ناصر المقلب بہ غریب ہانسوی (ص ۴)
- ۲- شیخ منتخب الدین زرری زربخش قدس سرہ (ص ۱۴)
- ۳- نجم الدین امیر حسن بن علای سجزی دہلوی (ص ۱۶)
- ۴- سید یوسف بن علی بن محمد الحسنی راجو قتال (ص ۱۸)
- ۵- مولانا فرید الدین (ص ۲۵)
- ۶- خواجہ حسین شیرازی (ص ۲۶)
- ۷- شیخ زین الدین داوود (ص ۲۶)

- ۸- شاه جلال ملقب به گنج روان (ص ۴۱)
 ۹- شاه خاکسار (ص ۴۲)
 مؤلف در پایان شرح حال خود نیز آورده است. (ص ۴۵)

منابع

آزاد در این کتاب نیز مآخذ خود را یکجا ذکر نکرده است، بلکه در ضمن شرح احوال صاحبان تراجم منابع خود را ذکر کرده است و جمعاً از شانزده مآخذ استفاده نموده است که فهرست آن بقرار زیر می باشد

احسن الاقوال	[ملفوظات شیخ برهان الدین غریب] از شیخ حماد کاشانی [در ترجمه منتخب الدین زرری زربخش، ص ۱۵]
اخبار الاخیار	شیخ عبدالحق دهلوی [در ترجمه سید یوسف بن علی بن محمد الحسنی، ص ۲۰]
اخیار الاصفیا	شیخ عبدالصمد افضل محمد خواهرزاده فیضی و ابوالفضل [در ترجمه منتخب الدین زرری زربخش، ص ۱۸]
اکبرنامه	شیخ ابوالفضل [در ترجمه نشاه جلال ملقب به گنج روان، ص ۴۲]
بقیة الغرایب	مجدالدین بن عماد [در ترجمه شیخ برهان الدین غریب هانسوی ص ۶]
تاریخ فرشته	محمد قاسم فرشته [در ترجمه منتخب الدین زرری زربخش، ص ۱۵]
جوامع الکلم	خواجه گیسو دراز [در ترجمه سید یوسف بن علی بن محمد الحسنی معروف به راجو قتال، ص ۱۸]
حبة المحبة	مؤلف ^(۱) مرید شیخ زین الدین بوده [در ترجمه شیخ زین الدین الدین، ص ۳۸]

۱- تألیفات دیگری از این مؤلف «دلیل السالکین» مشتمل بر کلمات قدسیه و «حبة القلوب من مقال المحبوب» می باشد.

سیرالاولیا	سید محمد کرمانی [در ترجمه شیخ برهان‌الدین غریب، ص ۶]
سیر محمدی	شاه محمد علی سامانی مرید گیسو دراز [در ترجمه راجو قتال، ص - ۲۰]
غرایب الکرامات گلزار ابنزار	مجدالدین بن عماد [در ترجمه شیخ برهان‌الدین غریب، ص ۱۳] شیخ غوثی حسن [در ترجمه شاه جلال ملقب به گنج روان، ص ۴۲]
لطایف اشرفی	اشرف جهانگیر سمنانی [در ترجمه نجم‌الدین امیر حسن بن علای سجزی، ص ۱۷]
معارض الولاية	شاه غلام معین‌الدین عبدی خویشگی [در ترجمه شیخ زرزری زربخش، ص ۱۵]
نفایس الانفاس (ملفوظات برهان‌الدین غریب)	شیخ رکن‌الدین عماد کاشانی [در ترجمه شیخ زرزری زربخش، ص ۱۵]
هدایة القلوب	امیر حسن [در ترجمه شیخ زین‌الدین، ص ۲۸]

آزاد در مقدمه کتاب تاریخ و جغرافیای مختصر منطقه «دولت آباد» را بیان داشته است. این منطقه به خاطر مزارات صوفیان کبار به نام «خلد آباد» نیز معروف است. آزاد قصیده حاجی محمد خان قدسی مشهدی (م ۱۰۵۶ ه.ق) را در وصف مناظر طبیعی دولت آباد نیز درج نموده است که مطلع و بیت آخر آن چنین است:

در ایام خرداد و اردی بهشت زَند دولت آباد دم از بهشت

زمین دکن سر نیارد فرود زفیروزه رنگی به چرخ کبود

در ترجمه شیخ برهان‌الدین غریب هانسوی کیفیت نابودی دهلی^(۱) به دست سلطان محمد تغلق شاه رایبان نموده، سپس ملفوظات شیخ غریب هانسوی را نقل کرده است.

در ترجمه شیخ منتخب الدین زرذری زربخش علت معروفیت وی بعنوان «زرذری و زربخش» را به نقل از کتاب معارج الولاية و تاریخ فرشته چنین نوشته است.

(الف) «چون مجاهده و ریاضت به کمال رساند و به مرتبه محبوبی وصول یافت او را دو خلعت زرین به وقت صبح و شام از غیب فرود آمدی و آن را به مصارف فقرا صرف کردی و خود استعمال نمودی، از این جهت به این اسم مشهور گشت»^(۱)

(ب) «و در تاریخ فرشته میگوید که هر شب وقت نماز تهجد درج زرین از عالم غیب آمدی و شاه آنرا علی الصباح فروخته صرف درویشان نمودی از آن سبب مشهور به زربخش گشت»^(۲)

در توصیف زرذری زربخش موسوی خان جرأت می گوید:

آن جوان مردی که در راه خدا زر به محتاجان رساند «زرذری» است^(۳)

طبق سبک و روش تذکره نویسی که آزاد داشت، وی در این تذکره نیز به ضبط و ثبت سنین تولد و وفات صوفیان اهتمام خاصی ورزیده است و تاریخ وفات هفت تن از صوفیان را که در شرح احوال آنان در این کتاب آمده است، ثبت نموده است. ماده تاریخهای وفات صوفیان که دیگران ساخته اند و یا خود او ساخته درج کرده است. در ترجمه سید یوسف، شرح حال خواجه گیسو دراز و در ترجمه شاه خاکسار شرح حال اورنگ زیب را بیان داشته و چون سلطان محمود والی گجرات، اسلام شاه فرمانروای دهلی و نظام الملک بحری در یک زمان فوت کرده بودند، ماده تاریخهای وفات هر سه نفر را از مولانا غلامعلی پدر مؤلف تاریخ فرشته که از کلمه «زوال خسروان» = ۹۶۱ ه. ق تاریخ یافته بود، درج کرده است و سپس احوال نظام الملک آصف جاه (تولد ۱۰۸۲ ه. ق، حک ۱۱۳۲ ه. ق و متوفی ۱۱۶۱ ه. ق) را ذکر نموده و خود آزاد نیز قطعه تاریخ وفات برای هر سه نفر یعنی آصف جاه (والی دکن)، اعتمادالدوله قمرالدین خان (نخست وزیر) و محمد شاه (پادشاه هند) که در ۱۱۶۱ ه. ق وفات یافته بودند، بدینگونه سروده است:

سه رکن مملکت هند از جهان رفتند فتاد حیف سه دُر یگانه از کف دهر

برای رحلت این هر سه یافتم تاریخ «نماند شاه زمان باوزیر و آصف دهر»^(۱)

(= ۱۱۶۱ هـ.ق.)

آزاد تاریخ دیگری نیز برای این سه نفر به تعمیم سروده است.

گشت تاریخ چون کشیده‌ام آه موت کشاه و وزیر و آصف جاه^(۲)

آزاد در ترجمه شیخ زین الدین داوود^(۳) دو بیت متنبی شاعر عرب را شرح کرده است. درکل روضة الاولیا کتابی مفید از تألیفات آزاد بلگرامی محسوب می‌شود. سبک نگارش ساده و سلیس است، اما تاریخ و سنوات به عبارت عربی نوشته است.

چاپها

این کتاب اولین بار در مطبع اعجاز صفدری اورنگ آباد (هند) در سال ۱۳۱۰ هـ.ق/۹۲-۱۸۹۳ م در ۴۷ صفحه به طبع رسیده بود. سپس پروفیسور نثار احمد فاروقی استاد زبان و ادبیات عربی، دانشگاه دهلی در ۱۹۹۲ م در مجله «منادی» دهلی نو، جلد ۶۷، شماره ۵/۴ همراه به ترجمه اردو و حواشی مفید آنرا چاپ کرده است. همان ترجمه را اداره نشر و اشاعت جامع العلوم فرقانیه رام پور در ۱۴۱۶ هـ.ق/۱۹۹۶ م به صورت کتاب در ۱۱۶ صفحه منتشر کرده است. پروفیسور فاروقی در این چاپ از ترجمه‌های اردوی این کتاب که پیشتر صورت گرفته، اظهار بی‌اطلاعی کرده است. یک چاپ دیگر در ۱۳۱۰ هـ.ق نیز به اهتمام محمد بشیرالدین افسر اورنگ آبادی که در مطبع خبیر اورنگ آباد به طبع رسیده بود، دیده‌ام، ۷۵ صفحه.

نسخه‌های خطی^(۴)

● هند، حیدرآباد، کتابخانه آصفیه، شماره ۱۴۸ (در فن تذکر) نستعلیق خوش، مکتوبه ۱۱۷۷ هـ.ق، با نسخه مؤلف مقابله شده است، ۶۷ صفحه.^(۵)

۱-۵- روضة الاولیا، ۴۵

۳- همان، ۳۵

۴- فهرست مشترک ۲۲۴۲/۱۲-۲۲۴۳

۵- فهرست آصفیه ۲۸۹/۱

- همانجا، شماره ۲۲، سال کتابت ۱۲۳۲ هـ. (۱)
- لندن، دیوان هند، شماره مسلسل ۶۵۵، شماره ۱۸۱۴، نستعلیق خوش. از ورق ۱-۲۱ الف. در آخر این نسخه شرح حال مختصر مؤلف و شرح سفر او به مکه و مدینه در ۱۱۵۰-۱۱۵۲ هـ. ق آمده نیز قصیده‌ای «در بیان شجره بزرگان روضه منوره قدس اللہ اسرار هم» از مؤلف درج است.

آغاز

- زبان خامه مشکین کند به نام خدا بیان سلسله اولیای روضه ادا (۲)
- پاکستان، سرگودھا، بهلوال، نصیرآباد، مولا داود، نستعلیق، اللہ دتہ جنگی، سدہ ۱۳، ۹۶ صفحہ. (۳)
- پاکستان، خیرپور کتابخانہ عمومی، نستعلیق، سدہ ۱۳ هـ. ق ۱۱۸ صفحہ. (۴)

ترجمہ‌های اردو

- چهار ترجمہ به زبان اردو به شرح زیر صورت گرفته است.
- ۱- نفحات الاصفیا (۵)، مترجم محمد عبدالمجید، مطبع کریمی حیدرآباد، دکن، ۱۳۴۵ هـ. ق، ۱۶۴ صفحہ.
- ۲- گلشن اصفیا، (۶) مترجم منشی محمد فضل حسین، مطبع هندوستان پرتنگ ورکس، دہلی، ۲۶ صفحہ.
- ۳- از سیف اللہ قادری (۷)
- ۴- از پروفیسور نثار احمد فاروقی کہ پیشتر یاد شدہ است.

۱- فہرست اصفیہ ۳۲۰/۱

2-India Office 1/339

۳-۶- فہرست مشترک ۹۶۵/۱۱

۵- اختر راہی، ترجمہ‌های متون فارسی به زبانهای پاکستانی، ۲۱۲،

۶- همان، ۲۱۲،

7- C.A.Storey: Persian Literature 1/1025.

لازم به ذکر است که CARL W.ERNST کتاب خود ETERNAL GARDEN را با کمک کتاب روضه الاولیای آزاد بلگرامی تألیف کرده و آن را اعتراف نیز کرده است. این کتاب با پیشگفتار آنماری شیمل در نیویورک در ۱۹۹۲ م چاپ شده است.

مناقب

سند السعادات في حسن خاتمة السادات

سند السّادات فی حسن خاتمة السّادات

رساله مختصری است درباره فضیلت سادات. آزاد در این رساله با استناد به آیات قرآنی و احادیث و غیره فضیلت سادات را بیان کرده است. در ضمن اظهارات خود از روایات و واقعات قرآنی استنباط نموده و به این نتیجه رسیده است که از دشمنان اهل بیت پیغمبر (ص) و انبیاء علیهم السلام اظهار برائت لازم است. او در تألیف این رساله از کتابهای زیر بعنوان مأخذ و منابع استفاده نموده است و در متن کتاب به آنها اشاره کرده است.

شرح بخاری / قسطلانی	امالی / ابوالقاسم بن شران
صواعق محرّقه / ابن حجر عسقلانی	تذهیب التهذیب / ذهبی
طبقات کبری / امام تاج الدین سبکی	تشریح / امام فخرالدین رازی
مجمع البحار / مظفر علی کرمانی	تفسیر سدی / ابو محمد اسماعیل بن - عبدالرحمن - بن ابی کریمه القرشی - التابعی معروف به بالسّدی
مکتوبات / حضرت مجدد الف ثانی	تکمیل الایمان / شیخ عبدالحق دهلوی
مرقات / ملا علی قاری	تیسیر / امام ضیاء الدین سنّامی
مناقب السّادات / قاضی شهاب الدین ملک العماء	خصایص کبری / شیخ جلال الدین سیوطی
نهایه / ابن اثیر	سبع سنابل / میر عبدالواحد بلگرامی

با وجودی که آزاد در تمام تألیفات خود سال تألیف یا تاریخ پایان تألیف خود را ذکر نموده است، اما در این رساله این التزام دیده نمی شود و از هیچ مأخذ معلوم نمی شود که آزاد این رساله را کی به رشته تحریر درآورده است. او در سبب تألیف این رساله می نویسد:

«این تألیفی است لطیف و انموذجی است شریف مسمی به

«سند السعادات فی حسن خاتمة السادات». باعث تألیفش این که اکثر مردم ایمان سادات را مثل ایمان سایر مردم می دانند و محتمل الطرفین و دائر بین الامرین می شناسند، حالا آنکه ربّ العزت تعالی شأنه سادات را باب تعظیم و تکریم جناب رسالت مآب صلی الله علیه و سلم که اصل این شجره طیّبه و افق این کوکب درّه است، به مزید عنایت نواخته و به مزیت حسن خاتمه از سایر دودمانها ممتاز ساخته، لذا فقیر حقیر غلامعلی المتخلص به آزادالحسینی نسباً و الواسطی اصلاً و البلگرامی وطناً دلایل این مطلب والا برخی از کتب ثقات برچیده و جواهر آبدار از معادن برآورده، در سلک تحریر کشیده تا ارباب عیون صحیحه و قلوب سلیمه حسن طنی به حسن خاتمه سادات بهم رسانند و میامن اعتقاد صافی و اخلاص وافی سعادت حسن خاتمه دریابند»^(۱).

نسخه های چاپی و خطی

(الف) چاپی

این رساله اولین بار در ۱۳۰۸ ه. ق در بمبئی در ۳۲ صفحه به اهتمام میرزا محمد ملک الکتاب، به خط میرزا محمدعلی کشکول در بمبئی به طبع رسیده است (هند). چون نسخه چاپی آن نایاب است، لذا نشانی آن را می دهم. این کتاب را در کتابخانه رضا رامپور/ (هند) در فن سیر و مناقب، به شماره ۱۱ می توان دید.

(ب) خطی

- هند، حیدرآباد، کتابخانه آصفیه، ش ۳۷۲ و ۱۰۱ (۲ نسخه)^(۲)
- هند، علیگر، کتابخانه مولانا آزاد، دانشگاه اسلامی، ذخیره احسن مارهروی شماره ۹۲۰/۲۳ نستعلیق، ۱۰ ورق.^(۳)
- هند، لکهنو، کتابخانه ندوة العلماء، شماره ۱، نستعلیق، ۱۵ ص.^(۴) همین نسخه

۱- سند السعادات فی حسن خاتمة السادات (خطی)، ۱

۲- فهرست آصفیه ۱۳۲۶/۲ و ۶۶۲/۳

3- Cat. of Maulana Azad Lib. Aligarh, 34

۲- فهرست ندوة ۷۱۸/۲

مورد استفادہ نگارندہ بودہ است.

● لندن، دیوان ہند، شمارهٔ مسلسل ۲۶۷۰، شمارهٔ ۱۸۲۴، نستعلیق از ص ۷۷-۲۹۶، بدون تاریخ. (۱)

آغاز

«... اما بعد این تالیفی است لطیف و انموذجی است شریف مسمی بہ سند السعادات فی حسن خاتمة السادات. باعث تالیفش اینکہ مردم ایمان سادات را مثل ایمان سایر مردم می دانند.» (۲)

انجام

«... امام موسی کاظم یا اہت گفت. یعنی ای پدر من و اظہار جزئیت با جناب رسالت نمود. پس روی ہارون رشید متغیر شد و گفت کہ این فخر ای ابالحسن حق است و دیگری درین فخر شریک شما نیست.» (۳)

1- India Office 1/1454

۲- سند السعادات فی حسن خاتمة السادات، ۱ نسخهٔ خطی کتابخانہ ندوۃ العلما لکھنؤ (ہند) شمارهٔ ۱
۳- سند السعادات فی حسن خاتمة السادات، ص ۱۵ نسخهٔ خطی کتابخانہ ندوۃ العلما لکھنؤ (ہند) شمارهٔ ۱

ادبیات

- دیوان شعر

- بیاض آزاد

- شرح قطعہ نعمت خان علی شیرازی

- غزلان الہند

- مثنویات آزاد

* طلسم اعظم

* مثنوی در صفت مدینہ

* مثنوی سراپای معشوق = مرآة الجمال

* مثنوی معراج الکمال تکملہ امواج الخیال

- مثنوی در جواب مثنوی میر عبد الجلیل بلگرامی

- قصیدہ در تعزیت میر عبد الجلیل و میرسید محمد شاعر بلگرامی

- سفرنامہ آزاد

- بیاض آزاد

- چند منظومہ و رسالہ دیگر

دیوان شعر آزاد

دیوان او شامل نعت، غزلیات، مثنویات، قصاید، رباعیات، قطعات، تضمینات و مادّه تاریخها است. در دوران مطالعه و بررسی شعر فارسی آزاد دو نسخه خطی از دیوان او در دست داشتم به قرار زیر:

۱- نسخه کتابخانه گنج بخش، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد، شماره ۱۰۹۳۶، نستعلیق، سال کتابت ۱۱۶۲ ه. ق و دارای ۳۱۸ ورق و ۶۳۶ ص، هر صفحه ۱۵ سطر. یک صفحه از آغاز افتاده است.^(۱)

محتویات این نسخه به قرار زیر است:

تعداد	قالب شعر	تعداد	قالب شعر
۲	مثنوی	۱۰۴۷	غزلیات
۲	قصاید	۲	نعت
۳۹	رباعیات	۴	تضمینات
....	ماده تاریخها	۱	ترجیع بند

آغاز

امروز مدح گستر ما کیست جز قلم
خوبان که از رهونت خود لاف میزند
دم میزند ز جوهر ما ذوالفقار ما
یکسر روند در جلو نیسوار ما

انجام

ز آنجا که باری کاش من
صد فکر صباح و شام داری

بنشینم و از تو گوشه گیرم
نامت نبرم اگر بمیرم

۲- نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی (سنای سابق)، تهران (ایران)، شماره ۶۶۲، نستعلیق، سده ۱۲، عنوان و تخلص سنگرف، با یادداشت سید علی اصغر حسینی

۱- احمد منزوی: فهرست مشترک ۱۱۵۳/۸

واسطی بلگرامی در ۱۳۳۰ هـ. ق، ۱۷ ص، از آغاز و ۴ صفحه از پایان نو نویسی، در ۲۵۴ ورق و ۵۰۸ صفحه، اندازه ۱۷×۸، ۲۴×۵، به عنوان «کلیات فارسی میرغلامعلی آزاد بلگرامی». محتویات این نسخه چنین است. (۱)

تعداد	قالب شعر	تعداد	قالب شعر
		۱۰۶۳	غزلیات
		(۸۲۸۳ بیت)	
۵	قطعات	۳۶	رباعیات
۴	قصاید	۲	مثنویات
۱	نعت	۴	تضمین
			و ماده تاریخها....

آغاز:

برآر از مدّ بسم الله تیغ خوش مقالی را
خیال نازک از چوش نزاکت راز دل باشد
مسخر کن سواد اعظم نازک خیالی را
نباشد جز کرامت فهم کردن فکر عالی را

انجام

حسن خلقی عجب به کار برد
پا درین خانه بشکن و بشتاب
خادم خویش را سوار برد
در سفر لذت وطن دریاب
۳- کلیات آزاد موجود در کتابخانه رضا رامپور (هند) شماره ۳۷۴۸، نستعلیق، اغلب به خط شاعر، ۵۷۰ ص. روی صفحه اول که الحاقی است این عبارت به چشم می خورد: «کلیات میرغلامعلی آزاد بلگرامی»، سپس ماده تاریخ دیوان خانه به خط آزاد آمده است:

بنا فرمود دیوان خانه نو
برای مصرع تاریخ او گفت
امام اهل دانش میرآزاد
«مکان انبساط فیض بنیاد»

(۱۱۹۱ هـ.)

بر ورق بعدی عبارت زیر:

۱- دانش پژوه و بهاءالدین علمی انواری، فهرست کتابخانه مجلس (سنای سابق) ۱۰/۲

«این نسخه دیوان خود را حضرت میر صاحب و قبله میر غلامعلی آزاد... وقت رخصت از اورنگ آباد به وطن عنایت فرمود».

(مهر) نواب والاجاه امیرالملک سید محمد صدیق حسن خان بهادر

۱۲۸۹

بر همین ورق تاریخ ورود نسخه در کتابخانه ریاست رامپور که ۳۰ آوریل ۱۹۱۰ م بوده ثبت است.

آغاز:

برآر از مدبسم اللہ تیغ خوش مقالی را مسخر کن سواد اعظم نازک خیالی را

انجام:

تاریخ ختم مآثر الکرام تألیف ناظم:

«تاریخ شنو ختامه مسک»^(۱)

(۱۱۶۶ هـ.ق)

۴- نسخه دیگر از دیوان آزاد نیز در همان کتابخانه به شماره ۳۷۴۷ موجود است.^(۲)

چاپ:

منتخب دیوان فارسی او در دو جزوه کوچک در حیدرآباد در ۱۳۰۱ هـ. / ۱۸۸۳ م به چاپ رسیده بود. جزوه اول در ۶۰ صفحه و جزوه دوم در ۶۱ صفحه.^(۳)

نسخه‌های دیگر از دیوان آزاد

- هند، علیگر، کتابخانه مزمل، شماره ۱۶۶۵، نستعلیق معمولی، فرزند احمد حسینی واسطی بلگرامی، ۲۰ ربیع الثانی ۱۲۶۸ هـ.ق، ۷۰ ص.
- هند، لکهنو، کتابخانه ندوة العلماء، شماره ۲۰۵، نستعلیق، ۱۱۶۰ هـ.ق، ۵۵۲ ص.^(۴)
- هند، حیدرآباد، کتابخانه دانشگاه عثمانیه، سال کتابت ۱۱۶۶ هـ.ق، ۱۵۳ ص.^(۵)
- هند، بهوپال، کتابخانه حمیدیه، شماره ۱۲۹، نستعلیق، ۲۲ شعبان ۱۲۳۸ هـ.ق.^(۶)

۱- ۲- رویت در کتابخانه رضا رامپور

۳- مقدمه مآثر الکرام، ۵۰ دکتر علیرضا نقوی: تذکره نویسی در هند و پاکستان، ۲۶۷

۴- فهرست ندوه ۳۶۲/۲

۵- مجله وحید ۱۳، شماره ۱، ص ۶۵

۶- فهرست کتابخانه حمیدیه، بهوپال ۹۲

- پاکستان، کراچی، موزہ ملی، شماره N.M.1951-1256، نستعلیق، سده ۱۳، ۴۶ ص، ناقص الآخر.^(۱)
- هند، کتابخانه آود، شماره ۱۴۶، ۲۲۵ ص، حدوداً هزار بیت.^(۲)
- هند، پتنا، کتابخانه خدابخش بانکی پور، شماره ۴۲۳، نستعلیق، ۶۳ ورق سده ۱۳.^(۳)
- لندن، دیوان هند، شماره مسلسل ۱۷۲۲، شماره نسخه ۱۷۳۸، نستعلیق، ۹۷ ورق. فهرست نویس احتمال داده است که به خط مصنف است.^(۴)
- لندن، موزہ بریتانیا، شماره 9815 or، ۱۲۳۱ ه.ق، ۱۳۷ ورق.
- هند، حیدرآباد، کتابخانه آصفیہ، شماره ۵۸۳.^(۵)
- هند، کلکتہ، انجمن آسیایی بنگال، ذخیرہ کرزن، شماره ۳۰۴، نستعلیق سده ۱۳، ۵۰ ورق.
- هند، کلکتہ، انجمن آسیایی بنگال، ذخیرہ کرزن، شماره ۳۰۵، نستعلیق، سده ۱۳، ۴۹ ورق.^(۶)
- هند، حیدرآباد، موزہ سالار جنگ، شماره A/N.M. 239/2141 و شماره A/N.M.1089
- هند، حیدرآباد، موزہ سالار جنگ، شماره 142 2/2 A/N.M.239/2143 به نام «انتخاب دیوان آزاد».^(۷)
- هند، لکھنؤ، کتابخانه تاگور، دانشگاه لکھنؤ، شماره P891.551/A 99D، نستعلیق، میراحت علی بلگرامی، حسب فرمایش لاله رام پرساد، ۲۷۱ ص.
- ایران، مشهد، کتابخانه شخصی آقای گلچین معانی.^(۸)

۱- فهرست موزہ ملی کراچی، ۴۷۰

2- Sprenger 1/364

3- Bankipore 3/254

4- India Office 1/933

5- Story 1/862

6- Asiatic Society of Bengal Curzon Collection. 217

7- Salarjung 5/304-306

۸- تاریخ تذکرہ های فارسی ۵۱۶/۱

بیاض آزاد

در کتابخانه ندوةالعلماء لکهنو (هند) نسخه «بیاض آزاد»^(۱) محفوظ است که در آن گزیده اشعار ۲۷۷ شاعر گرد آمده است. این نسخه را سید جلیل احمد سهسوانی به دستور سید محمد صدیق حسن خان از روی بیاض آزاد که به خط آزاد بوده استنساخ نموده است. سهسوانی استنساخ بیاض را در ذیقعدة ۱۲۹۷ هـ. ق آغاز کرده و در ذی الحجة ۱۲۹۷ هـ. ق به پایان رسانید. بیاض مذکور دارای اشعار شاعران فارسیگوی هند و ایران می باشد که از فیض دکنی آغاز شده و به جلال اسیر به پایان می رسد.

آغاز:

چو من چابکسوار تیز و تک نیست

منم فیضی که در میدان معنی

انجام:

در جستجوی گوهر ذات نگنده چرخ از روز و شب به قلم حیرت سفینه ها باید توجه داشت که آزاد اساساً تذکره نویس بود و برای او تهیه چنین بیاض اشعاری بسیار لازم و از ضروریات تذکره نویسی محسوب می شود. او در تألیف تذکره سرو آزاد (سال تألیف ۱۱۶۶ هـ. ق) از این بیاض بی نهایت استفاده کرده است و اشعاری که در این بیاض جمع آوری شده است در سرو آزاد نیز پس از ترجمه هر شاعر به طور نمونه آورده شده است. لازم به ذکر است که این بیاض آزاد فقط انتخاب اشعار شاعران را دارد و فاقد شرح حال یا جزئیات دیگر است، البته دو سه نکته ضروری که باید به آن اشاره کرد اینست:

۱- بعد از صفحه ۱۱۴ یکبارگی صفحه ۱۱۹ شروع می شود و کاتب نسخه در آغاز صفحه ۱۱۴ نوشته است که اوراق مجموعه اکثر متفرق گشته اند. تا صفحه ۱۱۴ مثنوی «امواج الخیال» در وصف منطقه بلگرام سروده میر عبدالجلیل بلگرامی ادامه دارد. اما ناتمام مانده است.

۱- شماره ۱۴۰ (فارسی)، خط نستعلیق، ۱۲۹۸ هـ. ق ۳۲۱ ص، در آغاز بیاض فهرست شمرا آمده است.

۲- آزاد در سرو آزاد (ص ۶۸ تا ۷۲) بحث جداگانه‌ای درباره توارد و سرقه دارد و از صائب، غنی کشمیری، سلیم طهرانی، ملانوعی خوبشانی و غیره مثال آورده است. در این بیاض نیز همه مثالها از ص ۲۷ تا ص ۳۶ دیده می‌شود.

۳- دو بیت از شاعر ناشناس بعنوان «لاادری» در صفحه ۱۰۳ آمده است.

۴- بعنوان «اقوال ملاً دو پیازه» از صفحه ۳۰۶ تا ۳۰۹ اقوال ملای مذکور را به نثر فارسی درج کرده است. صاحب نگارستان سخن در بیان منابع و مأخذ خود اشاره به این بیاض کرده و گفت است از «بیاض دستخط خاص میر آزاد» در تألیف این تذکره استفاده کرده است.^(۱)

ما فهرست اسامی شاعران این بیاض را به ترتیب حروف تهجی آورده‌ایم. این نکته نیز جالب توجه است که در این بیاض، اسامی شاعرانی نیز دیده می‌شود که در اغلب تذکره‌ها موجود نیست و شاید اولین بار در اینجا گرد آمده‌اند. بدین لحاظ «بیاض آزاد» از اهمیتی بیشتر برخوردار شده است.

فهرست اسامی شاعرانی که اشعارشان در بیاض آزاد بلگرامی گردآوری شده است.

۱- آذری، شیخ	۳ بیت	(ص ۲۴۱)
۲- آرزو اکبرآبادی، سراج‌الدین علیخان	۱۷+۴۳ بیت	(ص ۹۲-۹۵ و ۳۰۴-۳۰۵)
۳- آزاد بلگرامی، میر غلامعلی	۱۹۵+۹+۵+۱۰ بیت	(ص ۱۱۹-۱۳۲ و ۱۳۴ و ۱۸۱-۱۸۲ و ۲۹۸)
۴- آشنا، عنایت خان	۲۳+۴+۲ بیت	(ص ۴۲-۴۴ و ۱۸۳-۱۸۴ و ۲۴۹)
۵- آصف قمی	۱ بیت	(ص ۱۸۴)
۶- آصفی	۲۰ بیت	(ص ۲۴۲-۲۴۳)
۷- آفرین لاهوری، شاه فقیر الله	۱۶+۱۶ بیت	(ص ۸۵-۸۶ و ۳۰۱-۳۰۲)
۸- آگاه بلگرامی، سید علیرضا	۱۱ بیت	(ص ۱۶۱-۱۶۲)
۹- ابدال بلخی	۱ بیت	(ص ۲۴۴)
۱۰- ابراهیم بیگ	۱ بیت	(ص ۲۴۵)

۱- نورالحسن، نگارستان سخن، ۱۶۱

۱۱- ابوبکر کرمانی، حکیم	۲ بیت	(ص ۲۳۸)
۱۲- ابوالحسن خرقانی، شیخ	۲ بیت	(ص ۲۳۷)
۱۳- ابوالحسن فراهانی	۴ بیت	(ص ۲۴۵)
۱۴- ابوسعید ابوالخیر	۸ بیت	(ص ۲۳۷-۲۳۸)
۱۵- ابوالفرج رونی	۲ بیت	(ص ۲۳۷)
۱۶- ابواللیث ابهری	۲ بیت	(ص ۲۳۸)
۱۷- ابومنصور فرزند شیخ احمد زنده فیل	۲ بیت	(ص ۲۳۹)
۱۸- ابویزید بسطامی	۲ بیت	(ص ۲۳۷)
۱۹- اثر شیرازی، شفیعا	۱۹+۹ بیت	(۷۱-۷۲ و ۲۹۹-۳۰۰)
۲۰- اثیرالدین ابهری	۲ بیت	(۲۳۹)
۲۱- اثیرالدین، استاد	۳ بیت	(ص ۲۳۸)
۲۲- اثیرالدین اومانی	۸ بیت	(ص ۲۳۸-۲۳۹)
۲۳- اجری یزدی	۲ بیت	(ص ۲۴۶)
۲۴- احسن، ظفرخان	۲+۵ بیت	(ص ۲۴۸، ۴۲)
۲۵- احولی سیستانی	۴ بیت	(ص ۲۵۱)
۲۶- اخترى ترشیزی	۱ بیت	(ص ۲۵۲)
۲۷- ادائی یزدی	۵ بیت	(ص ۱۹)
۲۸- ادهم، میرزا ابراهیم بیگ	۲+۱+۲+۵+۱ بیت	(ص ۳۹ و ۱۸۳ و ۲۴۸ و ۲۵۰ و ۲۵۴)
۲۹- ارشاد	۷ بیت	(ص ۱۸۹-۱۹۰)
۳۰- استغناء عبدالرسول	۸+۲ بیت	(ص ۱۸۶ و ۲۴۸)
۳۱- اسدی طوسی	۱ بیت	(ص ۲۳۹)
۳۲- اسمعیل قزوینی، حاجی	۱ بیت	(ص ۲۴۶)
۳۳- اسیر شهرستانی، میرزا جلال	۱۹+۶+۱۱+۴ بیت	(ص ۱۸-۱۹ و ۱۸۲ و ۲۴۹ و ۳۱۲ و ۲۵۰)
۳۴- اسیری مختار بیگ	۲ بیت	(ص ۲۴۹)
۳۵- اشرف مازندرانی	۳۱+۸+۱۷+۹ بیت	(ص ۵۶-۵۸ و ۱۸۵ و ۲۵۰-۲۵۱ و ۳۰۱)

۳۶- اظہری، سراج الدین	۳ بیت	(ص ۲۴۶)
۳۷- اعجاز، مولوی محمد سعید	۱ بیت	(ص ۱۸۴)
۳۸- افتخار دولت آبادی عبدالوہاب	۱۱+۴۱ بیت	(ص ۱۰۰-۱۰۱ و ۱۶۷-۱۶۹)
۳۹- افسر، محمد علی	۲ بیت	(ص ۲۴۷)
۴۰- افضل الدین ترکہ	۲ بیت	(ص ۲۵۲)
۴۱- افضل الدین کاشی، خواجہ	۲ رباعی	(ص ۲۴۰)
۴۲- افضلی، شیخ محمد ناصر برادر زائر	۴ بیت	(ص ۸۸)
۴۳- اقدس شوشتری، میررضی	۱۰+۶ بیت	(ص ۹۰-۹۱ و ۳۰۵)
۴۴- اکبر پادشاہ	۲ بیت	(ص ۲۵۲)
۴۵- الہی، حکیم مسیح الزمان	۳ بیت	(ص ۲۴۶)
۴۶- الہی ہمدانی، میر	۳+۵+۱۵ بیت	(ص ۳۹ و ۱۸۲ و ۲۵۲-۲۵۳)
۴۷- امانی، خان زمان فرزند مہابت خان	۵+۵ بیت	(ص ۱۸۳ و ۲۵۴)
۴۸- اُمّتی شیرازی	۱ بیت	(ص ۲۵۴)
۴۹- امداد برہانپوری، شیخ غلامحسین	۶+۱۲ بیت	(ص ۱۰۱ و ۱۶۶-۱۶۷)
۵۰- امداد حسین، امداد	۷ بیت	(ص ۱۹۲)
۵۱- امید ہمدانی، قزلباش خان	۷+۲۰ بیت	(ص ۸۷ و ۳۰۲-۳۰۴)
۵۲- امیر حیدر بلگرامی	۲۷ بیت	(ص ۱۹۰-۱۹۲)
۵۳- امین الدین	۲ بیت	(ص ۲۴۰)
۵۴- امین الدین کلاتر	۱ بیت	(ص ۲۵۳)
۵۵- انصاف، محمد ابراہیم	۱ بیت	(ص ۱۸۵)
۵۶- انوری، اوحد الدین	۲ رباعی و ۵ بیت	(ص ۲۴۰-۲۴۱)
۵۷- انیسی شاملو	۵+۱۰ بیت	(ص ۲ و ۲۴۷)
۵۸- اوجی نطنزی	۱۵ بیت	(ص ۲۱-۲۲)
۵۹- اوحدی مراغہای	۴ بیت	(ص ۲۴۱-۲۴۲)
۶۰- اہلی خراسانی	۹ بیت	(ص ۲۴۴-۲۴۵)
۶۱- اہلی شیرازی	۱+۳ بیت	(ص ۲۴۴-۲۵۴)
۶۲- ایجاد ہمدانی علینقی	۱۵-۱۲ بیت	(ص ۹۹-۱۰۰ و ۳۰۶)

- ۶۳- ایما اصفہانی، میرزا اسمعیل ۵ بیت (ص ۳۰۱)
- ۶۴- ایما بلگرامی، بندگی سید محمد محسن ۹ بیت (ص ۱۶۱)
- ۶۵- بابر، حکیم سرکار محمد شاہ ۲ بیت (ص ۲۵۴)
- ۶۶- باذل مشہدی ۶+۲+۴ بیت (ص ۱۷۱ و ۱۷۰ و ۱۸۶-۱۸۷)
- ۶۷- باقر بلگرامی، میر غلام نبی ۱۳ بیت (ص ۱۳۶-۱۳۷)
- ۶۸- بیخبر بلگرامی، میر عظمت اللہ ۱۱+۱۲۷+۲۶ بیت (ص ۷۹-۸۰ و ۱۳۸-۱۴۷ و ۱۷۵-۱۷۶)
- ۶۹- بیدل عظیم آبادی، میرزا عبدالقادر ۶+۶+۷۲ و غزلیات (ص ۷۴ و ۱۰۵-۱۰۶ و ۱۷۰-۱۷۲ و ۳۰۹-۳۲۱)
- ۷۰- بیگانہ، ابوالحسن ۴ بیت (ص ۱۸۶)
- ۷۱- تأثیر صفہانی، میرزا محسن ۴ بیت (ص ۲۵۵)
- ۷۲- تجلی اردکانی ۵ بیت (ص ۵۵)
- ۷۳- تمنا شیرازی، میرزا ابوالحسن ۴ بیت (ص ۲۵۵)
- ۷۴- ثابت اللہ آبادی، میر محمد افضل ۲۲+۲۵ بیت (ص ۸۲۱-۸۲۴ ش و ۱۷۶-۱۷۸)
- ۷۵- ثاقب سرہندی، میر مفاخر حسین ۹ بیت (ص ۲۵۵-۲۵۶)
- ۷۶- ثمین بلگرامی، شیخ غلامحسین ۲ بیت (ص ۱۶۵)
- ۷۷- جرأت، میر محمد ہاشم موسی خان ۱۲+۱۵ بیت (ص ۲۵۷ و ۹۸)
- ۷۸- جناب صفاحانی، میرزا ابوطالب خلف نصیر ۲ بیت (ص ۲۵۶)
- ۷۹- جنون کشمیری، میرزا ارجمند ۱ بیت (ص ۲۵۷)
- ۸۰- جوہا سرہندی، شیخ محمد فاضل ۳ بیت (ص ۲۵۶)
- ۸۱- حاجی محمد گیلانی ۲ بیت (ص ۲۸۵)
- ۸۲- حاذق گیلانی ۳ بیت (ص ۴۱-۴۲)
- ۸۳- حافظ بلگرامی، سید ضیاء الدین ۵ بیت (ص ۱۰۴)
- ۸۴- حالی، سید عبداللہ حائری ۳ بیت (ص ۲۵۸)
- ۸۵- حزین صفہانی ۱۷+۶ بیت (ص ۲۵۸-۲۵۹ و

ص ۹۱-۹۲)	۳ بیت	۸۶- حسین اصفہانی
(ص ۷)	۱ بیت	۸۷- حفیظ، نوادہ میرباقر داماد
(ص ۲۵۸)	۲۰+۱۸ بیت	۸۸- خالص اصفہانی، امتیازخان
(ص ۶۹-۷۱ و ۲۵۹-۲۶۱)	۱ بیت	۸۹- خواجہ ابو نصر
(ص ۲۴۲)	۱ بیت	۹۰- خواجہ ایوب ولد ابوالبرکہ
(ص ۲۴۳)	۳ بیت	۹۱- خیری احمد آبادی، سید محمد
(ص ۲۶۱)	۲ بیت	۹۲- دانا کشمیری، ملا فخرالدین
(ص ۲۶۲)	۳ بیت	۹۳- دانا، میرزا محمد علی پسر ملا محمد سعید
(ص ۵۸)	۳+۲+۹ بیت	۹۴- دانش مشہدی
(ص ۴۱-۴۰)	۴+۴ بیت در مدح	۹۵- داود متہولی، میرزا امام رضا (ع)
(ص ۲۶۲-۲۶۱)	۷+۲ بیت	۹۶- دردمند فقیہ دکنی
(ص ۹۷-۹۶ و ۲۶۳)	۱۰ بیت	۹۷- درگاہ قلی خان مشہدی
(ص ۲۶۳-۲۶۲)	۱ بیت	۹۸- درویشی
(ص ۱۸۴)	۲ بیت	۹۹- ذبیح، شاہ اسمعیل حاجی درویش
(ص ۲۶۳)	۳+۳ بیت	۱۰۰- راسخ سرہندی، محمد زمان
(ص ۶۴-۶۵ و ۲۶۴)	۳ بیت	۱۰۱- راقم مشہدی
(ص ۵۸)	۴ بیت	۱۰۲- راہب، میرزا محمد جعفر
(ص ۲۶۴)	۳+۱ بیت	۱۰۳- رایج، محمد علی سیالکوٹی
(ص ۸۵-۸۴ و ۲۶۴)	۸ بیت	۱۰۴- رسا، جان میرزاخان
(ص ۹۹)	۳ بیت	۱۰۵- رضی ہمدانی
(ص ۳۸)	۷ بیت	۱۰۶- رفیع قزوینی
(ص ۵۰-۴۹)	۵+۱۰ بیت	۱۰۷- رکناکاشی
(ص ۴۱ و ۳۹)	۱۰ بیت	۱۰۸- روحی رنیرپوری، سید جعفر
(ص ۸۷-۸۶)	۷ بیت	۱۰۹- روش بروچی، قاضی محمد صالح
(ص ۲۶۵-۲۶۴)	۱۵+۱۴ بیت +	۱۱۰- زائر آبادی
(ص ۷۹-۱۷۸ و ۸۸-۸۷)	۲ رباعی	شیخ محمد فاخر

۱۱۱- زکی ہمدانی	۳ بیت	(ص ۱۰)
۱۱۲- زلالی خوانساری	۲ بیت	(ص ۱۲)
۱۱۳- زمانی یزدی	۳ بیت	(ص ۶)
۱۱۴- ساطع کشمیری، ابوالحق	۵ بیت	(ص ۲۶۶)
۱۱۵- ساکت بخارا	۲۴ بیت	(ص ۵۸-۶۰)
۱۱۶- سالک قادری، سید غلامحسین	۱ بیت	(ص ۲۶۵)
۱۱۷- سالک قزوینی	۷ بیت	(ص ۵۱-۵۰)
۱۱۸- سالک یزدی	۴ بیت	(ص ۵۱)
۱۱۹- سالم کشمیری، حاجی اسلم	۵ بیت	(ص ۲۶۵)
۱۲۰- سخالاری، میرزا زاهد علی	۳ بیت	(ص ۲۶۶)
۱۲۱- سخنور بلگرامی، محمد صدیق	۴ بیت	(ص ۱۶۵)
۱۲۲- سراج اورنگ آبادی	۲ بیت	(ص ۲۶۶)
۱۲۳- سرخوش، محمد افضل	۸+۱۶+۷ بیت	(ص ۷۲ و ۱۸۰ و ۱۸۴)
۱۲۴- سروری کابلی	۴ بیت	(ص ۲۰)
۱۲۵- سعیدانقشبند یزدی	۱ بی	(ص ۱۹)
۱۲۶- سلطان احمد بادشاہ	۲ بیت	(ص ۲۵۲)
۱۲۷- سلطان احمد جلایرین	۱ بیت	(ص ۲۴۱)
سلطان اویس		
۱۲۸- سلیم طرشتی	۵۲ بیت	(ص ۲۴-۲۷)
۱۲۹- سنجرکاشی	۱۶ بیت	(ص ۵-۴)
۱۳۰- سید احمد بلگرامی	۱۶ رباعی	(ص ۱۵۵-۱۵۲)
۱۳۱- سید عظیم الدین بلگرامی	۴ بیت	(ص ۱۵۷-۱۵۶)
۱۳۲- سید غلام مصطفی بلگرامی	۲۸ رباعی	(ص ۱۵۲-۱۴۸)
۱۳۳- شاپور طهرانی	۲۱ بیت	(ص ۱۸-۱۶)
۱۳۴- شاعر بلگرامی، سید محمد	۹ بیت	(ص ۱۷۱-۲۷۰)
۱۳۵- شاعر، گل محمد چیلہ پادشاہی	۶ بیت	(ص ۲۷۰)
۱۳۶- شاعر، معنی یاب خان	۲ بیت	(ص ۹۷)
شاعر بیدل		

۱۳۷- شانی تکلو	۶ بیت	(ص ۶)
۱۳۸- شاہدی بلگرامی، میر عبدالواحد	۳ بیت	(ص ۱۰۳)
۱۳۹- شعلہ اردستانی، سید محمد طیب	۳ بیت	(ص ۲۶۹)
۱۴۰- شفائی اصفہانی	۱۷ بیت	(ص ۱۴-۱۵)
۱۴۱- شفیع ملتانی، میر محمد	۳ بیت	(ص ۲۷۱)
۱۴۲- شکیب شیرازی، محمد علی سکاکی	۶ بیت	(ص ۲۶۷-۲۶۸)
۱۴۳- شکیبی صفاہانی	۶ بیت	(ص ۶-۷)
۱۴۴- شمس الدین گیلانی بن محمد سعید	۱ بیت	(ص ۲۶۸)
۱۴۵- شوقی ساوجی	۲ بیت	(ص ۱۵)
۱۴۶- شوکت بخاری	۹ بیت	(ص ۲۶۷)
۱۴۷- شہرت شیرازی، شیخ حسین	۱۸+۱۴ بیت	(ص ۸۱-۸۲ و ۲۶۸-۲۶۹)
۱۴۸- شہید طہرانی، مولوی باقر	۷ بیت	(ص ۲۷۱)
۱۴۹- شہید مرغازی	۵ بیت	(ص ۲۶۸)
۱۵۰- شہید، نواب نظام الدولہ ناصر جنگ	۸ بیت	(ص ۸۴)
۱۵۱- شیخ خلیل اللہ طالقانی	۲ بیت	(ص ۲۶۱)
۱۵۲- شیدا فتحپوری	۷ بیت	(ص ۳۸-۳۹)
۱۵۳- صاحب کاشی، محمد مسیح	۲ بیت	(ص ۲۷۲)
۱۵۴- صامت اصفہانی، حاجی محمد صادق	۳ بیت	(ص ۲۷۲)
۱۵۵- صانع بلگرامی	۲۰+۱۷۴ بیت	(ص ۱۶۳-۱۶۴ و ۱۹۳-۲۰۸)
۱۵۶- صائب تبریزی	۲۸ بیت	(ص ۴۴-۴۶)
۱۵۷- صفدر، میر صفدر حسین	۵ بیت	(ص ۱۹۲-۱۹۳)
۱۵۸- صیدی طہرانی	۱۷ بیت	(ص ۵۱-۵۲)

(ص ۱۰۲-۱۰۳)	۱۶ بیت	۱۵۹- ضمیری بلگرامی
(ص ۱۸۱)	۶ بیت	۱۶۰- ضیا، میرعلی مخاطب به صفدر علی خان
(ص ۱۳-۱۴)	۸ بیت	۱۶۱- طالب آملی
(ص ۲۷۲)	۲ بیت	۱۶۲- طالع سبزواری، میر عبدالعلی
(ص ۲۷۲)	۳ بیت	۱۶۳- طالع گیلانی، محمد حسین مقیم اصفہانی
(ص ۲۷۳)	۲ بیت	۱۶۴- طبیعت اکبرآبادی، شیخ سیف الدین
(ص ۶۱-۶۲)	۱۱ بیت	۱۶۵- طغرا مشہدی
(ص ۱۰۴)	۲ بیت	۱۶۶- طفیل بلگرامی، میر محمد
(ص ۸-۹)	۲۳ بیت	۱۶۷- ظہوری ترشیزی
(ص ۲۷۳)	۳ بیت	۱۶۸- ظہیر تفرشی
(ص ۲۷۸)	۴ بیت	۱۶۹- عاجز اورنگ آبادی، عارف الدین خان بلخی
(ص ۱۶۲-۱۶۳)	۸ بیت + ۲ رباعی	۱۷۰- عارف بلگرامی، محمد
(ص ۲۷۷)	۴ بیت	۱۷۱- عارف طهرانی، میرزا محمد علی
(ص ۲۷۶-۲۷۷)	۱۱ بیت	۱۷۲- عاقل شاہجہان توری
(ص ۲۷۵)	۲ بیت	۱۷۳- عالی اصفہانی، ملاعلی
(ص ۶۸-۶۹ و ۲۷۴-۲۷۵)	۱۱+۱۹ بیت	۱۷۴- عالی شیرازی، نعمت خان
(ص ۱۸۶)	۳ بیت	۱۷۵- عیش کشمیری (کذا)
(ص ۱۳۷-۱۳۸)	۷ بیت	۱۷۶- عجیب بلگرامی، سید قریش
(ص ۵۰)	۵ بیت	۱۷۷- عزت تبریزی
(ص ۹۷ و ۲۷۷-۲۷۸)	۱۳+۶ بیت	۱۷۸- عزلت سورتی
(ص ۲۳۶)	۴ بیت	۱۷۹- عشق لکهنوی، رہین شیخ برہان علی
(ص ۱۰۳)	۵ بیت	۱۸۰- عشقی بلگرامی، سید

برکت اللہ		
۱۲ بیت	(ص ۱۲-۱۳)	۱۸۱- علینقی کمرہ‌ای
۱+۸ بیت	(ص ۸۹ و ۲۷۹)	۱۸۲- غالب، شیخ اسد اللہ نوبہ محمد افضل آبادی
۴ بیت	(ص ۲۷۹)	۱۸۳- غالب لکھنوی، میر جلال الدین
۶۹ بیت	(ص ۷۴-۷۹)	۱۸۴- غبار ہمدانی
۱۶ بیت	(ص ۱۴۷-۱۴۸)	۱۸۵- غریب بلگرامی، سید کرم اللہ
۱۸ بیت	(ص ۴۶-۴۷)	۱۸۶- غنی کشمیری
۱ بیت	(ص ۲۷۸)	۱۸۷- خواص ایرانی، آقاعبد اللہ
۱ بیت	(ص ۲۷۹)	۱۸۸- غیرت کشمیری
۲ بیت	(ص ۲۸۰)	۱۸۹- فاتح گیلانی، میررضی
۴ بیت	(ص ۲۷۹)	۱۹۰- فایز، ملامحمد نصیرالدین شاگرد صائب
۲ بیت	(ص ۲۸۰)	۱۹۱- فایض، ملامحمد باقر مازندرانی
۲ بیت	(ص ۱۵)	۱۹۲- فتحی اردستانی
۵ بیت	(ص ۴۲)	۱۹۳- فرج اللہ شوشتری
۱۱ بیت	(ص ۱۵۶)	۱۹۴- فرد بلگرامی، سید اللہ
۴ بیت	(ص ۱۰)	۱۹۵- فرقی جوشقانی
۱۲ بیت	(ص ۱۵-۱۶)	۱۹۶- فصیحی
۲ بیت	(ص ۴۰)	۱۹۷- فطرت مشہدی
۶ بیت	(ص ۱۰-۱۱)	۱۹۸- فغفور لاهیجانی
۴ بیت	(ص ۲۸۰)	۱۹۹- فقیر بلگرامی، میر نوازش علی
۱۰ بیت	(ص ۵۴-۵۵)	۲۰۰- فیاض لاهیجی
۱۱ بیت	(ص ۱-۲)	۲۰۱- فیضی دکنی

- ۲۰۲- قابل کشمیری، محمد پناه
شاگرد بیدل
۴ بیت (ص ۲۸۱)
- ۲۰۳- قاسم خان جوینی
۲ بیت (ص ۱۵)
- ۲۰۴- قاسم دیوانہ مشہدی
۲۰ بیت (ص ۶۰-۶۱)
- ۲۰۵- قاضی ابوالبرکہ سمرقندی
۲ بیت (ص ۲۴۲)
- ۲۰۶- قابل بلگرامی، سید عبداللہ
۱ بیت (ص ۱۵۸)
- ۲۰۷- قبول کشمیری، میرزا عبدالغنی
۲+۵ بیت (ص ۸۰ و ۲۸۰-۲۸۱)
- ۲۰۸- قدسی مشہدی
۱۲ بیت (ص ۲۳-۲۴)
- ۲۰۹- کلیم ہمدانی
۲۴ بیت (ص ۳۶-۳۷)
- ۲۱۰- گرامی کشمیری
۲+۲ بیت (ص ۸۰ و ۲۸۱)
- ۲۱۱- گلشن دہلوی، شیخ سعداللہ
۲+۲ بیت (ص ۸۰ و ۲۸۱)
- ۲۱۲- لامع ہمدانی، میرزا
۴ بیت (ص ۲۸۲)
- انور بن قاضی نصیر
- ۲۱۳- لایق جون پوری، میر محمد مراد
۲ بیت (ص ۲۸۲)
- ۲۱۴- ماهر گیلانی، محمد سعید
۲ بیت (ص ۲۸۵)
- ۲۱۵- ماهر، میرزا محمد علی
۲۸ بیت (ص ۵۲-۵۴)
- ۲۱۶- متین، محمد علی خان
۱ بیت (ص ۲۸۶)
- ۲۱۷- متین اصفہانی، میرزا عبدالرضا
۲+۱۰ بیت (ص ۹۲ و ۲۸۸)
- ۲۱۸- محب بلگرامی، سید غلام نبی
۱۷ بیت (ص ۱۵۷-۱۵۸)
- ۲۱۹- محزون بلگرامی، سید
۵ بیت (ص ۱۶۵-۱۶۶)
- برکت اللہ
- ۲۲۰- مخلص کاشانی، میرزا محمد
۱۶+۱۴ بیت (ص ۶۲-۶۳ و ۲۸۳-۲۸۴)
- ۲۲۱- مخمور تبریزی، مرشد
۱۸+۶ بیت (ص ۸۹-۹۰ و ۲۸۶)
- قلیخان میرزا لطف اللہ
- ۲۲۲- مرشد یزد جردی
۱۲ بیت (ص ۱۱-۱۲)
- ۲۲۳- مشتاق اصفہانی، میر سید عباس آبادی
۲ بیت (ص ۲۸۶)
- ۲۲۴- مشرب اکبر آبادی، بہوری سنگی
۱ بیت (ص ۱۸۱)
- ۲۲۵- مشرقی مشہدی
۱۳ بیت (ص ۲۲-۲۳)

۲۲۶- مصیب اللہ آبادی، شیخ غلام قطب الدین ۶ بیت	(ص ۲۸۹)
۲۲۷- مطیع تبریزی	۲ بیت (ص ۲۰-۲۱)
۲۲۸- مظهر جانجان، میرزا	۱۸+۲۲ بیت (ص ۲۸۷-۲۸۸ و ۹۵-۹۶)
۲۲۹- معمای کاشی	۴ بیت (ص ۳۷-۳۸)
۲۳۰- مقیم آزاد	۱ بیت (ص ۲۵۲)
۲۳۱- ملا علی پورایی (کذا)	۱ بیت (ص ۱۸۵)
۲۳۲- ملک قمی	۱۱ بیت (ص ۷-۸)
۲۳۳- منصف سمرقندی، خواجہ بابا	۱۲ بیت (ص ۲۸۴-۲۸۵)
۲۳۴- منیر لاهوری، ابوالبرکات	۲ بیت (ص ۲۳)
۲۳۵- موسوی خان، میرزا	۱۷+۸ بیت (ص ۶۳-۶۴ و ۲۸۲ و ۲۸۳)
معزالدین قمی	
۲۳۶- مولی اصفہانی، آقا عبدالمولی	۴ بیت (ص ۲۸۵-۲۸۶)
۲۳۷- مہربان اورنگ آبادی	۲ بیت (ص ۲۸۹)
۲۳۸- میراحتشام حیدر	۵ بیت (ص ۱۸۸)
۲۳۹- میراحسان علی	۱۷ بیت (ص ۱۸۸-۱۸۹)
۲۴۰- میر غضنفر حسین بلگرامی	۱۵ بیت (ص ۱۸۷-۱۸۸)
۲۴۱- میرزا ابوالحسن مشہدی	۴ بیت (ص ۲۸۵)
۲۴۲- نادم لاهیجی	۴ بیت (ص ۲۰)
۲۴۳- ناصر اصفہانی، نظام ادولہ ناصر جنگ	۱۱ بیت (ص ۲۹۱)
۲۴۴- ناصر علی سرہندی	۱۸+۲+۱۴ بیت (ص ۶۵-۶۶ و ۱۰۵ و ۲۷۳-۲۷۴)
۲۴۵- ناظم ہروی	۷ بیت (ص ۴۷-۴۸)
۲۴۶- نجات اصفہانی، میر عبدالقال	۱ بیت (ص ۲۹۰)
۲۴۷- نجیبا کاشی، نورالدین	۱ بیت (ص ۲۸۹)
۲۴۸- نصرت سیالکوٹی، محمد نعیم	۱۳ بیت (ص ۲۹۰-۲۹۱)
۲۴۹- نظام دست غیبی	۶ بیت (ص ۱۱)
۲۵۰- نظیر مشہدی	۲ بیت (ص ۲۰)
۲۵۱- نظیری، امیر بیگ	۱ بیت (ص ۲۴۴)
۲۵۲- نظیری نیشابوری	۱۸ بیت (ص ۳-۴)

- ۲۵۳- نقاش اصفہانی، سراجا محمد قاسم ۲ بیت (ص ۲۶۶)
- ۲۵۴- نقده صفاہانی، میرزا ۳ بیت (ص ۷۲-۷۳)
- محمد طاہر عرف التفات خان
- ۲۵۵- نقی، خلف شاہ گل ۱ بیت (ص ۲۹۰)
- ۲۵۶- نوراللہ آفندی ۱ بیت (ص ۲۵۲)
- ۲۵۷- نورس دماوندی، محمد ۱ بیت (ص ۲۸۹)
- ۲۵۸- نوعی خبوشانی ۱۵ بیت (ص ۲-۳)
- ۲۵۹- نوید شاہجہان آبادی، نورالدین ۸ بیت (ص ۲۹۲)
- ۲۶۰- واجب، میراحسان ازاولاد ۳ بیت (ص ۲۹۴)
- سید محمد قنوجی
- ۲۶۱- واحد ترمذی بلگرامی، ۹+منظومہ شکرستان خیال ۳۰ بیت (ص ۱۵۸-۱۶۱)
- ۲۶۲- واسطی بلگرامی، میر ۹+۱۰ بیت و مثنوی امواج الخیال ۱۲۹ بیت (ص ۱۰۵-۱۰۶-۱۱۴ و ۲۷۵-۲۷۶)
- ۲۶۳- واضح، میرزا مبارک اللہ ۱۸+۱۳ بیت (ص ۷۳-۷۴ و ۲۹۳ و ۲۹۴)
- مخاطب بہ ارادت خان
- ۲۶۴- واعظ قزوینی ۲۳ بیت (ص ۴۸-۴۹)
- ۲۶۵- واقف بتالوی، نورالعین ۱۷۳ بیت (ص ۲۰۸-۲۲۹)
- ۲۶۶- والہ داغستانی، علی قلیخان ۵۸ بیت (ص ۲۳۲-۲۳۶)
- ۲۶۷- وامق بلگرامی ۴ بیت (ص ۱۶۵)
- ۲۶۸- وجدان، میر معصوم ۴۸ بیت (ص ۲۲۹-۲۳۲)
- ۲۶۹- وحید قزوینی، میرزا ۱۲+۳۱ بیت (ص ۶۶-۶۸ و ۲۹۲-۲۹۳)
- ۲۷۰- وفانیشابوری، شرف الدین خان ۴ بیت (ص ۲۹۴-۲۹۵)
- ۲۷۱- وقار، صمصام الدولہ میر ۶ بیت (ص ۲۹۵)
- عبدالحمی خان ثانی
- ۲۷۲- ہاشم ہمدانی، میرزا ۳ بیت (ص ۲۹۵)
- ۲۷۳- ہمت گورکھپوری، ۸ بیت (ص ۲۹۵-۲۹۶)

محمد عاشق

- ۲۷۴- یکتا لاهوری، احمد یارخان ۱۱+۷ بیت (ص ۸۱ و ۲۹۶-۲۹۷)
- ۲۷۵- یكدل مراد آبادی، ۵ بیت (ص ۲۹۷)
- سنجعلی شیخ محمدانور
- ۲۷۶- یقین تورانی، مغل ولایت زا ۲ بیت (ص ۲۹۷)
- ۲۷۷- یوسف بلگرامی ۸+۲۳+۳۲ بیت (ص ۱۳۲-۱۳۴ و ۱۳۵-۱۳۶ و ۲۹۸-۲۹۹)

بیاض آزاد [بیاض رنگین]

بیاض دیگر که اغلب به خط آزاد بلگرامی می باشد در کتابخانه خدابخش بانکی پور، پتنا (هند) به شماره ۳۴۱۳ موجود است. روی ورق اول این بیاض یادداشت زیر به خط آزاد آمده است:

«چون فقیر حقیر، آواره دشت گمنامی، سید غلامعلی حسینی واسطی بلگرامی به تاریخ سیوم شهر رجب المرجب روز دوشنبه سنه خمسین و مائة و الف از بلگرام احرام بیت الله بست، این بیاض را که در عرصه یک هفته کم و بیش مبوب کرده، انگار بیاضی دیگر ساخته بودم و الحال ترتیب بیاض دیگر به سبب ضیق وقت، به وقت دیگر افتاد به برادر گرامی مهربان فضایل پناه میر محمد یوسف سلمه الله تعالی هبه نمودم و الحمد لله اولاً و آخراً».

(مهر بیضوی) «میر غلام علی»

آزاد این بیاض را در ۱۱۴۳ هـ تهیه کرده بود، چنانکه ماده تاریخ بیاض «بیاض رنگین» است و از آن ۱۱۴۳ هـ ق به دست می آید:

بس لاله و گل‌های نزاکت آگین

چیدیم ز بوستان اشعار متین

تاریخ نوشتیم «بیاض رنگین»

گلدسته‌ای ساختیم در غایت لطیف

بیاض دارای ۱۶۲ ورق و شامل یادداشتهای و اشعار متفرق و گوناگون است.

شرح قطعه نعمت خان عالی شیرازی

در قرن دوازدهم هجری هجوگویی بسیار رایج بوده و در تذکره‌های این دوره اشعار هجویه فراوان دیده می شود. روی آوردن شاعران به هجو دلایل اجتماعی مختلفی دارد از جمله، آرزو در تذکره مجمع‌النفایس در تراجم شفیعی اثر، سعید اشرف، بنائی،

جلالا نائینی، شیدا، شرمی، غضنفر، غیاث نقشبند، مہری، قاضی نوراللہ شوشتری، زمانای نقاش و یحیی کاشی، اشعار ہجویہ آنان را درج کردہ است. همچنین کشن چند اخلاص در تذکرہ «ہمیشہ بہار» شعرہای شیدا، عالمی و عاشق را در ہجو میرالہی، غزالی و غبار نقل کردہ است.

این نکتہ حائز اہمیت است کہ بسیار اوقات شعر ہجویہ نیز بلندپایہ و عالمانہ و منعکس کنندہ تبخّر علمی و فنی شاعر است. چنانکہ شفیق اورنگ آبادی در تذکرہ «گل رعنا» در ترجمہ نعمت خان عالی شیرازی می نویسد:

«قطعہ ہجو کامگار خان پسر دوم عمدۃالملک جعفرخان وزیر اعظم خلد مکان دارد، زبانزد عالم است، عالمانہ نظم کردہ، جناب آزاد... بر او شرحی نوشتہ اند، دیدنی است»^(۱)

آزاد شرح لغوی و ادبی قصیدہ نوینہ نعمت خان عالی شیرازی (م ۱۱۲۳ ہ.)^(۲) را پرداختہ است. عالی این قطعہ بہ مناسبت عروسی کامکار خان سرودہ بود. کامکار خان پسر دوم عمدۃالملک جعفرخان وزیر اعظم اورنگ زیب عالمگیر پادشاہ (حک ۱۰۶۸-۱۱۱۸ ہ. ق) بود کہ در تاریخ ۱۰۷۷ ہ. ق پس از فتح حیدرآباد (دکن) با دختر سید مظفر وزیر سلطان ابوالحسن والی حیدرآباد کدخدا گردید. قطعہ نعمت خان عالی بیست و پنج بیت دارد کہ در ہجو عروسی کامکار خان است. او در این قطعہ با استفادہ از

۱- تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند ۱۷۴/۵

۲- آزاد شرح حال عالی را چنین آورده است:

«... میرزا محمد از خاندان طبابت است. اسلاف او در شیراز بہ طبابت پیشگی مشہور بودہ اند. پدرش حکیم محمد فتح الدین عم حکیم محمد حسن خان است کہ در ہندوستان پادشاہ عالم در وقت شاہزادگی مصاحبتی بہم رسانید و پسرش حکیم حاذق خان در پایان عہد عالمگیری بہ خطاب حکیم الملوک و کمال تقرب محسود اقران گشت. حکیم فتح الدین نیز بہ ہند آمد. گویند میرزا محمد در ہند متولد شد. در صفر سنّ ہمراہ پدر بہ شیراز رفت و کسب کمال نمود و برگشت و در سلک نوکران خلد مکان انتظام یافت. نخست بہ خطاب نعمت خان و داروغگی باورچی خانہ خوان الوان جمعیت، مہیا داشت و ثانیاً بہ خطاب مقرب خان و داروغگی جواہر خانہ گور آبرو بہ دست آورد و در عہد شاہ عالم بہ خطاب دانشمندخان نازش تازہ اندوخت و بہ تحریر شاہنامہ مأمور گردید. در سنّ احدی و عشرين و مائة و الف از این عالم درگذشت شرح قطعہ نعمت خان عالی، ۱۵-۱۶...»

(شرح قطعہ نعمت خان عالی، ۱۵)

اصطلاحات ادبی و طبی و نجومی و غیره ضعف‌های جنسی کامکار خان را برملا نموده است. قطعه عالی با این بیت شروع می‌شود:

کتبخدا شد بار دیگر خان عالی منزلت باکمال عز و تمکین و وقار و زیب و زین
و نمونه‌ای از شرح بیت زیر عالی:

گفت بهر من جهاز آورده‌ای کاید بکار گفت آری هم چکش آورده‌ام هم کلبتین
«چکش به فتح جیم فارسی و ضم کاف تازی و شین معجمه در آخر آله آهنین که در عربی مطرقه گویند و کلبتین به فتح کاف تازی و سکون لام و کسر موحدده و تایی فوقانی انبر یعنی مستحق جهاز دامادی است که به خدمت عروس تواند پرداخت. تو که هیچ کاره‌ای جهاز سزاوارت آلات تعذیب است. مقصد این که دندان خان را از انبر باید برآورد و بر سرش به چکش باید کوفت که هرزه‌گویی بسیار کرد چه قسم پاداش هرزه‌گویان است»^(۱).

نعمت خان عالی در این قطعه بسیاری از اصطلاحات ادبی را به کار برده است و قدرت و استعداد ادبی خود را به نمایش گذاشته است و آزاد نیز وقتی این قطعه را شرح کرد با موشکافهای لفظی و معنوی، تسلط علمی و گستردگی معلومات خود را به نمایش گذارده است. باید گفت آزاد این قطعه را برای ارائه قدرت و توان علمی خود مناسب دیده و با شرح آن این مقصود را جامه عمل پوشانده است. او در شرح خود در بعضی موارد از کتب لغت نیز استفاده نموده و نام آنها را ذکر کرده است از آنجمله: برهان قاطع، صحاح، قاموس، شرح ملا و لوائح القمر و غیره.

آزاد از هزل و هجوگویی قلم خود را مصون داشته و کسانی که هزل‌گویی یا هجوگویی می‌کنند از آنان دوری می‌جوید و کار آنان را درست نمی‌پندارد. در همین شرح قطعه نعمت خان عالی درباره هجوگویی عقیده خود را چنین ابراز نموده است:

«نعمت خان اول حکیم تخلص می‌کرد. ثانیاً عالی قرارداد برای آن که حکیم تصحیف چکنم است. تبدیل تخلص اگر پیش از نظم قطعه است بجای «عالی منزلت» کاش «والا منزلت» می‌گفت. چه معنی خان عالی

۱- شرح قطعه نعمت خان عالی، ۸

منزلت این هم می تواند شد که خان به صفاتی که عالی دارد متّصف است و این همه اوصاف او که در قطعه مذکور شده به جنس صفات عالی است، و اگر بعد از نظم قطعه است، ازین غافل ماند که در تخلص ثانی قباحتی عظیم تر از اول لازم می آید و از دام نجات یافته در قعر چاهی می افتد. صدور این لفظ از زبان صاحب قطعه پاداش عمل هجو است. عیب جویی عیبی است عظیم و کج خلقی امریست نامستقیم. خنده بر مردم زدن گل رسوایی خود چیدن است و پرده دری ابنای جنس نمودن، پیراهن عرض خود دریدن. هیچ کس شیشه ناموسی نشکست که آبرویش نریخت و تار بودی نیافت ک سر رشته عزّتش نگسیخت [چراکه]

عیب مردم فاش کردن بدترین عیبها است عیب گو اول کند بی پرده عیب خویش را»^(۱)
 آزاد نخستین بار این شرح در متن تذکره خزانه عامره^(۲) ذیل ترجمه نعمت خان عالی شیرازی آورده، سپس این شرح بطور جداگانه در ۱۲۶۰ هـ. در هند در ۲۰ صفحه به طبع رسیده است. احمد علی خان هاشمی سندیلوی در تذکره مخزن الغرائب نیز در ترجمه نعمت خان عالی این قطعه را آورده است.^(۳)

۴

نسخه های خطی

- نسخه های خطی شرح (جدا از تذکره خزانه عامره) در کتابخانه های زیر می باشد.
- هند، رامپور، کتابخانه رضا، شماره ۳۶۴۸ و ۳۶۴۹.
 - پاکستان، لاهور، دانشگاه پنجاب، ذخیره مولوی شفیع شماره ۳۵۸/۲۹۲، نستعلیق شکسته آمیز، آغاز سده بیستم، ۲۶ ص.^(۴)
 - پاکستان، ساهن پال کتابخانه نوشاهیه شماره، ۷۵ ع، نستعلیق، سده سیزدهم، ۱۹ ص.^(۵)

۱- شرح قطعه نعمت خان عالی، ۳-۴

۲- خزانه عامره، ۳۳۶-۳۴۶

۳- تذکره مخزن الغرائب ۴/۹۷-۹۹

۴- محمد بشیر حسین: فهرست مخطوطات شفیع، ۲۵۱

۵- مجله کتابداری، دفتر بیستم «فهرست نسخه های خطی فارسی کتابخانه نوشاهیه» ترجمه: سیدحسن عباس.

- هند، بنارس، دانشگاه هندو، شماره 0164/ILNI:g/828، نستعلیق، ۱۸۲۵ میلادی، ۲۷ گ. (۱)
- هند، رامپور، کتابخانه عمومی صولت، شماره $\frac{183}{\text{Acc 39 (210)}}$ ، نستعلیق، ۱۹ ورق، سده سیزدهم. (۲)
- هند، مدراس، شماره 150(b)، ۱۶ ورق. (۳)
- هند، حیدرآباد، موزه سالار جنگ، شماره مسلسل ۲۰۳۱ شماره نسخه A/N.M 599 شکسته نستعلیق، اوایل سده سیزدهم، ۱۹ ورق. (۴)
- لندن، دیوان هند، شماره مسلسل ۱۶۷۱، شماره نسخه ۱۳۵۹، نستعلیق، از ورق ۱۸۸-۱۹۶. (۵)
- هند، حیدرآباد، کتابخانه آصفیه، شماره ۴۹۳ در فن دواوین فارسی، سال کتابت ۱۲۵۲ ه. (۶)

آغاز:

یارب یارب رهین احسانم کن مضمون عنایت فراوانم کن
 عمریست که طبع من ملامت زده است از جوش شگفتی گلستانم کن

لازم به ذکر است که شرح دیگر از همین قطعه نعمت خان عالی را در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران دیده‌ام که به عنوان «شرح کدخدائی کامکار خان...» به شماره ۹۸۰۴، نستعلیق، به خط میرغلامحسین رضوی نوشته ۲۵ ذی‌الحجه ۱۲۷۹ ه. در ۲۱ ورق موجود است. بر من شارح آن روشن نشده، اما هر که باشد شرح آزاد را پیش نظر داشته و شرح او به پایه آزاد نمی‌رسد و اکثر جاها در تفهیم مطالب نارسائیه‌ها دیده می‌شود. به نظر بنده شرح مذکور به خاطر تفنن طبع به وجود آمده است. (۷)

1- Ishrat: B.H.U: Library, 153

۲- عابد رضا بیدار: فهرست مخطوطات صولت، ۶۶

3- Sastri: Govt. Oriental Mss. Library Madras 1/277

4- Salarjung 5/234-35

5- India Office 1/907

۶- فهرست آصفیه ۷۳۸/۱

۷- دانش‌پژوه: فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ۴۸۶/۱۷

غزلان الہند

یکی از تالیفات میر غلامعلی آزاد بلگرامی «غزلان الہند» می باشد که در واقع ترجمه فارسی از دو فصل آخر تالیف عربی خودش به نام «سبحة المرجان فی آثار ہندوستان»^(۱) می باشد. وی سبحة المرجان را در ۱۱۷۷ ه. ق در چهار مقصد زیر به عربی نوشته بود.

مقصد اول: در ذکر ہندوستان بہشت نشان از کتب تفاسیر و احادیث.

مقصد دوم: در احوال علمای ہند، آنانکہ صاحب آثارند.

مقصد سوم: در بعضی صنایع بدیع ہندی و مکمل علم بدیع تازی با صنایع بدیع ہندی.

مقصد چہارم: در فنّ نایکا بہید [فی بیان المعشوقات والعشاق].

پس از یک سال تالیف سبحة المرجان، آزاد بہ درخواست دو تن از شاگردان خود میر عبدالقادر مہربان اورنگ آبادی^(۲) و لچمی ناراین شفیق اورنگ آبادی^(۳) در ۱۱۷۸ ه. ق دو مقصد آخر این را بہ فارسی ترجمہ کرد و «غزلان الہند» نام نهاد. غزلان الہند، نام تاریخی است کہ از آن ۱۱۷۸ ه. ق بہ دست می آید. این ترجمہ دارای یک مقدمہ و دو مقالہ و ہر مقالہ مشتمل بر چہار فصل است. آزاد در بیان سبب تالیف نوشتہ است.

«نوی دلگشای طوطیان ہند را بہ گوش صاحب طبعان فرس باید رسانید»^(۴)

موضوع این رسالہ علم بدیع و صنایع شعری است و آزاد در مقدمہ، نظری اجمالی بہ پیدایش علم بدیع انداختہ و نو آوران این فنّ را معرفی نمودہ است، سپس بہ این نتیجہ رسیدہ است:

الف: برخی صنایع در عرب و ہند مشترکند. مثلاً ایہام، حسن تعلیل، تجاہل عارفانہ،

۱- این کتاب نخستین بار در ۱۳۰۳ ه. در بمبئی و بار دیگر در ۱۹۷۶ م و ۱۹۸۰ در دو مجلد در علیگر (ہند) بہ چاپ رسیدہ است. چاپ دوم بہ توسط دکتر فضل الرحمن ندوی صورت گرفتہ است.

۲-۳- رک بہ: فصل چہارم «شاگردان آزاد» در ہمین کتاب.

۴- آزاد بلگرامی: غزلان الہند (نسخہ خطی موزہ ملی کراچی، شمارہ ۱۳/۲-۱۹۶۸. N.M. مکتوبہ ۱۲۳۲ ه. ق)، ۱

مراجعت، استعاره، تشبیه، جناس و سجع و...

ب: بعضی صنایع مخصوص به عرب هست مثلاً: استخدام مضمراً، حسن تخلص و تاریخ به قاعدهٔ جمل و غیره...

ج: بعضی صنایع مخصوص به سرزمین هندوستان می باشد. آزاد قصد داشت این موضوع را در کتاب خود سبحة المرجان، از هندی به عربی منتقل نماید و برای آن ۲۷ صنعت را انتخاب نموده و برای هر صنعت عنوانی ساخته و تعاریف و امثال از شعرای عرب ارائه کرده است، ولی در «غزلان الهند» شواهد را از دواوین شعرای فارسی انتخاب کرده است.

نامناسب نیست اگر اینجا ما فهرست کتاب غزلان الهند را بیاوریم.

همچنانکه گفته شد این کتاب مشتمل بر دو مقاله و هر مقاله دارای چهار فصل است. مقاله اول: در بیان صنایع و آن مشتمل بر چهار فصل است.

فصل اول: در بیان تفرّس صنایع هند.

فصل ثانی: در بیان صنایع مخترعه مؤلف (آزاد بلگرامی).

فصل ثالث: در بیان صنعتی از امیر خسرو «بوقلمون»

فصل رابع: در بیان سه صنعت قدیم.

۱- الزیره

۲- البینات

۳- دایرة التاریخ

مقاله ثانی: در بیان نایکا بهید [فی بیان المعشوقات و العشاق] و آن نیز مشتمل بر چهار فصل است.

فصل اول: در بیان معشوقات مستخرجهٔ هندیان.

۱- بیان طیب

۲- بیان نسا

اقسام نایکا بهید: تقسیم اول به اعتبار صلاح و طلاح زن.

۱- صالحه

۲- طالحه

طالحة بر دو قسم است:

۱- بَيْتِيَّة. بتیہ برسہ نوع است.

مختفیہ - متسترہ - مُعَلَّنہ

۲- سوقیہ

تقسیم ثانی: بہ اعتبار زن، برسہ قسم است.

اول - صغیرہ

دوم - متوسطہ

سوم - کبیرہ

صغیرہ بر دو قسم است:

قسم اول - غافلہ و او را چند قسم گفته اند از آن جملہ:

(مترقیہ - متزینہ - باکرہ - ثیبہ - نافرہ عن الجماع)

قسم دوم - خبیرہ

تقسیم ثالث: شاکیہ - و آن بر دو نوع است.

اول - رامزہ

دوم - مصرحہ

تقسیم رابع: مضطربہ - و آن بر دو قسم است.

اول - منہرہ

دوم - طارقہ

تقسیم خامس: فاطنہ - و آن بر دو نوع است.

اول - فاطنہ قولاً

دوم - فاطنہ فعلاً

تقسیم ششم: مستکبرہ - و آن بر دو قسم است.

اول - رُؤپ کزبتا

دوم - پیم کزبتا

اقسام متفرقه:

- حاضره

- مترجیه

- جایت نادمه

فصل ثانی: در بیان اقسام معشوقات متسخرجه مؤلف.

- الزایرة فی الروایا

- النافرة عن الشیب

- العایدة

- الغیریة

- المخلفة اللوعد

- البدویة

- المرسله

فصل ثالث: در بیان اقسام عشاق برآورده هندیان.

- المستفرد

- المستکثره

فصل رابع: در بیان عشاق برآورده مؤلف.

- العفیف

- الفاطن - الفاطن بر دو نوع است.

اول - الفاطن فعلاً

دوم - الفاطن قولاً

- الطارق

- الواصل

- المهجور

- الجازع عن الوداع

- الذکر الايام الحمی

- الساهر باللیل

-الراضی من جور الحیب

-الشاکی من جور الحیب

-الشاکی من عینه

-المتاذی من الرقیبه

-الغیور

-صاحب حدیث القلب

-صاحب حدیث النسیم

خاتمه: در شرح حال مختصر آزاد بلگرامی.

لازم به ذکر است که سبحة المرجان و غزلان الهند در حقیقت به حوزه ادبیات تطبیقی مربوط می شوند. نویسنده در این دو کتاب برخی عناصر ادبیات فارسی - عربی - هندی را با هم مقایسه و تطبیق می کند. مثلاً درباره ردیف بحث دقیقی دارد^(۱) و می گوید که ردیف خاص شعر فارسی است و در دیگر زبانها دیده نمی شود.

آزاد در فصل اول مقاله اول، بیست و هفت صنعت هندی را انتخاب زده است که بدینقرار می باشد.

۴

۱- الاستبداد

استبداد در لغت به معنی استقلال است و در اصطلاح اینکه مستقل باشد معلول در وجود خود و پیدا شود بدون علت، مثل قول نبی صلی الله علیه و آله و سلم: من جعل قاضیا بین الناس فقد ذبح بغير سكين.

غنی کشمیری گوید:

عسرتی داریم در شهر جنون کز راه دور سنگ می آید به استقبال ما از هر طرف

۲- الاعتساف

اعتساف در لغت بی راه رفتن و در اصطلاح عبارت است از اینکه تأثیر نکند در آنچه علت او است و تأثیر کند در غیر او. این صنعت را استبداد و طغیان لازم است.

صائب گوید:

عشق می چیند زدلسوزی بلای حسن را در دل بلبل خلد خاری که در پای گل است

۳- اضرار النهی

آنچنانست که مراد متکلم از امر و نهی باشد به دلالت قرینه‌ها. تعریف این صنعت همین قدر کرده‌اند. آزاد می‌گوید: صاحب توضیح استعمال امر در شانزده معانی کرده از آن جمله تهدید؛ مثل آیه کریمه: اعملوا ماشئتم. حق تعالی تهدید به کفار می‌کند و می‌فرماید نکتید هرچه خواهید و ظاهر است که مراد حق تعالی از امر، نهی است از اعمال ناشایسته و مثال آن در فارسی، آزاد می‌گوید:

گر می‌روی به دست خودم قتل کرده رو نعش مرا به زیر زمین هم سپرده رو
ظاهر است که عاشق به رفتن معشوق از پیش خودکی راضی می‌شود و امر او که مرا
کشته برود، در معنی نهی است.

۴- الانتزاع

عبارتست از اینکه بر کشیده شود مشبّه به از مشبّه.

میرزا صائب گوید:

رنگی که ریخت در قدح لعل آفتاب ته جرعه ز لعل لب آبدار اوست

۵- براءة الجواب

عبارت است از اینکه جواب داده شود به لفظ مشترک از اسوله متعدده و این صنعت همان صرف‌الخرانه است، مگر اینکه جواب به کلمه واحد از اسوله متعدده غرابتی دارد، لذا نوعی علیحده قرار یافت. اما لطف آن در زبان عربی و هندی است، در فارسی به آن مرتبه لطف ندارد.

آزاد گوید:

چه درخواست در جود و بخل را گفتم جواب داد کریمی فراز می‌باید
فراز، گشاده و بسته از اصداد است.

۶- التاویل

آنچنان است که توجیه کند شخصی فعلی را بغیر وجه اصلی وقتی که متوجه شود بر آن فعل مؤاخذه.

میلی هروی گوید:

خافل به من رسید و قضا را بهانه ساخت افکند سر به پیش و حیا را بهانه ساخت

۷- التسلط

عبارتست از این که علت ناقصه جای علت تامه گیرد و معلول را ایجاد کند. این صنعت را صنعت استبداد لازم است، لیکن منظور متکلم در بیان استقلال علت ناقصه است و مقصود در استبداد وجود معلول بدون علت.

غنی کشمیری گوید:

سخنوران قلم زن چه سحر پردازند که صد پرنده به یک تیر بی‌پَر اندازند

۸- تشبیه الاستغنا

آنچنان باشد که استغنا حاصل شود از مشبّه به وجود مشبه. میرزا صائب گوید:

حاجت دام و کمندی نیست در تسخیر ما گردش چشمی بود بس حلقه زنجیر ما

۹- تشبیه البرهان

عبارت است از اینکه متکلم دعوی کند که مشبّه عین مشبّه به است و بر این دعوی برهانی گذارند. ارزقی گوید:

کز به خضر عصر آمد نام نیکت پس چرا هم بگردد گرد گیتی هم بماند جاودان

۱۰- تشبیه التقویّه

و آن چنانست که اضافه کند متکلم مشبه به قیودی که به آن وجه شبه قوت گیرد و حال مشبه بر وجه بلیغ روشن گردد. آزاد گوید:

نگاه یار ز دل بیدرنگ می‌گذرد چو تیغ تیز اصیل فرنگ می‌گذرد

۱۱- تشبیه التمنی

آن چنان باشد که مشبه به آرزو کند اینکه او را حاصل شود کمال مشبه، آزاد گوید:

اگر بهار خطت عنبر آرزو دارد مکن نگاه به تقصیر او که سودائیت

۱۲- تشبیه السلب

آن چنان باشد که سلب کرده شود بعضی متعلقات مشبه به از آن و ثابت کرده نشود در مشبه.

شکیبی صفاهانی گوید:

بیا ساقی آن آب حیوان بده ز سرچشمه خان خانان بده

سکندر طلب کرد لیکن نیافت که در هند بود او به ظلمت شتافت

۱۳ - تشبیه الشيء بنفسه

آن چنانست که مشبه و مشبه به یکی باشد. شیخ نظامی گنجوی در سکندرنامه در آخر داستان معراج در مدح جناب نبوی (ص) می گوید:

گزین کرده هر دو عالم توئی چو تو که کسی باشد آن هم توئی

۱۴ - تشبیه النفی

و آن بر سه گونه است.

(۱) نفی مشبه و اثبات مشبه به: مثالش قول الهی جل شأنه: حاش الله ما هذا بشر ان هذا

الاملك کریم. بنایی هروی گوید:

توانه تکمه لعل است بر لباس حریر شده است قطره خون منت گریبان گیر

(۲) نفی مشبه به و اثبات مشبه

آذری اسفراینی گوید:

چذا قصر مشید که ز فرط عظمت آسمان پایه ای از سده این روزگار است

(۳) نفی مشبه و اثبات مشبه به متعدد بتربید

آزاد گوید:

نیست زلف عنبرین عارض سیمین او سنبل آشفته یا آه پریشان من است

۱۵ - تفضیل التّغیر

و آن بر دو قسم است.

یکی: اینکه سرزنش کرده شود شخصی بنا بر میل او جانب مفضل علیه با وجود

مفضل.

خان زمان امانی گوید:

به یاد کعبه چه سر می زنی خدا اینجاست به طوف مروه کجا می روی صفا اینجاست

دومی: اینکه سرزنش کرده شود شخصی که می پندارد خود را افضل از دیگری و حال

آنکه آن دیگر افضل است از کسی که افضل است از آن شخص. آزاد گوید:

ماه را چیست که خود را ز تو بهتر داند خجل از روی تو خورشید قیامت باشد

۱۶ - التفضیل علی التفضیل

اینست که تفضیل دهد متکلم چیزی را بر دیگری بعد از آن تفضیل دهد ثالثی را بر

مفضل. مثل قول شاعر:

هر دم ازین باغ بری می‌رسد تازه‌تر از تازه‌تری می‌رسد

۱۷- تقبیح الملیح

عبارت است از این که شخصی نیک را بد بیند. مثال از میرزا صائب:

تسیغ زهرآلود داند جلوۀ شمشادرا هر که چشمی آب داد از سرو سیم‌اندام دوست

۱۸- التقوی

عبارتست از این که ثابت کند متکلم صدورِ عمل قوی از ضعیف. میرزا صائب گوید:

کم نیست جگرداری پیران ز جوانها کار دم شمشیر کند پشت کمانها

۱۹- تلمیح القبیح

عبارت است از این که شخصی بد را نیک بیند. انیسی شاملو هروی گوید:

که گفت در قدح من شراب انداز تو باش ساقی و در شیشه زهرناب انداز

۲۰- التنزیه

پاک کردن چیزی از مماثلت است، مثل قول الهی، لیس کمثله شیء. میرزا صائب گفته

است:

صائب کجا است آینه تا بر سیه دلان روشن شود که طوطی ما را نظیر نیست

۲۱- التنوع

عبارت است از این که باشد یک چیز را ماهیات متعدده و جهات مختلفه، مثل تعدد

ظرف. مثال اول از میرزا صائب:

گر پرده خواب است به چشم تو فلک‌ها در چشم من این دایره یک دیده باز است

و مثال ثانی از برهمن گرجی:

به صحرا لاله در محفل چراغم به هر صورت که هستم بی تو داغم

۲۲- ثمره الخلاف

عبارت است از این که نتیجه عمل برخلاف مقتضای آن باشد. درباره این صنعت آزاد

می‌افزاید که «رأی مؤلف اینکه ثمره الخلاف را در سلک محسنات نباید شمرد، زیرا که

در آن تصرف از متکلم نیست» و آن بر دو قسم است.

اول: جزای نیکی به بدی. میرزا صائب گوید:

ز نام من به غلط هم دهن نسازد تلخ
دوم: جزای بدی به نیکی. آزاد گوید:

همان که یاد لبش نقل محفل است مرا
کی تواند شد عداوت مانع احسان ما

۲۳- جمع الخزانة و تفریقها

عبارت است از این که جمع کرده شود دو معنی از لفظ مشترک در امر واحد، پس تفریق کرده شود در جهت جمع و نامش الجمع مع التفریق الهندی نیز گذاشته‌اند. آزاد گوید:

پادشاهان را ضرور آمد رکاب
روز جنگ دشمنان وقت سحاب

رکاب، بر وزن «نقاب» اسپ سواری و پیاله باشد هشت پهلو و دراز، و این صنعت هم چندان در فارسی لطف نمی‌دهد. اما جمع مع التفریق قدیم در فارسی دلپذیر واقع می‌شود. ملاً ذوقی گوید:

کلیم ما و تو از عشق هر دو سوخته‌ایم
ترا تجلی و ما را نقاب می‌سوزد

۲۴- صرف الخزانة

این که اراده کرده شود از لفظ مشترک معانی متعدده و صرف کرده شود، هر یک از آن بر محلی که مستحق آن باشد. آزاد می‌نویسد که این صنعت را عربها استخدام می‌گویند و استخدام بر دو نوع است.

یکی: آورده شود لفظی مشترک در دو معنی که او را قرینه باشد و تعیین کند یک قرینه یکی از آن دو معنی را.

دیگر: قرینه دیگری را و این قسم استخدام مشترک است در میان عرب و هند، لیکن ادبای عرب به این استخدام کم متوجه شده‌اند، سوای دو بیت از ابوالعلاء معری که در کتب متداوله است. مثالی دیگر به نظر نیامده و هندیها این استخدام را خدمت نمایان کرده‌اند، لذا این صنعت را در سلک صنایع هندیها آوردم و نام آن را صرف الخزانة مقرر کرده و تعریفی مناسب این نام وضع نمودم و ادبای فرس به این صنعت اصلاً پی نبرده‌اند. مثال از آزاد:

دست طلب ز عنبر و گوهر کشید نیست
یکبار طره سخن او شنید نیست

«شنیدن» مشترک است در میان شامه و سامعه.

۲۵- الطغیان

عبارت است از این که نافرمانی کند معلول به علت تامه و سر بوجود فرو نیاورد و این صنعت عکس استبداد است. میرزا صائب گوید:

مشتاق تو را مرگ عنانگیر نگرود شوق تو کند جامه احرام کفن را

۲۶- قلب الماهیه

مبدل شود حقیقت چیزی به حقیقت چیز دیگر. میرزا صائب گوید:

ستم مکن به ضعیفان که شد تبسم برق به دل به ناله جانسوز در نیستانها

۲۷- المخالطه

عبارت است از این که تعلیل کرده شود امر کاذب با امر صادق. آزاد می گوید که «هندیان تعریف این صنعت را چنین کرده اند و فقیر بعد امعان نظر آن را در بعضی معانی مبالغه یافتم و چون جهت هندیان علیحده است، آنرا در صنایع هندیه به قلم آوردم»^(۱) قاسم مشهدی گوید:

بسکه افتاد از غمت شوریدگی در کار ما بر سر ما خود به خود وا می شود دستار ما

۲۸- موالات العدو

عبارت است از این که علت ضد معلول خود را دوغمت دارد و او را ایجاد کند. آزاد گفته است: «از مخترعات مؤلف است ترجمه اسمای هندیه نیست»^(۲)

مثال از قول خداوند متعال: و لا تحسبن الذین قتلوا فی سبیل الله امواتا بل احياء. یعنی مپندارید کسانی را که کشته شده اند در راه خدا مردگان، بلکه زندگان اند و ظاهر است که قتل سبب موت است و اینجا سبب ضد خود شده که آن حیات باشد. مثال از کلیم کاشانی:

سپاه غمزهات را در هزیمت فتح می باشد شکست افتاد بر دلها چو بر گردید مؤگانت

* * *

علاوه بر این صنایع مذکور همچنانکه گفته شد آزاد مؤلف این رساله نیز سی و پنج صنعت اختراع کرده است که ما اینجا فهرست، تعاریف و امثال و شواهد آنان را درج

۱- غزلان الهند (خطی)، ۳۳

۲- غزلان الهند (خطی)، ۳۱

می‌کنیم.

(۱) الاعتذار

عبارت است ازین که عذر کند شخصی از عمل خود که مخالف مرضی دیگر باشد و معلل سازد عذر خود را به تعلیلی خوش آیند، خواه حقیقی باشد خواه غیر حقیقی. مثال از صائب تبریزی:

تلخ اگر باشد حدیث من مرا معذور دار ریخت بر من آسمان زهری که در نه شیشه داشت
(۲) الالهام

در لغت خاموش گردانیدن خصم به حجت. در اصطلاح عبارت است ازین که متکلم دلیل آرد بر وقوع امری که نزد خصم مستحیل یا مستبعد باشد. مثال اول از انوری:

در جهانی و از جهان بیشی
هم چو معنی که در بیان باشد
مثال دوم از امیرحسن دهلوی:

اینکه می‌گویند آتش ره ندارد در بهشت ای بهشت عاشقان این روی آشناک چیست
راه یافتن آتش در «بهشت» مستحیل نیست، بلکه مستبعد است.
(۳) الاقسام

عبارت است از این که تقسیم کند متکلم اشیای متعدده را اشخاص متعدده. مثال از امیر خسرو دهلوی:

از صحن خانه تا به لب بام از آن من از پشت بام تا به ثریا از آن تو
(۴) التحول

عبارت است از این که منقلب شود معامله مقررّه میان دو امر. مثال از خواجه حافظ شیرازی:

ای فروغ ماه حسن از روی رخشان شما آبروی خوبی از چاه زرخدان شما
(۵) التسویه

عبارت است از این متکلم دو ضد را در مرتبه واحد شناسد و یکی را بر دیگری ترجیح نهد. مثال از صائب تبریزی:

کعبه و بتخانه یکسان است پیش چشم من سنگ کم در پلّه میزان نمی‌باشد مرا

(۶) التثبت

عبارت است از این که باقی ماند معلول بعد فنای علت مبقیه خود. مثال از امیرحسن دهلوی.

کاری که بود با تو مرا پیشتر نرفت سر رفت در هوای تو این دردسر نرفت

(۷) التشبیک

در لغت آمیختن و به یکدیگر درآوردن انگشتان... و در اصطلاح جمع در میان تهنیت و تعزیت (تسلیت) و این صنعت جزئی از اجزای افتنان است که ادبای عرب برآورده‌اند، و آن عبارت است از آوردن دو فن متخالف با هم مثلاً: بزم و رزم، مدح و هجو و تهنیت و تعزیت و چون تشبیک اشرف اجزای افتنان است آن را جدا کرده مستقل قرار داده شد. فایض ابهری گوید:

گل رفت و عندلیب ازو یادگار ماند دادیم گرز دست یکی را هزار ماند

(۸) تشبیه الاثر

عبارت است از این که دعوی کند متکلم که مشبه عین مشبه به است و طلب کند از مشبه اثری از آثار مشبه به. میرزا صائب گوید:

می‌تواند کشت ما را قطره‌ای سیراب کرد اینقدر ایستادگی ای ابر دریا دل چرا

(۹) تشبیه الاجتهاد

عبارت است از این که کوشش کند مشبه به که رسد به مرتبه مشبه یا نرسد. مثال اول، آزاد گوید:

هلال این همه سعی کمال بر جا کرد که رفته رفته فروغ رخ تو پیدا کرد

مثال ثانی از عارف لاهوری:

تیزی خونریز مژگان ترا حاصل نکرد تیغهای آهنی هر چند سر بر سنگ زد

(۱۰) تشبیه الاحتراز

عبارت است از این که دعوی کند متکلم که مشبه عین مشبه به است و مع هذا مشبه احتراز می‌کند از بعضی اوصاف مشبه به خواه آن وصف نیک باشد خواه بد. مثال اول از شیدا فتحپوری.

تو گر آفتابی که بر من نتابی وگر نیز خوابی به چشم نیایی

مثال ثانی از میرزا صائب:

شیریم ولی زهره آزار نداریم از جنبش رگ کو چه دهد بیشتر ما
(۱۱) تشبیه الاستخدام

آن بر دو قسم است:

(۱) استخدام مظهر اینکه تشبیه دهد متکلم شیء واحد را با شیء واحد یا اشیای متعدده را به اشیای متعدده مندرجه در لفظ مشترک. آزاد گوید:

همچو جم تا می توانی عشرت ایام کن زندگانی با پری زادان و با گل جام کن
(۲) استخدام مضمَر و آن اینست که مشبه به در او ضمیر استخدام باشد. آزاد گوید:

از کسانی که آهویی دارند رم نمودن چو او ضرورتی است
(۱۲) تشبیه الاستدلال

عبارت است از این که دعوی کند متکلم مماثلت دو چیز با هم و دلیلی بر آن قایم کند. میرزا صائب گوید:

هم چشم جابم که درین قلزم خونخوار کسب من سرگشته همین کسب هوایی است
(۱۳) تشبیه الاستفاده

عبارت است از این که استفاده کند مشبه به بعضی اوصاف مشبه را یا بالعکس. مثال اول از سلمان ساوجی:

باد سحر از بوی تو دم زد همه جان شد آب خضر از لعل تو جان یافت روان شد
مثال ثانی، یعنی استفاده مشبه از مشبه به. امینا کرمانی گوید:

هر پریشانی که جمع آوردم از زلف تو بود سایه آشفته گیها طره طرار تست
(۱۴) تشبیه الانتقال

عبارت است از اینکه دعوی کند متکلم که مشبه عین مشبه به است و ثابت کند بعضی از لوازم مشبه به در غیر مشبه. امیر معزی گوید:

گر نور مه و روشنی مشع تراست پس کاش و سوزش من از بهر چراست
گر شمع توئی مرا چرا باید سوخت گر ماه توئی مرا چرا باید کاست (۱)

۱- آزاد می گوید که «این رباعی را صاحب حدائق السحر در تشبیه الاضمار آورده، و آن چنان است که متکلم چیزی را به چیزی تشبیه کند، اما به ظاهر چنان نماید که مقصود او تشبیه نیست، بلکه چیزی دیگر است و در

(۱۵) تشبیه الترقی

عبارت است از این که تشبیه دهد متکلم مشبه را به چیزی پس رجوع کند از آن و تشبیه دهد به چیزی دیگر که بهتر از مشبه به اول است به وجهی. نوعی خبوشانی گوید:

دست فرسود تمنا دل شیدائی نیست این گل طور بود لاله صحرائی نیست

(۱۶) التصدیر المعنوی

عبارت است از اینکه آورده شود در آخر بیت لفظی را که مرادف باشد با لفظی که در صدر مصراع اول یا صدر مصراع ثانی واقع است. و فرق در تصدیر معنوی و ردالعجز علی الصدر همین که مدر اول بر اعاده مرادف و مدار ثانی بر اعاده لفظ بعینه است. شفیعی اثر گوید:

خاتم دولت زمانی بیش در دست تو نیست بیخبر افتاده‌ای از باز پی انگشتی

(۱۷) التفاول

تعریف آن استنباط خبر از قول یا فعل. (۱) مثال از آزاد بلگرامی:

نسیم گفت به من نوبهار می‌آید گرفت فال دل من که یار می‌آید

(۱۸) تفضیل الاستخدام

این بر دو قسم است یکی: متعلق به استخدام مظهر. تعریفش اینکه تفضیل داده شود شیء واحد یا اشیای متعدده را بر اشیای متعدده مندرجه در لفظ مشترک. مثال اول آزاد گوید:

ساغر ما چشم تر آینه ما دل بود کیست جم تا دم زند از رتبه والای ما

«جم» به معنی جمشید و سکندر. مثال ثانی از آزاد بلگرامی:

رنگ رخ ما و دلبر ما خوشتر ز گل بهار باشد

«بهار» گلی است زرد رنگ که آنرا «گاو چشم» خوانند.

ضمیر او مقصود تشبیه باشد. چنانچه در رباعی مذکور که در ظاهر اظهار تعجب و در باطن مقصود تشبیه معشوق به ماه و شمع است و بر صاحب فهم روشن که در تشبیه الانتقال و تشبیه الاضمار بعد المشرقین است. غزلان الهند (خطی) نسخه مجلس، ۸۶ نیز رک به: حدایق السحر فی دقایق الشعر از رشید وطواط، ص ۴۹ به کوشش عباس اقبال، تهران ۱۳۶۲ ش.

۱- آزاد می‌گوید که این صنعت در کلام عرب و فرس موجود است، ولی هیچ‌کس از ادبا آنرا صنعتی جداگانه تصور نکرده است. غزلان الهند، ۵۳

دوم متعلق به استخدام مضمیر: اینست که مفضل علیه در وی ضمیر استخدام باشد.
آزاد بلغرامی گوید:

سال و ماهش به ابد باد قرین چشم بد دور که روشن تر ازوست
(۱۹) تفضیل الشيء علی نفسه

عبارت است از اینکه مفضل و مفضل علیه یکجا باشد. ظهوری ترشیزی گوید:
توان گفت ز خوبان دگری می باشد هم تویی از تو اگر خوتری می باشد
(۲۰) تفضیل المشروط

عبارت است از این که تفضیل داده شود چیزی بر چیزی دیگر مقید به شرطی.
چنانچه اریاب بدیع در تشبیه مشروط گفته اند. شاعر گوید:

زخمی اگر از تیغ تو آید بسر ما بهتر ز گل تازه شناسد نظر ما
(۲۱) التنزیل

عبارت است از این که نازل کرده شود صغیر به منزله کبیر یا قلیل به منزله کثیر. این
صنعت را شیخ زکی الدین بن ابی الاصبغ برآورده و «حصر الجزیی و الحاقه بالکلی» نام
گذاشته و آزاد عکس آن برآورده یعنی تنزیل کبیر به منزله صغیر و تنزیل کثیر به منزله
قلیل. مثال اول از میرزا صائب:

آسمان گر چه وسعتی دارد چشمه سوزن است دلها را
مثال ثانی از آزاد بلغرامی:

فوج دشمن در نگاه ما غبار بیش نیست صد سوار برق جولان نیسواری بیش نیست
(۲۲) التوصیه

عبارت است از اینکه شخصی مأمور کند کسی را که تمنای آن داشته باشد بر مذهب
عشق یا غیر آن بعد موت آمر. امیر خسرو گوید:

سیه بادام را هر سو میفکن در نظر بازی نگهدارش که روزی بر سر تابوتم اندازی
(۲۳) جوالثقیل

عبارت است از اینکه دعوی کند متکلم که محال ممکن است و ممکن محال. پس
متکلم دو ثقیل را می کشد و ازینجا وجه تسمیه سمت وضوح یافت و مطمح نظر متکلم
درین صنعت عدم تحقیق ممکن است. مثال از صائب تبریزی:

خرمن بی حاصلان از خوشه پروین گذشت دانه امید صائب همچنان زیر گیل است
(۲۴) حسن النصیحه

عبارت است از اینکه منظور متکلم از خیرخواهی غیر خیرخواهی خود باشد.
ابوطالب کلیم گوید:

مرا مسوز که نازت ز کبریا افتد چو خس تمام شود شعله هم ز پا افتد
(۲۵) الخارق

عبارت است از وقوع امری که مستحیل باشد از روی عادت یا عقل. باید دانست که ادبای فرس صنعتی برآورده اند که نام آن تعجب است... در میان تعجب و خارق نسبت عموم و خصوص من وجه است ماده اجتماع. بلگرامی گوید:

هلاک حیرتم از شوخی نازآفرین طفلی کند صدرنگ بازی در زمین صفحه تصویرش
(۲۶) عکس الانتزاع

عبارت است از این که برکشیده شود مشبه از مشبه به و این صنعت را آزاد استخراج کرده است. غنی کشمیری گوید:

شکست از هر در و دیوار می بارد مگر گردون ز رنگ چهره ما ریخت رنگ خانه ما را
(۲۷) عکس المخالطه

عبارت است از اینکه تعلیل کرده شود امر صادق به امر کاذب. این صنعت از مستخرجات آزاد است که در مقابله مخالطه برآورده است. آزاد گوید:

چشم بی باک تو سیه کار افتاد آنقدر باده کشی کرد که بیمار افتاد
(۲۸) الغبطه

در لغت آرزو بردن به حال کسی بی آنکه زوال آن خواسته شود به خلاف حسد، و در اصطلاح تمنا کردن شخصی حال دیگری را زوال آن خواهد یا نخواهد. باقی بلخی گوید:
چو او را تکیه بر دیوار دیدم مردم از حسرت که این فرسوده قالب خشت آن دیوار بایستی
(۲۹) النصب

عبارت است از این که بگیرد شیء خاصه غیر را، و غصب عام است از موالاته العدو و در تشبیه الانتقال نیز یافته می شود، لیکن عبارات مختلف است. حافظ حکاک کرمانی گوید:

فروغ ماه رُخت دیده‌ام پرآب کند
کسی ندید که مه کار آفتاب کند
(۳۰) کلام الروح

عبارت است از اینکه متکلم خود را میت فرض کند و از نفس ناطقه خود حرف زند.
بیدل عظیم آبادی گوید:

براهت مرده‌ام اما زیارت خانه‌ای ننگم
تو می‌آیی و من آسوده آتش در مزار من
(۳۱) المزاح

عبارت است از این که اظهار کند متکلم در کلام خود انبساط باغیر بی آنکه او را رنجاند، و فایده این قید آنست که مزاح از استهزاء متمایز شود و این صنعت در کلام بسیار است. اما کسی آن صنعت را علیحده قرار نداده، آزاد آن را خلعت استقلال پوشانیده و از صف بی امتیازی برآورده بر کرسی امتیاز نشانیده است. آزاد معتقد است که بهترین مزاح آن است که خالی از فحش باشد به حدی که اگر دوشیزه بشنود شرم او را دامن گیر نشود. مثال از نعمت خان عالی شیرازی:

عالی از غمت اشک نریزد چه کند
وز همچو تو شوخی نگریزد چه کند
پیر است و تو پشت می‌کنی جانب او
انصاف بده که برنخیزد چه کند
(۳۲) المعارضه

عبارت است از اینکه قایم کند شخصی دلیل بر امری که دیگری بر آن دلیل قایم کرده. عمر خیام گوید:

مٹی می‌خورم و مخالفان از چپ و راست
گویند مخور باده که دشمن دین راست
چون دانستم که می‌عدوی دین است
والله خورم خون عدو را که رواست
(۳۳) المفاضله

عبارت است از این که تفضیل دهد متکلم چیزی را بر چیزی به یک اعتبار، پس تفضیل دهد ثانی را بر اول به اعتبار دیگر. و ازین باب است مناظره سیف و قلم و مناظره فقر و غنا و مناظره شب و روز که صاحب طبعان به تحریر درآورده‌اند. آزاد گوید:

قلم درازتر از رمح اوست در احسان
سنان درازتر از خامه در صف بی‌جا (کذا)
(۳۴) الندر

عبارت است از اینکه واجب کند شخصی بر خود عملی را که اجری داشته باشد بر

مذهب عشق به شرط حصول مراد. سلیم طهرانی گوید:

عهد کردم که اگر این بار به کوی تو رسم سرمه دیده کنم سایه دیوار ترا

(۳۵) الوفاق

عبارت است از اینکه دو ضد با هم موافق کند و یکی بر دیگری صادق آید. آزاد این صنعت را در برابر طباق برآورده است. او می نویسد:

«مراد از موافقت ضدین در وفاق صدق احدالامرین که در آن یکی از نسب مذکوره باشد بر دیگری چنانچه در امثله می آید. نقاب از چهره می گشاید و بر صاحب فهم سلیم روشن که وفاق نسبت به طباق پایه بلند و رتبه ارجمند دارد و با آن که ادبای عرب طبقه بعد در استخراج صنایع سعی بلیغ نموده اند، هیچکس پی به وفاق نبرده و فقیر به تأیید ایزدی دو ضد را با هم داد و دو مخالف را با هم شیر و شکر ساخت... مثل قول نبی صلی الله علیه و سلم: سَيِّدُ الْقَوْمِ خَادِمُهُمْ».

و مثل قول ظهوری:

تو سخن سنج نه‌ای ورنه خموشی سخن است تو ادا فهم نه‌ای ورنه تغافل نگه است
میرشوقی ساوجی:

با یار همکلام لب بسته در بیانم مانند بوی غنچه گویای بی‌زبانم
میرزا صائب:

روی هفتاد و دو ملت جز به آن درگاه نیست عالمی سرگشته است و هیچکس گمراه نیست

شیرازه جمعیت مستان خط جام است آزاد بسود هر که درین حلقه دام است

رزق ما آید به پای میهمان از خوان غیب میزبان ماست هرکس می‌شود میهمان ما

چاره ناخوشی وضع جهان بیخبری است اوست بیدار که در خواب گوانست اینجا

در هیچ پرده نیست نباشد نوای تو عالم پُر است از تو و خالیست جای تو

در قمار عشق باشد باختن نقش مراد تا کسی را دل نرفت از دست صاحب‌دل نشد
وحشی گوید:

در جوانی چون شراب کهنه در جوشیم ما گفتگو با عالمی داریم و خاموشیم ما^(۱)

* * *

علاوه بر این سی و پنج صنعت، آزاد پنج صنعت دیگر نیز افزوده است که تفصیل آن
به قرار زیر است.

(۱) بوقلمون

این صنعت را امیر خسرو دهلوی ایجاد کرده است. تعریف آن اینست که در لغت
جامه‌ای است رومی که الوان مختلفه دارد و در اصطلاح لفظی است مشترک در دو زبان
یا زیاده و مألش ایهام است. مثال:

هندویی از میر عبدالجلیل بلگرامی (م ۱۱۳۸ ه. ق) پرسید که حق تعالی گفته است: لارطب و
لایابس الافی کتاب مبین. در قرآن ذکر «کان» هم هست. «کان» نام یکی از مقتدایان هنود است. میر
در جواب گفت: بلی هست. قال الله تعالی و کان من الکافرین. امیر خسرو گوید:

گفتم که درین خانه مأمون تو باشم گفتا که بلائیست درین خانه ممانی

«مأمون» در عربی به معنی محفوظ و در هندی قلابی که به عربی خال گویند.

«ممانی» از ماندن و در هندی زوجه خال را گویند.

سه صنعت قدیم

۲ بینات، ۳ دائرة التاریخ، ۴ الزبر، ۵ تشبیه التذکر. ذکر این صنعت در سبحة المرجان
نیامده است.

فهرست اسامی شعرا که آزاد از اشعار آنان شواهد آورده است با ذکر تعداد ابیات
مورد استناد:

آزاد در این کتاب شواهد شعری از ۲۶۷ شاعر جمعاً ۸۰۸ بیت آورده است و
بیشترین صنایع در شعر صائب (۱۳۶ بیت) و خود آزاد بلگرامی (۱۳۴ بیت) آمده است.

۱- غزلان الهند (خطی)، ۴۳-۴۴

اهمیت کتاب غزلان الهند

همچنانکه از مطالب کتاب روشن شد موضوع این کتاب علم بدیع است و در شعر هر زبانی علم بدیع نقش به سزایی دارد و آن را زینت کلام دانسته‌اند. پس از مراجع به کتب مختلف که در این زمینه تألیف و تدوین شده است، این واقعیت روشن می‌شود که آزاد با تألیف سبحة‌المرجان به عربی فن بدیع عربی را غنی ساخته و همچنین با ترجمه و تألیف غزلان الهند به فارسی، صنایع فراوانی را مخصوصاً در زمینه تشبیه به این زبان افزوده است. زیرا که صنعت‌های شعری که در زبان سانسکریت وجود دارد و هندیان آن را استخراج و اختراع نموده‌اند، پیش از این به فارسی دیده نمی‌شود. تنها کتابی که در این زمینه به فارسی موجود است کتابی است از میرزا خان بن فخرالدین محمد که احتمالاً در زمان اورنگ زیب (م ۱۱۱۸ ه.ق) تألیف کرده و آن را تحفة‌الهند^(۱) نام گذاشته است. فقط قسمتی از باب چهارم آن تحت عنوان «در علم سنگاررس یعنی علم عاشقی و معشوقی و بیان احوال عاشق و معشوق» با مقاله ثانی غزلان‌الهند به عنوان «بیان نایکابھید» یا «فی بیان المعشوق و العشاق» مشابهت‌هایی دارد. اما صنایع شعری که آزاد استخراج کرده است و همچنین «معشوقات مستخرجة مؤلف» زائیده مطالعه وسیع و اندیشه بکر او می‌باشد. صنعت‌هایی که آزاد در غزلان‌الهند و سبحة‌المرجان از خود ساخته است نشان‌دهنده دقت نظر و باریک‌بینی او در شعر است. برخی از این صنعتها تا زمان وی مورد توجه کسی قرار نگرفته است از جمله وفاق. بسیاری از این صنعتها در زیبایی‌شناسی شعر سبک‌هندی اهمیت شایانی دارد. ناگفته نماند که آزاد بیشترین نمونه‌های صنعت وفاق را از شعر صائب آورده است، و این در تبیین زیبایی‌شناسی شعر صائب نیز بسیار کارآمد است، لذا می‌توان اذعان کرد که غزلان‌الهند از لحاظ محتویات و مطالب در موضوع خود در زبان فارسی کتابی است منفرد، و سودمندی آن در علم بدیع بر صاحبان این علم روشن است. لازم به ذکر است که نواب صدیق حسن خان بهوپالی (م ۱۸۹۰) نیز کتابی در علم بدیع سانسکریت به زبان عربی به نام «غصن‌البان المورق به

۱- به کوشش دکتر نورالحسن انصاری. جلد اول آن در ۱۳۵۴ ش از انتشارات بنیاد فرهنگ ایران و جلد دوم در دهلی (هند) در ۱۹۸۳ م در مجله تحقیقات فارسی شماره مخصوص به طبع رسیده است.

محسنات البیان» دارد.

نسخه‌های خطی غزلان‌الهند^(۱)

این کتاب هنوز به چاپ نرسیده است و به صورت نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های مختلف محفوظ است. اما پیش از شرح نسخه‌های این کتاب، لازم می‌دانم که نسخه‌های که در اختیار بنده بوده و اینجانب از آنها مستقیماً استفاده کرده‌ام، شرح بدهم. چهار نسخه زیر از این کتاب در دست نگارنده بوده است. نگارنده این کتاب را براساس این چهار نسخه تصحیح انتقادی کرده است. امید است به زودی در دسترس علاقه‌مندان این فن قرار گیرد.

۱- پاکستان، کراچی، موزه ملی، شماره ۱۳۱/۲-۱۹۶۸، N.M. مکتوبه میر-غلامحسین، ۱۵ محرم ۱۲۳۲ ه. ق، ص ۱۵-۱۲۹.^(۲)

۲- ایران، قم، کتابخانه مرعشی نجفی، شماره ۳۹۱، نستعلیق، به قلم شیخ امتیاز علی بن شیخ بهولی بلگرامی، ۱۲۴۷ ه. ق، ۷۳ ورق، ۱۷ سطر، بر روی صفحه اول مهر بیضوی «کتابخانه سید علی اصغر بلگرامی و ابن علی» دارد.^(۳)

۳- ایران، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، بهارستان شماره ۳۱۱۱، نستعلیق، سید عبداللطیف ۱۲۵۷ ه. ق، این نسخه از وسط ناقص است. روی صفحه اول شانزده بیت از قصیده‌ای از اسیر درج است. صاحب این نسخه حکیم نورالدین بود.^(۴)

۴- ایران، تهران، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، شماره ۷۴۴۳، نستعلیق شکسته‌آمیز، سید محمد جلال‌الدین، ۲۲ جمادی الثانی ۱۳۱۹ ه. ق، ۵۰ ورق، ۱۹ سطر.^(۵)

اینک نسخه‌هایی که در کتابخانه‌های مختلف موجود است.

● هند، حیدرآباد، کتابخانه آصفیه، شماره ۱۰۵ و ۱۶۴ (۲ نسخه) یکی از آنها در

۱- نیز رک به: فهرست مشترک ۲۴۲۳/۱۳-۲۴۲۴ و ۲۸۰۸-۲۸۰۹

۲- فهرست موزه ملی، ۴۶۱

۳- فهرست مرعشی ۲۰۸/۱

۴- فهرست مجلس ۲۷۰/۱۰

۵- فهرست دانشگاه تهران ۵۷۳/۱۶

۱۱۹۰ھ ق کتابت شدہ است۔

● ۳/ہند، دہلی، کتابخانہ انجمن ترقی اردو، شماره $\frac{۸۹۱۶۵۲۳}{۴}$ ، نستعلیق، غلام محی الدین، ۲۹ رمضان ۱۱۹۷ھ، ۱۷۸ ص۔

● ہند، حیدرآباد، ادارہ ادبیات اردو، این نسخہ ۲۵ سال پس وفات آزاد تہیہ شدہ است۔

● ہند، رامپور، کتابخانہ عبدالسلام خان صاحب، مورخ ۱۲۵۲ھ ق۔^(۱)

● ہند، حیدرآباد، موزہ سالار جنگ شماره $\frac{۱۰۵۷}{B \& m/18}$ نستعلیق، محمد بہاء الدین،

۱۲۷۵ھ ق؛ شماره $\frac{۱۰۵۸}{A.N / 199}$ و شماره $\frac{۱۰۵۹}{A.N / 198}$ (۳ نسخه)، اوایل سدہ ۱۳۔^(۲)

● لکھنؤ، کتابخانہ ندوۃ العلماء، شماره ۳۵ مکتوبہ محمد یوسف علی ابوالحامد، ۱۲۹۳ھ ق، در بہوپال۔^(۳)

● ہند، پتنا، کتابخانہ خدابخش، شماره ۷۲۳ و ۲۴۷ (۲ نسخه)۔

● ہند، حیدرآباد، دانشگاه عثمانیہ (۲ نسخه)^(۴)

● ہند، دہلی، کتابخانہ دکتر ذاکر حسین، اینجا نادرست تاریخ کتابت ۱۰۷۸ھ نوشتہ شدہ است۔^(۵)

● ہند، حیدرآباد، (دکن)، کتابخانہ ایم - علی حسین^(۶)

● برلن، کتابخانہ عمومی برلن، شماره ۱۰۵۱ (۶۰۳)^(۷)

● لندن، موزہ بریتانیا

● لندن، دیوان ہند، شماره مسلسل ۲۱۳۵، شماره نسخہ ۱۸۱۴، نستعلیق، از ورق ۲۳ ب - ۶۸ ب۔^(۸)

۱- مولوی محمد شفیع: رامپور کی دو کتب خانی (اردو)، اورینٹل کالج میگزین لاہور ۲: ۱۹۲۶/۲ م؛ مقالات مولوی شفیع ۱۰۱/۲

2- Salarjung 3/239-40

۳- فہرست ندوہ ۶۴۳/۲

۴- مجلہ وحید شماره ۱۱-۱۲ ص ۹۳۳ و ۱۰۱۶

۵- مجلہ وحید شماره ہفتم، دورہ یازدہم ص ۷۱۰

6- Buhar Collection 1/3646

7- Berlin 6/1001-2

8- India Office 1/1171-72

- هند، کلکتہ، ذخیرہ بوهار انجمن آسیایی بنگال، شماره ۴۷۸، ناقص، در
مجموعه، از ورق 68a-58a
- پاکستان، خیرپور، کتابخانہ عمومی، نستعلیق محمدباقر رضوی المشتہر بہ سید
علی کانپوری، ۱۰ شعبان ۱۳۰۰ ھ. ق، در حیدرآباد، آغاز افتادہ، ۱۸۸ ص. (۱)
- پاکستان، اسلام آباد، گنج بخش ۱۰۸۰۹، نستعلیق پختہ، غلامحسین، متخلص بہ
جوہری، سده ۱۳، جهت ابوالحسن نجفی و... حسین نجفی، بہ نام «تحفة الشعراء»
برگرفته از «غزلان الہند» آزاد بلگرامی، ص ۱-۳۵. (۲)
- هند، علیگر، دانشگاه اسلامی، کتابخانہ مولانا آزاد، ذخیرہ حبیب گنج، شماره
۱۱۹، نستعلیق با شکستہ، جان علی، ربیع الثانی ۱۲۰۴ ھ ۱۸۷۹ م، ۴۱ ورق. (۳)
- هند، علیگر، دانشگاه اسلامی، کتابخانہ مولانا آزاد، ذخیرہ عبدالسلام،
شماره ۱۱۰۰/۵۴، نستعلیق، ۲۰ ربیع الثانی ۱۲۵۲ ھ ۷۲ ص، در فن متفرقات.
- هند، علیگر، دانشگاه اسلامی، کتابخانہ مولانا آزاد، شماره ۱۵۴، بہ خط
سید محمد ارتضی، ۱۲۲۵ ھ ۲۴ ورق، ہمراہ با شکرستان خیال ذوقی بلگرامی.
- هند، رامپور، کتابخانہ رضا، شماره ۲۶۷۴، ۶۸ ص.
- STATE ARCHIVES OF UTTAR PRADESH. ALLAHABAD (U.P)

آغاز

«سرآمد محسنات کلام ستایش صانعی کہ خلوتکدہ تنزیہ را وجود او نواخت و
نگارخانہ تشبیہ را نزول او مزین ساخت و بدیع ترین صنایع اقلام درود مرسلی کہ بیان
کامل عیار را با سحر بر سنجید و شعر بلند مقدار را با حکمت برکشید».

انجام

«... اکنون در دارالامان اورنگ آباد گوشہ گیرم و از خاک آستان فقر سرمہ کش دیدہ

۱- فہرست مشترک ۲۴۲۲/۱۳-۲۴۲۴ و ۲۸۰۸-۲۸۰۹

۲- فہرست مشترک ۲۴۲۲/۱۳-۲۴۲۴ و ۲۸۰۸-۲۸۰۹

3- M.H.Rizvi & M.H.Qaisar Amrohvi: Catalogue of MSS. Habibganj Collection.

A.M.U. P.1/78

ضمیر عمر تنگ مایه به شصت و سه کشیده و زندگی به لب بام رسیده. حق تعالی خاتمه بخیر گرداند و پروانه بی بال و پر را به شعله دیدار رساند».

مثنوی طلسم اعظم

آزاد این مثنوی را در ۱۱۵۰ ه. ق وقتی برای سفر حج از بلگرام بیرون آمده بود، سرود. از اسم مثنوی تاریخ آغاز سرودن آن [۱۱۵۰ ه. ق] به دست می آید. در این مثنوی، او رویدادهای سفر حج را بیان داشته است. بنده هیچ اطلاعی از نسخه آن به دست نیاوردم، الا ۴۴ بیت از این مثنوی که آزاد در مآثرالکرام درج نموده است.^(۱)

آغاز:

دم صبحی که مهر عالم تاب	سر برآورد از نشیمن خواب
جلوه گر شد به کرسی مینا	با دل گرم و دیده بینا

مثنوی در صفت مدینه^(۲)

در آثار منظوم فارسی آزاد مثنوی در صفت مدینه در ۷۶ بیت وجود دارد. در این مثنوی آزاد با شور و شوق فراوان اوصاف شهر مدینه را بیان کرده است. این مثنوی با بیت زیر آغاز می شود:

ای قبله درد نشه مستان	محراب سجود دل پرستان
-----------------------	----------------------

سپس می گوید که با تو سخن شوق و گفت و گوی آرزو دارم. از جانب هند به طرف مدینه با جوش و تمام روانه شدم و ناله های شوق را برای خود خدی ساختم. دشت جنون را پشت سر گذاشتم و راه مدینه را پیش گرفتم. او منزل به منزل پیش می رود تا اینکه به شهر مقصود می رسد و در وصف دیار محبوب چنین می سراید.

شهری بینم تجلی آباد	رنگین فانوس شمع ایجاد
بسمل گه صد هزار منصور	چون سینه زفیض عشق معمور

۱- مآثرالکرام، ۲۹۱-۲۹۶

۲- متن مثنوی را نگارنده این سطور در مجله صبح امید چاپ دوشنبه (تاجیکستان) شماره ۱۱ سال ۲ عقرب ۱۳۷۹ به چاپ رسانیده است.

یک شهر جگرگداز کردند
 اطراف و جوانبش شگفته
 بیرون درش به جای دربان
 کان شهر چمن طراز کردند
 در خون رخ بهار خفته
 فردوس ستاد همچو رضوان

شاعر ما در توصیف چنین جایی باصفا و خوشگوار از صمیم دل کوشیده و از تشبیهات و استعارات جالب نیز استفاده کرده است.

سبحان الله! چه در، درِ فیض
 هر تخته‌اش از تموج نور
 سپس می‌گوید:

زان در چو ز گردره برآیم
 تا گنبد مرقد منور
 بر دامن روضه ستوده
 در صحن حریم مهر هاله
 از نور نظر حصیر بانم
 تا صحن حریر را کنم فرش
 با جبهه سجده ریز مردم
 از سجده ادب دهم جبین را

ناگهان شاعر فکر می‌کند که تابه حال عمر خویش را به باد داده و از روضه حضرت دور بوده است. وقتی این فکر در ذهنش خطور می‌کند، او بیشتر مضطرب و بی‌تاب می‌شود و از روی بی‌تابی می‌گوید:

از عمر گذشته آورم یاد
 کاین عمر چرا چنین تلف شد
 تا حال چرا چو ظلمت از نور
 بیداد ز نغم زدست بیداد
 گوهر به مثابه صدف شد
 بودم ز حریر روضه‌ات دور

پس از این اظهار تأسف براین اطمینان خاطر حاصل می‌شود که گریه و زاری بیش از حد بعنوان عذرخواهی به کار خواهد آمد و او بخشوده خواهد شد.

از حد برم اشک عذر خواهی
 الحاح کنم دگر به ابرام
 تا آنکه صفوت عنک گویی
 فاغفر لجمیع اهل اسلام

این عرض چو در اجابت آید سر جوش خم اصابت آید
سپس او با فاتحه خواندن بر آل پیامبر و اصحاب کبار و مهاجرین و انصار آن
حضرت (ص) که همه گلدسته وحدت وجوداند، به سوی حرم متوجه می شود و ردای
احرام می بندد و پروانه وار به طواف کعبه می شتابد.

مستانه به اعتقاد صافی پروانه صفت کنم طوافی
بعد از آن متوجه حجرِ آسود می شود و در وصف آن می گوید:

سبحان الله چه حجرِ آسود مشکین حجری چو سنگ سرمه
سنبیل کسده بهار سرمد زیبنده در آن فضای پُر نور
مفتاح بصر به رنگ سرمه نی نی غلطم به چشم بینا
چون نقطه خال بر رخ حور یا مردم چشم جمله عالم
کعبه چو دل است او سویدا در تعریف چاه زمزم می گوید:

بر چشمه فیض اعظم آیم وان گاه به چاه زمزم آیم
در ورطه بحر تشنگی غرق از جوش طپش زیبای تا فرق
لبریز تجلی سحرگاه چاهای بینم چو چشمه ماه
آینه فیض فتح ابواب آبش به صفا چو موج مهتاب
برقیست به خرمن گناهان هر موج از آن محیط غفران
و در خاتمه گوید:

حاصل کنم از صفا صفایی وان گاه به سعی دلگشایی
المروة من شعائر الله زانجا سوی مروه سرکنم راه

«مثنوی در صفت مدینه» با همین بیت خاتمه پیدا می کند و چنین احساس می شود که
شاعر فرصت پیدا نکرده که این را به پایان برساند.

از ابیاتی که درج گردیده است، معلوم می شود که شاعر «مثنوی در صفت مدینه»
را در حال و هوای خاصی سروده است. و زبان و بیان او نیز ساده و روان است. به
تعبیر دیگر سادگی و پُرکاری یکجا گرد آمده است. گاه از آیات قرآنی نیز بهره جسته و
کلمات عربی را به راحتی به کار برده است.

لازم به ذکر است که این مثنوی نیز تا به حال به زیور طبع آراسته نگردیده است و نسخه خطی این منظومه در کتابخانه دانشگاه اسلامی علیگر در ذخیره احسن به شماره ۱-۲-۱۳-۸۹۱۰۵۵۱۴ مضبوط است و در نسخه‌های دیوان شعر^(۱) او که نگارنده دیده، نیامده است.

مثنوی سراپای معشوق = مرآة الجمال

این مثنوی در وصف سراپای معشوق است در یک مقدمه و چند وصف. سال تألیف مثنوی سراپای معشوق روشن نیست. آزاد و شرح حال نویسان وی درباره این اثر چیزی نگفته‌اند، اما آزاد قصیده‌ای به عربی با نام «مرآة الجمال»^(۲) در وصف سراپای معشوق در ۱۰۵ بیت دارد، لذا در میان تذکره نویسان در مورد تعیین اسم آن تسامح رخ داده است و اغلب تذکره نویسان نسخه مثنوی سراپای معشوق را ندیده و فقط قصیده عربی «مرآة الجمال» را دیده‌اند. همچنانکه گفته شد این مثنوی در وصف سراپای محبوب است و آزاد در آن اعضای مختلف بدن معشوق را توصیف کرده است، این

۱- دیوان فارسی (خطی) آزاد نسخه گنج‌بخش، شماره ۱۰۹۳۶، کلیات فارسی (خطی) آزاد نسخه کتابخانه مجلس ۱ تهران، شماره ۶۷۵

۲- «مرآة الجمال» قصیده نونیه فی وصف اعضاء المعشوقه من الرأس الى القدم فیها خمس و مائة بیت».

نزهة الخواطر ۲۰۳/۶

«مرآة الجمال قصیده‌ای است در مدح سراپای محبوب [در] یکصد و پنج بیت».

اتحاف النبلا، ۳۳۱

حدائق الحنفیه، ۴۴۵

خانم خضر بانو خیری می‌نویسد: «مرآة الجمال قصیده‌ای است در ۱۰۵ بیت در مدح نبی اکرم (ص)».

مجله عالمگیر ویژه‌نامه ۱۹۳۵ م (اردو)، ۱۷۲

استوری (ص ۸۶۲) مرآة الجمال و سراپای معشوق را یکی دانسته است.

زبید احمد نوشته است که مرآة الجمال یکصد و پنج بیت دارد و شاعر همه اعضای بدن معشوق را از سر تا پا تعریف می‌کند، برای هر عضو دو بیت دارد. این منظومه به عربی است و نواب صدیق حسن خان نویسنده بزرگ هند (م ۱۸۹۰ م) آن را در کتاب خود «نشوة السكران» نقل کرده و گفته است که آزاد اولین شاعر بود که چنین منظومه را به زبان عربی به رشته نظم کشیده است. آزاد مرآة الجمال (عربی) را در سال ۱۱۸۷ هـ ۱۷۷۳ م سروده است. رک به:

Zubaid Ahmad: Contribution Of India to Arabic Literature P.250-254

مثنوی پیرامون ۱۲۱۵ بیت است به عناوین زیر:

۱- مقدمه	۱۸- وصف گردن
۲- وصف سر	۱۹- وصف آغوش
۳- وصف گیسو	۲۰- وصف تن
۴- وصف رخ	۲۱- وصف لباس
۵- وصف عارض	۲۲- وصف چاک گریبان
۶- وصف خال	۲۳- وصف سینه
۷- وصف جنبش چشم	۲۴- وصف بازو
۸- وصف ابرو	۲۵- وصف ساعد
۹- وصف چشم	۲۶- وصف پشت
۱۰- وصف نگاه	۲۷- وصف شکم
۱۱- وصف مژگان	۲۸- وصف ناف و زیر ناف
۱۲- وصف بینی	۲۹- وصف میان
۱۳- وصف دهن	۳۰- وصف سرین
۱۴- وصف لب	۳۱- وصف زانو ^۴
۱۵- وصف دندان	۳۲- وصف ساق
۱۶- وصف زنخدان	۳۳- وصف قد
۱۷- وصف گوش	۳۴- وصف چراغان

آغاز مثنوی

نم خجلت به روی طور می زند
غبارش غازه رخسار حور
سیاهی محو شد آب بقا ماند
دمیده جای سنبل یاسمن زار
موس را در خم دل رنگ کردم
بهشت از دست بردش داستانی

دم صبحی که موج از نور می زند
صبحی چون بیاض گردن حور
کدورت رفت برجایش صفا ماند
فروغ صبح گل کرد از شب تار
به گلگشت چمن آهنک کردم
رسیدم چون صبا در گلستانی

گلستانی بهار نقش ارژنگ

زمرد باخته در سبزه‌اش رنگ^(۱)

انجام مثنوی

من از شکر خدا رطب اللسانم
یکی شاگردی آن فیض تخمیر
دگر جدم امیرالمؤمنین است
به جان و دل ثناخوان علی‌ام
دو لفظ خاص از مصراع وافی
ز اصل خویش برگویم تمامی
کسی گر سیر این گلشن شود شاد
کریمان را بود فضل و کرم خو

که بخشیده دو فخر اندر جهانم
که قلب من ازو گردید اکسیر
علی مرتضی سلطان دین است
غلامی از غلامان علی‌ام
شود نامم به ترکیب اضافی
حسینی واسطی و بلغرامی
مرا هم از توجه آورد یاد
دعای خیر احسانیت نیکو^(۲)

آزاد در این مثنوی تشبیهات و استعارات زیبا به کار برده و از سراپای معشوق تصویری دلکش کشیده است مثلاً:

وصف سر

به وصف آرایسی آن عنبرین سر
سروش در موهای مشک آگین
سر سیمین که در موی سیاه است
سر آن نازنین چون قبه نور
فراوان موشکافی کرده شانه

قلم زد غوطه در دریای عنبر
حبابی خواست در دریای مشکین
به ابروی تیره گویی قرص ماه است
ولیکن در سواد موی مستور
نهاده فرق نازک در میانه

تعریف رخسار

دو رخسارش که هر یک آفتابی است

ریاض حسن را هر یک بهاری است

۱- نسخه علیگر، ورق ۱

۲- همان، ورق ۳۲.

زتاب عارض آن نازنین چهر نگه لرزد به خود چون پرتو مهر

وصف ابرو

پسی تحریر وصف آن دو ابرو
دلم مایل به ابرو گشت چندی
طلوع مطلع برجسته ناز
دو ابرو چون هلال ماه عیداند
کمان ابروش باچشم گستاخ
نوشته دست قدرت چشم بد دور

تراشیدم قلم از شاخ آهو
نهادم شیشه بر طاق بلندی
مَدِ بِسْمِ اللّٰهِ مَجْمُوعَةٌ رَاز
برای قفل دل گویی کلیدند
زهم چشمش دوآهو شاخ در شاخ
دو نوین سرنگون بر سوره نور

وصف بینی

چو کلک از شعله بینی رقم زد
مپرس از بینیش ای دل که چون است
چه بینی باد و ابروی همایون
سپس درباره موسیقی هندی سخن گفته و پس از آن سخنسرایان بزرگ فارسی را
تجلیل نموده است:

نظامی مقتدای نکته سنجان
امیر خسرو مُلک معانی
چکد از نظم سیراب زلالی
رسید آوازه عطار تا دور
به کف جام سخن مولای جامی
چو نظم هاتفی برگوشها زد
روان از طبع موجی بحر اخضر
غزالی آهوی صحرای اعجاز
کلام قدسی و اقدس متین است
لب ناصرعلی چون دَرَفشان شد

امام و پیشوای نکته سنجان
به اقلیم سخن صاحبقرانی
زالال تازة شیرین مقالی
ز گاو ارض تا خرچنگ مشهور
به جامش جره کش عالم تمامی
به تحسین هاتف غیبی ندا زد
زبانش ماهی دریای گوهر
کلامش شوخ تر از چشم غماز
بیان معنی سحر مبین است
زخجلت غنچه پروین نهان شد

دگر راسخ که یکتای زمان است
 چو فیاضی سخن فیاض گردید
 دگر عبدالجلیل بلغرامی
 منم گلچین گلزار کلامش
 من از شکر خدا رطب اللسانم
 یکی شاگردی آن فیض تخمیر
 دگر جدم امیرالمؤمنین است
 به جان و دل ثنا خوان علی‌ام
 زاصل خویش برگویم تمامی
 درین ره مقتدای راسخان است
 به صاحب خلتان اغماض گردید
 بهار گلشن رنگین کلامی
 کمین شاگرد و فرزند و غلامش
 که بخشیده دوفخر اندر جهانم
 که قلب من ازو گردید اکسیر
 علی مرتضی سلطان دین است
 غلامی از غلامان علی‌ام
 حسینی واسطی و بلغرامی

آزاد در این مثنوی کمال مهارت را در شعرگویی را نشان داده است و چون برزبانهای عربی و فارسی تسلط کامل داشته، در نتیجه اکثر جاها از کلمات عربی نیز استفاده کرده است. این مثنوی در کلیات اشعار او که تدوین شده است نیامده و تاکنون چاپ نشده است. نسخه‌های این مثنوی در کتابخانه‌های زیر موجود است.

● ایران قم، کتابخانه آیت‌الله‌العظمی مرعشی نجفی، شماره ۲۰۸۶، نستعلیق، سید محمود بن سید احمد ساکن شمس‌آباد، ۱۱۶۵ هـ. ق نسخه را موربانه خورده است، ۲۶ برگ، به نام «مرآة الجمال». فهرست‌نویس مثنوی مذکور را پیرامون چهارصد بیت نوشته است که درست نیست.^(۱)

● هند، علیگر، دانشگاه اسلامی ذخیره احسن ۱۲/۱۴۵۵۱۴۰۵۵۱۴ نستعلیق عادی، سید محمد علی حسین بلغرامی، ۳۰ ورق به نام «سراپای معشوق». همین نسخه مورد مطالعه نویسنده این سطور بوده است.

● هند، علیگر، دانشگاه اسلامی ذخیره سبحان‌الله، شماره ۹۰، به نام «سراپای معشوق». به گمان غالب این نسخه به خط آزاد است.^(۲)

۱- فهرست مرعشی ۹۸/۶، اینجا فهرست نویس سال درگذشت آزاد را ۱۱۹۴ هـ. ق نوشته است که این نیز درست نیست.

۲- مقالات مولوی شفیع ۲۳۳/۴

- بیلو تھیکالیند سیانا، ص ۱۴۴، شماره ۵۹۲، به نام «سراپای معشوق»^(۱).
 - هند، لکھنو، کتابخانہ ندوۃ العلماء، ۳۲۵، نستعلیق، سیدجلیل احمد سہسوانی، چہارشنبه ۳۰ شوال ۱۲۹۷ ہ. ق، ۷۸ ص، به نام «مرآة الجمال»^(۲) پیرامون ۱۱۱۸ بیت.
 - هند، لکھنو، کتابخانہ تاگور، دانشگاه لکھنو، شماره 891.5513/46929 نوشته ۴ اوت ۱۸۴۲ م / ۱۲۶۰ ہ، ۷۳ ص به نام «مثنوی سراپای...»
- لازم به ذکر است کہ حسین بن محمد العلوی رسالہ ای به طرز سراپای معشوق آزاد بلگرامی به نام «جلیس انیس» تالیف کردہ است.^(۳) همچنین مولانا باقر آگاہ مدراسی (۱۱۵۸-۱۲۲۰ ہ) نیز در وصف سراپای معشوق منظومہ ای به نام مرآة الجمال به عربی در ۱۰۵ بیت سرودہ و نزد آزاد فرستادہ بود. آزاد نظرات خود را نیز بر آن نوشتہ است و نسخہ این منظومہ با دیوان آگاہ در موزہ سالار جنگ در حیدرآباد به شماره ۲۱۶۴-۵۸-۸/NM2 مضبوط است.

* *

مثنوی معراج الکیال تکملہ امواج الخیال

میر عبدالجلیل بلگرامی (م ۱۱۳۸ ہ. ق) کہ جدّ مادری و استاد آزاد بودہ در وصف میهن خود بلگرام مثنوی به نام «امواج الخیال» در ۴۱۴ بیت در ۱۰۹۳ ہ. ق^(۴) سرودہ بود، اما نتوانست آن را به پایان برساند. آزاد بر آن تکملہ ای به نام «معراج الکیال» سرود. آزاد در ترجمہ میر عبدالجلیل در سرو آزاد می نویسد:

«در عنفوان شباب «امواج الخیال» نام مثنوی، در تعریف دارالسلام بلگرام فرمودہ و در این مثنوی اکثر قواعد موسیقی ہندی ضبط نمودہ»^(۵).

میر عبدالجلیل این مثنوی را به عناوین زیر تقسیم نمودہ است:

1- Storey 1/862

۲- فہرست ندوہ ۴۶۶/۲

۳- فہرست مخطوطات شفیع، ۳۴۲

۴- دکتر فضل الرحمن ندوی: مقالہ: بلگرام ص ۱۲۰، از جای دیگر معلوم نشد کہ این مثنوی دارای چند بیت است.

۵- میر عبدالجلیل در ۲۲ سالگی این مثنوی را سرودہ بود.

۶- سرو آزاد، ۲۶۵

- ۱- گلریزی وصف بهار ۲- ورق گردانی وصف خزان ۳- گرم خونی وصف سرما ۴-
 گلاب افشانی وصف تابستان ۵- تراوش وصف بر شکال ۶- حنابندی وصف سحاب
 سرخ ۷- طلاکاری وصف ابر زرد ۸- تباشیر پاشی وصف ابر سفید ۹- سنبل کاری
 وصف ابر سیاه ۱۰- ترشح وصف رشحات ۱۱- جلوه ریزی وصف طاووس ۱۲-
 نغمه پردازی وصف پینها [= یک نوع پرندۀ است] ۱۳- شورش انگیزی وصف کوتل [=]
 یک نوع پرندۀ است] ۱۴- گلگشت وصف مرغان رنگین ۱۵- صحراگردی وصف
 زنبور ۱۶- چمن طرازی وصف حشرات ۱۷- یاقوت باری وصف پیر بھوتی ۱۸-
 پروین کاری وصف جگنون [کرمک شب] ۱۹- نهال پیرایی وصف باغستان ۲۰-
 آینه داری وصف مهتاب ۲۱- بیتابی قلم به وصف جہلمل ۲۲- موج خیزی وصف گنگ
 [= رود معروف] ۲۳- طوفان طرازی وصف تالاب [= استخر] ۲۴- زلال جوشی وصف
 چاه ۲۵- استواری وصف عمارت ۲۶- در جشن.... ۲۷- در صفت چراغان ۲۸- در
 صفت آتش بازی ۲۹- در وصف طایفہ رقاصان.

آغاز

آب و گل من کہ فیض عام است از خطہ پاک بلگرام است
 این مثنوی چاپ نشده است و نسخہ خطی آن در دانشگاه اسلامی علیگر در گنجینہ
 احسن بہ شمارہ ۵۵۱۴/۱۶ ثبت است. نسخہ دانشگاه علیگر بہ خطی نستعلیق عادی،
 مورخ ۱۳۲۵ هـ. ق، ۱۴ ورق و بہ بیت زیر بہ پایان می رسد:

ہر کوچہ شہر عشرت انگیز چون رستہ کھکشان دلاویز

بدین ترتیب در این نسخہ ۲۳۲ بیت آمدہ است و بہ نظر می رسد کہ نسخہ علیگر
 کامل نیست. در بیاض اشعار آزاد^(۱) بخشی از این مثنوی نقل شدہ است و ۹۳ بیت دیگر
 از مثنوی امواج الخیال از بیاض مذکور بہ دست آمدہ کہ تعداد مجموع اشعار بہ دست
 آمدہ ۳۲۵ می شود. تکملہ آزاد دارای ہفتاد و یک بیت است کہ با بیت زیر آغاز می شود:

این نامہ کہ تحفہ گرامی است از میر جلیل بلگرامی است

و بہ این بیت بہ پایان می رسد:

۱- بیاض آزاد (خطی)، ۱۱۲

محشور به آل فاطمه کن
 در این تکمله، آزاد فضائل علمی و انسانی میر عبدالجلیل بلگرامی را یاد آور شده
 است. چند بیت از آن ذکر می‌گردد:

مهتاب صفا ضمیر پاکش
 در علم و عمل بلندشان است
 حقاً که به این تقدس ذات
 با این همه داشت هوشمندی
 القصه به عهد نوجوانی
 صد رنگ فسون به خامه آمیخت
 گر مدح وطن کنند برجاست
 پرورده نور آب و خاکش
 یعنی مجدّد زمان است
 کم آمده جامع‌الکمالات
 در ترکی و فارسی و هندی
 زد کوس بلند نکته دانی
 طرح نیرنگ مثنوی ریخت
 حق هم به ثنای مگه گویاست

اسم مثنوی امواج‌الخیال

از گلشن طبع تازه آئین
 امواج خیال کرد نامش

زد جوش خیالهای رنگین
 این بحر بشت حرف لامش

سال تألیف مثنوی امواج‌الخیال

الف و نود و سه بود از سال
 نسخه امواج‌الخیال ناتمام مانده بود و میر عبدالجلیل فرصت تکمیل آن را پیدا نکرده،
 درین باب آزاد می‌گوید:

صد حیف که از فریب ایام
 در پیچش گردش زمان ماند
 طراح سخن ندید گاهی
 تا رخت به عالم بقا بست
 تاریخ رسید در نظرها
 این نسخه نیافت شکل انجام
 ته کرده چو غنچه خزان ماند
 در عمر خودش به کم نگاهی
 احرام حریم کبریا بست
 علامه رفت و هنرها

سپس او به ترتیب و تدوین این مثنوی پرداخت.

دیدم این نسخه پریشان
 چون کاکل آه سینه ریشان

نورس چمنی چو بال طاووس
 اما نگران به چشم افسوس
 دادم ترتیب این چمن را
 سرو و گل و لاله و سمن را
 آزاد مثنوی معراج الکمال را در سفر حج در ۱۱۵۱ ه. ق سروده است و در مدینه به
 پایان رسانده است، می گوید:

امسال که شوق خضر را هم
 آورد به خانه الهم
 او وقتی به زیارت خانه خدا و مرقد مطهر حبیب خدا مشرف شد از طرف میر
 عبدالجلیل بلگرامی نیز سلام رساند و برای او دعای مغفرت کرد. در این مورد می گوید:

چون در حرم نبی رسیدم
 از جانب او سلام گفتم
 در هر دو مکان جنت آباد
 وین خاتمه یافت طرح رنگین
 صد رنگ صلوة بر روانش
 نازم به نصیب نظم اوستاد
 گر اول عمر ماند ناکام
 آغاز به بلگرام گردید
 تاریخ نظم چنین گفته است:

زان عهد که طرح این مقال است
 تا حال قریب شصت سال است^(۱)

پس از آن به دعای خیر برای میر عبدالجلیل، معراج الکمال را به پایان رسانده است.
 ابیات پایانی چنین است:

امید که این بهار گل جوش
 یارب به شفاعت محمد(ص)
 آن نازم گوهر سخن را
 محشور به آل فاطمه کن
 با رنگ قبول باد همدوش
 یارب به جناب آل احمد(ص)
 وین خاتم دفتر سخن را
 مسرور به حسن خاتمه کن

مثنوی در جواب مثنوی میر عبدالجلیل بلگرامی

آزاد در جواب مثنوی میر عبدالجلیل بلگرامی که درباره دامادی فرخ سیر پادشاه سروده بود یک مثنوی سروده است.^(۱) نسخه‌ای از این مثنوی در موزه سالار جنگ حیدرآباد شماره ۱۰۸۹/۲ A/N.M موجود است^(۲)

قصیده در تعزیت میر عبدالجلیل بلگرامی و میر سید محمد شاعر بلگرامی

آزاد قصیده مذکور را در رثای استاد خود میر عبدالجلیل بلگرامی در ۱۰۱ بیت و چهار مطلع سروده است. از هر مصراع و از عنوان مطلع، تاریخ وفات میر عبدالجلیل بلگرامی [۱۱۳۸ ه.ق] به دست می‌آید. مطلع چهارم در مدح میر سید محمد شاعر بلگرامی (م ۱۱۸۵ ه.ق) فرزند میر عبدالجلیل و دانی آزاد، می‌باشد.

آغاز

قصیده... صد و یک بیت مشتمل بر چهار مطلع که از هر مصراع تاریخ وصال علامه دهر، یگانه عصر میر عبدالجلیل بلگرامی... بر می‌آید و همچنان از چهار سرخی مطلع تاریخ گل می‌کند. و مطلع چهارم در مدح سجاده‌نشین کرامت، بهار گلشن سیاحت، مجمع فضائل، منبع جلالیل، خلف‌الصّدق میر سید محمد واقع شده.

نسخه خطی این قصیده در کتابخانه مولانا آزاد، دانشگاه اسلامی علیگر، در گنجینه احسن شماره ۸۹۱۰۵۵۱۲/۲ موجود است. نستعلیق، ۲ ورق. این قصیده در دیوان فارسی آزاد نیست.

۱- نسخه خطی مثنوی عبدالجلیل در کتابخانه آصفیه حیدرآباد به شماره ۲۵۰ (بدون تاریخ) محفوظ است.
۲ Salarjung 5/304-6

سفرنامه آزاد

در این سفرنامه آزاد شرح سفر حج را بیان داشته است. نسخه‌ای از این سفرنامه همراه با نسخهٔ ید بیضا (از ورق ۱۷۰-۱۷۷) در کتابخانه و موزهٔ سالار جنگ حیدرآباد به شماره ۵۴۶ موجود است.^(۱)

بیاض آزاد

شامل اشعاری است که آزاد بعد از تألیف تذکرهٔ ید بیضا (سال تألیف ۱۱۴۸ هـ) تا سال ۱۱۵۶ هـ ق سروده است. این بیاض نیز در آخر نسخهٔ ید بیضا شمارهٔ ۵۴۶ در موزهٔ سالار جنگ حیدرآباد محفوظ است.^(۲)

مثنوی در تاریخ شهدای جنگ نواب سربلندخان باراجه ایی سینک زمیندار ماروار

میر سید محمد شاعر بلگرامی ۵۷ بیت از این مثنوی را در کتاب خود «تبصرة الناظرین» (خطی ص ۱۶۵-۱۶۷) آورده است.

چند منظومه و رساله

مقبول احمد صمدانی بدون ذکر نام و نشانی بیشتر نوشته است که چند منظومه و رسالهٔ دیگر نیز از آزاد به یادگار مانده است.^(۳)

**

1- Salarjung 2/155

2- Salarjung 2/155

۳- حیات جلیل ۱۷۶/۲ (اردو)

[مرتبّاتِ آزاد]

آثاری که آزاد تدوین و گردآوری کرده است

ماثر الامرا

انيس المحققين

مآثر الامرا^(۱)

مآثر الامرا تألیف صمصام الدوله شاهنواز خوانی خان^(۲) (م ۱۱۷۱ ه.ق)، تذکره امرا و سلاطین تیموریه در هندوستان از عهد اکبر شاه تا روزگار نویسندہ است کہ بہ ترتیب حروف تہجی تدوین شدہ. صمصام الدوله این کتاب را در میان سالہای ۱۱۵۵ ه.ق تا ۱۱۶۰ ه.ق تألیف نمودہ بود، ولی کار تألیف هنوز بہ اتمام نرسیدہ بود کہ بہ قتل رسید و خانہ و کتابخانہ وی بہ غارت رفت. مسودہ این کتاب نیز پراکندہ شد. آزاد بلگرامی کہ یکی از دوستان نویسندہ بود، با بسیار زحمت اوراق پراکندہ آن را بہ دست آورد و مقدمہ ای بر آن نگاشت. نیز دیباچہ نویسندہ را کہ ناتمام ماند بود بہ تکمیل رساند و چند ترجمہ بر آن افزود. در این مورد آزاد می نویسد:

«این کتابی است ممتاز و کارنامہ ای است بی انباز. تصنیف مورد تأییدات یزدانی، جامع کمالات انسانی، امیر بی نظیر نواب صمصام الدوله شاهنوازخان علیہ الرحمۃ و الرضوان کہ بہ خامہ سحر طراز بہ تحریر این نسخہ پرداخت و مدت پنج سال بہ احیای جمعی ابنای جنس خود صرف ساخت. مہران فن اخبار و محققان وقایع روزگار می شناسند کہ مصنف... چہ قدر خون از رگ اندیشہ چکانیدہ و مراتب تحقیق مطالب و تصحیح مقاصد یکجا رسانیدہ. اما اوراقی کہ بہ تسوید درآمد قریب دوازده سال در طاق نسیان ماند... فرصت دست نداد کہ مسودہ از سواد بہ بیاض برآید و شب یلدا بہ صبح عالم افروز گراید تا آنکہ مصنف را جرعہ شہادت چشانند و نتایج طبع والا را بہ گرد یتیمی نشانند. خانہ مصنف بہ تاراج درآمد و کتب خانہ یک قلم شیرازہ جمعیت گسیخت. فقیر غلامعلی متخلص بہ آزاد حسینی واسطی بلگرامی (کہ با مصنف، دوستی لا نہایت

۱- رک بہ: تاریخ تذکرہ های فارسی ۷۴۳/۲-۷۴۵

۲- تذکرہ نویسی فارسی در ہند و پاکستان ۲۷۵-۲۸۵

داشت) بر فقدان این کارنامه بی نظیر دستهای افسوس بر هم مالید و مدتی ریشه سراغ در شش جهت دوانید... بعد یک سال کامل از شهادت مصنف، سررشته تفحص به جایی رسید و یوسف گمگشته چهره پیدایی وانمود. طرفه شگفتگی بهم رسید و عجب انشراحی دست داد. فی الفور آستین به ترتیب و تبیض این مسوده بر شکست و اوراق پریشان را شیرازه جمعیت بر بست. و هرگاه این نسخه مجزا از کتب خانه مصنف هجرت نموده جای دیگر افتاد، از بی احتیاطی اجزای نسخه یکجا نماند و حکم اوراق خزان بهم رساند. بعد محنت تمام اوراق پراکنده فراهم رسید.^(۱)

آزاد نه فقط اوراق منتشره را یکجا جمع آوری نمود و کتاب را ترتیب داده، بلکه برخی از تراجم را نیز بر آن افزوده از جمله ترجمه قطب الممالک عبدالله خان وزیر اعظم محمد فرخ سیر پادشاه که آنچه نویسنده درباره او نوشته بود، تلف شده بود، ترجمه امیرالامرا سید حسین علی خان برادر قطب الممالک، آنچه صمصام الدوله نوشته بود ناقص بود، ترجمه نواب آصف جاه و پسرش نواب نظام الدوله شهید که اصلاً صمصام الدوله ننوشته بود، بدین ترتیب ترجمه چهار نفر به قلم آزاد است. آزاد درین باره می نویسد:

«اتفاقاً فقیر تراجم اربعه را در تألیف خود سرو آزاد لباس رقم پوشانیده. ترجمه قطب الملک و نواب آصف جاه و نواب نظام الدوله شهید از سرو آزاد درینجا نقل افتاد و ترجمه امیرالامرا سید حسین علی خان هر قدر که به دست آمد به حال داشته. آغاز آن از سرو آزاد انضمام پذیرفت، و بعضی تراجم دیگر ضروری درین اجزا نیست. مثل ترجمه شیخ ابوالفضل صاحب اکبرنامه و ترجمه سعدالله خان وزیر اعظم فردوس آشتیانی. و مصنف در بعضی مواضع حواله مطلبی به زبان قلم می دهد و محل حواله ناپیدا است... نیز قلم مصنف بعضی تراجم را ناتمام گذاشت. هرچه شد، هر چه ماند ماند. اکنون کرا دماغ که این تراجم را فراهم آورد و به الحاق پردازد. دیباچه کتاب مصنف خود املا نمود، مگر تحریر حمد و

صلوة باقی مانده بود. فقیر فقرات حمد و صلوة نوشته مصدر ساخت»^(۱).
 آزاد شرح حال نویسنده را نیز افزوده است. پس از کار تدوین آزاد، پسر نویسنده
 عبدالحی خان (م ۱۱۹۶ ه.ق)^(۲) تکمله‌ای بر مآثر الامرا نوشت و وقایع را تا سال ۱۱۹۴
 ه.ق / ۱۷۸۰ م بر آن اضافه کرد. عبدالحی در ابتدا نسخه تصحیح شده آزاد را اساس کار
 خود قرار داد. سپس اجزای گمشده مسوده اصلی را که بعداً به دست آورده بود داخل
 کتاب کرد و پس از آن با کمک سی مأخذ تاریخی که نام آنها را در دیباچه خود مذکور
 داشته است، تراجم را افزوده است. در نسخه عبدالحی تعداد تراجم به ۷۳۱ می‌رسد.
 در صورتی که در نسخه آزاد تراجم ۲۶۱ بود.
 عبدالحی درباره کار خود چنین توضیح داده است.

«مخفی نماند که مغفور مبرور جامع این نگارین نامه بنای تقدم و تأخیر
 احوال اشخاص که مذکورند بر سال فوت قرار داده، چون سال فوت
 بعضی (افراد) معلوم نشده، بنابراین تا سالی که احوال آنها نگارش یافته،
 همان سال را به جای سال فوت اعتبار نموده شد. این نامه طرب افزا در
 سال ۱۱۹۴ هجری به اتمام رسید»^(۳).

مآثر المرا یکی از بهترین و معتبرترین مأخذ تاریخی درباره حکومت
 تیموریان در هندوستان محسوب می‌شود.

نسخه‌های چاپی و خطی و تراجم آن

الف - چاپی

این کتاب در سه مجلد از طرف انجمن آسیایی بنگال کلکته (هند) به کوشش مولوی
 عبدالرحیم و مولوی میرزا اشرف علی در سالهای ۱۸۸۸ م، ۱۸۹۰ م و ۱۸۹۵ م به چاپ
 رسیده است.

۱- مآثر الامرا ۱۲/۱-۱۳

۲- درباره آثار وی رک به:

A Descriptive Catalogue of The Historical Mss. In Arabic & Persian Languages, Preserved
 in the Library Of The Royal Asiatic Society of Bengal. p.104

۳- مآثر الامرا ۵/۱

ب - خطی

نسخه‌های خطی این کتاب در کتابخانه‌های مختلف نگهداری می‌شود. (۱)

ج - تراجم

(۱) به زبان اردو

این کتاب را محمد ایوب قادری به زبان اردو ترجمه نموده است و در سه مجلد از طرف مرکزی اردو بورد لاهور (پاکستان) به چاپ رسانیده است. ترجمه دیگری از جلد اول همین کتاب به توسط مترجم ناشناس نیز صورت پذیرفته بود. این ترجمه از ترجمه قادری فرق دارد و نسخه خطی آن در موزه ملی کراچی، (پاکستان) موجود است. شماره N.M.1968-121، اواخر سده نوزدهم، ۸۵ ورق، به عنوان «ترجمه مآثرالامرا»^(۲).

(۲) به زبان انگلیسی

ترجمه انگلیسی مآثرالامرا به توسط H. Beveridge در ۱۹۱۱ میلادی در کلکته به طبع رسیده و سپس در ۱۹۴۱ میلادی با تجدید نظر B. Prashad در سه مجلد در همانجا چاپ شد.

* *

انیس المحققین

انیس المحققین کتابی است در تصوف و حاوی احوال و برخی از صوفیان هند و منطقه بلگرام. آزاد بلگرامی مرید میر سید لطف‌الله معروف به شاه‌لدها چشتی بود.^(۳) او در سبب تألیف کتاب می‌نویسد که بعضی از یاران خاص و مریدان با اخلاص شاه‌لدها خواسته بودند که کلمات و بیانات عرفانی شاه مذکور که گاه گاهی در مواقع گوناگون بر زبان او جاری شده بود به رشته تحریر در آورده شود که برای سالکان راه طریقت مفید

۱- برای نسخه‌های خطی رک به: فهرست مشترک ۲۳۱۳/۱۲

۲- دکتر ظفر اقبال: فهرست مخطوطات اردو، قومی عجایب گهر کراچی، ۱۹۹

۳- برای شرح احوال او رک به: فصل دوم در همین کتاب

واقع شود. میر نوازش علی فقیر بلگرامی^(۱) (۱۱۲۴-۱۱۶۷ ه.ق) که یکی از مریدان شاه لدها بود، این مسئولیت را به عهده گرفت و «آنچه از زبان حقایق ترجمان به سمع شریف ایشان و دیگر یاران عقیدت نشان رسیده و رقعات خزائن اشارات که موشح به خط خاص یافتند، به قدر امکان فراهم آورده، مسوده ترتیب داد و «انیس المحققین» نام گذاشت.^(۲)

آزاد مسوده انیس المحققین را در نزد میر مذکور دیده به تصحیح و تنقیح آن پرداخته و شرح حال میر سید محمد، میر سید احمد و برخی از احوال مریدان آن دو نفر را افزوده و کتاب را در چهار فصل ترتیب داده است.

فهرست مطالب

فصل اول - در ذکر حضرت قطب الاولیا میر سید محمد. در این فصل دو مقصد است.
مقصد اول - در احوال و اقوال میر سید محمد.

مقصد دوم - در ذکر فرزندان و مریدان او که اسامی آنها به قرار زیر می باشد.

- ۱- میر سید قطب عالم (فرزند میر سید محمد)
- ۲- شیخ محمد افضل الله آبادی (مرید میر سید محمد)
- ۳- محمد یحیی معروف به شیخ خوب الله (برادرزاده حقیقی افضل الله آبادی)
- ۴- عاشق محمد (مرید میر سید محمد)
- ۵- حاجی جنید (مرید میر سید محمد)
- ۶- شیخ عبدالحکیم موهانی (مرید میر سید محمد)
- ۷- شیخ جمال افسری (مرید میر سید محمد)
- ۸- شیخ عبدالمؤمن اکبرآبادی (مرید میر سید محمد)
- ۹- میر محمد وارث نظام آبادی (مرید میر سید محمد)
- ۱۰- شیخ کمال کرامتی (مرید میر سید محمد)
- ۱۱- حاجی ولی محمد (مرید میر سید محمد)

۱- یکی از تألیفات او، کلمات صوفیه، است که نسخه خطی آن در کتابخانه انجمن شرفی اردو، شماره ۲ ق ف ۵، قرن ۱۳، ص ۱۵۹-۱۸۷ موجود است. [رک به: عارف نوشاهی: فهرست نسخه های خطی فارسی انجمن، ۵۲]
۲- انیس المحققین، ۳-۴

- ۱۲- میر سید مظفر (مرید میر سید محمد)
- فصل دوم - در ذکر حضرت سلطان الاولیا میر سید احمد در دو مقصد.
- مقصد اول - در مجملی از احوال و اقوال میر سید احمد.
- مقصد دوم - در ذکر اولاد و مریدان برجسته او.
- ۱- شاه فضل الله مشهور به شاه جیو (فرزند میر سید احمد)
- ۲- شاه جانی سرونجی
- ۳- قاضی سید غلام مصطفی
- ۴- شیخ عنایت الله فشوری بلگرامی
- ۵- شیخ عبدالحفیظ فشوری بلگرامی
- ۶- قاضی احمد جون پوری
- فصل سوم - در ذکر سید الاولیا میر سید لطف الله معروف به شاهلدها بلگرامی.
- در این فصل نیز دو مقصد است.
- مقصد اول - در ذکر احوال و بعضی کمالات شاهلدها.
- مقصد دوم - در ذکر فرزندان و مریدان وی که اسامی آنان به قرار زیر است.
- ۱- میر عظمت الله بیخبر بلگرامی
- ۲- میر سید نوازش علی فقیر بلگرامی
- ۳- میر سید نورالحق
- ۴- سید نورالله
- ۵- حافظ سید محمدی
- ۶- میر سید برکت الله معروف به صاحب البرکات
- ۷- میر سید آل محمد و میر سید نجات الله عرف شاه میان
- ۸- سید عین الدین
- ۹- میر سید لطف الله
- ۱۰- قاضی محمد حافظ
- ۱۱- شاه رحمت الله
- ۱۲- سید غلام مصطفی

۱۳- شاه شیخ شکرالله

۱۴- سید محمدی بن سید جعفر بلگرامی

۱۵- سید جعفر روحی رنپیر پوری

۱۶- سید عبدالواحد بن سید خلیل

۱۷- سید غضنفر

۱۸- شاه انل شاهجهان پوری

فصل چهارم - در چندی از رقعات شاهلداها به مریدان و پیروان خود. در این فصل شصت و نه رقعہ شاهلداها به افراد مختلف آورده شده است بدینقرار:

به میر سید برکت‌الله ملقب به صاحب‌البرکات	رقعہ اول تا ششم
به قاضی شیخ محمد سلیم	رقعہ ہفتم
به میر سید غلام مصطفی	رقعہ ہشتم و نهم
به میر سید برکت‌الله	رقعہ دہم تا سیزدہم
به سید نجابت‌الله	رقعہ چہاردہم
به سید شاہ فضل‌الله	رقعہ پانزدہم
به میر سید عظمت‌الله بیخبر بلگرامی	رقعہ شانزدہم تا بیستم
به سید شاہ فضل‌الله	رقعہ بیست و یکم
به میر سید برکت‌الله	رقعہ بیست و دوم تا بیست و پنجم
به میر عظمت‌الله	رقعہ بیست و ششم تا بیست و ہفتم
به میر سید محمد قنوجی	رقعہ بیست و ہشتم
به سید شاہ فضل‌الله	رقعہ بیست و نهم
به میر عبدالغفار	رقعہ سی ام
به میر سید جعفر روحی رنپیر پوری	رقعہ سی و یکم
به میر محمد طفیل	رقعہ سی و دوم
به میر عظمت‌الله	رقعہ سی و سوم
به میر عبدالجلیل	رقعہ سی و چہارم تا سی و ششم
به سید خرّم قنوجی	رقعہ سی و ہفتم

به میر سید برکت الله	رقعه سی و هشتم تا چهل
به سید شاه فضل الله	رقعه چهل و یکم
به سید شاه افضل الله	رقعه چهل و دوم
به شاه محمد یوسف	رقعه چهل و سوم
به میر عظمت الله	رقعه چهل و چهارم
به خرم قنوجی	رقعه چهل و پنجم
به میر سید عبدالجلیل	رقعه چهل و ششم تا چهل و نهم
به شیخ فخرالدین عرف قاضی لالا	رقعه پنجاهم
به شجاع لکهنوی	رقعه پنجاه و یکم
به میر فخرالدین گجراتی	رقعه پنجاه و دوم
به حاجی... (نامشخص)	رقعه پنجاه و سوم
به حاجی معرفت	رقعه پنجاه و چهارم
مکتوب الیه نامشخص	رقعه پنجاه و پنجم
مکتوب الیه نامعلوم	رقعه پنجاه و ششم
به میر لطف الله	رقعه پنجاه و هفتم
به ثابت خان	رقعه پنجاه و هشتم و پنجاه و نهم
به سید شاه فضل الله	رقعه شصت
به میر سید یحیی	رقعه شصت و یکم
به میر غلام مصطفی	رقعه شصت و دوم
به میر سید محب الله	رقعه شصت و سوم
به میر سید غلام مصطفی	رقعه شصت و چهارم
به میر سید نجابت	رقعه شصت و پنجم
به میر سید برکت الله	رقعه شصت و ششم و شصت و نهم

در این کتاب نیز روش تذکره نویسی آزاد همان روشی است که تذکره های دیگر وی اعمال شده است، یعنی آزاد در ذکر احوال صوفیان در ضبط و ثبت سنین ولادت و وفات آنان اهتمام خاصی ورزیده است و تاریخ وفات شانزده نفر و تاریخ تولد هشت نفر

را ضبط نموده است. همچنین ماده تاریخهای وفات ده نفر از صاحبان ترجمه زیر را خود سروده است:

۱- میر سید محمد	۲- سلطان ابو سعید مشهور به سلطان جیو
۳- شاه لدها	۴- میر عظمت الله
۵- سید نورالله	۶- میر برکت الله
۷- قاضی محمد حافظ	۸- شاه رحمت الله
۹- سید غلام مصطفی	۱۰- سید نجابت برادر سید غلام مصطفی

آزاد در تألیف این کتاب از چند مأخذ استفاده نموده است از آنجمله: مثنوی روح و ریحان سروده شیخ کمال افسری، مکتوبات میر سید احمد به نام شیخ محمد افضل الله آبادی، کلمات مؤتلفه از شیخ خوب الله، رشحات و طبقات شعرانی.

در ترجمه میر عظمت الله بلگرامی رساله «گرامی نامه» وی را که در تصوف می باشد، نقل کرده است. آقای دکتر فضل الرحمن ندوی که نسخه انیس المحققین مخزونه کتابخانه دانشگاه اسلامی علیگر (هند) را در مجله خدابخش ژورنال^(۱) معرفی نموده است از رساله «گرامی نامه» تألیف میر عظمت الله اقتباسی نقل کرده و آن را یکی از «مکتوبات شاه لدها» دانسته است در حالی که آزاد صریحاً نوشته است:

«.. از افاده ایشان (میر عظمت الله) رساله «ماقل و دل»^(۲) و رساله «غبارخاطر» و «گرامی نامه» در تصوف، در این جا «گرامی نامه»^(۳) نقل کرده می آید»^(۴).

در میان ذکر احوال صوفیان، آزاد اشعاری از آنان و یا دیگران نقل کرده است مثلاً: دو بیت از میر سید محمد، دو رباعی از شیخ افضل الله آبادی، دو بیت از محمد یحیی

۱- خدابخش ژورنال شماره ۶۹-۷۲ ص ۱۰۲-۱۱۴ «علیگری دو بلگرامی مخطوطات» (اردو)
 ۲- به کوشش دکتر ظفر اقبال در مجله دانش اسلام آباد شماره ۹، بهار ۱۳۶۶ ش چاپ شده است.
 ۳- نگارنده این رساله را با تصحیح و مقدمه در مجله فند پارسی، دهلی، شماره ۷ پائیز ۱۳۷۳ به چاپ رسانده است.

۴- انیس المحققین، ۷۸-۸۲

معروف به شیخ خوب‌الله، بیتی چند از مثنوی روح و ریحان سروده شیخ جمال افسری در مدح میر سید محمد، سه غزل، دو رباعی و سه بیت از میر سید احمد و بیتی از قصیده وی که در تعریف اجمیر سروده است، بیتی از سید ضیاء‌الله بلگرامی، بیتی از شاه فضل‌الله مشهور به شاه جیو، رباعی از میر سید سلطان مقصود، بیتی چند از شاه جانی سرونجی، رباعی در مدح شاه‌لدها از همان سرونجی، ابیاتی چند از شاه‌لدها، میر عظمت‌الله بیخبر بلگرامی، میر نوازش علی فقیر بلگرامی، میر عبدالجلیل بلگرامی، سید جعفر روحی زنبیر پوری و حکیم سنایی درج کرده است و اشعاری فراوان نیز در جای جای کتاب نقل کرد است که گویندگان آنها مشخص نشده‌اند.

مؤلف از بیانات پیر و مُرشد خود اصطلاحات صوفی، درویش، فقیر و حق و حقیقت را شرح داده است و برخی از کرامات صوفیان را نیز برشمرده است. نثر آزاد ساده، سلیس و روان است و با استفاده از اشعار نثر خود را دلکش و زیبا ساخته است. این کتاب هنوز چاپ نشده است.

نسخه‌های خطی

نسخه‌های خطی انیس‌المحققین در کتابخانه‌های زیر موجود است.

- هند، حیدرآباد دکن، کتابخانه آصفیه، سال کتابت در حدود ۱۲۵۰ ه.ق (۱)
- هند، الله آباد، آرشیو ایالتی اترپرادش. (۲)
- هند، علیگر دانشگاه اسلامی، کتابخانه مولانا آزاد، ذخیره حبیب گنج شماره ۴۵/۱۲، مکتوبه احمد علی، ۱۲۹۰ ه.ق، ۹۲ ورق. همین نسخه مورد استفاده نگارنده بوده است. (۳)
- هند، حیدرآباد دکن، کتابخانه مرکزی دانشگاه حیدرآباد. (۴)

۱- فهرست آصفیه ۱۴۴/۴

۲- فهرست مشترک ۲۱۷۰/۱۲

۳- قیصر امروهوی: مرآة التصوف، ۱۰۸

۴- اردو دائره المعارف اسلامیه ۱۰۹/۱

آغاز

«اما بعد بر آشنایان موجه طریقت و غواصان... حقیقت که به گردآوری لالی شاهوار محیط اسرار کوشیده اند پوشیده نماند که چون قدوة العارفين، زبدة العاشقين، کاشف اسرار الجبروت، فارس مضمار الالهوت، مجلی مرآت الذات، مرآت انوار الصفات، محبوب الوجود، مطلوب الشهود، شجرة طور معانی، مطلع تجلیات سبحانی...»

انجام:

«... کتاب در ده جزو و یک ورق و سیزده سطر گنجایش پذیرفت. چون سخن عارف است و جمع کرده مرید با مراد آزاد چه عجب که از فرزندانم نیز کسی از سیر و عمل آن فائده دارین دریابد و دعای خیر در حق کاتب هم نماید:

من نعمانم این بماند پایدار

من نوشتم صرف کردم روزگار

**

فصل ششم

مقام آزاد

آزاد به عنوان تذکره‌نویس

آزاد در مقام یک منتقد ادبی و شاعر

آزاد به عنوان تذکره‌نویس

آزاد بلگرامی نویسنده سه تذکره شاعران فارسی‌گوی به نامهای «ید بیضا»، «سرو آزاد» و «خزانه عامره» است و هر کدام از این تذکره‌ها ویژگیهایی دارد. ید بیضا تذکره عمومی است که در آن ترجمه شاعران معروف و غیر معروف درج شده است. سرو آزاد اختصاص به شاعرانی دارد که بعد از سنه هزار هجری تا زمان تألیف کتاب یعنی ۱۱۶۶ ه. ق در هندوستان متولد شده‌اند یا بدانجا رفته‌اند. در خزانه عامره فقط ذکر کسانی آمده است که مدح کسی را گفته‌اند و صله و انعام دریافت کرده‌اند. درباره هر سه تذکره فوق ما در بخش «آثار آزاد» مفصل بحث کرده‌ایم. اینجا بطور اجمال، به ویژگیهای تذکره‌نویسی آزاد می‌پردازیم.

از مطالعه تذکره‌های آزاد به خوبی می‌توان پی برد که او تذکره‌نویسی است دقیق که در ثبت و ضبط سنین تولد و وفات شعرا و وقایع تاریخی یا وقایع مربوط به زندگی صاحب ترجمه تمام دقت خود را به کار بسته و پس از تحقیق و پژوهش درج کرده است. اطلاعاتی که آزاد در مورد شعرای معاصر ارائه کرده است از بقیه تذکره‌نویسان معاصر بیشتر است و در انتخاب اشعار نیز او سرآمد سایر تذکره‌نویسان معاصر است. چون مطالعه آزاد وسیع بود و از نکات ظریف و باریک آگاهی داشت، لذا در تألیف تذکره‌ها از این استعداد خود به خوبی استفاده کرده است. در خلال ذکر یک شاعر اگر به شعری می‌رسد که در کلام پیشینیان یا شاعران معاصر مضمون مشابهی وجود داشته، یا اشعار

آنان هم‌ردیف و هم قافیه بوده‌اند، آن را ذکر می‌کند، و اگر در کلام شاعری به کلمات سنگین، نامأنوس یا به اصطلاحاتی از قبیل تلمیح و غیره می‌رسد، آن را نیز معنی می‌کند و بعضی اوقات شرح می‌دهد. اگر پیشینیان یا معاصران آزاد بر ابیات شاعری ایراد گرفته‌اند، آزاد هم نظر خود را دربارهٔ ایراد معترض ابراز داشته است. گاهی خود هم بر اشعار برخی از شعرا انتقاد می‌کند و شباهت مضمون و الفاظ یا سقم شعر را بیان می‌کند. آزاد در تذکرة‌های خود همیشه مآخذ و منابع خود را نشان می‌دهد.

سبک نگارش آزاد در تذکرة‌های او ساده و روان است. البته گاهی از جملات مسجع و از کنایات و استعارات استفاده کرده است. مثلاً در جملات زیر:

فیضی: طوطی هند سخن گستری است و ملک‌الشعرا درگاه اکبری. (۱)

انیسی شاملو: نکته‌سنج یگانه است و انیس معانی بیگانه. (۲)

برای آوردن نمونهٔ اشعار از جملات زیر استفاده کرده است.

زمانی: غنچهٔ تأملش به این رنگ می‌شکفت. (۳)

شانی تکلو: چراغ فکرش چنین پرتو می‌دهد. (۴)

رضی اصفهانی: نقش سخن به این آئین می‌بندد. (۵)

واعظ قزوینی: این چند غزال از ختن او به خرامش می‌آید. (۶)

یکی از ویژگیهای تذکرة‌نویسی آزاد، توجه او به وقایع تاریخی است که گاه خود شاهد آن واقعات و حادثات بوده است. مخصوصاً در خزانهٔ عامره وقایع تاریخی جنوب هندوستان و قوم مرهته را با شرح و بسط تمام ذکر کرده است. به این صورت تذکرة‌های او در عین حال تاریخ نیز می‌باشند. تمام تاریخها و سنوات به عبارت عربی نوشته است. نظر انتقادی او دربارهٔ اشعار شاعران و اصطلاحاتی که بر اشعار شعرا به عمل آورده است، قابل توجه است. در انتخاب اشعار صاحبان تراجم چنان وسعت نظر خود را نشان داده

۱- سرو آزاد، ۱۵

۲- همان، ۲۱

۳- همان، ۲۸

۴- همان، ۲۹

۵- همان، ۳۱

۶- همان، ۱۰۶

است که در بعضی موارد استعجاب و حیرت خواننده را برمی‌انگیزد. این ویژگیها در تذکرة‌های دیگر اصلاً دیده نمی‌شود. در انتخاب اشعار نیز جدّت عمل را پیش گرفته است. در این مورد می‌نویسد:

«جواهر اشعاری که در خزانه عامره فراهم آمده مستعار از این تألیفات نیست (تذکرة‌های گذشته و معاصر) الاّ (به) قدر قلیل بنا بر ضرورت که اشعار مطلوب از خارج دست بهم نداد... گاه باشد که شعر خوب از شاعری داخل انتخاب فقیر نیست. سببش این که دیگری انتخاب زده، بر ده یا این که در حالت کثرت تفحص از نظر وامانده یا دیوان شاعر تمام و کمال به دست نیامده. در سرو آزاد از آغاز کتاب تا انجام التزام است که مطالع بر غیر مطالع مقدم باشد. در [خزانه عامره] این التزام نیست، لیکن دیوانی که به انتخاب درآمد سر رشته ترتیب ردیف نگاه داشته شد، [که] اگر بیتی مطلوب شود زود برآید»^(۱)

بطور خلاصه می‌توان گفت آزاد تذکرة‌نویسی زبردست و توانا است و بر بیانات وی اعتماد باید کرد، زیرا که او تذکرة‌ها را پس از جستجو و تحقیق بسیار در حیطة تحریر کشیده است و اکثر واقعات را به چشم خود دیده یا از نزدیکان شنیده است. به قول دکتر علیرضا نقوی:

«گاهی (آزاد) شرح حال شاعر را بقدری مفصل آورده است که تکامل فکری او بکلی روشن می‌گردد مثلاً رجوع شود به ترجمه فیضی. اکثر اشعار شعرا را مفصل آورده است و بدین ترتیب می‌توان به پایه و ارزش ادبی شاعر پی برد»^(۲)

۱- خزانه عامره، ۷-۸

۲- تذکرة‌نویسی فارسی در هند و پاکستان، ۳۸۵-۳۸۶

آزاد در مقام یک منتقد ادبی

تذکره‌های نخستین فاقد نظرگاههای نقدی و انتقاد بر اشعار شاعران‌اند و تذکره نویسان طبق میل و ذوق خود اشعار را انتخاب و داخل کتاب خود می‌کردند. در این نوع گزینه‌ها که در تذکره‌ها دیده می‌شود، تذکره نویسان هیچگونه نظرات انتقادی از خود راجع به خوب و بد بودن اشعار ارائه نکرده‌اند. این تذکره‌نویسان یا به شرح حال شعرا توجه می‌کردند و یا به انتخاب اشعار آنان، اما آزاد بلگرامی شاید نخستین تذکره‌نویسی باشد که در تذکره‌های خود از لحاظ‌گزینه‌اشعار صاحبان تراجم نسبت به تذکره‌نویسان پیشین و معاصر خود با وسعت نظر بیشتر به انتخاب پرداخته است و خواننده می‌تواند با مطالعه اشعار صاحبان تراجم راجع به توانایی و ضعف آنها در میدان شاعری و همچنین از لحاظ مضمون آفرینی و اندیشه‌ها و تخیلات شعری به نتیجه‌ای برسد. او تذکره‌نویسی دارای قوت انتقادی بود. در تذکره‌های او نکات انتقادی بر شعرهای شاعران دیده می‌شود که آنها را در صفحات گذشته در معرفی تذکره‌های آزاد جداگانه بررسی کرده‌ایم. اینجا بطور خلاصه پاره‌ای از نکات انتقادی را می‌آوریم که در شناخت مقام و مرتبه او و همچنین در روشن ساختن شخصیت آزاد به عنوان منتقد کمک خواهد بود.

آزاد در ترجمه شیدا گفته شیر خان لودی مؤلف تذکره مرآت‌الخیال را که «شیدا در علم عروض و قوافی ضرب‌المثل بود» مورد تنقید قرار داده است و نوشته است که «در دیوان شیدا غزل نه بیت موجود است که مطلعش این است:

رمز دهن تنگ تو بشکافته باشد
گر دل اثر غیر سخن یافته باشد

در باقی این غزل بعضی مصاریع وزن غیر وزن مطلع دارند و بعضی مصاریع وزن را

الوداع گفته‌اند»^(۱)

شاه فقیرالله آفرین لاهوری گفته است:

برای فرش رندان آفرین هر صبح می‌بافد
فلک از تار زرین خطِ خورشید قالینی
آزاد گوید: «شخصی شعری پیش شیخ حزین خواند که قالین به نون داشت.
شیخ گفت: لفظ قالی بی نون است. آن شخص پیش فقیر نقل کرد. گفتم: شیخ
فریدالدین عطار نیشابوری در پندنامه مشهور، قالین به نون آورده، می‌فرماید:
مرد ره را بوریا قالین بود
زآنکه خشتش عاقبت بالین بود
به نون... هم درست است»^(۲)

میرزا [بیدل] مخمسی در مرثیه فرزند خود دارد، در آنجا گوید:

هر گه دو قدم خرام می‌کاشت
از انگشتم عصا به کف داشت
آزاد می‌گوید: «خرام کاشتن» عجب چیزی است.^(۳)

عرفی گفته است:

پیش عرفی مده از دست عنان کاین استاد
خویش را ابله نموده‌ست ولی ابله نیست
آزاد می‌نویسد:

«... عرفی در شعر مذکورهای «ابله» اول را که اصلی است مخفی ساخته، اگر تلفظ
کنند وزن می‌رود... و ظاهر آنکه... خلاف قاعده است»^(۴)

درباره این مصراع ناصر علی سرهندی:

«جگر لعل گر و چشم گهر سازم داد»

آزاد می‌گوید:

۱- خزانه عامره، ۲۸۰

۲- خزانه عامره، ۳۴

۳- همان، ۱۵۳

۴- همان، ۳۲۱

«شخصی اعتراض کرد که «لعل گر» و «گهر ساز» مسموع نیست. فقیر سند «گهر ساز» از کلام میرزا محمد اشرف مازندرانی آوردم:

نرخ اشکم مشکن کاین گهر لعلی را چشم بیچاره به صد خون جگر ساخته است»^(۱)

در ترجمه میرزا مقیمای بخاری این بیت او را درج کرده است:

پریشان نیست ما را خاطر از بی برگ و باریها
چو گل یک خنچه دل داریم و صد امیدواریها
سپس نوشته است:

«صد» عدد است و «امیدواریها» معدود، و جمع آوردن معدود محل
تأمل است. بعد تحریر خزانه عامره فقیر روزی مخزن الاسرار شیخ نظامی
مطالعه می کرد این بیت در نعت برآمد:

شمسه نه مسند هفت اختران
ختم رُشل خاتم پیغمبران^(۲)

آزاد در تذکره های خود برخی از ایرادات و اعتراضاتی را که دیگران بر اشعار او کرده اند پاسخ گفته است و همچنین اعتراضات دیگران بر شعرهای شاعران معاصر را نقل کرده و به آنها نیز پاسخ داده است. ما در صفحات گذشته در معرفی خزانه عامره نوع دومی را مطرح کرده ایم. اینجا فقط چند اعتراض دیگران بر شعرهای آزاد و پاسخ او آورده می شود.

آزاد:

حرف دنیا در کتاب سینه شایان حک است گر کنی الحاق در قرآن سزای کز لک است
معرض گوید:

سینه را کسی تشبیه به قرآن نکرده، مگر تشبیه دل به قرآن آمده است.
آزاد گوید:

«سینه را کتاب گفته اند... و ظاهر است که ناظم اول، «کتاب سینه»

۱- خزانه عامره، ۳۳۲

۲- همان، ۴۲۴

گفت، بعد از آن اطلاق قرآن بر او نمود... مع هذا اگر مطلق سینه را قرآن گویند چه مضایقه؟ زبانزد خاص و عام است که: «علم در سینه به که در سفینه»... و باب استعاره مسدود نیست»^(۱).

آزاد:

آزاد جای عشق بود در کنار حسن
بر شاخ گل درست کند خانه هندلیب
معرض گوید:

اطلاق خانه بر آشیانه طيور نیامده. آزاد گوید: آمده، انیسی شاملو گوید:
مرا درد محبت از چمن بیگانه می سازد که گل عزم سفر کرده است و بلبل خانه می سازد
و کاتبی نیشابوری گوید:
استخوانهای ضعیف است پناه دل زار خانه بلبل نالنده ز خاشاک بود
و شیخ علینقی کمره‌ای گوید:
به هر آمی چو گل لرزد دل خونین ناشادی تزلزل افتد اندر خانه بلبل ز هر بادی
و نظیری نیشابوری گوید:
چو عریان شد چمن مرغ از ضرورت خانه می سازد چو قحط گل بود بلبل به آب و دانه می سازد
و سلیم طهرانی گوید:
سبب گلفروش را ماند خانه بلبلان این گلزار^(۲)

آزاد در مرثیه فرزند خود... گفته است:

قیامت بر سر این بوستان رفت که یک گل داشت، آن هم نوجوان رفت
معرض گوید: گل نوجوان کسی از سخنوران پیر و جوان نگفته. آزاد گوید: خواجه حافظ
فرماید:

ای صبا گر به جوانان چمن بازرسی خدمت من برسان سرو و گل و ریحان را

۱- خزانه عامره، ۱۳۶

۲- همان، ۱۳۶-۱۳۷

گل مجازی اطلاق آن بر انسان است... اطلاق جوان بر نباتات به معنی حقیقی خود نیز آمده... محتشم کاشی گوید:

پیر غلام قد دلجوی تست

سرو جوان با همه آزادگی

و میرزا صائب می فرماید:

ریشه نخل کهن سال از جوان افزون تراست بیشتر دلبستگی باشد به دنیا پیر را^(۱)

آزاد:

ز صاحب ظرف می آید قدح نوشی و هوشیاری نداند هر کسی گلگون صیبا را عنان داری
معارض گوید: «صاحب ظرف» به جای «عالی ظرف» به هیچ وجه درست نمی شود، زیرا
که هر که ظرف دارد صاحب ظرف می تواند شد نه عالی ظرف... آزاد گوید: «به قاعده
اصول، مُطلقٌ منصرف به فرد کامل می شود، چنانچه لفظ صاحبِ دل، که مراد از آن فرد
اعلای دل است، و الأهمه مردم دل دارند و همه را صاحبِ دل توان گفت.^(۲)»

بعضی ابیات هم که بعض مردم شبهه کردند و آزاد جواب داده است آورده می شود:

آزاد از سواد سخن سرسری مرو صد بار گر ننگ زده ای باز کن لحاظ

«میرزا جان رسا تخلص، منشی نواب آصف جاه گفت: «نگه زدن» مسموع نشده؛ گفتم:
شیخ نظامی در شیرین و خسرو می فرماید:

نگه چون بر جمال نازنین زد کله بر آسمان سر بر زمین زد

میرزا جان گفت: این قاعده امروز از دولت شما مرا حاصل شد.^(۳)»

آزاد:

دیوانه های چشم ترا طرفه طورهاست نرگس کلاه بر سر خود واژگون گذاشت

۱- خزانه عامره، ۱۳۷-۱۳۸

۲- همان، ۱۳۸

۳- همان، ۱۳۸-۱۳۹

«موسوی خان جرأت اورنگ آبادی... گفت: لفظ عجب و طرفه بی «یا» مستعمل نمی شود، چنانچه هر دو در این مطلع میرزا صائب است:

آن نرگس بیمار عجب هوشربایی است این ظالم مظلوم نما طرفه بلایی است
فقیر شاهد هر دو از کلام میرزا صائب گذراندم:

دیده‌ای نیست که حیران تماشای تو نیست قامت همچو سنان تو عجب حلقه ریاست

* * *

سرو از زمزمه فاخته موزون گردید نفس سوختگان طرفه اثرها دارد^(۱).

آزاد را می توان منتقدی شمرد که به ادبیات تطبیقی نیز پرداخته است. از آن جمله تطبیق اوزان عروضی - فارسی، هندی و عربی و نیز بحثی عالمانه درباره ردیف در شعر فارسی و عربی است. او می نویسد: «شاعران فارسی زبان ردیف را بکار می برند... که در زیبایی شعر می افزاید و به پای دختران اندیشه را به خلخال می آراید و موجب تنوع شعر فارسی می گردد، ردیف در شعر عربی نیست و اگر کسی به تکلف شعر معروف عربی بسراید مانند شعر فارسی جلوه نمی کند. این ویژگی هیچ علتی جز خصوصیت زبان ندارد»^(۲). این دقت و تیزبینی نشان از قدرت دریافت و درک ژرف ادبی وی دارد.

بدین ترتیب می توان گفت که آزاد بلگرامی منتقد توانا و خوبی بوده و در تذکره های او بویژه در خزانه عامره نمونه هایی از نقد شعر فراوان دیده می شود. در این گونه نقد شعر، او از مطالعه و مشاهده وسیع خود بهره جسته است و نکات معانی و بیان و عروض و همچنین سیر تاریخی شعر پارسی در ایران و هند را در نظر داشته و با دقت تمام دواوین شاعران را مورد مطالعه قرار داده است. در علم بدیع بسیار مهارت پیدا کرده بود و بسیاری از شاعران از آستانه او بهره برده اند و بر شاگردی آن دانشی مرد افتخار کرده اند و افتخار آنان به حق است، چون وجود شخصیتی مانند آزاد بلگرامی که نه فقط بر زبانهای عربی و فارسی و سانسکریت تسلط کامل داشت، بلکه از شعر و ادب آن زبانها نیز آگاهی داشت از معجزات بوده است. در روزگار ما که نقد ادبی^(۳) و بررسیهای سبکی و بلاغی

۱- خزانه عامره، ۱۳۹

۲- سبحة المرجان ۳۲/۲

۳- تحقیق درباره نقدالشعرا خزانه عامره توسط آقای علیرضا ذکاوتی فراگزلو در مجله معارف (نهران) سال ۷۱-

از مهم‌ترین تحقیقات ادبی بشمار می‌رود، وجود کارها و آثار کسانی مثل آزاد بلگرامی مسلم است تا چه پایه در این تحقیقات مثر ثمر خواهد بود.

وقنا رینا عذاب النار

زن بود در زبان هندی نار

اکثروا ذکرها ذم اللذات

با می زندگی خماری هست

در زیر خاک کردند تحریر خامه‌ای را این است پیش خوبان ترتیب نامه‌ای را (۱)

(۲) ای وای آفتاب قیامت بلند شد

آن طفل روز جمعه سوار سمند شد

(۳) مجلس آرا نمی‌شود پیدا

چشم یاران سفید شد آزاد

استعمال کلمات هندی

آزاد برخی از کلمات هندی را نیز در اشعار خود به راحتی به کار برده است که بعضی از آنان آورده می‌شود.

۴

آنسو: در هندی «اشک» را گوید. ایهام هم دارد.

ای بُت هند نگر «آنسو» را

عاشقان بر سر راحت گریند

بُز: درختی است معروف و ریشه‌دار در هند. (۴)

دوره نهم ش ۲ (مرداد و آبان) ارائه گردیده است.

۱- حدیث است: تریواصفحکم الحج لها ان التراب مبارک.

۲- حدیث است: قائم نمی‌شود قیامت مگر در روز جمعه

۳- تلمیح است به آیه کریمه... وَأَبْيَضْتُ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزَنِ فَهُوَ كَظِيمٍ. [سوره یوسف / ۸۴]

۴- فرهنگ آندراج. ۶۳۷/۱

امیر خسروی دهلوی گوید:

خوب‌ترین نعمت هندوستان

نساده برگگی چو گل بوستان

خونش چو حیوان بدر آید ز تن

طرفه نباتی که چو شد در دهن

سستی دندان همه محکم کند

خوردن آن بوی دهن کم کند

←

چو ریشه «بر» در نیم راه وامانده فرد دشمن او در ترقی معکوس

پان: برگی است معروف در هند که با فوفل و کات و نوره خورند و تمام سال سبز ماند و چون آن را در برگی دیگر به رسم معهود پیچند پیره (بر وزن خیره) خوانند.^(۱) آزاد می‌گوید:

«پان» خورده لب یار خجل کرد چمن را فطاند به خوناب بدخشان و یمن را

آن‌که دارد طبع مرزایانه در هندوستان فرض می‌داند که بعد از خوردن نان «پان» خورد

پلنگ: در فارسی معروف و در هندی چارپایی که بر آن می‌خوابند.

راحت هند نباشد به زمین دیگر خوابگاه که و مه پشت «پلنگ» است اینجا

تنخواه: به معنی حقوق

حقوق خدمت دیرینه من خوب می‌دانی چرا «تنخواه» از سرکار می‌خواهم نمی‌یابم^(۲)

دایره هندی: دایره هندی دایره‌ای است که آن را حکمای هند وضع کرده‌اند برای معلوم کردن سایه اصلی آفتاب و فقها بنای شناختن وقت نماز ظهر برین دایره گذاشته‌اند. آزاد گوید:

نقش است «عجب» دایره هندی، خطش کز سایه خورشید جمالش خیرم داد

گرسنه را گرسنگی کم کند

فسول نبی رفته علیه السلام

سیر خورد گرسنه در دم شود

نیزی او آلت قطع جزام

صائب گفته است:

پان خورده می‌بوسد دهان شمشیر را

بوی گلزار شهادت هر که را بیناب کرد

۱- فرهنگ آندراج ۸۷۱/۲

۲- ظهوری ترشیزی گوید:

فلک نام ظهوری کاش از دفتر برون آرد

ندارد هیچ «تنخواه» برات از روی من شاید

فالسہ: فالسہ درختی است در ہند، از بیخ او شاخہای متفرقہ می‌روید... ہر سال شاخہای او را می‌سوزانند، بعد سوختن دوبارہ نشو و نما می‌کند و ثمر می‌دهد و بی سوختن ثمر نمی‌دهد.
آزاد گوید:

عاشق بطور «فالسہ» نشو و نما کند سر تا قدم دمی کہ بسوزد ثمر دہد

مسی: «بہ کسر میم و سین؛ صفوفی است از برادہ آهن و اجزای دیگر درست می‌نمایند از برای استحکام دندان و بعد از طعام و خواب، خوردن پان و استعمال مسی را از لوازم دانند... مسی دندانها را و لب را سیاه کند و آن را نیز از محسنات شمرند»^(۱)

زیر «مسی» لب تو خوش آیندتر بود یاقوت کحلی تو جلای بصر بود
من از بوس حجر در کعبہ دل را شاد می‌کردم «مسی» مالیدہ یاقوت کسی را یاد می‌کردم
نیلَم: یاقوت کبود.

لباس ماتم و والا گھر ز ہم دوراند نمی‌توان ز جواهر شمرد نیلَم را
ہار: گردن بند را گویند. ہار: گردن بند را گویند.
دل من مایل رویی است کہ می‌دانم گوہر «ہار» گلویی است کہ من می‌دانم

استقبال و تضمین‌ها

این یک امر طبیعی است کہ آثار و افکار پیشینیان بر طبایع و ذوق شعری سراینندگان تأثیری بسزایی می‌گذارد. تأثیر و تأثر شاعران از یکدیگر و نیز پیشینیان امری است کہ از دیرباز مورد توجہ ادیبان و منتقدان ادب بوده است. آزاد نیز از این اثر پذیری برکنار نماندہ و از آثار پیشینیان بہرہ کافی بردہ است و این امر نشان دہندہ این واقعیت نیز هست کہ مطالعات آزاد بسیار گسترده بود. او علاوہ بر شاعری، در تذکرہ نویسی ہم ید طولایی داشت. لذا بالطبع با دواوین شعرا سر و کار داشت و آنها را با دقت مورد مطالعہ قرار می‌داد و ہرگاہ بیتی یا غزلی از شاعران پیشین و یا معاصران از نظر وی می‌گذشت و او را تحت تأثیر قرار می‌داد، اونیز بیتی یا غزلی در همان ردیف و قافیہ ساختہ در دیوان خود

۱- نحفۃ الخاقانیہ یا سفرنامۃ سلطان الواعظین (خطی، کتابخانہ ملک شمارہ ۱۲۲۴)، ۵۲ الف

ثبت می‌کرد. در دیوان او از این نوع ابیات زیاد است که در پیروی و استقبال از شاعران ماقبل یا معاصر خود سروده و گاه تضمین کرده است. چند نمونه از این استقبالها و تضمین‌های آزاد آورده می‌شود.

در پیروی این غزل حافظ:

«الا یا ایها الساقی اردکاساً و ناولها»

غزلی سروده است که این است:

سرت کردم چه غم از عقده زلف تو بر دلها	که می‌دانم به علم شانه سازی حل مشکها
نباشد خانه رنگین دنیا جای آسایش	سبک روحان به رنگ بوی گل بستند محملها
نه من تنها بلاگردان آن شمع شب افروزم	چو فانوس خیالی گرد او کردند محفلها
درین مشهد تماشا می‌کنم آثار رحمت را	که قاتل سبزه بُرد از تیغها بر خاک بسملها
الا آزاد اجبها و عماد و نه اعرض	«دع الدنیا متی ماتلق من تهوی و اهملها»

باید توجه داشت که آزاد در مصراع حافظ تصرف کرده است و علت تصرف را چنین بیان کرده است:

مصراع حافظ:

متی ماتلق من تهوی دع الدنیا و اهملها

آزاد گوید: «دع الدنیا» جواب شرط است و در جواب شرط وقتی که جمله انشائییه باشد

«فا»ی شرط واجب است برای رعایت وزن «فدالدنیا» نمی‌توان خواند... لذا

دع الدنیا متی ماتلق من تهوی و اهملها

حالا جواب بر شرط مقدم شد و جواب مقدم «فا» نمی‌خواهد، همچنانکه ائمه نحو صراحت نموده‌اند.^(۱)

آزاد از سخن پیشینیان بیش از همه از حافظ اثر پذیرفته است و جای جای اشعار حافظ را تضمین کرده و در مقطع‌های غزل خود همراه تخلص خود اسم حافظ را نیز آورده است. مثلاً بر غزل معروف حافظ:

«سالها دل طلب جام جم از ما می‌کرد»

آزاد نیز غزلی دارد به این مطلع:

شب که دیدار خود آن شوخ تمنا می‌کرد
خواب در دیده آینه تماشا می‌کرد

حافظ:

ساقی حدیث سرو و گل و لاله می‌رود
شکر شکن شوند همه طوطیان هند
وین قصه با ثلثه غساله می‌رود
زین قند پارسی که به بنگاله می‌رود

آزاد بلگرامی:

در کوی یار از دل من ناله می‌رود
دارد شراب طرفه دهان و دو چشم یار
احرام آستان ترا بسته است دل
اشکم ز بلگرام برآمد به سوی شرق
امشب شکست زاهد صد ساله توبه را
آزاد مسافر فداقت باد صبا گزید
دل نیز عنقریب به دنباله می‌رود
هوشم ازین ثلثه غساله می‌رود
پروانه نزد شعله جواله می‌رود
مانند رود گنگ به بنگاله می‌رود
در جستجوی باده یک ساله می‌رود
وقت سحر به سیر گل و لاله می‌رود

۴

تضمین‌های آزاد بر اشعار حافظ

ماه من بی تو به حسرت گذرد شامی چند
دست خود را نبری جانب اقلامی چند
خالی از پرتو روی تو بود بامی چند
حسب حالی ننوشتی و شد ایامی چند

«محرمی کو که فرستم به تو پیغامی چند»

گل ز سودای تو در جان خود آتش افروخت
بسنده آزاد ز عشق تو الم‌ها اندوخت
بلبل از بهر تو دستان محبت افروخت
حافظ از شوق رخ مهر فروز تو بسوخت

«کامکارا نظری کن سوی ناکامی چند»

تا برد از باغ حافظ تحفه‌ای آزاد را
که از این بیت حافظ استفاده کرده است:
بلبلی برگ گلی خوشرنگ در منقار داشت
ندر آن برگ و نوا خوش ناله‌های زار داشت

در مقطع‌های زیر نیز مصراع‌های حافظ را تضمین کرده و سنت قدیم تضمین در

مقطع غزل را همچون پیشینیان آزموده است. در این تضمین‌ها گاه خود را مثل حافظ سخنسرایی بزرگ و توانا دانسته و گاهی او را پیرو مرشد خود گفته است. این ابیات قابل توجه‌اند:

من پسندم سخن حضرت حافظ آزاد «که ز انفس خوشش بوی کسی می‌آید»

روند جانب میخانه حافظ و آزاد «لال عید به دور قدح اشارت کرد»

نیست محتاج ثنا گفته حافظ آزاد «دست مشاطه چه با لطف خداداد کند»

نشسته‌اند سر راه حافظ و آزاد «به این امید که آن شهسوار باز آید»

بطور حافظ از خود رمیده آزاد «ز خود برون شدم و یار در نمی‌آید»

توان کردن نثار آزاد یکجا هر دو عالم را «اگر آن ترک شیرازی بدست آرد دل ما را»

عنان ز جانب میخانه عطف کن آزاد «چرا که حافظ ازین راه رفت و مفلس شد»

به سوی میکره رفتند حافظ و آزاد «که موسم طرب و عیش و نای و نوش آمد»

به راه عشق تو نالند حافظ و آزاد «که ما دو عاشق زاریم و کار ما زاریست»

یار اگر نشست با آزاد و حافظ دور نیست «پادشاهی کامران بود از گدایان عار داشت»

به حکم مرشد شیراز بنده آزاد «قبول کرد ز جان هر سخن که جانان گفت»

به قول حافظ شیراز مرد حرف شنو «ز هر چه رنگ تعلق پذیرد آزاد است»

آمد آزاد ز شیراز نسیم عجیبی «که ز انفاس خوشش بوی کسی می آید»

می طپد دل ز پی دیدن شیراز آزاد «حافظ از نیز بدانند که چنینم چه شود»

بسرگزین شیوه سنجیده حافظ آزاد «بسنده طلعت آن باش که آنی دارد»

حافظ:

بده ساقی می باقی که در جنت نخواهی یافت کنار آب رکناباد و گلگشت مصلی را

آزاد بلگرامی:

نخواهم آب رکناباد و گلگشت مصلی را که خوش کردم کنار زمزم و رکن و مصلی را

۴

حافظ

بر سر تربت من با می و مطرب بنشین
در استقبال شاعران دیگر مانند:

سلمان ساوجی:

چو شوم خاک به خاکم گذری کن چو صبا تا بسبوت ز زمین رقص کنان برخیزم

امیر خسرو دهلوی:

از پس مرگ اگر بر سر خاکم گذری بانک پایت شنوم و نعره زنان برخیزم

صائب تبریزی

مهلت عمر کم و فرصت خدمت تنگ است مگر از خاک چو نی بسته میان برخیزم

آزاد غزل زیر را سروده است:

همچو فواره ز جا گریه کنان برخیزم
 که من پیر ز فیض تو جوان برخیزم
 که پر و بال فشان از سر جان برخیزم
 مضطرب از پی آن سرو روان برخیزم
 به جمال تو چو شبم نگران برخیزم
 جرعه‌ای کو که من از سود و زیان برخیزم
 طور من نیست که هنگام خزان برخیزم

بی‌گل روی تو از باغ چنان برخیزم
 بر سر تربت من شور قیامت افکن
 شمع من منتظر قتل خودم زود بیا
 کیستم گرد سر راه اگر او گذرد
 گر تو ای مهر جهانتاب برآیی ز نقاب
 ساقیا عقل ممیز جگرم را خون کرد
 وقت گل فیض ازین باغ گرفتم آزاد

کمال خجندی:

شادی و غم جهان نگنجد
 مرگ آید و در میان نگنجد
 رخت تو درین دکان نگنجد
 سر نیز به آستان نگنجد
 خورشید در آسمان نگنجد
 در دل غم خانمان نگنجد
 یک خانه دو میهمان نگنجد

در خلوت دوست جان نگنجد
 چشمت کشد و لب دهد جان
 ای خواجه تو مرد خود فروشی
 یارا چه مجال در مزیمت
 وصف رخ او کنم به خورشید
 ما خانه خراب کردگان را
 با دوست گزین کمال یا جان

آزاد بلگرامی:

این مرغ در آشیان نگنجد
 در شیشه آسمان نگنجد
 چون ماه که در کتان نگنجد
 در حوصله بیان نگنجد
 سودی که درو زیان نگنجد

در قالب خاک جان نگنجد
 آن می‌که بود به ساغر ما
 در پرده سمند حسن شوخت
 یک شمه ز آرزوی وصلت
 سودای مستاع عشق دارد

وصف تو برون ز طاقت ماست
یک حرف به صد زبان نگنجد
بسا سرو مشابهم آزاد
در گلشن ما خزان نگنجد

صائب تبریزی:

غیر حق را می‌دهی ره در حریم دل چرا
می‌کشی بر صفحه هستی خط باطل چرا

آزاد بلگرامی

در صف پروانه بال افشان نه‌ای ای دل چرا
سر نمی‌بازی به نوک خنجر قاتل چرا
قمریان عالم قدس انتظارت می‌کشند
مانده‌ای سرو والا قدر پا در گل چرا
اصل مقصود تو کشتن بود آن خود دست دارد
منع کردن شمع را از خاک این بسمل چرا
زلف را پیچیده در دستار پنهان کرده بود
رو به بالا کرد باز این آیت نازل چرا

صائب تبریزی قصیده‌ای دارد در وصف کعبه و در مدح حضرت امیرالمؤمنین
علی بن ابیطالب علیه‌السلام که مطلع آن اینست:

ای سواد عنبرین قامت سویدای زمین مفر خاک از نکبت مشکین لباس تانه‌چین^(۱)
آزاد نیز در همین موضوع یعنی تشبیب در خطاب به کعبه و گریز در منقبت حضرت
علی علیه‌السلام قصیده‌ای در ۴۲ بیت سروده است و ۳۵ بیت آن را در خزانه عامره درج
کرده است^(۲) که چند بیت در اینجا نقل می‌شود.

مرحبا ای کعبه اشرف چه والا گوهری
قیمتی داری که قربان تو گردد مشتری
جلوه‌گاه حسن نیرنگی تعالی شانه
در بنای عالیت هر سنگ مینای پری
ساکنان شش جهت مجنون صحراگرد تو
ای سرت گردم مگر لیلای مشکین چادری
رازهای عرش و کرسی در تو باشد رونما
حریت جام و جم و آینه اسکندری
حسن مطلق را به دام خود مقید ساختی
خوب صیادی و خیلی در فن خود ماهری

۱- خزانه عامره، ۲۹۱؛ در دیوان صائب ۶/۲۵۴۱ به کوشش محمد فهردان «خوشه‌چین» آمده است، ولی ما ضبط
آزاد را نقل کرده‌ایم.

۲- خزانه عامره، ۲۹۲-۲۹۳؛ دیوان آزاد (خطی)، ۲۸۴-۲۸۵

افستخار دوده آدم ز روشن گوهری
ختم شد بر ذوالفقار حیدری خوش جوهری
تا بر آیم از طفیل آنجناب از ششدری
تا کنم حاصل مقام قنبری بل بوذری
می‌زیم آزاد زین ره از تلاش قیصری

نور سیمای هدی یعنی علی مرتضی (ع)
تا قیامت آبروی غازیان، شمشیر اوست
بر در شهر نبی رنگ اقامت ریختم
منتظم گردان مرا در سلک خاصان حضور
منت ایزد که در ذیل غلامان توام

کلیم کاشانی:

همچو نوروزی که واقع در محرم می‌شود

عیش هم گر رو دهد بی تلخی اندوه نیست

آزاد بلگرامی:

نشاط و غم به همدست و گریبان است در واقع

نظر کن صبح نوروزی که افتد روز عاشورا

کسانی مروتی:

همچون سفال نو که به آتش فرو زنند

آن بانگ خورد شنوم از باغ نیمروز

آزاد بلگرامی:

چشم نوآموز من در گریه دارد ناله‌ها

چون سفال نو که اول آشنا گردد به آب

نظام‌الدین صانع بلگرامی: (۱)

ساغر لبریز ما پس دیده‌گریبان ما

بر تابد منت ساقی دل نالان ما

آزاد

کم نشد چون زلف خوبان از تنزل شأن ما

گل نکرد از شیوه افتادگی نقصان ما

شیدا فتح‌پوری: (۲)

مژه‌ام بسته به هم چون پر ماهی از خون

بسکه بنگاشته اشکم رخ گاهی از خون

آزاد بلگرامی:

۱- معاصر آزاد بود. در ۱۱۳۹ ه. ق. متولد شد و در ۱۱۹۹ ه. ق. درگذشت. از شاگردان میر نوازش علی فقیر بلگرامی بود. دیوان فارسی هم دارد. نسخه‌های خطی دیوانش در کتابخانه‌های رضا رام‌پور (شماره ۳۷۴۱ و ۳۸۴۱ ب) و مولانا آزاد علیگر موجود است. آزاد می‌نویسد: «طبع سلیم و ذهن مستقیم دارد... و لآلی دل‌پسند به غواصی فکر برآورد اوست.» سرو آزاد، ۱۳۲۸ نیز برای شرح حال او رک به: مصحفی: عقد ثریا، ۱۳۸ شمع انجمن، ۲۶۰-۱۲۶۱ صحف ابراهیم، گ ۱۸۲ (ش ۱۱۸)

۲- برای شرح حال او رک به: تذکره نصرآبادی: ۲۴۲-۱۴۲۵ سرو آزاد، ۸۲-۸۴ خزانه عامره، ۲۷۰-۱۲۸۱ تذکره حسینی، ۱۷۸-۱۱۸۴ نتایج الافکار، ۳۸۳-۱۳۸۶ و شمع انجمن، ۲۲۰-۲۲۲

تو هبت منکری ای طفل سپاهی از خون
تا شود کشته آن شوخ مباحی از خون
صید من تشنگی حضرت صیاد نبرد
گل سیراب شود نیزه به پیش رخ او
قتل عشاق به این حد چه قیامت باشد
سر خود نذر دم خنجر والا کردم
آبرو یافتم آزاد ز چشم تر خود
بر زبان تیغ تو آورد گواهی از خون
دامنش رشک چمن باد الهی از خون
چه قدر مایه بود در تن ماهی از خون
رو نماید به طریقی که سیاهی از خون
سیل ها شد به سر کوی تو راهی از خون
چشم پوشید چرا خدمت شاهی از خون
سرخ گردید مرا چهره گاهی از خون

آزاد دو رباعی زیر را در جواب رباعی عنصری سروده است:

بر خورد که جان کجا چمن کی سر شام
در خواست چه می زد چه قلع چند سه جام
افشانند چه زلف بر چه روچید چه دام
وا کرد چه بر برد چه دل داد چه کام

آمد که صنم کجا چمن کی به بهار
خوش کرد چه بود چید چه گل کند چه خار

افروخت چه رو سوخت چه غم ساخت چه کار

بخشید چه بوسه از چه لب چند هزار

راجع به رباعی های فوق شفیق اورنگ آبادی نوشته است:

«رباعیات عنصری... در هر مصراع دو استفهام و دو جواب استفهام دارد... حضرت آزاد... در هر مصراع سه استفهام و سه جواب استفهام آورده اند»^(۱)

تاریخ گویی آزاد

یکی از ویژگیهای عمده شعری آزاد تاریخ گویی او است. «فن ماده تاریخ از ظرایف فنون شعریه است و اغلب آن را جزو صنایع مستظرفه مانند موسیقی و نقاشی و امثال آنها دانسته اند و مربوط است به حساب ابجد یا حساب جمل و در زمانهای بسیار قدیم نزدیک به اوایل اسلام به حساب ابجد یعنی با حروف مقطعه تاریخ گفتن معمول بود، بعداً حساب جمل در میان شعرا و ادبای عرب و عجم جاری و معمول گردیده و عمده

شیوع آن از قرن پنجم هجری بوده است. بعضی اسامی و اشارات و محاسبات نجومی را در زمان قدیم بیشتر به حساب جُمَل به کار می بردند.^(۱)

آزاد بلگرامی نیز به تاریخ گویی بسیار علاقه مند بود و در این فن مهارت کامل داشت. در تولد و وفات شاعران، عالمان و درویشان، در تاریخ ایجاد و احداث بناهای تاریخی و مذهبی و حتی در تاریخ آغاز و انجام تألیفات خود و دیگران ماده تاریخهایی را از آیه های قرآنی، احادیث و عبارات عربی یا در شعر عربی و فارسی به دست آورده و سروده است و اگر همه آنها را جمع آوری کنیم به اندازه کتابی خواهد بود.

در این مورد او عقیده خاصی داشت و می توان از این عقیده او حدس زد که تاریخ گویی در نزد وی چقدر اهمیت داشت. می نویسد:

«مخفی نماند که شیخ حسن بن علی العجیمی^(۲) در شرح قصیده لامیه

شیخ ابن فارض مصری نوشته [است] که به خط شیخ علامه سید شهاب الدین احمد المیورقی الطائفی یافت هشد که مَن آرَخ و فَاة شیخ کان فی شَفَاعَتِهِ یعنی هر که تاریخ گفت وفات بزرگی را باشد فردای قیامت در شفاعت او. بناءً علی هذا فقیر [آزاد]... تواریخ اکثر بزرگان [را] به آیات قرآنی و نظم و نثر ضبط کرده ام. امیدوارم که برکات ارواح طیبه قدسیه عاید حال این شکسته بال شود.^(۳)

میر علی شیر قانع تتوی صاحب تذکره مقالات الشعرا نیز قدرت و مهارت آزاد در تاریخ گویی را ستوده است.^(۴)

صاحب نشتر عشق می نویسد:

«در تاریخ گویی یکتای عصر بوده... مثل آن مجمع کمال در اقلیم هندوستان از ظهور وی تا این زمان کسی سیاق تاریخ گویی را به این پایه و مرتبه نرسانیده باشد.^(۵)»

۱- حاج حسین نخجوانی: مواد التواریخ، مقدمه، ب

۲- ۱۰۴۹-۱۱۱۳ ه. ق

۳- مآثر الکرام، ۵۱

۴- مقالات الشعرا، ۵۱-۵۶

۵- نشتر عشق، ۱۷۹

از ماده تاریخهای سروده آزاد چند نمونه بعنوان مثال آورده می شود.

میرزا محمد رضا قزلباش خان امید همدانی (م ۱۱۵۹ ه.ق)

رخت سفر بست ازین خاکدان
یافته «جان داده قزلباش خان»^(۱)

خان سخن گستر سحر آفرین
سال وفاتش دل نالان من

(= ۱۱۵۹ ه.ق)

میرزا محمدعلی صائب تبریزی (م ۱۰۸۰ ه.ق)

رفت ازین عالم بسوی روضه دارالسلام
«بلبل گلزار جنت صائب عالی کلام»^(۲)

عندلیب نغمه پرداز فصاحت صائبا
خامه آزاد انشا کرد سال رحلتش

(= ۱۰۸۰ ه.ق)

شیخ حسین شهرت شیرازی (م ۱۱۴۹ ه.ق)

گوی معنی ز نکته سنجان بُرد
سال تاریخ گفت «شهرت مرد»^(۳)

بی نظیر زمانه شیخ حسین
هاتفی از برای رحلت او

(= ۱۱۴۹ ه.ق)

آزاد تاریخ درگذشت میر عظمت الله بیخبر بلگرامی (م ۱۱۴۲ ه.ق) را در غزلی آورده است که از هر مصراع آن غزل تاریخ وفات بیخبر بلگرامی به دست می آید. غزل این است.

اشک می ریزد بروی لوح مژگان قلم
منبل زلف بیان جمع پریشان صنم

می زند جوش تلاطم باز همان الم
صفحه احوال ماتم سینه مجروح گل

(= ۱۱۴۲ ه.ق)

آهو هامون طاق برق مهمیز عدم

طائر آسودگی در سیر پرواز فنا

۱- سرو آزاد، ۲۱۰

۲- سرو آزاد، ۱۰۱؛ خزانه عامره، ۲۸۷

۳- سرو آزاد، ۲۰۲

چهره پرداز ازل گویا به هامون برکشید

یک قلم چون حلق بسمل چشم آهوی حرم

(= ۱۱۴۲ هـ.ق)

شعله اندوه می بالد به صحن روزگار
از حساب نوحه گیتی چه می پرسد دگر

صبح محشر می زند از مطلع آفاق دم
بانگ آهی می گشاید پرده گوش اصم

(= ۱۱۴۲ هـ.ق)

بیدلان در کهنه عالم حلقه شیون زنند
لیکن از ادراک کامل سید شیرین بیان

هر یکی دارد ز سیلاب تحزن دیده نم
طرفه بزمی قدسیان چیدند با هم در ارم

(= ۱۱۴۲ هـ.ق)

شمع بزم اهل بیت و کوکب اوج صفا
هیبی معجز بیان افصح شیرین زبان

مطلع صبح هدی هم شاعری نازک قلم
زبده مشکل گشایان فصیحان عجم

(= ۱۱۴۲ هـ.ق)

کلک آن دریای جوهر ابر نیسان بهار
زاده کلکش بود حرف طلسم راز حق

موجه سبیل نزاکت زلف دل جویی رقم
نسخه دیوان او دارد پیام جام جم^(۱)

(= ۱۱۴۲ هـ.ق)

سراج الدین علی خان آرزو اکبرآبادی (م: ۱۱۶۹ هـ)

خان والا شان سراج الدین علی
زد رقم «آزاد» سالی رحلتش

شمع رونق بخش بزم گفتگو
«رحمت کامل به روح آرزو»^(۲)

(= ۱۱۶۹ هـ.ق)

آرزو شمع بزم معنی بود

وز غمش خلق سینه چاک شده
ای بسا «آرزو که خاک شده»^(۳)

(= ۱۱۶۹ هـ.ق)

سراج الدین علی خان نادر عصر

ز مرگ او سخن را آبرو رفت

۱- سرو آزاد، ۳۲۵

۲- خزانه عامره، ۱۱۹

۳- نشتر عشق، ۱۶۵

اگر جوید کسی سالِ وفاتش

بگو، آن جان معنی آرزو رفت»^(۱)

(= ۱۱۶۹ .هـ ق)

شیخ علی حزین (م: ۱۱۸۰ هـ)

علامه عصر و شاعری خوب

افسوس که از میانه برخاست

تاریخ وفات او نوشتم

«از فوت حزین، حزین دل ماست»^(۲)

(= ۱۱۸۰ .هـ)

میرزا عبدالقادر بیدل عظیم آبادی (م ۱۱۳۳ هـ)

سرو سرکرده ارباب سخن

از غم آباد جهان خورم یافت

گفت تاریخ وفاتش «آزاد»

میرزا بیدل از عالم رفت^(۳)

(= ۱۱۳۳ .هـ)

بطور خلاصه می توان گفت که آزاد بلگرامی یکی از پاسداران شعر فارسی در قرن دوازدهم هجری در شبه قاره بوده و در ضمن پاسداری و حفظ زبان شیرین فارسی در ترویج و گسترش این زبان بسیار کوشیده است. دیوان فارسی او که حدوداً ده هزار بیت را دربردارد نشان می دهد که شاعر در قالبهای مختلف شعری طبع آزمایی کرده است. زبان و بیان او ساده، روان و دلکش است. همچنین از مطالعه و مشاهده وسیع خود حتی الامکان بهره برده است. در تلمیحات و تشبیهات نیز لطیف و دلنشینی آفریده است. غزلیات او روان و پُر از جوش و هیجان است. در اشعار او نازک خیالیها، پیچیدگیها، ریزه کاریها، باریک اندیشیها و خیال پردازیهای سبک هندی به خوبی مشاهده می شود. او به گفته های خود می نازد که می توان آن را مفاخره شاعرانه نامید، البته این مفاخره دور از حقیقت نیست، می گوید:

به ملک هند چو من نیست طوطی آزاد که کرد تربیت من شکر لب عربی

۱- سرو آزاد، ۲۳۱

۲- خزانه عامره، ۲۰۰

۳- خزانه عامره، ۱۵۳

جز تو آزاد ندیدم که به این حسن ادا شعر گوید به زبان عربی و عجمی

ز صاحبان سخن کیست همچو من آزاد که در بلاد عرب نیز گشته‌ام مشهور

چمن شد بلگرام آزاد از دیوان رنگینم درین شیراز نوری بوستانی کرده‌ام پیدا

آزاد از آن شعله که دارد سخن من افروخته‌ام شمع و چراغ آب و عم را

در هند چو من طوطی خوشگو توان یافت هم حرف شدم چشم غزالان حرم را

آزاد را سلیقه تصنیف دلبرباست تحریر می‌کند سخن انتخاب را

بس که ایجاد کنی معنی رنگین آزاد می‌توان گفت چمن نسخه دیوان ترا

کار آسان نیست فهم فکر عالیشان ما جوهری داند بهای «سبحة‌المرجان» ما^(۱)

یک قلم شعر من آزاد دماغی دارد که کند حضرت روح‌القدس امداد مرا

بلبلان خوش‌الحان نقش‌آفرین بستند بس که طرح کرد آزاد طرز خوش بیانیها

جوهر خوش‌گویی آزاد می‌باید شناخت هندلیبی نیست چون او در گلستان شما

آزاد رساند به کجا سحر بیانی بستند زبان پیش تو حرفی و ثنائی

بدین ترتیب او را می‌توان نماینده راستین شعر فارسی در قرن دوازدهم هجری در هند بشمار آورد.

۱- یکی از تألیفات او به زبان عربی بنام «سبحة‌المرجان فی آثار هندوستان».

فصل ہفتم

آثار عربی

- * سبحة المرجان فی آثار ہندوستان
- * ضوالدراری شرح صحیح البخاری
- * شفاء العلیل فی اصلاح کلام ابوالطیب المتنبی
- * شمامة العنبر فی ماورد فی الہند من سید البشر
- * مظهر البرکات
- * دواوین
- * السبعہ السیّارہ
- * تسلیة الفؤاد فی قصاید الآزاد
- * مرآة الجمال
- * کشکول
- * الأمثلة المترشحة من القریحہ
- * قصیدہ ہمزایہ
- * اوج الصبا فی مدخ المصطفی
- * نصاب القصیدہ فی التغزل
- * مکتوبات حضرت مجدد

آثار آزاد به زبان عربی

آزاد شاعر و نویسنده دو زبانه بود. مانند فارسی بر زبان عربی نیز تسلط کامل داشت و آثار گرانبها در این زبان از خود به یادگار گذاشته است. دیوان عربی او دارای سه هزار و هفتصد بیت است. علاوه بر این مثنویات، قصاید و ماده تاریخ بسیار دارد. صاحب اتحاف النبلا تعداد اشعار عربی آزاد را ده هزار بیت نوشته است.^(۱) دکتر زبید احمد^(۲) و دکتر فضل الرحمن ندوی^(۳) درباره آثار عربی آزاد تحقیقات شایانی انجام داده‌اند و نمونه‌های شعر عربی آزاد در کتابهای زیر آمده است:

(۱) - نزهة الخواطر، ج ۶، ص ۲۰۴ تا ۲۰۵ (۲) - اتحاف النبلا، ص ۳۳۱ تا ۳۳۵ (۳) - خزانه عامره، ص ۱۴۰ تا ۱۴۵؛ در این گفتار کوتاه سعی ما فقط بر معرفی آثار عربی آزاد مرکوز است تا بتوانیم در یک نگاه کوتاه به اهمیت آثار عربی آزاد و همچنین وسعت مطالعه و مشاهده و شخصیت علمی و ادبی او پی ببریم.

(۱) سبحة المرجان فی آثار هندوستان^(۲)

یکی از معروفترین و مهم‌ترین تألیفات آزاد بلگرامی است که به سال ۱۱۷۷ ه. ق ۱۷۶۳ م تألیف نموده است. چنانکه از عنوانش آشکار است، موضوع اصلی آن مربوط

۱- اتحاف النبلا، ۳۳۱

2- Zubaid Ahmad: The Contribution of India To Arabic Literature. Lahore. 1968

۳- مقدمه سبحة المرجان فی آثار هندوستان تألیف آزاد بلگرامی، به کوشش دکتر فضل الرحمن ندوی. علیگر (هند) ۱۹۷۶ م و ۱۹۸۰ م، در دو مجلد.

۴- رک به: Zubaid Ahmad: The Contribution of India To Arabic Literature P.189-191 و مقدمه

سبحة المرجان (به انگلیسی) از دکتر فضل الرحمن ندوی، صفحه ۱۷-۲۴

به هندوستان می‌باشد. این کتاب در چهار فصل تألیف شده است بدین قرار:
فصل اول: در بیان عظمت و بزرگی هند و اشارات نسبت به این کشور در تفاسیر قرآن و احادیث اختصاص دارد. مؤلف احادیث و نظریات متعدد مفسرین قرآن را در مورد داستان آدم و حوا و هبوط آنان از بهشت به کوهی در سری لنکا به نام «آدم»، نقل کرده است.

فصل دوم: در این فصل شرح حال ۴۴ نفر از علما و فضلا و ادبای مسلمان هندی آمده که در هند متولد شده یا از جای دیگر رو به هند آورده و آنجا سکونت گزیده‌اند.
فصل سوم: این فصل به محسنات کلام اختصاص دارد و درباره صنایع و بدایع ادبی هندیان و آنچه خود مؤلف اختراع و استخراج نموده است، بحث می‌شود. لازم به ذکر است که مؤلف کتاب، دو بخش اخیر یعنی فصل سوم و چهارم را به نام «غزلان‌الهند» در ۱۱۷۸ ه. ق به فارسی ترجمه نموده است و ما در بخش آثار فارسی آزاد درباره این کتاب مفصل بحث نموده‌ایم.

فصل چهارم: درباره «نایکا بهید» یا «فی بیان المعشوقات و العشاق» است.
چاپ: سبحة‌المرجان نخستین بار در بمبئی به سال ۱۳۰۳ ه. ق / ۱۸۸۶ م در ۲۹۸ صفحه به طبع رسیده، سپس در علیگر در سال ۱۹۷۶ م و ۱۹۸۰ م به تصحیح و مقدمه فاضلانه دکتر محمد فضل‌الرحمن ندوی سیوانی در دو مجلد به چاپ رسیده است. یکبار در مصر نیز چاپ شده است.

نسخه‌های خطی سبحة‌المرجان

- هند، دهلی، موزه ملی، به خط مؤلف. (مقدمه روضة الاولیا چاپ پروفیسور نثار احمد فاروقی، ص ۹)
- پاکستان، لاهور، دانشگاه پنجاب، $\frac{ArfII}{8628}$ ، نستعلیق، حسین بن محمد علوی، ۱۲۵۳ ه. ق، ۳۹۲ ورق. (۱)
- هند، لکهنو، ندوة‌العماء، ۱۷۹۵ نسخ، عباس بن احمد یمانی، ۱۲۹۲ ه. ق در

بھوپال، ۴۳۲ ص. (۱)

- ہند، پٹنا، کتابخانہ خدابخش، بانکپور، شماره ۸۱۰، نسخ، سده نوزدهم، ۴۱۶ ص - شماره ۸۱۱، نسخ، ۱۱ سوال ۱۱۸۰ ۱۷۶۷/ھ، م، ۱۴۹ ورق (۲) (۲ نسخه)
- ہند، حیدرآباد، آصفیہ، ش ۱۹ در فن تاریخ عربی (۳)
- ہند، کلکتہ، مدرسہ عالیہ، ش ۸۸ (فقط خلاصہ دارد)
- لندن، موزہ بریتانیا، ج ۳، ص ۱۰۲۲ ب و ۱۰۵۵ ب
- ہند، رامپور، کتابخانہ رضا (۴)
- مانچستر، کتابخانہ جان ریلاندس، شماره [463] ۲۹۲. در فہرست نسخہ‌های خطی عربی این کتابخانہ سہواً اسم مؤلف «جلال الدین آزاد...» آمدہ است. (۵)
- ہند، علیگر، دانشگاه اسلامی، ذخیرہ احسن، شماره $\frac{۷۹}{۹۵۴-۱}$ نستعلیق خوش، ۴۰۶ گ.
- دہلی، درگاہ ابوالخیر، شماره ۴۴۲، در ۱۱۸۱ ھ کتابت شدہ است، ۴۵۷ ص.

ترجمہ فارسی سبحة المرجان

فصل اول و دوم این کتاب را سید شمس الدین حسنی الحسینی بنارسی بہ دستور راجا ایسز پرساد در سده نوزدهم بہ فارسی برگردانده است و نسخہ منحصر بہ فرد این ترجمہ در کتابخانہ خدابخش پٹنا (ہند) موجود است، شماره: ۶۵۳، نستعلیق خوش، تاریخ ترجمہ ۱۲۸۶ ھ. ق، ۱۱۲ ورق. (۶)

۱- فہرست ندوہ ۶۱۵/۳

2- Bankipore 12/157-158;

اطہرشیر: مفتاح الکنوز ۲۰۱/۳ [در این فہرست شماره ۳۷۱۲، نستعلیق، سده ۱۴ و ۱۹۵ است] پٹنا، ۱۹۶۵ م.

۳- فہرست آصفیہ ۱۹۸/۱.

۴- فہرست مخطوطات عربی کتابخانہ رضا رامپور

5- A.Mingana, D.D: Catalogue of the Arabic MSS. in the John Rylands Library. P. 462, Manchester, 1934.

6- Bankipore 8/7-8.

آغاز

خدایسی را که ربّ دو جهان است
کند طی وادی حمد الهی
ثنایش خارج از نطق و بیان است
کرا این زهره و تاب و توان است

انجام

«... و این هر سه کتاب تذکره شعرای ایران و توران و هندوستان است و روضه الاولیا که در تذکره بعضی اولیا است و مآثر الکرام تاریخ بلگرام ذکر کردم در او احوال و اولیای بلگرام و فضلا و شعرای آن را و سند السعادات در حسن خاتمه سادات و دیوان شعر و رسایل دیگر».

ترجمه اردو از سبحةالمرجان

مولوی شمس‌الدین مترجم فارسی دو فصل از سبحةالمرجان را به زبان اردو نیز ترجمه نموده که در ۱۲۹۵ هـ. ق / ۱۸۷۸ م در ۱۲۳ صفحه از مطبع نامی منشی نولکشور لکهنو (هند) به طبع رسیده است. «مظهر آدم» نام تاریخی است که از آن ۱۲۹۵ هـ. ق به دست می‌آید.

ترجمه انگلیسی

CARL ERNST یکی بخش از کتاب سبحةالمرجان را به انگلیسی ترجمه کرده که در کتاب INDIA AS A SACRED ISLAMIC LAND-'RELIGIOUS OF INDIA IN PRACTICE گرد آورده DPNALD S. LOPEZ شامل است. این کتاب را دانشگاه پرنتن چاپ کرده است.

(۲) ضوآلذراری شرح صحیح البخاری^(۱)

آزاد صحیح بخاری را تا کتاب الزکات شرح کرده است. وی این شرح را در ۱۱۵۱ هـ. ق در حرمین شریفین تألیف نموده است. کتاب حاوی متن و شرح می‌باشد. همراه با

1- Zubaid Ahmad: Contribution of India to Arabic Literature p.304.473

خلاصہ شرح علامہ عسقلانی. نسخہ منحصر بہ فرد آن در کتابخانہ ندوۃالعلماء لکھنؤ با مشخصات زیر موجود است:

شمارہ ۳۶۴، نستعلیق، بہ خط مؤلف، ۱۱۵۱ ہ.ق در مدینہ ۱۴۶ ص، ۲۳ سطر. نواب صدیق حسن صاحب ابجد العلوم نسخہ مؤلف را بہ دست آورده بود و حکیم عبدالحمی صاحب نزہۃالخواطر نیز در کتابخانہ سیدنورالحسن پسر نواب مذکور نسخہ این کتاب را دیدہ بود. نواب صدیق حسن خان در کتاب خود «الحطۃ فی ذکر الصّحاح الستہ»^(۱) ص ۲۲۶ شرح صحیح بخاری آزاد بلگرامی را معرفی کردہ است.

(۳) شفاءالعلیل فی اصلاح کلام ابوالطیب المتنبی (سال تألیف ۱۱۹۶ ہ.ق)^(۲)

آزاد بر اشعار المتنبی شاعر معروف عرب انتقاد کردہ است و اشتباہات معانی و بیانی شعر وی را نشان دادہ و اصلاح نمودہ است. نسخہهای خطی این رسالہ در کتابخانہهای زیر موجود است:

● حیدرآباد، کتابخانہ آصفیہ، در فن دواوین عربی شمارہ ۱۱۱۳.

● حیدرآباد، کتابخانہ سید علی حسین بلگرامی.^(۳)

● لکھنؤ، کتابخانہ ندوۃالعلماء، شمارہ ۱۴۵۵، نستعلیق، مکتوبہ سیدنورالحسن قنوجی (فرزند نواب صدیق حسن خان)، ۵۰ ص، ۲۵ سطر.^(۴)

● حیدرآباد، موزہ سالار جنگ (۲ نسخہ).^(۵)

پرفسور نثار احمد فاروقی دو نسخہ کتابخانہ موزہ سالار جنگ را مقابلہ و تصحیح نمودہ و با حواشی مفید در مجلہ «ثقافت الہند» چاپ دہلی جلد ۳۵، ش ۴/۳ و جلد ۳۶ شمارہ ۱-۲ بہ طبع رسانیدہ است.^(۶)

۱- چاپ آکادمی اسلامی لاہور ۱۳۹۷ ۱۹۷۷ھ م

2- Zubaid Ahmad p.473

3- Nazir Ahmad: J.R.A.S.B. Vol. XIII p exxix 1917

۲- فہرست ندوہ ۶۳۲/۳

۵ و ۶- مجلہ منادی دہلی، جلد ۶۷ شمارہ ۲-۴ ۱۹۹۲ م

(۴) شمامة العنبر فی ماورد فی الہند من سیدالبشر

مؤلف درین رسالہ مختصر احادیثی از حضرت خیرالانام (ص) را کہ در باب فضایل کشور ہند منقول شدہ، جمع آوری کردہ است. پیش از او کسی بہ چنین کاری نپرداختہ است. او این رسالہ را در شہر آزکات در ۱۱۶۲ ہ. ق تالیف کردہ بود^(۱) و در سبحة المرجان (سال تالیف ۱۱۷۷ ہ. ق) نقل کردہ است. فہرست نویس کتابخانہ آصفیہ سال تالیف رسالہ مذکور را ۱۱۹۶ ہ. ق و محل تالیف را شہر تونک نوشتہ است کہ درست نیست. سہ نسخہ خطی آن در کتابخانہ آصفیہ حیدرآباد بہ شمارہ ۸۵۳-۸۵۷ و ۸۵۹ مضبوط است،^(۲) و یک نسخہ در کتابخانہ حضرت پیر محمدشاہ درگاہ شریف، احمدآباد بہ شمارہ ۷۱۹ بہ خط نسخ، مورخہ پنجشنبہ ۶ ذیقعدہ ۱۲۲۴ ہ. در بندر سورت، در ۷۵ ورق موجود است.^(۳)

(۵) مظهر البرکات^(۴)

آزاد «مظهر البرکات» را بہ تقلید از مثنوی مولوی سرودہ است و در دفترهای مختلف این مثنوی خیالات و افکار فلسفی و کلامی و عرفانی را در قالب داستانهای سادہ ارائه نمودہ است. مظهر البرکات در بحر خفیف سرودہ شدہ است و آزاد مدعی است کہ پیش از او هیچ کس در این بحر مزدوجہ سرودہ است. در آغاز این مثنوی را در چہار دفتر سرودہ بود، اما بعداً بہ درخواست نوہ خود امیر حیدرین نورالحسین سہ دفتر دیگر را نیز سرود.

دفتر اول: در سال ۱۱۹۳ ہ. ق / ۱۷۷۹ م در اورنگ آباد بہ مدت یکسال سرودہ شدہ است.

۱- سرو آزاد، ۲۹۵

۲- فہرست آصفیہ ۱/۴۹۳؛ نیز رک بہ: زبید احمد، ۱۹۱ و ۳۰۴

۳- فہرست نسخہ های خطی کتابخانہ حضرت پیر محمدشاہ درگاہ شریف ۲/۱۵۳

۴- دکتر فضل الرحمن ندوی نسخہ علیگر را در مجلہ علوم اسلامیہ (اردو) دسامبر ۱۹۶۰ م معرفی کردہ است. ص

Zubaid Ahmad: Contribution of India to Arabic Literature. p. 255, 482

دفتر دوم: در سال ۱۱۹۴ ه. ق / ۱۷۸۰ م در حیدرآباد به مدت حدود پنج ماه سروده است.

دفتر سوم و چهارم: در جمادی الآخر ۱۱۹۵ ه. ق در اورنگ آباد بدان پرداخته و در شعبان ۱۱۹۵ ه. ق به اتمام رسانیده است.

دفتر پنجم، ششم و هفتم: در سال ۱۱۹۶ ه. ق / ۱۷۸۲ م سروده است. البته در دفتر اول «حمد» نیست، ولی در آغاز دیگر تمام دفترها «حمد» موجود است و بعد از هر دفتر یک خاتمه است.

این مثنوی به چاپ نرسیده است و نسخه‌های خطی آن در کتابخانه‌های مختلف موجود می‌باشد که شرح آن به قرار زیر است.

● هند، حیدرآباد، کتابخانه آصفیه، به خط مؤلف.^(۱)

● مانچستر، کتابخانه جان ریلاندس مانچستر، ۴۸۱ الف (از ص ۳ ب - ۱۷۴ الف).^(۲) اینجا نادرست «مُظْهَر البرکات» نوشته شده است.

● کتابخانه پرنستن^(۳)

● هند، علیگر، دانشگاه اسلامی، گنجینه احسن، شماره ۷۱-۸۹۱، نستعلیق خوش، محمد قاسم علی، ۱۳۰۲ ه. ق، ۳۶۸ ورق، (از ۳۶۹ - تا ۳۷۵ قصیده مرآة الجمال آمده است)

● هند، لکهنو، کتابخانه ندوة العلماء، شماره ۳۰۷/۵۰۲۰^(۴)

● پتتا، کتابخانه خدابخش، شماره ۲۶۴۱، از ورق ۱ الف - ۱۲۷ ب. در آخر این نسخه از ورق ۱۲۸ الف - ۱۳۲ ب مرآة الجمال آمده است.^(۵)

● هند، علیگر، دانشگاه اسلامی، کتابخانه مولانا آزاد، ذخیره حبیب گنج، شماره مسلسل ۷۴۴، شماره نسخه H.G.30/30، نستعلیق، ذوالفقار احمدابن سید همت علی

۱- قاموس العلوم، ستون ۳۶

2- Manchester, p. 806

۳- فهرست نسخه‌های عربی کتابخانه پرنستن ۱۹۲۸ م به نقل از تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان، ۲۷۰

۴- فهرست ندوه ۶۵۴/۳

۵- Bankipour 23/148-151 در مفتاح الكنوز ۲۰۶/۱ شماره ۱۸۳۸، سال کتابت مظهر البرکات را سنه هزار نوشته شد است که درست نیست.

نقوی بهوپالی، ۱۲۸۷ هـ / ۱۸۷۰ م، مقابله شده در ۱۲۹۷ هـ / ۱۸۷۹ م، ۱۲۲ ورق. (۱)

(۶) دواوین عربی

آزاد ده دیوان شعر به عربی دارد که هفت دیوان در السبعه السیاره گرد آمده است.
الديوان الاول: در مطبع كنزالعلوم، حیدرآباد دکن در ۱۱۸۷ هـ. ق چاپ شده است،
۶۱ ص.

الديوان الثاني: در مطبع لوح محفوظ حیدرآباد در ۱۱۸۷ هـ. ق چاپ شده است،
۵۸ ص.

الديوان الثالث: در مطبع كنزالعلوم، حیدرآباد دکن در ۱۱۸۷ هـ. ق چاپ شده است،
۴۸ ص.

الديوان الرابع: در ۱۱۹۰ هـ. ق. (۲) نسخه چاپی دیوان رابع در کتابخانه اصفیه حیدرآباد
به شماره ۵۱۵ موجود است و همچنین نسخه‌های خطی دیوانهای ثانی و ثالث در
همانجا به شماره‌های ۱۷۳ و ۴۵۴ نگهداری می‌شود. (۳)

الديوان الخامس (۴) و الديوان السادس و السابع: در ۱۱۹۴ هـ. ق، نسخه خطی هفت دیوان
مذکور عربی آزاد در کتابخانه نواب نورالحسن بن نواب صدیق حسن خان در لکهنو
موجود بوده است و صاحب نزهة الخواطر آن را در آنجا دیده بود. (نزهة الخواطر
۲۰۲/۶)

الديوان الثامن (۵) نسخه‌ای از این دیوان در کتابخانه مکتبه شیخ الاسلام عارف حکمت
در شهر مدینه موجود است. مورخ ۹۹۰ که اشتباه است، ۵۵ ورق.

الديوان التاسع (۶) معروف به «تحفة الثقلین» در مطبع نورالتوار در آره (بهار - هند) در

1- M.M.Qaiser: Descriptive catalogue of Arabic MSS. of Habibganj Collection,
Maulana Azad Library.A.M.U. Aligarh. p. 337 Aligarh 1993

۲- دکتر جمیل احمد: حركة التألیف باللغة العربیه... ص ۱۳۲ نیز رک به:

Sarkis: Dictionnaire encyclopedique de biblio graphic arabe.

۳- فهرست اصفیه ۶۹۶/۱

۴- دکتر جمیل احمد: حركة التألیف باللغة العربیه... ص ۳۲

۵- نسخه‌های خطی دفتر پنجم، ۴۹۲، معارف اعظم گر، ج ۱۸ ص ۳۳۹

۶- دکتر جمیل احمد: حركة التألیف باللغة العربیه...، ۱۳۲ و نیز رک به:

۱۲۹۴ ه. ق چاپ شده است و نسخه خطی آن در دانشگاه علیگر (هند) موجود است. شماره ۷۱۱ ع ۸۹۲/۲۹۸ ع ۱/.

الديوان العاشر نسخه‌های دیوان نهم و دهم در ذخیره سبحان الله در دانشگاه علیگر (هند) موجود است. همچنین در کتابخانه‌های زیر نیز نسخه‌های از آن دیوان موجود است.

- هند، حیدرآباد، کتابخانه آصفیه، شماره (۱) ۱۰۹، در فن دواوین، به نام دیوان آزاد.
- هند، رام پور، کتابخانه رضا شماره، ۹۷، نستعلیق، ۲۹۸ ورق، به نام (دیوان آزاد) در اول شرح قصیده نونیه، ناقص الطرفین (۲).
- هند، پتنا، کتابخانه خدابخش شماره ۳۳۷۰ و ۳۹۵۹ به نام «دیوان آزاد» صفحه آخر به خط مؤلف، ۱۱۷۰ ه. ق، ۵۶ ورق. (۳)
- ایران، تهران، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، شماره ۱۰۴۷۵ (فهرست نشده است)

● لندن، موزه بریتانیا، شماره OR. 8269 (فهرست نشده است)

(۷) السبعة السیارة

هفت دیوان شعر است که در سالهای ۱۱۷۹-۱۱۹۴ ه. ق تألیف شده است. نواب صدیق حسن خان بهوپالی می‌گوید: «هفت دیوان عربی مسمی به سبع سیاره، و در وی قصاید، مستتراد و مردف و مزدوجه و ترجیع است که هیچ شاعری قبل ایشان این چنان نظم کرده و هرگز از اهل هند به سماعت نرسیده که او را یک دیوان عربی باشد تا به هفت دیوان چه رسد، در این دواوین در مدح آن حضرت صلی الله علیه و سلم معانی کثیره نادره ایجاد فرموده که مثل آن هیچ یکی را از شعرای مفلکین و فصحای متشدقین

Zubaid Ahmad: The Contribution Of India To Arabic Literature. p. 482 و مقدمة

سبعةالمرجان (به انگلیسی) از دکتر فضل الرحمن ندوی، ص ۱۱

۱- فهرست آصفیه ۶۹۶/۱

۲- فهرست کتب عربی موجوده کتب‌خانه ریاست رام پور (رضا) ۵۸۶/۱ چاپ رام پور مه ۱۹۰۲ م.

۳- مفتاح‌الکنوز ۱۲۹/۳

میسر نگشته، وی حسان هند هست.»^(۱)

نسخه خطی به خط آزاد در کتابخانه نورالحسن ابن نواب صدیق حسن خان در شهر لکهنو بود، به خط تعلیق شکسته آمیز.^(۲) از این دواوین دو گزیده تهیه شده است یکی از نواب صدیق حسن خان (اتحاف النبلاء، ص ۳۳۱) و دیگری «مختارات دیوان آزاد» که در ۱۳۲۸ هـ / ۱۹۱۰ م در مطبع آسی لکهنو به طبع رسیده است. نسخه خطی آن در آصفیه در فن دواوین عربی ۱۱۱۳ موجود است.

(۸) تسلیة الفؤاد فی قصاید الآزاد^(۳)

مجموعه‌ای است مشتمل بر چند قصیده آزاد و نسخه خطی آن در کتابخانه عارف حکمت در مدینه موجود است. سنه تألیف آن ذی‌الحجه ۱۱۶۸ هـ / سپتامبر ۱۷۵۵ م می‌باشد و این رساله در سبحة المرجان آمده است.

(۹) مرآة الجمال

منظومه عربی دارای ۱۰۵ بیت در تعریف زیباییهای محبوب از سر تا پا. آزاد این منظومه را در ۱۱۸۷ هـ. ق / ۱۷۷۳ م سروده است. استوری مثنوی سرپای معشوق (فارسی) و مرآة الجمال را یکی دانسته است.^(۴)

لازم به ذکر است که مولوی محمد باقر آگاه مدراسی (۱۱۵۸-۱۲۲۰ هـ. ق) نیز قصیده‌ای در ۱۰۵ بیت در تعریف و توصیف سرپای معشوق به عربی به نام «مرآة الجمال» سروده است که در پایان نسخه آن، نقد و نظر آزاد بلگرامی آمده است. این قصیده در نسخه خطی دیوان آگاه در کتابخانه سالار جنگ حیدرآباد، شماره

۱- اتحاف النبلاء... ص ۳۳۱

2- Nazir Ahmad: Note On Important Arabic And Persian Mss. Found In Various In Libraries in india. JRASB New Series Vol. XIII p. c xxxis. 1917: wajahat Husain. p 124;

حرکة التالیف، ۱۳۲

3- Zubaid Ahmad: The Contribution Of India To Arabie Literature. p. 249 and 482

۴- استوری: جلد اول حصه دوم، ۸۶۲ و زبید احمد به تفصیل به ویژگیهای این مثنوی پرداخته است رکنبه:

Contribution Of India To Arabic Literature p. 250. 254، برای نسخه خطی آن: فهرست بانکی پور ۱۵۰/۲۳

(۱) A/N.M.258-۲۱۶۴ موجود است.

(۱۰) کَشکول

مطالب متفرقه و اکثر به خط مؤلف است. نسخه خطی آن در کتابخانه آصفیه حیدرآباد زیر عنوان محاضرات عربی موجود است.^(۲)

(۱۱) الأمثلة المترشحة من القریحه^(۳)

(۱۲) قصیده همزالیه

نسخه خطی این قصیده در کتابخانه ندوةالعلماء لکهنو، شماره ۱۴۹۶، خط نسخ، ۴ ص، مضبوط است.^(۴)

(۱۳) اوج الصبا فی مدح المصطفی

قصیده‌ای است در مدح پیامبر اکرم (ص) و نسخه خطی این قصیده در کتابخانه ندوةالعلماء لکهنو به شماره ۱۴۲۳ موجود است به خط نستعلیق، در ۹۶ صفحه.^(۵) و دیگری در سالار جنگ حیدرآباد است. سنه تألیف آن ۱۱۹۹ هـ می باشد.

(۱۴) نصاب القصیده فی التغزل^(۶)

(۱۵) مکتوبات حضرت مجدد

ترجمه عربی برخی از نامه‌های شیخ مجدد سرهندی که آزاد کرده است.^(۷)

1- SalarJung 5/322

۲- فهرست آصفیه ۲/۲۹۲

۳- ذکر این رساله در معجم المؤلفین ۷/۳۲-۳۳ و همچنین در ابضاح المکتون ۱/۱۲۶، ۴۸۳ و هدیه العارفین ۱/۷۷۰ نیز در فهرست دارالکتب المصریه ۳/۱۸۱ و ۵/۲۱۴ آمده است.

۴- فهرست ندوه ۳/۶۲۲

۵- فهرست ندوه ۳/۶۲۸

۶- دکتر جلیل احمد: حرة التألیف باللغة العربیه... ۱۳۵

۷- حیات جلیل ۲/۱۷۵

فصل هشتم

منسوبات

- اشعار اردو
- دلکشنامه
- حظيرة الجنان برای اهل ایمان
- عماد السعادت
- گربه نامه

آثار منسوب به آزاد

برخی آثار را به آزاد بلگرامی منسوب کرده‌اند. ما اینجا با بررسی این آثار نویسنده اصلی آنها را مشخص نموده و نادرستی این انتساب را بیان می‌کنیم.

۱- شعر اردو

هر چند آزاد این امر را روشن ساخته است که او به زبان هندی (=اردو) شعری نسروده^(۱) و هیچ اثر منظوم یا منظوری به این زبان ندارد، اما برخی از تذکره‌نویسان شعر اردو را هم به وی نسبت داده‌اند. آزاد در این مورد می‌گوید:

«من هیچمدان با زبان عربی و فارسی و هندی آشنایم و از هر سه می‌کده بقدر حوصله قدحی می‌پیمایم. در عربی و فارسی عمرها مشق سخن کردم و نورسان معانی را در آغوش فکر پروردم. مشق سخن هندی هر چند اتفاق نیفتاد و فرصت تسخیر سبزان این قلمرو دست بهم نداد. اما سامعه را از نوای طوطیان هند حظی وافراست»^(۲).

او در سبحةالمرجان در ترجمه مسعود سعد می‌نویسد:

«و او (مسعود سعد) مثل من شناسا است هر سه زبان را، و صاحب سه دیوان است عربی و فارسی و هندی، و من صاحب دو دیوان هستم عربی

۱- نویسنده مقاله «آزاد بلگرامی» در دائرةالمعارف بزرگ اسلامی ۳۱۸/۱ چنین نوشته است: «آزاد به زبانهای فارسی، عربی و اردو آثار فراوان به نظم و نثر دارد.» در حالی که آزاد در زبان اردو هیچ اثری از خود باقی نگذاشته است و آن چند بیت هم که هست در مورد انتساب آن تردید وجود دارد.

۲- سرو آزاد، ۳۵۱

و فارسی. و مرا در هندی دیوان نیست و لیکن به اشعار هندی ماهر و به معرفت حسن و قبح او قادرم»^(۱).

مقبول احمد صمدانی در «حیات جلیل» نوشته است:

«آزاد در هندی یا هندوستانی (ریخته یا اردو) شعر نمی سرود و آن را برای خود پست و دون می دانست. غزلی که به او نسبت داده می شود اساس ندارد، و غیر مستند می باشد. او را (در شعر اردو) شاگرد قائم چاند پوری دانستن محض بهتان و اتهام است و از خصوصیات خاندانی وی منافی است»^(۲).

ولی اسد علی تمنا اورنگ آبادی که شاگرد آزاد بود و تذکره‌ای به نام «گل عجائب» (سال تألیف ۱۱۹۲-۱۱۹۴ ه. ق) دارد، دو بیت اردو از آزاد نقل کرده و گفته است که «اشعاری که از دیوان فصیح‌البیان او التقاط و اقتباس یافته، بر نظارگیان این سیر گاه... عرض می شود»^(۳). همین دو بیت و غزلی که صاحب خمخانه جاوید از آزاد نقل کرده است و قبل از او بیتی از همین غزل صاحب سخن‌الشعرا درج کرده بود، دکتر جمیل جالبی محقق شهیر اردو در کتاب خود تاریخ ادب اردو جلد دوم نقل کرده و از قول خان آرزو که در مجمع‌النفایس خود گفته است که (آزاد) «قصیده عربی با یک غزل هندی جواب فرستاد»^(۴) استنباط نموده است که او گاهگاهی به اردو نیز شعر می سرود.

۱- ترجمه فارسی سبحة‌المرجان فی آثار هندوستان، ۱۰۶

۲- حیات جلیل ۱۷۵/۲-۱۷۶

۳- تمنا اورنگ‌آبادی: گل عجائب، ۳

۴- دکتر جمیل جالبی: تاریخ ادب اردو ۱۷۴/۲

عبارت خان آرزو چنین است: «... با فقیر آرزو اخلاص غائبانه دارد. سابق از کمال شوق هندی جوابی فرستاد، و طلب اشعار و احوال فقیر نموده، یک دو غزل فارسی و قصیده عربی در کمال فصاحت و بلاغت فرستاده بود. درینولا هندی جوابی فرستاده سه جزو از غزلیات خود نوشته مشق سخنش رسیده، تلاشهای بالا دست دارد».

مجمع‌النفایس، ۱۵

از این اقتباس معلوم نمی شود که آزاد برای خان آرزو «یک غزل هندی» فرستاده بود، همچنانکه دکتر جمیل جالبی نوشته‌اند. رک به: تاریخ ادب اردو ۱۷۴/۲. البته حاکم لاهوری می نویسد: «... فقیر از لاهور به جهان‌آباد وارد شده، روزی به خانه خان مغفور آرزوی مرحوم اتفاق افتاد. در همان ایام هندی ایشان (آزاد) مع سه جزو نقل برداشت و در نسخه مسمی به «انتخاب حاکم» مرقوم نموده. مردم دیده، ۳۵ باید وجه داشت که این هندی به معنی هندی نیست، بلکه یک نوع حواله است، چنانچه در فرهنگها معنی آن روشن گردیده است.

←

صغیر بلگرامی در این مورد نوشته است:

«حضرت آزاد اگر چه در عربی و فارسی شاعر توانا و قدرتمند بوده، مگر به حسب مذاق زمانه گاهگاهی به زبان بهاکا (هندی) چیزی می سرود. چنانچه در یک قطعه فارسی تاریخ تولد سید علی مصطفی فرزند سید نورالهدی سروده است، و در آخر یک بیت به عربی و یک بیت به زبان بهاکا (هندی) آورده است، و گاهگاهی به حسب رواج زمانه به زبان اردو نیز شعر می سرود، چنانچه در تذکره سخن الشعرا یک بیت اردو آمده است»^(۱).

پروفسور نثار احمد فاروقی نیز دو بیت اردوی آزاد را که در یک بیاض بوده، در مجله «منادی» دهلی به چاپ رسانده است و نوشته است که این بیاض در سفر حج همراه آزاد بوده و مدتی در نزد نواب صدیق حسن خان قنوجی نیز بود.^(۲)

در آن دو بیت اردو که پروفسور فاروقی به چاپ رسانده است، یک بیت در گل عجایب (ص ۳) قبلاً به طبع رسیده است. البته بیت دوم شاید اولین بار به نام آزاد به چاپ رسیده است. بدین ترتیب مجموع اشعار اردو که به آزاد منسوب شده است به سیزده بیت می رسد بدین صورت:

غزلی به ردیف «لب» ۹ بیت و دو بیت در تذکره گل عجایب، یک بیت در مقدمه روضه الاولیا چاپ پروفسور فاروقی و یک بیت به زبان بهاکا که در خمخانه جاوید^(۳) علاوه بر غزل فوق نقل گردیده است.

هندوی: «بالکسر و ضم دال هندی. آنست که زر به صراف دهند و ازو ننخواه به جای دیگر نویسانده گیرند و این رسم هندوستان و لفظ هندی است و آنرا به فارسی سفته گویند و سفتح معرب آنست...»

فرهنگ آندراج ۴۶۲۶/۷

«بکسرها و سکون نون و دال هندی به واو رسیده و تحتانی به تحتانی دیگر رسیده. آنست که زر به صراف دهند و به جای دیگر نویسانند و بگیرند و موافق نرخ مرسوم و حد این را به صراف عائد سازند و... در اصل این زبان هندی به ضمها و سکون نون و دال هندی به یا رسیده.» غیاث اللغات، ۱۲۵۲-۱۲۵۵

آزاد در ترجمه حاکم لاهوری و واقف بتالوی نوشته است که «فقیر قدری زر بر سبیل «هندوی» به هر دو عزیز فرستاده. خزانه عامره، ۲۰۱ و ۲۵۱

۱- صغیر بلگرامی: جلوه خضر ۱۰۷/۱ به نقل از تاریخ ادب اردو ۱۷۲/۲

۲- مقدمه روضه الاولیا چاپ شده در مجله منادی، دهلی ج ۶۷، ش ۲-۵، ص ۱۰

۳- خمخانه جاوید، ۲۷

۲- دلگشانه

منظومه‌ای است دربارهٔ مختار و خونخواهی حسین بن علی (ع) که در سال ۱۱۳۱ ه. ق/ ۱۷۱۹ م سرورده شده است. ریو آن را به آزاد بلگرامی منسوب داشته است و می‌گوید این منظومه تکملهٔ حملهٔ حیدری سرودهٔ باذل مشهدی می‌باشد.^(۱) در واقع سرایندهٔ آن میرزا ارجمند متخلص به آزاد و جنون کشمیری^(۲) (م ۱۱۳۴ ه. ق) فرزند عبدالغنی بیگ قبول کشمیری است. آزاد بلگرامی در آنوقت یعنی در سال ۱۱۳۱ ه. ق که این منظومه به تکمیل رسیده است، پانزده ساله بود و نمی‌توان انتظار داشت که یک نوجوان پانزده ساله چنین منظومه‌ای بسراید.

۳- حظیرة الجنان برای اهل ایمان

آقای میرزا محمد علی کتاب فوق را جزو تألیفات آزاد بلگرامی برشمرده است^(۳) و مأخذ خود را ذکر نکرده است. در حالی که در هیچ مأخذ اسم این کتاب در آثار آزاد بلگرامی دیده نشده و آزاد یا تذکره‌نویسان دیگر اسم این اثر را در شمار تألیفات آزاد نیاورده‌اند. دکتر علینقی منزوی نیز این کتاب را جزو تألیفات آزاد بر شمرده است.^(۴)

۴- عماد السعادت

دکتر سید عبدالله (۱۹۰۶-۱۹۸۶ م) عماد السعادت را به آزاد بلگرامی منسوب داشته است.^(۵) در حقیقت عماد السعادت تألیف غلامعلی خان نقوی است که به سال

۱- فهرست نسخه‌های خطی فارسی موزهٔ بریتانیا ۷۱۹/۲؛ علاوه بر ریو در الذریعه ۲۵۵/۸؛ مکارم الآثار ۱۱۳/۲-۱۱۵ و در دائرة المعارف بزرگ اسلامی ۳۱۹/۱ نیز این اثر را از آزاد بلگرامی دانسته شده است که درست نیست.

۲- برای شرح حال او رک به: صبح گلشن، ۱۰۹؛ صحف ابراهیم، ۲۷ (ش ۱۹۷)

۳- مکارم الآثار ۱-۱۱۳/۲-۱۱۵

۴- طبقات اعلام الشیعه، ۵۷۲

۵- ادبیات فارسی مین هندوون کا حصه، ۸۹، مترجم فارسی این کتاب دکتر محمد اسلم خان نیز به این اشتباه پی برده و در «ادبیات فارسی در میان هندوان» ص ۹۰ عماد السعادت را به اسم آزاد بلگرامی ثبت نموده است. برای تفصیل رک به: فهرست مشترک ۵۴۴/۱۰

۱۲۲۳ هـ. ق / ۱۸۰۸ م، یعنی ۲۳ سال پس از مرگِ آزاد دربارهٔ تاریخ نوابان آوڈ و مغولان پسین نگاشته است. این کتاب چاپ شده است و نسخه‌های خطی آن در کتابخانه‌های مختلف دنیا موجود است.^(۱)

۵- گربه نامه

«گربه نامه» داستان گربه و خروس است به طرز کلیله و دمنه که به زبان اردو تألیف یافته و چند بار به طبع رسیده است.^(۲) برخی از مؤلفان «گربه نامه» را به آزاد بلگرامی نسبت داده‌اند. مثلاً لاله سیری رام در خمخانه جاوید^(۳) و نجم‌الغنی خان رامپوری در بحرالفصاحت^(۴)، مقبول احمد صمدانی در حیات جلیل^(۵) و سرافراز علی در فهرست انجمن ترقی اردو کراچی، پاکستان و وجاهت حسین در مقاله خود^(۶) دکتر نجم الاسلام با دلایل و شواهد ثابت کرده است که مؤلفِ گربه نامه که به زبان اردو است، آزاد بلگرامی نیست، بلکه غلامعلی امروهوی است.^(۷) در فهرست محفوظات اردو در کتابخانه‌های دهلی نیز این قصه از غلامعلی امروهوی دانسته شده است.^(۸) همچنانکه گفته شد آزاد بلگرامی در تألیفات خود اکثر فهرست آثار خود را ارائه کرده است، اما از «گربه نامه» اسمی نبرده است.

۱- فهرست مشترک ۱۹۴۸/۱۲

۲- دکتر نجم الاسلام در کتاب خود «مطالعات» ص ۲۳۹-۲۴۰ چهار چاپ «گربه نامه» را نشان داده است. علاوه بر یک نسخه چاپی که در دست نگارنده است، در مطبع الرحمن به تاریخ ۸ شوال ۱۲۶۸ هـ. ق به اهتمام سید حیات علی در شاهجان آباد به طبع رسیده است و در آن اسم مؤلف «غلامعلی آزاد» آمده است (گربه نامه ص ۱۸) دکتر نجم الاسلام در مقاله خود به این نسخه چاپی اشاره‌ای نکرده است.

۳- خمخانه جاوید، ۲۷

۴- بحرالفصاحت، ۳۴

۵- حیات جلیل ۱۷۶/۲

6- J.R.A.S.B. Vol II, 1936 No. 3 p.119-130

۷- مطالعات، ۲۳۷-۲۶۱

8- H.K.Kaul: Urdu Manuscripts - A Descriptive Bibliography. p.55

فصل نهم

مخالفان آزاد

- سخنور بلگرامی
- ثمین بلگرامی
- مولوی باقر آگاہ مدراسی
- ابوطالب خان اصفہانی

مخالفان آزاد

بر آزاد بلگرامی دو نوع انتقاد شده است.

الف: انتقاد بر مآثرالکرام تاریخ بلگرام.

ب: انتقاد بر اشعار وی.

منتقدین آزاد بقرار زیراند:

۱- محمد صدیق سخنور بلگرامی: ^(۱) او بر اشعار آزاد انتقاد کرده است و رساله‌ای به نام «تحقیق السداد فی مزلة الأزاد» در خرده‌گیری بر اشعار آزاد تألیف نموده است.

۲- شیخ غلامحسین ثمین بلگرامی: او در رد مآثرالکرام کتابی به نام «شرایف عثمانی» تألیف نموده است که ما در مورد آن در بخش آثار فارسی آزاد «مآثرالکرام تاریخ بلگرام» به تفصیل سخن گفته‌ایم.

۱- او در ۱۲۲۲ ه. ق حدوداً در هشتادودو (۸۲) سالگی وفات یافته است. رک به: تاریخ خطه پاک بلگرام، ۲۰۷، پسرش مولوی عبدالغنی قطعه تاریخ درگذشت او را چنین سروده است که در آن فقط یک کلمه «هوی» به اردو و تمام قطعه به فارسی است:

شوری فکند و شد همه عالم اسیر غم
در مصرع سنین وفانش بهم کنم
دل یک هزار و دو صد و بیست و دو زد رفم

روزی که هوی رحلت صدیق در جهان
من خواستم که ماده صوری و معنوی
بودم درین خیال که ناگاه‌ای غنی

سخنور دیوان فارسی هم دارد و نسخه خطی دیوان او در کتابخانه رضا رامپور به شماره ۳۷۶۸ موجود است و شامل غزلیات، قصاید و رباعیات می‌باشد. به نظر می‌آید که شاید نسخه مصنف باشد. نیز برای شرح حال رک به: سرو آزاد، ۳۲۹-۱۳۵۰ شمع انجمن، ۲۰۸-۱۲۰۹ عقد نریا، ۳۲.

۳- مولوی محمد باقر آگاه مدراسی: مولوی آگاه نیز بر آزاد تاخته است و کتابی به نام «چهارصد ایراد بر کلام آزاد» تألیف کرده است.

۴- ابوطالب خان تبریزی اصفهانی: ابوطالب خان در تذکره خود «خلاصة الافکار» آزاد را به باد انتقاد کشیده است.

لازم به ذکر است که مهربان اورنگ آبادی که شاگرد آزاد بود، در پاسخ رساله سخنور بلگرامی رساله‌ای به نام «تأدیب الزندیق فی تکذیب الصّدیق» تألیف کرده است که ما این رساله را پس از معرفی رساله سخنور بلگرامی بطور مختصر معرفی می‌کنیم.

تحقیق السّداد فی مزلة الآزاد

محمد صدیق سخنور بلگرامی یکی از منتقدان آزاد بلگرامی محسوب می‌شود. در صفحات گذشته درباره گزارش سرو آزاد راجع به سخنور بلگرامی و ایرادهای وی اشاره نموده‌ایم که او وقتی که ترجمه چند سطر و همچنین گزیده اشعار خود را که آزاد در سرو آزاد درج کرده است، می‌بیند علیه آزاد می‌تازد و بر اشعار او انتقاد می‌کند و رساله‌ای به نام «تحقیق السّداد فی مزلة الآزاد» در ۱۱۶۸ ه. ق تألیف می‌کند.

محتویات رساله

سخنور این رساله را در دو فصل و یک خاتمه تألیف کرده است به قرار زیر:
فصل اول: در تحقیق عیوب به کلام آزاد. در این فصل یازده بیت آزاد به عنوان «عیوب» مورد بررسی قرار داده است.

فصل دوم: تدقیق تشنگیها اندر کلام آزاد. در این بخش از رساله هشت بیت آزاد را مورد انتقاد قرار داده است.

خاتمه: در بیان دخلهای آزاد به کلام سخنور و تحکم به ابتذال سراسر و دلایل آوردن از اشعار سخنوران نقاد برای تنبیه خاطر آزاد.

در ضمن بیان دخلهای آزاد، چهار بیت خود را نقل کرده و اصلاحاتی که آزاد از لحاظ مضمون کرده است، بیان داشته است، سپس پاسخ خود را و نمونه ابتذال از شعر آزاد ارائه کرده است.

این رساله به چاپ نرسیده است و نسخه‌های خطی آن^(۱) کتابخانه‌های زیر موجود است.

● هند، کلکته، کتابخانه انجمن آسیای بنگال، شماره 397/Oa45، محمد امیر بن محمد عمر کنبوه، ۱۱۷۶ ه. ق در مجموعه، ورق ۳۹-۴۸.^(۲)

● پاکستان، کراچی، کتابخانه انجمن ترقی اردو پاکستان، شماره ۲ ق، ف ۲۴، نستعلیق، ۲ صفر ۱۳۴۰ ق از روی نسخه ۱۳۲۱ ق، ص ۱۰۱-۱۳۴.^(۳)

آغاز:

«... اما بعد محرّر این مختصر محمد صدیق سخنور ولد شریعت پناه قاضی محمد احسان‌الله... العثماني القریشی المدنی الکاژرونی الهروی ثم البلگرامی می‌گوید که در سنه سبع و ستین و مائة و الف من الهجرة سید غلامعلی آزاد... کتابی تألیف کرده که مشتمل بر دو قسم است».^(۴)

* * *

انجام:

«بنده مطابق این مقوله و ماعلینا الالبلاغ زیاده در این تاکید مؤکد نشدم، دیدم که رنجیده خاطر می‌شوند، زبان در کشیدم و سکوت ورزیدم؛ گفتگو درد سر سخنور داشت خوش نمودم مقام خاموشی»

تأدیب الزندیق فی تکدیب الصدیق

یکی از شاگردان نامور آزاد بلگرامی، مهربان اورنگ‌آبادی به پاسخگویی رساله سخنور کمر همت بسته و ایرادات وی را با همان لحن و شیوه خود سخنور پاسخ گفته است و از استاد خود دفاع نموده است. مهربان ایرادات سخنور بر اشعار آزاد را مورد بررسی قرار داده و کم‌مایگی او را روشن ساخته است، نیز بخشهایی از نامه‌های سخنور

۱- فهرست مشترک ۲۴۲۸/۱۳

2- Ivanow.172

۳- عارف نوشاهی: فهرست انجمن ترقی اردو کراچی، ۱۱۵

۴- آزاد بلگرامی «سرو آزاد» را در ۱۱۶۶ ه. ق به پایان رسانیده است و ممکن است که سخنور آن را در ۱۱۶۷ ه. ق دیده باشد. رک به: گزارش درباره سرو آزاد در همین کتاب.

و آزاد را نیز ارائه کرده و به قضاوت می‌پردازد:

«صدیق بی توفیق سوای آن که با حضرت میر ملال بهم رساند حرکتی دیگر ناشایسته به عمل آورد که یک‌باره از شاگردی... میر نوازش علی... انکار کرد و راه ارتداد و بی سعادت‌ی پیش گرفت»^(۱)

رسالهٔ مهربان را می‌توان بهترین نمونهٔ نقد ادبی به حساب آورد. این رساله نیز به طبع نرسیده است و نسخه‌های خطی آن در کتابخانه‌های زیر موجود است.^(۲)

● هند، کلکته، کتابخانهٔ انجمن آسیای بنگال، شمارهٔ 398/Oa45 در ۱۱۷۶ هـ.ق، در مجموعهٔ ورق ۷۹-۵۰^(۳)

● پاکستان، کراچی، کتابخانهٔ انجمن ترقی اردو پاکستان، شمارهٔ ۳ هـ.ق، ف ۲۴، نستعلیق، ۱۲۴۱ هـ.ق که گویا تاریخ نسخهٔ اصل است و در ۱۳۲۱ هـ.ق به توسط فضل احمد مارهروی نوشته شده. ص ۱۳۶-۲۵۱^(۴)

آغاز

«سپاس ایزدی که از همه عیب‌ها مبرا است و از همه نقص‌ها معلی و صلوة و سلام بر صادقی که جوهر تیغ زبانش ماینطق عن الهوی است و صدای جرس کاروان‌اش انّ هو الا و حی یوحی»^۵

انجام

«...او انتساب عثمانی دارد، اما حیای عثمانی ندارد و بر سیرت بنی‌اعمام خود می‌رود. کاش! به توبه موفق شود تا از عصیان حق ناشناسی برآید و فردای قیامت بر کردار خود شرمندگی نکند».

چهارصد ایراد بر کلام آزاد = عثرات آزادیه

محمدباقر آگاه مدراسی (۱۱۵۸-۱۲۲۰ هـ.ق)^(۵) از علمای متبحر جنوب هند بود.

۱- تأدیب الزندیق فی تکذیب الصدیق (خطی)، ۴

۲- فهرست مشترک ۲۴۲۸/۱۳-۲۴۲۹

3- Ivanow: Asiatic Society of Bengal. 172

۴- عارف نوشاهی فهرست انجمن، ۱۱۵

۵- «صدر ایوان سخن‌شناسی مولوی محمد باقر آگاه نایبی المدراسی که اصلش از بیجاپور است. ولادتش در

او بر اشعار عربی و فارسی آزاد بلگرامی چهار صد ایراد گرفت و به این مناسبت کتابی به نام «چهار صد ایراد بر کلام آزاد» تألیف کرد. اسم دیگر این کتاب «عشرات آزادیه» است که از آن تاریخ تألیف ۱۱۹۹ ه. ق به دست می آید.

سبب تألیف

آگاه در کتاب خود می نویسد که آزاد در نامه های خود برای وی از لقب «خان» استفاده نموده بود و آگاه آن را برای خود ننگ و عار می دانست. دیگر آنکه آزاد دوبار بر قصاید عربی او ایراد گرفته و ضعفهای شعری را به او نشان داده بود. یکبار بر قصیده لامیه آگاه که در تتبع قصیده بابت سعاد سروده است و بار دوم بر قصیده نونیه آگاه^(۱).

آگاه با آزاد مکاتبه داشت و معترف علم و فضل او بود خود می نویسد:

«از اضعاء محامد اوصاف و مکارم اخلاق و استعداد رسا در قواعد عربیه و مهارت درست در ضوابط ادبیه که الان چهارده سال می شود غائبانه اخلاص وافق و اتحاد صافی که یوم به یوم متزاید می شد، بهم رسانید و با آنکه در فتح ابواب مراسلت ابتدائی و مواصلت کذائی احتیاط تمام می داشت محرک سلسله مکاتبت گردید»^(۲).

ولی وقتی ایرادات آزاد بر قصاید خود را ملاحظه می کند برافروخته می شود و از تصانیف و تألیفات عربی و فارسی آزاد بلگرامی کاستیها و سستیها را با دقت تمام مورد بررسی قرار می دهد و کتابی به نام «چهار صد ایراد بر کلام آزاد» به رشته تحریر درمی آورد. او می نویسد: «...در این روزها آزاد بلگرامی که امّ الدماغ خود را آشیانه زاغ عجب و پندار کرده اند و از شبکه طبقه عنکبوتیه مگس و هم غلط کار را به گمان آهو

(ویلور) (۱۱۵۸ ه. ق) ثمان و خمسين و مائة و الف واقع شده. ذات همایونش به حلیه فضایل و کمالات آراسته بود و وجود با وجودش به فنون عجیبه و غریبه پیراسته سر دفتر ارباب فضل و کمال، سر حلقه بلند طبعان خوش خیال، صاحب تصنیفات متکثره و کمالات باهره، مرد میدان سخنوری و شمع ابوان نظم گستری، الحق در خیابان کرناک همچو وی سر وی سر نکشیده و از گل زمین مدراس مثل او گلی رنگ افروز نگردیده. به طبع نقاد سخن پردازی در داده و ابواب فیوض نامتناهی بر روی طالبان این فن گشاده آخر الامر در (۱۲۲۰ ه. ق) عشرين و مائة و الف وفات یافت. نتایج الافکار، ۹۳-۹۴ نیز برای شرح حال وی رک به: تذکره علمای هند، ۱۱۸۸ لغتنامه دهخدا «آگاه» ۱۱۳۹ شمع انجمن، ۶۹.

۱- چهار صد ایراد... ۸ (خطی)

۲- چهار صد ایراد... ۶-۷

شکار می‌کنند درازای هفت استدراک اینجانب که بر بعض عبارت ایشان کرده بود و پاس جانب و حفظ مراتب را در آن به کار برده به هفت و هشت پیش آمده، مقدار سه جزو در جواب استدراکات مسطوره با اعتراضات دیگر بر اشعار این و داد پیکر ترقیم نمودند... و داد سفاهت و مجادله دادند... در جواب مشارالیه ورقی چند که تاریخ تسویدش از «عشرات آزادیه» مستنبط می‌شود، می‌نگارد و به «چهار صد ایراد بر کلام آزاد» موسوم می‌سازد.^(۱)

از این معلوم می‌شود که اول او بوده که بر آزاد ایراد گرفته بود.

روشی که آگاه در این کتاب به کار برده است این است که اول نامه‌های عربی خود را و سپس جواب و ایراد آزاد را به عربی نوشته و پس از آن جواب خود را می‌آورد. ایرادات از هر نوع است مثلاً آگاه بر اشعار عربی و فارسی آزاد ایراد گرفته و گاهی بر اندیشه و مضمون سبک او، آگاه بر ردیف و قافیه که آزاد در شعرش بکار برده است و حتی بر نام کتابهای آزاد نیز اعتراض وارد کرده است، ولی همه ایرادات آگاه بجا و مناسب نیست، بلکه اکثر آنها اعتراض یا ایراد بی‌اساس است. مثلاً آزاد در تذکره خزانه عامره نوشته است:

«این در یوزه گر فیض الهی در تمام عمر خود لب به مدح امیری نگشوده و نامه خود [را] به ستایش دولتمندی سیاه ننموده و در این باب هوائی می‌کشم:

مهر بر لب کرد آزاد از ثنای اغنیا نیست ارباب دُول را بار در دیوان ما^(۲)
آگاه این را مبالغه می‌داند و می‌نویسد:

«در این باب مبالغه بکار بردن... به تقریب و بی تقریب ذکر استغنا و وارستگی خود و عدم مدح امرا نمودن و در حق دیگران تعویض کردن چنانچه در خزانه عامره در ترجمه مخلص آنندرام گفته‌اند که «وجه اثبات ترجمه او درین تذکره آنکه مریخی خان آرزو بود.»^(۳)

۱- چهار صد ایراد...، ۵-۶

۲- خزانه عامره، ۳

۳- چهار صد ایراد... ۱۷۴ در حالی که آزاد قول مذکور را به نقل از تذکره خان آرزو نوشته است که می‌گوید: «باعث

مثال دیگر: آگاه بر بیت زیر آزاد ایراد می‌گیرد:

می‌رفت آستان ترا این نیازمند
 اکنون تو خاک روب سرائی که بوده‌ای
 آگاه این را ابتدال فکری آزاد می‌داند و می‌گوید:

«ظاهر این معشوق عاشق صفت از زمرة خاکروبان بوده باشد به مقتضای
 «کَلْ شَىءٍ یَرْجِعُ الِیْ اَصْلِهِ» با وصف استغنائی معشوقیت آخر خاک‌روبی
 اختیار کرد. و در نفس الامر محبت شما با چنین معشوق خالی از ملامت
 نیست.»^(۱)

راجع به اسامی کتابهای آزاد، آگاه چنین ایراد می‌گیرد که ایراد بی اساس است:

«نام مظهرالبرکات از مظهرالنور مولوی قمرالدین... گرفته‌اند... و نام
 سبحةالمرجان از سبحةالصبیان تصنیف ابوالفضل محمود بن
 احمدالرومی که در کشفالظنون در باب سین مرقوم است یا از
 سبحةالابرار عارف جام اخذ کرده‌اند... و نام دواوین خود که سبعة سیاره
 نهاده‌اند موصوف و صفت هر دو از آن سبعة سیاره شیخ الاسلام حافظ بن
 حجر که از دیوان کبیر خود انتخاب کرده است... و نام خزانه عامره از
 خزینةالروایات و خزینةالمفتیین و خزینة جلالی و غیره گرفته‌اند.»^(۲)

این کتاب به طبع نرسیده است و نسخه‌های خطی آن در کتابخانه‌های زیر موجود
 است.^(۳)

● پاکستان، کراچی، کتابخانه انجمن ترقی اردو، ش ۳ ق، ف ۱۲۱، نستعلیق خوش،
 جمادی الثانی ۱۲۵۵ هـ. ق ۲۲۸ ص. فقط ترجمه فارسی عبارات و اشعار عربیه وارد در
 چهار صد ایراد... را در بر دارد.^(۴)

● پاکستان، موزه ملی کراچی، شماره ۴۴/۲-۱۹۵۸ N.M، نستعلیق خوش، ۱۲۵۵

بودن فقیر در شاهجهان آباد (دهلی) اخلاص اوست. از مدت سی سال تا الیوم سررشته کمال محبت و مؤدت را از
 دست نداده. خزانه عامره، ۲۲۵

۱- تذکره گلزار اعظم، ۱۴-۱۵ به نقل از مقاله دکتر فضل الرحمن ندوی، ص ۱۰۷

۲- چهار صد ایراد... ۷۷-۷۸

۳- فهرست مشترک ۲۴۲۶/۱۳-۲۴۲۷ و ۲۷۹۱

۴- فهرست انجمن، ۱۱۷

۵. ق ۲۰۰ ص. از همین نسخه نگارنده استفاده کرده است. (۱)

● هند، علیگر، دانشگاه اسلامی، ذخیره شروانی، ۵۰/۲۸۲ نسخ و نستعلیق، احتمالاً به خط مصنف، ۲۵۵ ص. (۲)

● هند، حیدرآباد، کتابخانه آصفیہ، شماره ۱۱۷۶

● هند، حیدرآباد، کتابخانه و موزه سالار جنگ، شماره مسلسل ۹۲۷، شماره نسخه A.N/85، نستعلیق، اوایل سده ۱۳، ۹۲ ورق. (۳)

● هند، لکھنؤ، کتابخانه ندوة العلماء، شماره ۲۹۶، نستعلیق، ۱۳۰۰ ۵. ق، ۱۷۶ ص. (۴)

● حیدرآباد، کتابخانه سعیدیہ. (۵)

آغاز (چهار صد ایراد بر کلام آزاد):

«ریاحین مضامین رنگین و ازاهیر تراکیب دل نشین، نثار حمد منتقم
محمودالعدلی که سرو آزاد ناموزون را به سبب سرکشی و دعوی آزادی
بی حاصل و پابه گل ساخت.»

۴

انجام:

«... که به قول صاحب دوستی گوهری است نفیس، این را مفت از دست نباید
گذاشت و به دستور سابق در خزانه خاطر عاطر نگه باید داشت...
سلام علیکم والعهود بحالها وان جاوز الأبحاث حد کمالها»

آغاز

(ترجمه عبارات عربی وارده در چهار صد ایراد...):

«... این ترجمه ای است عبارات و اشعار عربیه را که در چهار صد ایراد از

۱- فهرست موزه ملی، ۴۲۹

۲- مجله علوم اسلامیہ دسامبر ۱۹۶۱ م ص ۹۶

3- Salarjung 3/163

۴- فهرست ندوه ۴۸۹/۲

۵- اردو دائرۃ المعارف اسلامیہ ۱۰۹/۱

مالک بن ابی جریده و خلیف بن ابی جریده و مور و غلبه مکر قوم نو مذکور است «تیسر»
 با این ترجمه که در این کتاب آمده و آنکه «تیسر» در این کتاب آمده است
 انجم فی السیاق و در این کتاب آمده است که «تیسر» در این کتاب آمده است

«سید» ترجمه اعیان الامت و الثعالبی عریقه ابن اوساله بعون الله تعالی والله الحمد

با این ترجمه که در این کتاب آمده است که «تیسر» در این کتاب آمده است
 سید ابی طالب خان قزوینی اصفهانی (۱۱۶۶ - ۱۲۲۰ ه. ق.)
 سید ابی طالب خان قزوینی اصفهانی (۱۱۶۶ - ۱۲۲۰ ه. ق.)

سید ابی طالب خان قزوینی اصفهانی (۱۱۶۶ - ۱۲۲۰ ه. ق.)

سید ابی طالب خان قزوینی اصفهانی (۱۱۶۶ - ۱۲۲۰ ه. ق.)

سید ابی طالب خان قزوینی اصفهانی (۱۱۶۶ - ۱۲۲۰ ه. ق.)

سید ابی طالب خان قزوینی اصفهانی (۱۱۶۶ - ۱۲۲۰ ه. ق.)

سید ابی طالب خان قزوینی اصفهانی (۱۱۶۶ - ۱۲۲۰ ه. ق.)

سید ابی طالب خان قزوینی اصفهانی (۱۱۶۶ - ۱۲۲۰ ه. ق.)

سید ابی طالب خان قزوینی اصفهانی (۱۱۶۶ - ۱۲۲۰ ه. ق.)

سید ابی طالب خان قزوینی اصفهانی (۱۱۶۶ - ۱۲۲۰ ه. ق.)

سید ابی طالب خان قزوینی اصفهانی (۱۱۶۶ - ۱۲۲۰ ه. ق.)

سید ابی طالب خان قزوینی اصفهانی (۱۱۶۶ - ۱۲۲۰ ه. ق.)

سید ابی طالب خان قزوینی اصفهانی (۱۱۶۶ - ۱۲۲۰ ه. ق.)

سید ابی طالب خان قزوینی اصفهانی (۱۱۶۶ - ۱۲۲۰ ه. ق.)

سید ابی طالب خان قزوینی اصفهانی (۱۱۶۶ - ۱۲۲۰ ه. ق.)

سید ابی طالب خان قزوینی اصفهانی (۱۱۶۶ - ۱۲۲۰ ه. ق.)

سید ابی طالب خان قزوینی اصفهانی (۱۱۶۶ - ۱۲۲۰ ه. ق.)

۱- برای شرح حال او رک به: تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان، ۲۷۷-۲۸۲. میر طالبی، مقدمه ۱

Shankhdher, B.M: Mirza Abutalib Khan His Life And Works. Hyderabad. 1970

تیسر» در این کتاب آمده است که «تیسر» در این کتاب آمده است

۲- در تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان (ص ۲۷۸) سال تولد وی ۱۱۷۶ ه. ق. درج شده است که درست نیست. خود ابوطالب می نویسد: ولادت این بی سعادت در آخر سنه یک هزار و یکصد و شصت و شش در لکنه

اتفاق افتاد. میر طالبی، ۸۰

او سبقت گزیده با چند غلام و قدری جواهر و اشرفی به جانب بنگاله شتافت، و ماها را در لکهنو و تمام مال و جهات خود را در معسکر نواب مرحوم گذاشت. پس در بنگاله چند مدت به اعتبار گذرانیده، در سالی که این قطعه تاریخ مستفاد می‌گردد رهگرای عالم باقی گردید.

محمد بن شفیع، آن خجسته والد من
شتافت چون به بهشت برین از این عالم
چو داشت با همه کس روی رای انور او
وقوع این غم عظمی به ما دل افکاران
هزار و یکصد و هشتاد و دو، سه یوم به حج
نموده طوف بهشت برین دوم تاریخ
که بودی شرف از فضل و علم و عقل و ادب
ز تباب فرقتش افتاد جان ما در تب
بدون مهر رخس روز عالمی شده شب
چو بود از سنه هجرت رسول عرب
همان نوشت به الهام سال رنج و تعب
ز روی جزم و یقین آمد از دلم سوی لب^(۱)

ابوطالب در ۱۱۸۹ هـ. ق به لکهنو بازگشت و به خدمت و ملازمت نواب آصف‌الدوله بهادر (۱۱۸۹-۱۲۱۲ هـ) درآمد و به کوشش مختارالدوله (نایب آصف‌الدوله) به مقام علمداری (مأمور دیوانی) شهر اتاوه و چند ناحیه دیگر منصوب شد. در ۱۱۹۰ هـ. ق پس از برکناری مختارالدوله، ابوطالب هم از کار برکنار گردید و مدتی به سیر و سیاحت پرداخت و بالاخره در ۱۲۲۰ هـ. ق در شهر لکهنو درگذشت.

«از گزارش احوال و حوادث زندگی ابوطالب خان برمی‌آید که وی مردی هوشمند، فعال، اهل سیاست، کنجکار، دقیق، خوش حافظه، ادب دوست و علاقه‌مند به خوانندان و نوشتن بوده است. عبداللطیف شوشتری که از معاصران و دوستان ابوطالب بوده، وی را به مردانگی، شجاعت، اخلاق پسندیده، استقلال مزاج، بلند همتی و بردباری در برابر ناملایمات ستوده است. جرج سویتن از میرزا ابوطالب به عنوان «یکی از خردمندترین و نیک‌اندیش‌ترین مردم هند» یاد کرده است. سنکده‌روی را بزرگترین اندیشمند اقتصادی اواخر سده ۱۸ و اوایل سده ۱۹ م هند می‌داند و می‌گوید ابوطالب نخستین شخصیت هندی است که اهمیت عوامل اقتصادی را، هم در تعالی و انحطاط ملتها و هم در تحقیقات

تاریخی، تشخیص داده است. او به بسیاری از مسائل روزگار خود، مانند تضاد طبقاتی، ناهماهنگی اقتصادی میان حاکمان و مردم تحت سلطه آنان، قدرت دریایی، نظام مالیاتی، بردگی، انواع نظامهای حکومتی و غیره توجه خاص داشته و آنها را تجزیه و تحلیل می کرده است»^(۱)

آثار

چند اثر از او به یادگار مانده است که مهم ترین آنها به قرار زیر می باشد.

۱- تصحیح دیوان حافظ شیرازی: در ۱۷۹۱ م از روی دوازده نسخه خطی دیوان حافظ را تصحیح کرده است.

۲- تذکره خلاصه الافکار: تذکره‌ای است شامل شرح حال و اشعار ۴۹۲ تن شاعر فارسیگو از زمانه قدیم تا عصر مؤلف مشتمل بر مقدمه و ۲۸ حدیقه و ذیل و خاتمه. مؤلف این کتاب را در ۱۲۰۶ هـ. ق آغاز و در ۱۲۰۷ هـ. ق به پایان رسانده است.^(۲)

۳- رساله در علم اخلاق (تألیف قبل از ۱۷۹۱ م).

۴- رساله در مصطلحات موسیقی (تألیف قبل از ۱۷۹۱ م).

۵- رساله در فنون خمسه طب: انتخاب از تصنیفات حکیم میر محمد حسین خان فرزند هادی خان (قبل از ۱۷۹۱ م).

۶- رساله در علم عروض و قافیه (قبل از ۱۷۹۱ م).

۷- معراج التوحید: رساله‌ای است منظوم در علم نجوم.

۸- لب السیر و جم جهان نما: در چهار باب، به نام آصف الدوله در ۱۲۰۸ هـ. ق

۱۷۹۴/ م.

۹- دیوان شعر فارسی: اشعار ابوطالب به زبان انگلیسی ترجمه و منتشر شده است.^(۳)

۱۰- تفضیح الغافلین

در ذکر وقایع زمان نواب آصف الدوله، در ۱۲۱۱ هـ. ق / ۱۷۹۷ م. W.Hoey آن را به نام

۱- دائرة المعارف بزرگ اسلامی ۶۲۶/۵

۲- فهرست مشترک ۱۲/۱۲۰۹۱ تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان، ۴۸۲-۱۴۸۹ تاریخ تذکره‌های فارسی ۵۷۵-۵۶۲/۱

۳- تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان ۴۸۲

HISTORY OF ASAR UDDAURAH NAWAB WAZIR OF OUDH. ۱۸۸۵ م
 به انگلیسی ترجمه و در آلبانیا (هند) منتشر کرده است. دکتر طالب در ابتدا بیدار متن
 تفسیر الفاروقی را در ۱۹۶۵ م در دهلی به چاپ رسانده است. و دکتر تریوکی علی ترجمه
 اردوی آن را به نام تاریخ آصفی در دهلی در ۱۹۸۷ م چاپ کرده است. او در مقدمه گفته
 است که مسیر طالبی را به اردو ترجمه کرده است.

۱۱- مسیر طالبی در بیلابی (نصف فاصله) (۱) استمال تألیف ۱۳۱۹ هـ. ق. این اثر
 مشهورترین و مهم ترین اثر ابوطالب غلامعلی است. در این کتاب تفصیلاً به شرح و تفسیرهای پنج
 ساله مؤلف (از ۱۲۱۳ هـ. ق تا ۱۲۱۸ هـ. ق) از کشورهای اروپا و آفریقا و آسیا و هند و غیره
 مسیر طالبی به زبان اردو ترجمه شده است. در باره ترجمه این اثر در مقدمه
 محققان آقای ایرج افشار بزرگوار، آقای خدیو نجم و آقای اختر زاهدی می توان
 استفاده کرد. (۲) آقای دکتر املیو صدیقی نیز تلخیص این کتاب را به زبان اردو در مجله
 آجکل دهلی چاپ کرده است. (۳) (۹/۱۶۷۱ ز ا ل ب) ر ک ل ذ ا م ل ع ه م ل س - ۶

ابوطالب خان مؤلف «خلاصه الافکار» غما غداً ذکر منو قسی است که بر آزاد تاختا و وی
 را به تاد انتقاد کشیده است. و حتی او را «موراد» نامیده است. در ذیل اسکاکی
 راجع به بیت زیر خاقانی که به خاقان نوشته بود: (۹/۱۶۷۱ ز ا ل ب) ن ا ل ذ ر ع ل ه م ل ن ع ه

و شقی ده که در برگیرم (۹/۱۶۷۱ ز ا ل ب) ی ا و ش ا ق ی ک ا و ر ب و م ن گ ی ر م م ل س - ۹
 (و شق به معنی پوستین و و شاق بنظم اول ه ل ا م م ر د) و خاقان متغیر گشته که چرا ل ا ر
 دورا غواسته و خاقانی مگس را پز و بال کرده. ل و د خ ا ق ا ن ف ر م ل ا د ک ه گ ن ل م ن ی ا س ت گ ن ا ه
 مگس است، یعنی من «با و شاقی» گفته بودم، مگس فضله انداخت و «با» را «یا»
 ساخت. (۲) ر س ی ل ل ا ن ا ل ب ع ب س ا ل و ا ل م ا ن ر م ل ع م ل ن ا و ی - ۶

مؤلف خلاصه الافکار می نویسد:

«میر غلامعلی آزاد بلگرامی در این مقام اظهار تعجب می کند که چرا ل ا ر
 و خاقان از جهت غلام المراد غواستن فرجه پیدا می کنند. مؤلف گوید: این را می توان به سبب آن
 دانست.» (۲)

۱- این اثر به کوشش آقای حسین خدیو جم در ۱۳۵۲ ش در تهران منتشر شده است. ر ک ل ذ ا م ل ع ه م ل س - ۱
 ۲- اختر زاهدی در مجموعه های بدون قارشی به زبانهای پاکستانی، ۱۳۷۰ هـ. ق. رسیده است. ۲۱/۱۶۰۷۰ شماره شماره ۲-
 ۳- مجله آجکل دهلی مه ۱۹۷۹ م ص ۳-۵ و ژوئیه ۱۹۷۹ ص ۴-۱۰
 ۴- خزانه عامره، ۱۲۰۵، تذکره نویسی در هند و پاکستان، ۲۶۵
 ۲۸۲ ز ا ل ب ع ه م ل س - ۶ رسیده است. ۲-
 ۱۶۹۵-۵۷۵

کم تبعی از اوضاع مردم ولایت (ایران) وی را رو داده، چه در زمان قدیم کنیز و غلام خود جزو خلعت و مرحمت دستور بوده، والی الان هم اعزه تمام ولایتها با سلاطین و امرای خود به شرط اتحاد بی تکلفانه زندگی می‌کنند و از عاداتی که متأخرین تیموریه در هند رواج داده‌اند که سایر خلق سلوک عبدیت به اکابر نمایند به غایت دوراند و حق اینست که بسیار قبیح است که در مواضع خاص اکابر از متوسلان خویش ادب عامیانه توقع کنند.»

«(آزاد) مقالات هزلیه را سبک پنداشته و مضمون این بیت کلیم را می‌ستاید:

گر هجو نیست در سخن من عجب مدار حیف آیدم که زهر در آب بقا کنم
غافل از این که هجو حربه و واسطه عزت شاعر است، چنانکه آلت شمشیر باعث
هیبت سپاهی است و دلیل لطف و قوت طبع اوست. اعظم شعرای سلف عدم آن را به
اتفاق نقص می‌دانند و متأخرین به سبب عجز طبیعت عذری پیدا ساخته»^(۱).

۱- تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان، ۲۶۶-۲۶۷

فصل دہم

آزاد از نظر تذکرہ نویسندگان روزگار خود

- حاکم لاہوری صاحب مردم دیدہ

- بندر ابن داس خوشگو صاحب سفینہ خوشگو

- میر حسین دوست سنبھلی

- سراج الدین علی خان آرزو

- میرزا افضل بیگ قاشال

- میر غلامعلی شیر قانع تتوی

- سید عبدالوہاب افتخار دولت آبادی

- نقش علی

- علی ابراہیم خان خلیل

- اسد علی بیگ تمنا اورنگ آبادی

جود و رخصت

جود و رخصت کے لیے یہ باتیں یاد رکھنا چاہئے

- جود و رخصت کے لیے یہ باتیں یاد رکھنا چاہئے
- جود و رخصت کے لیے یہ باتیں یاد رکھنا چاہئے
- جود و رخصت کے لیے یہ باتیں یاد رکھنا چاہئے
- جود و رخصت کے لیے یہ باتیں یاد رکھنا چاہئے
- جود و رخصت کے لیے یہ باتیں یاد رکھنا چاہئے
- جود و رخصت کے لیے یہ باتیں یاد رکھنا چاہئے
- جود و رخصت کے لیے یہ باتیں یاد رکھنا چاہئے
- جود و رخصت کے لیے یہ باتیں یاد رکھنا چاہئے
- جود و رخصت کے لیے یہ باتیں یاد رکھنا چاہئے
- جود و رخصت کے لیے یہ باتیں یاد رکھنا چاہئے

(ع. ۶۹۱۱) سفیالہ (س) رملوینہ تسموہ زبیسہ یہ سفیالہ رملوینہ عہدہ ۶۔

رابعہ وینہ نغمہ رملوینہ از آلاء و نایبہا یہ رملوینہ رملوینہ رملوینہ
(۱) «تسموہ»

سفیالہ (س) رملوینہ از آلاء و نایبہا رملوینہ سفیالہ رملوینہ رملوینہ ۶۔

(ع. ۶۹۱۱-۶۹۱۱)

نایبہ... رملوینہ... سفیالہ... رملوینہ... سفیالہ... رملوینہ... سفیالہ...
رملوینہ... سفیالہ... رملوینہ... سفیالہ... رملوینہ... سفیالہ...
حاکم لاهوری در مدح آزاد می گویند:
تسموہ کالب رملوینہ... رملوینہ... رملوینہ... رملوینہ... رملوینہ...
(۲)

بہ اورنگ آباد چون حق رساند مراد دل من بہ کرسی نشاند

(ع. ۵۹۱۱) سفیالہ (س) رملوینہ تسموہ زبیسہ یہ سفیالہ رملوینہ عہدہ ۶۔
غلام علی هست آزاد طبع

تسموہ کالب رملوینہ... رملوینہ... رملوینہ... رملوینہ... رملوینہ...
غلام علی تاج سر بوده است

رملوینہ... سفیالہ... رملوینہ... سفیالہ... رملوینہ... سفیالہ...
چو او سید پاک گم دیدہ ام

از آبا بہ آن سید محترم

(ع. ۶۹۱۱-۶۷۱۱) سفیالہ (س) رملوینہ تسموہ زبیسہ یہ سفیالہ رملوینہ عہدہ ۶۔
ندیدم چو او صاحبِ حلم و حلم

بہ خلق و جوان مردی و بذل و جود

رملوینہ... سفیالہ... رملوینہ... سفیالہ... رملوینہ... سفیالہ...
چہ گویم ز لرزد آن نیک خو

رملوینہ... سفیالہ... رملوینہ... سفیالہ... رملوینہ... سفیالہ...
نگہ دارشان بخاد لطف خدا

چو او نیست در عالم هست و نبود

رملوینہ... سفیالہ... رملوینہ... سفیالہ... رملوینہ... سفیالہ...
کہ در فہم و دانش ندیدم چو او

رملوینہ... سفیالہ... رملوینہ... سفیالہ... رملوینہ... سفیالہ...
ز آنشان آخر زمان دانما

رملوینہ... سفیالہ... رملوینہ... سفیالہ... رملوینہ... سفیالہ...
ہمہ تذکرہ نویسندگان معاصر آزاد، ری را بہ نیکی و خوبی یاد کردہ و بہ علم و فضل،

تہارت و تسلط او بر شعر عربی و فارسی اعتراف نموده اند. ما در اینجا نظر برخی از

تذکرہ نویسندگان معاصر راجع بہ آزاد را بہ ترتیب تاریخی نقل می کنیم.

۱- سفیالہ (س) رملوینہ تسموہ زبیسہ یہ سفیالہ رملوینہ عہدہ ۶۔
سفینہ خوشگو تالیف بندر ابن دامن خوشگو (سال تالیف ۱۱۳۷-۱۱۴۷ ه.ق)

«طالب علم منفع و بہ اکثر کمالات آراستہ... مشق درست و پختہ دارد و

ریان خوبی بہم رسانیدہ، بلکہ بہ زبان... ناصر علی حرف می زند.»

۱- مردم دیدہ، ۲
۲- سفینہ خوشگو ۲۶۹/۳-۲۷۰

- ۲- تذکره حسینی تألیف میر حسین دوست سنہلی (سال تألیف ۱۱۶۳ ه.ق.)
 «فاضل کامل و شاعر نامی میر غلامعلی آزاد بلگرامی سخن سنج جلیل
 است»^(۱)
- ۳- مجمع النفایس تألیف سراج الدین علی خان آرزو اکبرآبادی (سال تألیف
 ۱۱۶۳-۱۱۶۴ ه.ق.)
 «... مرد فاضل و عالم... با فقیر آرزو اخلاص غایبانه دارد... یک دو غزل
 فارسی و قصیده عربی در کمال بلاغت و فصاحت فرستاده بود... سه جزو
 از غزلیات خود نوشته، مشق سخنش رسیده تلاشهای بالا دست
 داده»^(۲)
- ۴- تحفة الشعرا تألیف میرزا افضل بیگ خان قاقشال (سال تألیف ۱۱۶۵ ه.ق.)
 «... متصف به فضایل و کمالات انسانی است از قوت فضیلت و قابلیت
 چند کتاب تصنیف کرده... در علم صوفیہ و نظم و نثر عربی و تاریخ گوی
 و فنون اشعار سرآمد ابنای روزگار است»^(۳)
- ۵- مقالات الشعرا تألیف میر غلامعلی شیر قانع تتوی (سال تألیف ۱۱۶۹-۱۱۷۴
 ه.ق.)
 «... فضیلت و کمال بر ایشان ختم. به انواع علوم آراسته، ثانی علامہ میر
 عبدالجلیل بلگرامی...، در تاریخ گوی و سایر فنون علمی می باشند.
 تربیت یافته خدمت جد علامہ معزالیہ است. زبان قاصر تا کجا در
 توصیف بزرگی و کمال آن ذات توان صرف زد. در شعر کارهای عمدہ از
 طبع معانی خیزش سربر زده. ید بیضا حجتی است باہر بر دعوی
 کمالیتش»^(۴)
- ۶- تذکره بی نظیر تألیف سید عبدالوہاب افتخار دولت آبادی (سال تألیف ۱۱۷۲
 ه.ق.)

۱- تذکره حسینی، ۴۶

۲- مجمع النفایس، ۱۵

۳- تحفة الشعرا، ۶-۷

۴- مقالات الشعرا، ۵۱-۵۲

«در میدان سخندانی و مُلک معنی طراز فرد است. در عربی شعر می‌سراید و از فصحای عرب کم نیست. اشعار وی مستند است. در هر گونه کمال یکتا است. آزاد منش و در علوم عقلی و نقلی مرتبه بلند و ارجمند دارد.»^(۱)

۷- باغ معانی تألیف نقش علی (سال تألیف احتمالاً ۱۱۷۴ ه.ق)

«... بعد ادای مناسک حج و استلام حجر و حصول زیارت آن مکان فیض اثر به دکن آمده در اورنگ آباد فروکش کرده رحل اقامت انداخت. امرا و ناظم آنجا خیلی به سلوک پیش آمدند و بسیار توقیر و احترامش نمودند... و هر که از اهل سخن آنجا وارد می‌شود به سلوک پیش می‌آید و رعایتها می‌نماید. در فنون سخنوری ماهر و به هر نوع شعر گفتن قادر است خصوصاً در تاریخ‌گویی کمال قدرت دارد و اشعار لطیف به لوح بیان می‌نگارد... در این مقطع که نوشته می‌شود تخلص خود را که آزاد است و در این بحر که گنجایش ندارد به طرز خوب ادا کرد و از لفظ بی‌تعلقی آزاد برآورد، و این اختراع خاص اوست، کسی قبل از این چنین تعمیه نکرده است، مقطع مذکور این است:

کرد تخلصم تهی پهلوی خود ازین غزل نیست تعلق آنقدر با سخن این فقیر را»^(۲)

۸- مردم دیده تألیف عبدالحکیم حاکم لاهوری (سال تألیف ۱۱۷۵ ه.ق)

«سبحان الله از خوبیها و اخلاق بزرگانه و فضل و کمال این بزرگوار چه نویسد که تحریر نماید... آنقدر ممنون و مرهون مروت و خلق حسن ایشان گردیده که حیرانست چه گوید و چه نویسد... به دیوان عربی که دارند با آنکه فقیر از فهم آن قاصر است، لیکن ید بیضا است خوب، خوب. علما و فضلا را مثل آن دست نداده باشد. غزلیات فارسی به چه شیرین زبانی گفته‌اند و تلاشهای بلند نموده. نثری که در خزانه عامره تألیف تازه خود نوشته‌اند... بی‌تصنع که از تذکرة‌های بسیاری اهزه صاحب سخن‌گوی

۱- تذکرة بی نظیر، ۱۱

۲- نقش علی: باغ معانی، ۱۸-۲۰

بعضی ریاضت و پوده‌ها را با این همه و خراج فقرای صیاحیدل دارند. اصلاً بوی خودی
و تناسل ازین بزرگی خدا برست نشیند و با خلاق و مخلوق او تواضع و گشاده پیشانی
و طلب خیر است. پیشانی می آید و هر قسم غربی و فقرا را از علو و عتق ذلتی و بیخاوت اصلی و
اخلاق عمیم خود مرهون و خشنود می گردانند. (۱)

۹- خلاصه الکلام تألیف خطی "ابراهیم خلیل خللیل" (ساله تألیف ۱۸۹۳-۹۵ هجری قمری)

رضیه ناله نا آفتابین مواصوف. به فضیلت و مهارت و بیخوری معروف است. (۲)

۱۰- گل عجایب تألیف اسد علی خلیل، تالیف و نگارگری (بیجاو تألیف در حدود

۱۸۹۲-۱۸۹۴ هجری قمری) ریه و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری

لهتل و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری

تسا و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری

تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری

و تساه و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری

و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری

و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری

و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری

و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری

(۲) (۱) ریه و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری

(۳) (۲) (۱) ریه و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری

و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری

و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری

و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری

و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری

و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری

و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری

و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری در ریه و تالیف و نگارگری

۱- مردم دیده، ۲۴-۲۵

۲- خلاصه الکلام، ۱۸ (چاپ شده در خدا بخش ژورنال، شماره ۶، ۱۹۷۸ م) خلیل، در صحف ابراهیم (خطی، سال

تألیف ۱۲۰۵ ه. ق، ورق ۶۴) نیز به همین عبارت خلاصه الکلام را تکرار کرده است.

۳- گل عجایب، ۳

روحانی خزائن فیضیہ نمبر ۲۱/۵۶، فرماتہ (ہند) پٹنہ

روحانی خزائن

روحانی خزائن بدلتہ بیعتیہ و صحیحہ، روحانی خزائن

پہلی (ہند) لکھنؤ، روحانی خزائن

۱۹۹

(روحانی خزائن)

روحانی خزائن کمالہ، روحانی خزائن

روحانی خزائن

روحانی خزائن نالہ، روحانی خزائن

(روحانی خزائن)

روحانی خزائن، روحانی خزائن، روحانی خزائن

فہرست منابع و مآخذ

روحانی خزائن، روحانی خزائن، روحانی خزائن

روحانی خزائن، روحانی خزائن، روحانی خزائن

روحانی خزائن، روحانی خزائن، روحانی خزائن

روحانی خزائن

روحانی خزائن، روحانی خزائن، روحانی خزائن

روحانی خزائن، روحانی خزائن، روحانی خزائن

فارسی

روحانی خزائن، روحانی خزائن، روحانی خزائن

روحانی خزائن، روحانی خزائن، روحانی خزائن

روحانی خزائن، روحانی خزائن، روحانی خزائن

روحانی خزائن، روحانی خزائن، روحانی خزائن

۱۳۳۷

آئین اکبری :

ابوالفضل علامی، نولکشور، لکھنؤ (ہند) ۱۸۸۱ م

روحانی خزائن، روحانی خزائن، روحانی خزائن

روحانی خزائن، روحانی خزائن، روحانی خزائن

روحانی خزائن، روحانی خزائن، روحانی خزائن

روحانی خزائن، روحانی خزائن، روحانی خزائن

اخبار الاخبار : روحانی خزائن، روحانی خزائن، روحانی خزائن

شیخ عبدالحق محدث دہلوی، فاروق اکادمی،

گنبت - خیرپور - پاکستان

روحانی خزائن، روحانی خزائن، روحانی خزائن

تالیف دکتر سید عبداللہ، ترجمہ بہ فارسی دکتر

روحانی خزائن، روحانی خزائن، روحانی خزائن

محمد اسلم خان، انتشارات موقوفات دکتر محمود

روحانی خزائن، روحانی خزائن، روحانی خزائن

افشار یزدی، تہران، چاپ اول، ۱۳۷۲ ش

روحانی خزائن، روحانی خزائن، روحانی خزائن

تالیف شیخ عبدالقادر مہربان اورنگ آبادی

روحانی خزائن، روحانی خزائن، روحانی خزائن

بہ گوشش: محمد یوسف کوکن عمری، مدراس

روحانی خزائن، روحانی خزائن، روحانی خزائن

(ہند)، ۱۹۵۹ م

روحانی خزائن، روحانی خزائن، روحانی خزائن

تالیف میر نوازش علی فقیر بلگرامی و آزاد

روحانی خزائن، روحانی خزائن، روحانی خزائن

بلگرامی، کتابخانہ مولانا آزاد، دانشگاه اسلامی

- علیگر (هند) شماره ۴۵/۱۲ ذخیره حبیب گنج.
تألیف نقش علی، تصحیح و ترتیب عابد رضا بیدار
خدا بخش، اورینتل پبلک لائبریری پتنا (هند) چاپ
دوم
- بحر ذخّار (خطی)
بحر الفصاحت
بیاض اشعار (خطی)
- وجیه‌الدین اشرف، کتابخانه سالار جنگ حیدرآباد
نجم‌الغنی خان رامپوری
میر غلامعلی آزاد بلگرامی، کتابخانه ندوة‌العلماء
لکهنو (هند) شماره ۱۴۰
- پاسداران زبان و ادبیات فارسی
در هند
تأدیب‌الزندیق فی تکذیب
الصدیق (خطی)
تاریخ تذکره‌های فارسی
- تهیه و تنظیم: مرکز تحقیقات زبان فارسی در هند،
خانه فرهنگ ایران، دهلی نو، جلد دوم، ۱۴۰۶ هـ.ق
سید عبدالقادر مهربان اورنگ‌آبادی، کتابخانه
انجمن آسیایی بنگال کلکته شماره 398/0a45
احمد گلچین معانی، انتشارات دانشگاه تهران،
۱۳۴۸-۱۳۵۰ ش. در دو مجلد
- تاریخ نادرشاهی (نادر نامه)
تبصرة الناظرین (خطی)
- تألیف محمد شفیق وارد تهرانی، به کوشش دکتر
رضاشعبانی، تهران ۱۳۶۹ ش
- تألیف سید محمد شاعر بلگرامی، نسخه مملوکه
وصی احمد بلگرامی (کراچی) در ذخیره حسام‌الدین
راشدی، دانشگاه قائداعظم، اسلام آباد (پاکستان)
- تحفة الخاقانیه (یا سفرنامه
سلطان الواعظین): (خطی)
تحفة الشعراء
تحفة الهند
- کتابخانه ملک تهران، شماره ۱۲۴۴، مورخ ۱۲۳۱ هـ.ق
تألیف میرزا افضل بیگ خان قاقشان، به
کوشش دکتر حفیظ قتیل، حیدرآباد (دکن) ۱۹۶۱ م
تألیف میرزاخان بن فخرالدین محمد، به کوشش دکتر
نورالحسن انصاری، جلد اول، انتشارات بنیاد فرهنگ
ایران، تهران ۱۳۵۴ ش، جلد دوم، انتشارات بخش
فارسی دانشگاه دهلی (هند) ۱۹۸۳ م

محمد صدیق سخنور بلگرامی، انجمن ترقی اردو
پاکستان، کراچی، شماره ۲ ق ف ۲۴ تالیف سید
تذکرہ بی نظیر عبدالوہاب افتخار دولت آبادی،
تلخیص و ترجمہ

به اردو سید شاہ عطاء الرحمن عطا کاکوی، صفر
۱۳۸۸ ھ ق / ۱۹۶۷ م

میر حسین دوست سنہلی، نولکشور، لکھنؤ (ہند)
۱۸۷۵ م

تالیف لچھی نراین شفیق اورنگ آبادی، حیدرآباد
(دکن)

اسد علی خان تمنا اورنگ آبادی، انجمن ترقی اردو
اورنگ آباد (دکن) چاپ اول، ۱۹۳۶ م

ملا عبدالنبی فخر الزمان قزوینی، با تصحیح و تنقیح
و تکمیل تراجم به اہتمام احمد گلچین معانی،
تہران ۱۳۶۲ ش

دکتر علی رضا نقوی، موسسہ مطبوعاتی علمی،
تہران ۱۳۴۳ ش ۱۹۶۴ م

سید شمس الدین حسنی الحسینی بنارسی، کتابخانہ
خدا بخش، بانکی پور، پتنا (ہند) شماره ۶۵۳

اختر راہی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان،
اسلام آباد ۱۳۶۵ ش ۱۹۸۶ م

تالیف حکیم حبیب الرحمان (به اردو) ترجمہ و
تعلیقات به فارسی عارف نوشاہی مرکز تحقیقات
فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد، مطبعہ مکتبہ
علمیہ لاہور، ۱۳۶۸ ش ۱۹۸۹ م

مولوی باقر آگاہ مدراسی، کتابخانہ انجمن ترقی

تحقیق السّداد فی مزلة لأزاد ؟
(خطی)

تذکرہ حسینی

تذکرہ گل رعنا

تذکرہ گل عجائب

تذکرہ میخانہ

تذکرہ نویسی فارسی در ہند و
پاکستان

ترجمہ فارسی سبحة المرجان
(خطی)

ترجمہ های متون فارسی
به زبانهای پاکستانی
ثلاثہ غسالہ

چهار صد ایراد بر کلام آزاد

- چاپ دوم، زمستان ۱۳۶۴ ش
- تألیف سید احمد بن محمد بن عبدالرحمن کیاہ گیلانی،
انتشارات کتابخانہ عمومی آیت اللہ العظمی -
مرعشی نجفی قم، چاپ اول ۱۳۰۹ ہ.ق
- سراج الانساب
- سند السعادات فی حسن خاتمة
السادات (خطی)
سرو آزاد
- میر غلامعلی آزاد بلگرامی، کتابخانہ ندوة العلماء
لکھنو (ہند) شماره ۱
- تألیف میر غلامعلی آزاد بلگرامی، به سعی وتصحيح
و تحشیه عبداللہ خان و به اهتمام مولوی عبدالحق،
مطبعة ذخانی رفاہ عام، لاہور ۱۹۱۳ م
- سفینہ خوشگو (دفتر ثالث)
- تألیف بندرابن داس خوشگو به کوشش سید شاہ
محمد عطاء الرحمن عطا کاکوی، مرکز تحقیقات
عربی و فارسی - پتنا (ہند) ۱۹۵۹ م
- سیر المتأخرین (جلد سوم)
شجرہ طیبه (خطی)
- تألیف غلامحسین طباطبائی نولکشور، لکھنو ۱۸۶۶ م
- تألیف میر غلامعلی آزاد بلگرامی، کتابخانہ آیت اللہ
العظمی نجفی قم، شماره ۴۲۸
- شرح قطعہ نعمت خان عالی
شیرازی
- تألیف میر غلامعلی آزاد بلگرامی، ہند ۱۲۶۰ ہ.ق
- شعر العجم (جلد سوم)
- تألیف مولانا شبلی نعمانی، ترجمہ محمد تقی فخر
داعی گیلانی - تہران ۱۳۶۳ ش
- شمع انجمن
- محمد صدیق حسن خان بہادر، بہوپال (ہند)
۱۲۹۳ ہ.ق
- صبح گلشن
- تألیف علی حسن خان، بہوپال (ہند) ۱۲۹۵ ہ.ق
- صحف ابراہیم
- تألیف علی ابراہیم خان خلیل، نسخہ عکسی
کتابخانہ مرکزی دانشگاه تہران شماره ۲۹۷۶
- تألیف غلام مصحفی ہمدانی، به اهتمام مولوی
عبدالحق، انجمن ترقی اردو، اورنگ آباد (دکن)
- عقد ثریا

۱۹۳۴ م

تألیف میرغلامعلی آزاد بلگرامی، موزه ملی کراچی،

شماره N.M. 1968-131/1

غزلان الہند (خطی)

تألیف غیاث الدین محمد بن جلال الدین بن شرف

غیاث اللغات

الدین رام پوری (به سال ۱۲۴۲ ه.ق) به کوشش

منصور ثروت، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، تهران

چاپ اول ۱۳۶۳ ش

تألیف محمد پادشاه متخلص به شاد.

فرهنگ آندراج

زیر نظر محمد دبیر سیاقی. انتشارات کتابخانه

خیام، تهران ۱۳۳۵ ش

تألیف عبدالحسین حائری،

تهران ۱۳۴۷ ش

فهرست کتابخانه مجلس

شورای ملی (جلد دهم،

بخش دوم)

تألیف سید عارف نوشاهی مرکز تحقیقات

فهرست کتابهای فارسی چاپ

فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد.

سنگی و کمیاب کتابخانه

مطبعة المکتبة العلمیة لاهور، جلد اول، ۱۳۶۵ ش /

گنج بخش، مرکز تحقیقات

پاکستان اسلام آباد ۱۹۸۶ م

فارسی ایران و پاکستان

تألیف محمد تقی دانش پژوه و بهاء الدین علمی

فهرست کتب خطی کتابخانه

انوار، انتشارات کتابخانه مجلس شورای

مجلس شورای اسلامی (سنای

تهران ۱۳۵۹ ش

اسلامی، سابق) جلد دوم

دکتر محمد بشیر حسین، انتشارات دانشگاه پنجاب

فهرست مخطوطات شفیع

لاهور، آذر ۱۳۵۱ ش / دسامبر ۱۹۷۲ م

احمد منزوی مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان

فهرست مشترک نسخه های

پاکستان، اسلام آباد ۱۳۶۷ ش / ۱۹۸۸ م

خطی فارسی پاکستان

(جلد نهم)

احمد منزوی مرکز تحقیقات فارسی ایران و

فهرست مشترک نسخه های خطی

- فهرست مشترک نسخه‌های خطی
فهرست مشروح بعض کتب
فهرست میکروفیلیم‌های
کتابخانه مرکزی و مرکز
اسناد دانشگاه تهران (جلد دوم)
فهرست نسخه‌های خطی عربی
کتابخانه ندوةالعلماء لکهنو
(جلد سوم)
- فهرست نسخه‌های خطی فارسی
انجمن ترقی اردو، کراچی
- فهرست نسخه‌های خطی فارسی
کتابخانه ندوةالعلماء لکهنو
(جلد دوم)
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه
مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران
فهرست نسخه‌های خطی فارسی
در موزه ملی پاکستان، کراچی
فهرست نسخه‌های خطی
کتابخانه آیت الله گلپایگانی قم
- پاکستان، اسلام‌آباد، ۱۳۷۰ ش
- احمد منزوی مرکز تحقیقات فارسی ایران و
پاکستان، اسلام‌آباد ۱۳۷۰ ش
- مطبوعه دارالطبع سرکار عالی حیدرآباد دکن ۱۳۵۷
ه.ق / ۱۳۴۷ ش
- تألیف محمد تقی دانش پژوه
انتشارات کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه
تهران، ۱۳۵۳ ش
- تهیه و تنظیم مرکز تحقیقات زبان فارسی در هند،
خانه فرهنگ ایران، دهلی نو، ۱۳۶۵ ش / ۱۴۰۶
ه.ق
- نگاشته سید عارف نوشاهی، مرکز تحقیقات فارسی
فهرست نسخه‌های خطی فارسی
انجمن ترقی اردو، کراچی
- تهیه و تنظیم: مرکز تحقیقات زبان فارسی در هند،
خانه فرهنگ ایران، دهلی نو ۱۳۶۵
ش / ۱۴۰۶ ه.ق
- نگارش محمد تقی دانش پژوه، انتشارات دانشگاه
مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۵۷ ش (جلد ۱۶)
- نگاشته، سید عارف نوشاهی، مرکز تحقیقات فارسی
ایران و پاکستان، اسلام‌آباد ۱۳۶۲ ش / ۱۹۸۳ م
- از فهرست ماشین شده استفاده گردیده است.

- فهرست نسخه‌های خطی
کتابخانه عمومی حضرت
آیت‌الله‌العظمی نجفی مرعشی - تألیف احمد حسینی ۱۳۵۷ ش
قم - جلد ۲ و ۶
- فهرست نسخه‌های خطی
کتابخانه حمیدیه بهوپال (هند)
قصیده در تعزیت میر عبدالجلیل
و میر سید محمد شاعر بلگرامی
(خطی)
- کتابخانه‌های پاکستان
(جلد اول)
کلیات فارسی (خطی)
- تألیف محمد حسین تسییحی، مرکز تحقیقات فارسی
ایران و پاکستان، اسلام‌آباد، ۱۳۹۷ ه.ق ۱۹۷۷ م
آزاد بلگرامی، کتابخانه مجلس شورای اسلامی
(سنای سابق) تهران (ایران) شماره ۶۶۲
- گلزار اعظم
لغتنامه دهخدا (آ - ابوسعید)
مرآة الجمال (خطی)
مآثر الامرا (سه جلد)
- تألیف میر غلام غوث خان اعظم، مدراس ۱۲۷۲ ه.ق
تهران ۱۳۲۵ ش^ع
- آزاد بلگرامی، کتابخانه مرعشی نجفی قم، شماره ۲۰۸۶
تألیف صمصام الدوله شاهنواز خوافی خان،
به کوشش مولوی عبدالکریم و مولوی میرزا اشرف
علی، انجمن آسیای بنگال، کلکته ۱۸۸۸ م، ۱۸۹۵ م
تألیف میر غلامعلی آزاد بلگرامی، مکتبه
احیاء العلوم الشرقیه لاهور (پاکستان) ۱۹۷۱ م
میر غلامعلی آزاد بلگرامی، کتابخانه مولانا آزاد،
دانشگاه اسلامی علیگر (هند)
- مآثر الکرام تاریخ بلگرام
مثنوی تکمله امواج الخیال
(خطی)
- میر غلامعلی آزاد بلگرامی، کتابخانه مولانا آزاد،
دانشگاه اسلامی علیگر (هند) شماره 1-2: 891.5514/13
میر غلامعلی آزاد بلگرامی، کتابخانه مولانا آزاد،
- مثنوی در صفت مدینه (خطی)
مثنوی سراپای معشوق (خطی)

- دانشگاہ اسلامی علیگر (ہند) شماره 891.5514/12
ذخیره احسن.
- مجمع النفایس:
تألیف سراج الدین علیخان آرزو اکبرآبادی، تصحیح
و ترتیب عابد رضا بیدار، خدا بخش اورینتل
پبلک لائبریری، پتنا (ہند)، چاپ دوم ۱۹۹۲ م
تألیف قدرت اللہ قاسم بہ کوشش حافظ محمود
مجموعہ نغز
شیرانی، لاہور ۱۹۳۳ م
- مخزن الغرائب (جلد چہارم)
تألیف شیخ احمد علی سندیلوی بہ کوشش دکتور
محمد باقر، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان
اسلام آباد ۱۳۷۲ ش
- مردم دیدہ
تألیف عبدالحکیم حاکم لاہوری بہ کوشش سید
عبد اللہ لاہور ۱۳۳۹ ش / ۱۹۶۱ م
- مسیر طالبی
تألیف ابوطالب خان اصفہانی، بہ کوشش حسین
خدیو جم تہران ۱۳۵۲ ش
- مفتاح الکنوز (جلد ثالث)
بہ کوشش سید اطہر شیرین پریس، پتنا (ہند)
۱۹۶۵
- مقالات الشعرا
تألیف میر علی شیر قانع تتوی بہ تصحیح حسام۔
الدین راشدی سندھی ادبی بورڈ، کراچی ۱۹۵۷ م
- مقالات مولوی شفیع (جلد دوم
و چہارم)
مولوی محمد شفیع لاہور ۱۹۷۲ م
- مکارم الآثار [در احوال رجال
دو قرن ۱۳ و ۱۴ ہجری]
میرزا محمد علی معلم حبیب آبادی انتشارات انجمن
کتابخانہ های عمومی اصفہان وابستہ بہ بہ ادارہ کل
فرہنگ و ہنر استان اصفہان ۱۳۷۷ ہ.ق / ۱۳۳۷ ش
- منتخب اللباب
محمد ہاشم خان المخاطب بہ خافی خان، انجمن
آسیایی بنگال، کلکتہ ۱۸۷۴ م
- منشور الوصیت و دستور
تألیف میان نور محمد، بہ تحقیق: سید حسام الدین

- الحکمت
راشدی سندی ادبی بورده، حیدرآباد، پاکستان، طبع
اول ۱۹۶۴ م.
- موادالتواریخ
نتائج الافکار
حاج حسین نخجوانی کتابفروشی ادبیه تهران،
۱۳۴۳ ش محمد قدرت الله گویامثوی بمبئی
۱۳۳۶ ش
- نسخه‌های خطی دفتر پنجم
زیر نظر محمد تقی دانش پژوه و ایرج افشار
تهران، ۱۳۶۴ ش
- نسخه‌های خطی دفتر هفتم
زیر نظر محمد تقی دانش پژوه و ایرج افشار
دانشگاه تهران ۱۳۵۳ ش
- نشر عشق (تذکره)
حسینقلی خان عاشقی عظیم آبادی با تصحیح
و مقدمه اصغر جانفدا، نشریات دانش،
دوشنبه، ۱۹۸۱ م و ۱۹۸۲ م
- نقش پارسی بر احجار هند
نگارستان
علی اصغر حکمت، تهران - چاپ دوم ۱۳۳۷ ش
سید نورالحسن، مطبع شاهجهانی (بهوپال)
۱۲۹۳ ه.ق^۴
- ید بیضا (خطی)
میر غلامعلی آزاد بلگرامی کتابخانه خدابخش
بانکی پور، پتنا (هند) شماره ۶۹۱

نشریات فارسی

- مجله بیاض، دهلی، جلد ۲ شماره ۱-۲ مقاله فارسی هندی، از دکتر گیتی فلاح رستگار -
- مجله دانش، اسلام آباد، شماره ۳ پائیز ۱۳۶۴ ش
- مجله دانش، اسلام آباد، شماره ۹ بهار ۱۳۶۶ ش
- مجله دانش، اسلام آباد، شماره ۱۴ تابستان ۱۳۶۷ ش
- مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز سال نهم
- مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، سال اول، شماره اول
- مجله راهنمای کتاب، خرداد و تیر ۱۳۵۱ ش

- مجله کتابداری، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، دفتر بیستم، ۱۳۷۲ ش
- مجله معارف (تهران) دوره نهم، شماره ۲، مرداد - آبان ۱۳۷۱ ش
- مجله وحید ۱۳ شماره ۱

عربی

- ۱- ایضاح المکنون فی الذیل
علی کشف الظنون
محمد شرف الدین یالتقایا بغداد، مكتبة المثنی (طبع
عکسی)
- ۲- حركة التألیف باللغة العربیه
فی الاقلم الاشمالی الهندی
فی القرنین الثامنہ عشر و
التاسع عشر
الدکتور جمیل احمد، وزارة الثقاقه والارشاد القومی،
دمشق ۱۹۷۷ م
- ۳- الحطة فی ذکر الصحاح الستة
سید صدیق حسن قنوجی، اسلامی اکادمی لاهور
(پاکستان) ۱۳۹۷ هـ. ق / ۱۹۷۷ م
- ۴- الذریعه الی تصانیف الشیعه
علامه آقا بزرگ الطهرانی، چاپ اسلامی، تهران
جلدهای ۷، ۸، ۹/۱، ۱۲ و ۱۹
- ۵- سبحة المرجان فی آثار
هندوستان (دو مجلد)
تألیف میر غلامعلی آزاد بلگرامی، به تصحیح دکتر
فضل الرحمن ندوی، علیگر (هند) ۱۹۷۶ م و ۱۹۸۰ م
- ۶- طبقات اعلام الشیعه الکواکب
المنتشرة فی القرن الثانی
بعد العشرة
تألیف آغا بزرگ الطهرانی تحقیق دکتر علینقی -
منزوی، انتشارات دانشگاه تهران، دی ۱۳۷۲ ش،
چاپ اول
- ۷- فهرست دارالکتب المصریه
القاهره، مطبعة دارالکتب ۱۳۸۳ هـ. ق / ۱۹۶۳ م
- ۸- مجله تراثنا
نشریه مؤسسه آل البيت قم، العدد الثالث، السنة
الاولی ۱۴۰۶ هـ. ق، مقاله دلیل المخطوطات (۲)
از سید احمد حسینی
- ۹- مجله ثقافت الهند
چاپ دهلی جلد ۳۵ ش ۳ و ۴، جلد ۳۶ ش ۱ و ۲

- ۱۰- معجم المؤلفین تراجم مصنفی عمر رضا کحّالہ، مطبعة الترفی دمشق ۱۳۷۶
الکتب العربیہ
ق.ھ/ ۱۹۵۷ م
- ۱۱- نزہة الخواطر بهجة المسامع عبدالحی بن فخرالدين الحسينی، طبع اولی،
والنواظر (الجزء السادس) حیدرآباد (دکن) ۱۳۷۶ ق.ھ/ ۱۹۵۷ م
- ۱۲- ہدیة العارفين اسماء المؤمنین اسماعیل البغدادی، استانبول ۱۹۵۱ م
و آثار المصنفین (المجلد الاول)

ترکی

قاموس الاعلام سامی استانبول ۱۳۰۶ ق.ھ

اردو

- ۱- ادبیات فارسی مین ہندوون کا حصہ
دکتر سید عبداللہ، مجلس ترقی ادب، لاہور، طبع
دوم، نومبر ۱۹۶۷ م
- ۲- اردو دائرۃ معارف اسلامیہ
جلد اول (آئین - اجوف) ۱۹۶۴ م
زیراہتمام دانشگاہ پنجاب لاہور، طبع اول ۱۳۸۴
- ۳- بلی نامہ (گربہ نامہ)
بہ اہتمام: سید حیات علی، مطبع مطبع الرحمن،
شاہجہان، آباد ۸ شوال ۱۲۶۸ ق.ھ
- ۴- تاریخ ادب اردو (جلد دوم)
دکتر جمیل جالبی، مجلس ترقی ادب، لاہور،
۱۹۸۷ م
- ۵- تاریخ ادبیات مسلمانان
پاکستان و ہند (جلد پنجم)
دانشگاہ پنجاب، لاہور، ۱۹۷۲ م
- ۶- تاریخ خطہ پاک بلگرام
تألیف قاضی شریف الحسن بلگرامی
- ۷- ترجمہ مآثر الکرام
مترجم مولانا شاہ محمد خالد میان فاخری -
دائرۃ المصنفین، کراچی ۱۹۸۳ م
- ۸- تنقیح الکلام فی تاریخ بلگرام
تألیف محمد محمود
- ۹- حدائق الحنفیہ
تألیف مولوی فقیر محمد جہلمی مرتبہ مع حواشی

- و تکملہ خورشید احمد خان، مکتبہ حسن سہیل،
اردو بازار، لاہور (عکسی طبع سوم لکھنو ۱۹۰۶ م)
ناشر محمد بھائی توپی والا سکرتیری حضرت پیر
محمد شاہ درگاہ شریف ترست، احمد آباد، ۱۹۹۳ م
- ۱۰- حضرت پیر محمد شاہ
درگاہ شریف کتب خانہ، عربی
فارسی، اردو مخطوطات کی
وضاحتی فہرست. جلد دوم
- ۱۱- حیات جلیل (جلد دوم)
- ۱۲- خمخانہ جاوید
- ۱۳- روضۃ الاولیا
- ۱۴- سخنوران بلند فکر
- ۱۵- فہرست مخطوطات اردو
قومی عجائب گھر پاکستان، کراچی
- ۱۶- فہرست مخطوطات عربی؛
فارسی اور اردو کتابخانہ
عمومی امیرالدولہ لکھنو
- ۱۷- فہرست مفصل مخطوطات
عربیہ کتابخانہ دانشگاه
پنجاب، لاہور
- ۱۸- قاموس العلوم
- ۱۹- لچھمی نراین شفیق اورنگ
آبادی - احوال و آثار
- ۲۰- محبوب الزمن تذکرہ شعرائ
دکن
- ۲۱- مطالعات (مجموعہ مقالات)
- مقبول احمد صمدانی، اللہ آباد، ۱۹۲۹ م
لالہ سری رام منصف دہلوی، مطبع نولکشور،
لاہور ۱۹۰۸ م
تألیف آزاد بلگرامی ترجمہ اردو
پروفیسور نثار احمد فاروقی، رام پور، ۱۹۹۶ م
مولوی محمد منور گوہر، دانشگاه مدراس، ۱۲۵۲ھ ق
تألیف دکتر ظفر اقبال، ادارہ کتابیات پاکستان،
کراچی ۱۹۹۱ م
تألیف دکتر محد شفیق مراد آبادی، دہلی ژانویہ
۲۰۰۰ م
قاضی عبدالنبی کوکب، لاہور ۱۹۷۵ م
شمس اللہ قادری، حیدرآباد (دکن) ۱۹۳۵ م
سید محمد رضا ساجد رضوی، لکھنو ۱۹۸۵ م
مولوی ابوتراب محمد عبدالجبار خان ملکاپوری،
مطبع رحمانی، حیدرآباد (دکن) ۱۳۲۹ھ ق
نجم الاسلام، ادارہ اردو، حیدرآباد، سند ۱۹۹۰ م

- ۲۲- مظهر آدم (ترجمہ اردو سبحة سید شمس الدین حسینی بنارسی، منشی نولکشور،
المرجان) لکھنو ۱۲۹۵ ھ. ق. / ۱۸۷۸ م
- ۲۳- مقالات شبلی (جلد پنجم مولانا شبلی نعمانی، مطبع معارف اعظم گر ۱۳۵۴
حصہ اول) ھ. ق. / ۱۹۳۶ م
- ۲۴- مقالات منتخبہ (جلد اول) بہ اہتمام وزیر الحسن عابدی، دانشگاه پنجاب
لاہور، ۱۳۶۴ ش / ۱۹۶۷ م.
- ۲۵- مقالات مظہری تالیف شاہ غلام علی دہلوی، ترجمہ و تحقیق
محمد اقبال مجددی، اردو سائنس بورڈ،
لاہور، ۱۹۸۳ م

نشریات اردو

- ۱- اورینٹل کالج میگزین، لاہور ۱۹۲۶ م و نوامبر ۱۹۴۱ م
(پاکستان)
- ۲- خدا بخش ژورنال، پتنا (ہند) شماره ۶۹-۷۴
- ۳- (مجله) سب رس، حیدرآباد (ہند) نوامبر ۱۹۸۸ م
- ۴- (مجله) عالمگیر (سالنامہ) ۱۹۳۵ م
(ہند)
- ۵- (مجله) علوم اسلامیہ، علیگر ژوئن - دسامبر ۱۹۶۵ م
- ۶- (مجله) فکر و نظر، علیگر ۱۹۶۰ م
- ۷- (مجله) معارف، اعظم گر (ہند) دسامبر ۱۹۲۳ م
- ۸- (مجله) منادی، دہلی نو (ہند) جلد ۶۷ شماره ۴-۵، ۱۹۹۲ م
- ۹- (نشریہ) الهلال ۱۰ دسامبر ۱۹۱۳

ضمیمہ یک

فہرست منابع از کتب و مقالاتی کہ در این تحقیق مورد استفادہ قرار نگرفتہ است، اما در راہ مآخذشناسی آزاد بی فایدہ نیست.

- الآداب العربیة فی شبۃ القارۃ الہندیۃ
آزاد بلگرامی کی تاریخ گویی (اردو،
مقالہ) (تاریخ گویی آزاد بلگرامی)
آزاد اور ان کی تذکری (اردو)
- د. زبید احمد، تعلیق: د. عبدالمقصود
الشسلقامی، منشورات وزارت الثقافیہ
الاسلامیۃ و الفنون، الجمهوریۃ العراقیۃ
تقی علی عابدی مجلہ دانش اسلام آباد،
۱۳۶۷ ش، شماره ۱۴
تقی علی عابدی، العلم سه ماہی، بمبئی
۱۹۹۳ م
- آزاد بلگرامی کا علمی کارنامہ
ابجد العلوم (عربی)
الاعلام زرکلی جلد پنجم، ص ۳۱۴
غلامعلی آزاد بلگرامی
بستان آصفیہ
- از مفتی محمد عبدالقدیر بدایونی صدر
مدرسہ نظامیہ برای گیارہوین آل اندیا
اورینتل کانفرنس حیدرآباد ۱۹۴۱ م
نواب صدیق حسن خان، المطبوعۃ
الصدیقیہ، بہوپال، ۱۲۹۵ھ. ق
محمد عبدالمنان [رسالہ برای فوق
لیسانس در جامعہ عثمانیہ حیدرآباد]
مانک راووتھل راو حیدرآباد (دکن)
۱۳۲۷ھ. ق
(از دشتکی تا نراقی) تألیف عبدالرفیع
حقیقت، تہران، شرکت مؤلفان و
مترجمان ایران.
- تاریخ نہضتہای فکری ایرانیان
(جلد چہارم)

تألیف بهگوان داس ہندی کتابخانہ
مرعشی قم (ایران)، شماره ۷۹۰، ورق
۱۸۴ ب

تألیف مولانا محمد عبدالغنی، مطبع
انستی تیوت گزت، علیگر، اکتبر
۱۹۱۶ م.

تألیف رحم علی خان ایمانی به اهتمام
محمد رضا جلالی نائینی و دکتر امیر
حسن عابدی، چاپ تابان، ۱۳۴۹ ش.

زیر نظر احسان یارشاطر، بنگاه ترجمہ و
نشر کتاب، طهران ۱۳۵۴ ش

به اشرف: کاظم الموسوی البجنوردی
طهران ۱۳۷۰ ش / ۱۹۹۱ م

بنیاد اسلامی طاهر، تهران، ۱۳۶۶ ش
به سرپرستی غلامحسین مصاحب
۱۳۵۴ ش

شیخ محمد اکرام، اداره ثقافت اسلامیہ
لاہور ۱۹۹۰ م

مہدی تجلی پور، امیرکبیر، تهران ۱۳۴۹
ش

مولوی محمد دین، انجمن پنجاب،
لاہور، ۱۸۷۹ م

محمد رونق علی لکھنؤ ۱۹۳۱ م.

علی اصغر حکمت، انتشارات دانشگاه

تذکرہ حدیقہ ہندی (خطی)

تذکرہ الشعرا

تذکرہ منتخب اللطایف

دانشنامہ ایران و اسلام، جلد اول
(آب - آئینہ کاری)

دائرة المعارف الاسلامیة الكبرى
(عربی) المجلد الاول (آب آیین
عالمشاهی)

دائرة المعارف تشیع (جلد اول)
دائرة المعارف فارسی جلد اول

رود کوثر (اردو)

دائرة المعارف موضوعی دانش بشر
(فارسی)

روضۃ الادب

روضۃ الاقطاب المعروف به مظهر
آصفی (اردو)

سرزمین ہند

تهران، ۱۳۳۷ ش، ص ۷۴ (پانویس)
تألیف بهگوان داس هندی، به کوشش
سید شاه محمد عطاء الرحمن عطا
کاکوی، مرکز تحقیقات عربی و فارسی
پتنا - هند ۱۳۳۷ ه.ق / ۱۹۵۸ م

سفینه هندی

شعر غلام علی آزاد بلجرامی (رساله
دکتری)

عبدالمقصود محمد الشقابی، دانشگاه
پنجاب، لاهور، ۱۹۷۴ م

شعر فارسی در هند و پاکستان (فارسی)

مظفر حسین شمیم، انتشارات اقبال،
تهران ۱۳۴۹ ش

طبقات اعلام الشیعه (عربی)

دکتر علینقی منزوی، انتشارات دانشگاه
تهران

غلامعلی آزاد بلجرامی و ادب الفارسی
(عربی)

عبدالسلام فهمی پیش از ۱۹۸۴ م برای
چاپ آماده کرده بود، معلوم نیست که
چاپ شده یا خیر؟

غلامعلی آزاد بلجرامی و تأثیر ادبی
علی لغة العربیة (رساله دکتری) (عربی)
فارسی بلگرام

د. زیتون بیغم دانشگاه مکه، ۱۹۸۳ م

فرهنگ ادبیات فارسی

سید علی اصغر بلگرام حیدرآباد (دکن)
۱۳۴۷ ه.ق

فرهنگ شاعران زبان پارسی از آغاز تا
امروز

دکتر زهرا خانلری «کیا» انتشارات بنیاد
فرهنگ ایران، ۱۳۴۸ ش

عبدالرفیع حقیقت تهران، شرکت مؤلفان
و مترجمان ایران، اسفند ۱۳۶۸ ش

فرهنگ نامه پارسی (جلد اول)

سعید نفیسی، تهران ۱۳۱۹ ش

فقهای هند

محمد اسحاق بهتی، اداره ثقافت
اسلامیه لاهور، ۱۹۷۹ م

قاموس المشاهیر (جلد اول، اردو)

نظامی بدایونی نظامی پریس - بدیوان

(ہند) ۱۹۲۴ م

تألیف محمد ہدایت، تہران ۱۳۵۳ ش

مقالہ میر غلامعلی آزاد دکتور عبدالغفار

انصاری

مجلة علمية محكمة تصدر عن الجامعة

الاسلامية العالمية اسلام آباد - پاکستان،

مقاله: حسان الہند غلامعلی آزاد

بلگرامی و ادبہ از د. زیتون بیغم

شمس الدین، ص ۲۶۲-۲۸۲

محمد ولی بن عثمان بن علی علوی

بدری کتابخانہ سالار جنگ حیدرآباد

شمارہ ورق ۲۹، شمارہ مسلسل ۵۷۰،

شمارہ نسخہ ۴۲

شاہ محمود حیدرآباد، ۱۳۵۸ هـ.ق

محمد مرتضی حیدرآباد (دکن)

علیم صبا نویدی، مدراس (ہند)

گلزار جاویدان جلد اول (۱-ژ)

ماہنامہ «برہان» دہلی (اردو) جلد ۱۸

ش ۵ نوامبر ۱۹۷۸ م

مجلة حولية الجامعة الاسلامية العالمية،

العدا الاول، ۱۴۱۴ هـ.ق ۱۹۳۳ م (عربی)

مدحت الشعرا (خطی)

ملفوظات نقشبندیہ

مولوی محمد باقر آگاہ

محمد باقر آگاہ (اردو)

* * *

SCHIMMEL ANNEMARE:

A HISTORY OF INDIAN LITERATURE. VOL. VIII/1

(VOL. VII) "ISLAMIC LITERATURES OF INDIA" OTTO

HARRASSOWITZ WIESBADEN. 1973

ERNST CARL W.:

ETERNAL GARDEN MYSTICISM, HISTORY, AND

POLITICS AT A SOUTH ASIAN SUFI CENTER

(KHULDABAD) WITH FORWARD BY: ANNEMARIE

SCHIMMEL. STATE UNIVERSITY OF NEW YORK

PRESS, 1992

D.N.MARSHALL:

MUGHALS IN. INDIA (PAGE. 93) SERIAL
NO. 287 MANSELL PUBLISHING LIMITED.
LONDON, 1967

ISLAM ANSIKLOPEDISI: M

ISTANBUL MILLI EGITIM (ترکی)

BASIMEVE, 1972. MUSLIM REVIEW, CALCUTTA,
VOL. I NO. 2, 1926

MOHAMMAD UMAR:

ISLAM IN NORTHERN INDIA DURING THE
ELGHTEENTH CENTURY. DELHI, 1993.

N. BLAND

JOURNAL OF ASIATIC SOCIETY OF
BENGAL. VOL. IX. CALCUTTA, 1848 - "ON THE
EARLIEST PERSIAN BIOGRAPHY OF POETS..."
P.3-150.

THE ENCYCLOPAEDIA OF
ISLAM.: VOL. I (A-B)

NEW EDITION, PAGE. 808, LEIDEN, E.J. BRILI. 1979.

* * *

منابع اروپایی به ترتیب نام نویسندگان

- Amirt Lal Ishral : A Descriptive Catalogue of the Persian Manuscripts in the Banaras Hindu University Library. Varanasi
- Arshi, Imtiaz Ali : Catalogue of the Arabic Manuscripts in Reza Library, Rampur, 6 Vols. 1963-1977
- Athar Abbas Rizvi : Vatalogue of the persia Manuscripts in the Maulana Azad Library, A.M.U. Aligarh. 1969
- A. Mingana, D.D : Catalogue of the Arabic Manuscripts in the John Rylands Library, Manchester, 1934
- A. Sprenger. M.D : Catalogue of the Arabic, persian and Hindustany Manuscripts of the Libraries of the king of Oudh. Vol. I, Calcutta, 1854
- Bedar Abid Raza, : Catalogue of Persian And Arabic Manuscripts of Saulat Public Library, Rampur. Rampur, 1966
- Bloch E : Catalogue Des Manuscripts Persans De la Bibliotheque Nationnale. Paris 1905-1934.
- C.A. Storey : Persian Literature...A Bio-Bibliographical Survey, Vol. I (Part 2) London. 1935
- Charles Rieu : Catalogue of the persian Manuscripts in the British Museum Vol.I.1879 Vol.II. 1881, Vol.III. 1883.
- Chambers William : Asiatic Miscellany, Calcutta, Vol. I 1785, Vol. II 1786
- Edwards Edward : A catalogue of the Persian Printed Books in the British Museum. Oxford University Press. 1922
- Ethe. H. : Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of India Office, 2 Vols. Oxford, London. 1903-37

- Haig T. W. :** Historical Landmarks of the Deccan. Allahabad. 1907
- IVanow, Wladimir :** Concise Descriptive Catalogue of the Persian Manuscripts in the Collection of the Asiatic Society of Bengal. Calcutta. 1924. II supp. Cal 1927-28 Curzon Collection. 1926.
- Kaul H.K. :** Urdu Manuscripts - Descriptive Bibliography. Heritage Publishers. New Dehli. 1977.
- Khan Bahadur Abdul Kadir :** A Descriptive Catalogue of the Arabic, Persian and Urdu Manuscripts in the Library of the University of Bombay, 1935.
- Lindesiana :** Bibliotheca Lindesiana. Handlist of Oriental Manuscripts Arabic, Persian, Turkish. (Now in John Rylands Library at Manchester.) Aberdeen. 1898.
- Moulavi Abdul Muqtadir Khan Bahadur :** Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Oriental Public Library at Bankipore, Vol VIII (Persian Mss.) Patna. 1925
- Moulavi Muinuddin :** Catalogue of the Oriental Public Library at Nadwi : manuscripts in the Oriental Public library at Bankipore Vol. XX III (Arabic Mss.) Patna, 1939.
- Maulavi Qasim Razavi :** Catalogue Raisonne of the Buhar Library (Now in the Imperial Library, Calcutta) Vol. I. Calcutta. 1921.
- Muhannad Ashraf :** A concise Descriptive Catalogue of the Persian Manuscripts in the Salar Jung Museum and Library Vol. II Hyderabad. 1966, Vol. III, 1966 Vol. V Hyderabad. 1969.
- Nazir Ahmad :** Journal of the Royal Asiatic Society of Bengal. Calcutta. Vol. XIII, 1917, Vol, XIV. No. 8, 1918 "Notes on Important Arabic and Persian Manuscripts in Found Various Libraries in India".

- Nevell H.R. : District Gazetteer U.P (Hardoi) Vol. 41/178. Lucknow, 1922
- Pertsch Wilhelm : Verzeichness der Persischen Handschriften der Königli chen bibliothek zu Berlin, 1888
- Prasad K. : Catalogue of Oriental Manuscripts in the Lucknow University Library. Lucknow. 1951
- Qazi Abdul Nabi : Handlist of Arabic Manuscripts in the Punjab Kaukab University Librai y. Lahore, 1982
- Sachau Eduard : Catalogue of the persian, Turkish, Hindustanni and pushtu Manuscripts in the Bodleian Library. Oxford, part I. 1889, part II. 1930.
- Sarkis : Dictionaire Encyclopedique de bibliogaphic arabe.
- S. Wajahat Husain : Journal of the Royal Asiatic Society of Bengal, Vol. II 1936, No.2 "Azad Bilgrami".
- Vidya Sagar : A Descriptive Catalogue of the Islamic Manuscripts in the Government Oriental Manuscripts Library Madras. Vol. I, 1939.
- Vidyavacaspati, P.P Subrahmanya Sastri : The Contrilbution of Indo - Pakistan to Arabic Literature. Lahore. 1968.
- Zubiad Ahmad. M.G : A Descriptive Catalogue of the Historical Manuscripts in the Library of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. London 1854.

فہرستہا

* نام کسان

* کتابہا و مجلہہا

* اماکن

* کتابخانہہا

* کاتبان

* چاپخانہہا

فہرست کسان

آصفی ۱۱۲، ۲۳۸
 آفتاب، نواب نظام الدولہ ناصر جنگ شہید ۱۱
 ۴۹، ۵۱، ۶۰، ۶۲، ۶۴، ۸۰، ۸۷، ۸۸، ۸۹
 ۹۱، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۳۸، ۱۴۹، ۱۶۵، ۱۷۹
 ۱۸۲، ۲۴۴، ۲۴۸، ۲۹۸
 آفتی تونی ۱۱۲
 آفرین لاهوری، شاہ فقیر اللہ ۷، ۸، ۲۳، ۷۴
 ۸۲، ۱۱۲، ۱۳۸، ۱۴۵، ۱۶۴، ۱۷۱، ۱۷۷
 ۲۳۸، ۳۱۵
 آقا بخاری، ملّا نظری ۱۱۲
 آقا بزرگ تهرانی ۵۶
 آقا پیشاوری، محمد کاظم ۱۱۲
 آگاہ بلگرامی، سید علی رضا ۱۳۸، ۲۳۸
 آگاہ مدراسی، مولوی محمد باقر ۲۵، ۲۸۸
 ۳۴۸، ۳۵۹، ۳۶۲، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶
 ۳۶۷
 آل محمد (سید) ۱۹۳، ۳۰۲
 آموزگار، ژالہ (دکتر) ۴
 آنی ہروی ۱۱۲
 آہی ۱۱۲
 آہنی بزدی ۱۱۲

ا
 ابتری بدخشانی ۱۱۲
 ابدال بلخی ۲۳۸

آ

آدم علیہ السلام ۳۴۰
 آذری اسفراینی ۱۶۴، ۲۳۸، ۲۶۳
 آذری اصفہانی ۱۱۲، ۲۳۸
 آرزو اکبرآبادی، سراج الدین علی خانی ۲۳
 ۲۵، ۷۳، ۷۵، ۷۶، ۱۱۲، ۱۳۸، ۱۴۵
 ۱۴۶، ۱۴۹، ۱۵۸، ۱۶۰، ۱۶۳، ۱۶۴
 ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۱، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۹
 ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۷، ۲۳۸، ۲۵۱، ۳۳۳
 ۳۵۴، ۳۶۶، ۳۷۵، ۳۸۷
 آزاد بلگرامی، میر غلام علی ۲۲، ۲۵، ۲۹، ۳۰
 ۳۱، ۳۳، ۳۵، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۱، ۴۳، ۴۴
 ۴۸، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۹
 (و در اغلب صفحات)
 آزاد کشمیری ۲۳
 آشنا، عنایت خان ۱۱۲، ۱۳۸، ۲۳۸
 آشوب مازندرانی، محمد حسین ۱۱۲
 آشوب ہمدانی ۱۱۲
 آشوبی ۱۱۲
 آصف الدولہ، نواب ۳۷۰، ۳۷۱
 آصف جاہ ثانی، نواب ۱۸۳
 آصف قمی، محمد قلی ۱۱۲، ۲۳۸
 آصف، نواب آصف جاہ ۸، ۱۸، ۳۸، ۴۸، ۴۹
 ۵۰، ۵۲، ۶۴، ۷۹، ۸۰، ۸۵، ۸۷، ۸۸، ۹۸
 ۱۰۰، ۱۸۲، ۱۸۷، ۱۸۸، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۹۸

- ابراہیم اردوآبادی، میرزا ۱۱۲
 ابراہیم بن سلطان سکندر لودی (سلطان) ۲۱۶
 ابراہیم بن سید پیارہ (سید) ۲۱۱، ۲۱۲
 ابراہیم بیگ ۲۳۸
 ابراہیم معروف بہ سید میان ۱۹۳
 ابراہیم ہمدانی ۱۱۲
 ابن اثیر ۲۲۸
 ابن بخار ۱۹۷
 ابن تیمیہ ۱۰
 ابن حجر عسقلانی ۱۹۷، ۲۱۴، ۲۲۸
 ابن حسام قہستانی ۱۱۲
 ابن خلدون ۱۹۷
 ابن عربی ۹۵
 ابن نصح شیرازی ۱۱۲
 ابن یمین، امیر محمود ۱۱۲
 ابن یمین فریومدی، امیر ۱۳۶
 ابوالبرکہ کاشی ۱۱۲
 ابوالحسن خرقانی ۲۳۹
 ابوالحسن سندی ۷۳
 ابوالحسن شہید بلخی ۱۰۸
 ابوالحسن علی بن عبدا... شاذلی ۵۰
 ابوالحسن فراہانی ۱۱۲، ۲۳۹
 ابوالحسن شہدی، میرزا ۲۴۸
 ابوالعلا گنجوی ۱۱۲
 ابوالعلا معری ۲۶۵
 ابوالفتح بلگرامی، قاضی ۳۷
 ابوالفتح سیستانی ۱۱۲
 ابوالفتح گیلانی، حکیم ۱۱۲
 ابوالفراس (سید) ۲۰۹، ۲۱۱
 ابوالفرج ثانی ۲۹
 ابوالفرج رونی ۱۱۲، ۱۷۹، ۲۳۹
 ابوالفرج واسطی ۲۹
 ابوالفرج ثانی (سید) ۲۱۱
 ابوالفرج واسطی (سید) ۲۰۹، ۲۱۱
 ابوالفضل علامی ۳۳، ۱۴۲، ۲۲۱، ۲۹۸
 ابوالفضل محمد بن حسین بیہقی ۲۱۴
 ابوالفضل محمود بن احمد رومی ۳۶۷
 ابوالقاسم استرآبادی ۱۱۲
 ابوالقاسم بن شران ۲۲۸
 ابوالقاسم (سید) ۲۱۲
 ابواللیث ابہری ۲۳۹
 ابوالمرعشی شہرستانی ۱۱۲
 ابوالمفاخر رازی ۱۱۲
 ابوالمکارم معروف بہ قاضی بہکاری ۲۰۷
 ابوبکر بن عثمان بن علی ۱۷۹
 ابوبکر کرمانی، حکیم ۲۳۹
 ابوتراب (پدر دانش شہدی) ۱۸۲، ۱۸۳
 ابوتراب جوشقانی ۱۱۲
 ابوسعید ابوالخیر ۲۳۹
 ابوسعید معروف بہ سلطان جیو (سلطان) ۳۰۵
 ابوسعید معروف بہ ملا جیون ۷۳
 ابوطالب خان اصفہانی ۳۵۹، ۳۶۲، ۳۶۹
 ۳۷۰، ۳۷۲
 ابوطیب خان ۶۸
 ابومحمد اسماعیل بن عبدالرحمن ۲۲۸
 ابومنصور خان صفدر جنگ ۱۸۳، ۳۶۹
 ابومنصور فرزند احمد ژندہ پیل ۲۳۹
 ابویزید بسطامی ۲۳۹
 ابی عیسیٰ محمد بن عیسیٰ بن سورہ ۲۱۴
 ابی محمد حسین بن مسعود الفربغوی ۱۴۳
 اثر، محمد علی (دکتر) ۴
 اثر شیرازی، شفیعا ۱۱۲، ۱۳۸، ۱۵۰، ۲۳۹
 ۲۵۱، ۲۷۰
 اثیرالدین ابہری ۲۳۹
 اثیرالدین اومانی ۲۳۹
 اجری یزدی ۱۱۲، ۲۳۹
 اجمل بلگرامی (سید) ۱۹۳، ۲۱۳
 احتشام حیدر، میر ۲۴۸

- احمدی ساوہ ای ۱۱۲
احمدی، محمد رحیم ۱۱۲
احراری دہلوی، نور اللہ ۱۶۳
احسان اللہ بلگرامی، قاضی ۲۰۵، ۲۶۳
احسان علی، میر ۲۴۸
احسان مشہدی، مقیمی ۱۱۲
احسن الظفر، دکتر سید ۴
احسن، ظفرخان ۱۱۳، ۱۳۸، ۱۴۸، ۲۳۹
احسن مارہروی ۱۱۰
احسنی بتالوی ۱۱۳
احسنی خوانساری ۱۱۳
احسنی سمعانی ۱۱۳
احسنی لاهیجی ۱۱۳
احمد ابوالعباس، شیخ ۱۰
احمد ابوبکر بیستونی ۱۶۳
احمد بادشاہ (سلطان) ۲۴۳
احمد بلگرامی (سید) ۲۴۳
احمد بن سلطان ابوسعید (سید) ۲۰۱
احمد بن سید محمد کالہوی (سید) ۳۰، ۵۹
۱۹۴، ۲۱۱، ۲۱۳
احمد بن عباد ۱۰
احمد بن عبداللہ یمنی (سید) ۴۳
احمد بیگ تبریزی ۱۱۳
احمد تھانیسری، مولانا ۱۹۶، ۲۰۱
احمد جامی ۱۱۳
احمد جلایر (سلطان) ۲۴۳
احمد جون پوری، قاضی ۳۰۲
احمد حسینی ۲۰۵، ۲۱۸
احمد شاہ ابدالی ۱۸، ۱۹، ۱۸۳، ۲۰۸
احمد علی ۳۰۶
احمد معروف بہ ملاچیون (شیخ) ۱۹۵
احمد، میر ۱۹۶، ۱۹۷، ۲۰۰
احمد، میر (سید) ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۶
احمدی بلگرامی (رک بہ شاہ لدھا بلگرامی)
- احمدی بلگرامی، سید احمد ۱۳۸
احمدی لکھنوی ۱۱۳
احولی سیستانی ۲۳۹
اختر راہی ۲۲۵، ۳۷۲
اختر گونابادی ۱۱۳
اختری ترشیزی ۲۳۹
اختری یزدی ۱۱۳
اخلاص شاہجہان آبادی، کشن چند ۱۶۳،
۱۷۰، ۲۵۲
ادایی یزدی، میر محمد مؤمن ۱۱۳، ۱۳۹،
۱۵۰، ۲۳۹
ادریس الحسینی الحمیری ۲۱۴
ادوارد ادواردز ۳۴، ۵۶، ۱۸۴
ادھم ارتیمانی، میر ابراہیم ۱۱۳، ۱۳۹
ادھم بیگ قزوینی ۱۱۳
ادھم کاشی ۱۱۳، ۱۶۴
ادھم، میرزا ابراہیم بن میررضی ۱۵۰، ۲۳۹
ادھن معروف بہ شیخ الاسلام بلگرامی (شیخ)
۱۹۳، ۱۹۴
ارزقی ہروی ۱۱۳، ۱۶۴، ۲۶۲
ارسکن، ویلیام (Erskine, William) ۱۸۷
ارسلان مشہدی، قاسم ۱۱۳
ارشاد ۲۳۹
ارشاد تبریزی ۱۱۳
ارفع تبریزی، عماد ۱۱۳
اریج - بیوریج ۳۰۰
اسپرنگر، ای ۱۱۰، ۱۶۱، ۲۳۶
استغنا، عبدالرسول ۲۳۹
استوری، ای ۵۵، ۲۲۵، ۲۳۶، ۲۸۳، ۲۸۸،
۳۴۸
اسحاق خان ۱۶۴
اسد اللہ خلیفہ اصفہانی ۱۱۳
اسد اللہ (سید) ۲۱۳
اسد اللہ، شاہ ۴۱

- اسد بیگ قزوینی ۱۱۳
اسد شوشتری، آقا ۱۱۳
اسد، قاضی ۱۱۳
اسدی طوسی، ۱۱۳، ۲۳۹
اسرائیل کان اللہ لہ، مولانا ۲۵
اسکندر بیگ منشی ۱۴۲، ۱۶۲
اسلام شاہ ۲۲۳
اسلم پسروری، محمد ۲۴
اسمعیل بلگرامی، میرسید ۱۹۴، ۱۹۶
اسمعیل جریادقانی ۱۱۳
اسمعیل (سید) ۲۱۲، ۲۱۳
اسمعیل قزوینی ۲۳۹
اسیر شہرستانی، میزرا جلال ۱۳۹، ۱۵۰، ۲۳۷، ۲۳۹
اسیر عمانی ۱۱۳
اسیری شیرازی ۱۱۳
اسیری صفہانی، مختار بیگ ۱۱۳، ۲۳۹
اسیری طہرانی ۱۱۳
اسیری، محمد قاسم ۱۱۳
اشجع الدولہ غیور جنگ، نواب ۱۰۰
اشرف، ام ۵۰
اشرف جہانگیر سمنانی ۲۲۲
اشرف خان حسینی مشہدی (میرمنشی محمد اصغر) ۱۱۳
اشرف، سید محمد درگاہی ۱۹۵
اشرف علی، مولوی میرزا ۲۹۹
اشرف مازندرانی، محمد سعید ۱۱۳، ۱۳۹، ۱۴۵، ۱۵۰، ۲۳۹، ۳۱۶
اشرف، میر محمد ۱۰۷
اشرفی سمرقندی ۱۱۳
اشکی قمی ۱۱۳
اصغر علی شادانی، سید ۳۸
اطہر شیر ۳۴۱
اطہر عباس رضوی ۱۱۰
- اظہری دہلوی، حیدر علی ۱۱۳
اظہری، سراج الدین ۲۴۰
اعجاز اکبرآبادی، محمد سعید ۱۱۳، ۱۷۵، ۲۴۰
اعجاز ہروی، ملا علی ۱۱۳
اعظم، سید محمد ۱۰۴
اعظم علی قلی خان ۱۱۳
اعظم، محمد اعظم خان ۶۸
اعلا آودی، میرسید علاء الدین ۱۱۳
اعلا ماوراء النہری ۱۱۳
اعماق بخاری ۱۱۳
افتخار دولت آبادی، عبدالوہاب ۹، ۶۲، ۹۱، ۹۹، ۱۰۰، ۱۳۹، ۱۴۵، ۱۶۲، ۲۴۰، ۳۷۵، ۳۷۸
افسر اورنگ آبادی، محمد بشیرالدین ۲۲۴
افسر صفہانی، محمد علی بیگ ۱۱۳، ۲۴۰
افسر فرزند سنجر کاشی ۱۱۳
افسری ۱۱۳
افسری جریادقانی ۱۱۳
افسری دہلوی، کمال ۱۱۳
افشار، ایرج ۴، ۳۷۲
افشار، محمود (دکتر) ۵
افضل الدین کرمانی ۱۱۳، ۲۴۰
افضل اللہ ۳۰۴
افضل اللہ آبادی، شیخ محمد ۱۴۲، ۳۰۱، ۳۰۵
افضل کاشانی، افضل الدین محمد ۱۰۷، ۱۱۳، ۲۴۰
افضلی اللہ آبادی، محمد ناصر ۱۱۳، ۱۳۹، ۱۴۶، ۲۴۰
افکار سمرقندی ۱۱۳
افلانون ۱۶۳
افلاکی تبریزی ۱۱۴
اقبال آشتیانی، عباس ۲۷۰
اقبال مجددی، دکتر محمد ۴

- امانی کابلی ۱۱۴
امانی کرمانی، ملا عبداللہ ۱۱۴
امانی، میرزا امان اللہ ۱۱۴
امتیاز علی بن شیخ بہوتی بلگرامی ۲۷۷
امتی تربتی ۱۱۴، ۲۴۰
امداد برہان پوری، شیخ غلامحسین ہاشمی
۱۰۴، ۱۳۹، ۲۴۰
امداد حسین، امداد ۲۴۰
امید ہمدانی، قزلباش خان ۸۳، ۱۳۹، ۱۴۵،
۲۴۰، ۳۳۲
امیدی رازی ۱۱۴، ۱۶۴
امیرالامرا سید حسین علی خان ۱۳۹
امیر حیدر بلگرامی ۳۷، ۵۵، ۵۶، ۲۴۰، ۳۴۴
امیر قنوجی ۱۹۷
امیر معزی ۱۹۷
امینا اوشی ۱۱۴
امین احمد رازی ۱۶۳، ۱۷۸
امینا فراہانی ۱۱۴
امینا کرمانی ۱۱۴، ۲۶۹
امینا لاهیجی ۱۱۴
امین الدین ۲۴۰
امین الدین کلانتر ۲۴۰
امینا نجفی ۱۱۴
امینا یزدی ۱۱۴
امینای قزوینی ۱۴۳، ۱۶۳
امین خوانساری، قاضی ۱۱۴
امین قمی ۱۱۴
امین میرمحمد ۹۱، ۱۰۴
انسان، شیخ غلام مصطفیٰ ۱۴۲
انسی حسن بیگ ۱۱۴
انسی شاملو، اسمعیل بیگ ۱۱۴
انسی محمد شاہ قندھاری ۱۱۴
انصار اللہ، محمد (دکتر) ۳۴
انصاری، دکتر نورالحسن ۲۷۶
اقدس شوشتری، میررضی ۱۱۴، ۱۳۹، ۱۴۶،
۲۴۰، ۲۸۶
اقدسی مشہدی ۱۱۴
اکبرالدین صدیقی ۹۹
اکبر بن سید محمود (سید) ۲۱۱
اکبر دولت آبادی، میرزا ۱۱۴
اکبر شاہ ۲۱، ۲۴، ۳۵، ۷۹، ۲۰۷، ۲۹۷
اکبر صفاهانی ۱۱۴
اکرام، دکتر سید محمد ۲۵
الفت جانی قربانی، قلیچ محمد خان ۱۱۴
الفت خراسانی، میرزا عبداللہ ۱۱۴
الفت شوشتری، ملا داود ۱۱۴
الفتی یزدی ۱۱۴، ۱۶۴
القا شاہ قوبندی، محمد صادق ۱۱۴
اللہ داد جون پوری، میرمحمد ۳۱، ۱۹۶
اللہ دتا جنگی ۲۲۵
الہی، حکیم صدرالدین مسیح الزمان ۱۱۴،
۲۴۰
الہی صفاهانی، میرزا شریف ۱۱۴
الہی، میر ۱۵۰
الہی میراسدآبادی، میر ۱۱۴، ۱۳۹
الہی ہمدانی ۲۴۰
(امام) حسین (ع) ۲۹، ۲۰۹، ۲۱۱، ۳۵۶
(امام) زین العابدین (ع) ۲۹، ۲۰۹، ۲۱۱
(امام) علی علیہ السلام ۲۹، ۳۰، ۵۷، ۵۸،
۲۰۹، ۲۱۱، ۲۸۷، ۳۲۸، ۳۲۹
امام فخرالدین رازی ۲۲۸
امام محمد غزالی ۱۶۲
امام موسیٰ کاظم (ع) ۲۳۰
امامی خلخالی ۱۱۴
امامی ہروی ۱۱۴
امان اللہ، حافظ ۱۹۵
امانی اصفہانی، امیر (میر شریف) ۱۱۴
امانی، خان زمان فرزند مہابت خان ۲۴۰، ۲۶۳

- ب
- انصاری شافعی معروف به شعرانی ۱۹۷
انصاری، علاءالدین ۵۱، ۱۱
انصاف، محمد ابراہیم ۱۱۴، ۲۴۰
انوری خاوری ۱۰۸، ۱۱۴، ۱۶۲، ۱۶۴، ۱۷۷،
۱۷۹، ۲۴۰، ۲۶۷
انیسی شاملو، یولقلی بیگ ۱۱۴، ۱۳۹، ۱۵۰،
۲۴۰، ۲۶۴، ۳۱۲، ۳۱۷
اوجی نظنزی ۱۱۴، ۱۳۹، ۱۵۱، ۲۴۰
اوحدالدین حامد کرمانی ۱۱۴
اوحدی صفاهانی ۱۱۴
اوحدی مراغہای ۲۴۰
اورنگ زیب عالمگیر ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۹، ۲۰،
۲۱، ۲۲، ۴۰، ۴۲، ۱۷۰، ۱۹۹، ۲۰۰،
۲۲۳، ۲۵۲
اولاد احمد بلگرامی ۱۸۶
اولاد علی بلگرامی، میر ۹۱، ۱۰۴
اویس بن میر عبدالجلیل (سید) ۲۰۲، ۲۱۲،
۲۱۳، ۲۱۹
اہلی خراسانی ۲۴۰
اہلی شیرازی ۱۱۴، ۲۴۰
ایجاد سامانوی، میرزا علینقی ۸۹، ۱۳۹، ۱۴۶،
۱۶۴، ۱۶۸، ۲۴۰
ایجاد، میر محمد احسن ۱۱۴
ایزدی شیرازی ۱۱۴
ایزدی قزوینی، محمد شریف ۱۱۴
ایلتتمش، سلطان شمس الدین ۲۱۵، ۲۱۶
ایما اصفہانی، میرزا اسمعیل ۲۴۱
ایما بلگرامی، بندگی حسن ۱۱۴، ۱۳۹، ۲۴۱
ایمان تبریزی، ملا مومن ۱۱۴
ایما ہمدانی، شاہ میر ۱۱۴
ایوانف، ولادیمیر ۲۰۷، ۳۶۴
ایوب پسر ابوالبرکہ ۱۱۴
ایوب قادری، محمد ۲۰۳، ۳۰۰
- بابا شاہ سعید پلنگ پوش ۱۹۳
بابر شاہ ۲۱، ۲۱۶، ۲۴۱
بازل مشہدی، رفیع خان ۱۱۴، ۱۳۹، ۱۵۱،
۲۴۱، ۳۵۶
باقر ۱۱۴
باقر استرآبادی، میر ۱۴۲
باقر اصفہانی، ملا ۱۱۴
باقر بلگرامی، سید محمد ۱۹۵، ۲۴۱
باقر تبریزی، میرزا ۱۱۴
باقر خوردہ کاشی ۱۱۴
باقر شیرازی، حاجی ۱۱۵
باقر میرزا ۱۱۵
باقیا نائینی ۱۶۴
باقی بلخی ۱۱۵، ۲۷۲
بایزید بن قاضی عبدالکریم ۲۰۷
بیر علی (سید) ۲۱۲
بدخشی ۱۱۵
بدرالدین معروف بہ سید بدلی (سید) ۲۰۱،
۲۱۱، ۲۱۲
بدر جاجرمی ۱۱۵، ۱۶۴
بدر چاچ ۱۱۵، ۱۷۷
بڈھا بلگرامی (سید) ۱۹۳
بدیع الدین ترکو ۱۱۵
بدیع الزمان نصرآبادی ۱۱۵، ۱۶۴
بدیع سبزواری، میرزا ۱۱۵
بدیع سمرقندی، ملا ۱۱۵
بدیعی سمرقندی، مولانا زادہ ۱۱۵
براون ۱۸۷
برکاتی، مفتی محمد خلیل خان ۳۴
برکت اللہ، سید ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵
برکت اللہ، صاحب البرکات (سید) ۱۹۳، ۲۱۳
برہان ابرقومی، میر ۱۱۵
برہان الدین، سید ۱۱۰

بہرام گور ۱۳۸
 بیاض استرآبادی ۱۱۵
 بیانی تبریزی ۱۱۵
 بیانی کرمانی، خواجہ عبداللہ مروارید ۱۱۵
 بی بی خورد ۱۹۳
 بی، پرشاد ۳۰۰
 بینخبر بلگرامی، میر عظمت اللہ ۳۸، ۴۷، ۷۴،
 ۱۱۵، ۱۳۹، ۱۴۶، ۱۵۱، ۱۶۳، ۱۶۷،
 ۱۹۴، ۲۱۳، ۲۴۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴،
 ۳۰۵، ۳۳۲
 بینخود، محمد جامی ۱۱۵
 بینخودی بلخی ۱۱۵
 بینخودی شیرازی ۱۱۵
 بیدار، دکتر عابد رضا ۲۵، ۲۵۵، ۳۷۲
 بیدل عظیم آبادی، میرزا عبدالقادر ۲۳، ۸۰،
 ۱۱۵، ۱۳۹، ۱۴۸، ۱۵۱، ۱۶۴، ۱۶۷،
 ۱۷۲، ۱۷۷، ۱۸۱، ۲۴۱، ۲۷۳، ۳۱۵،
 ۳۳۴
 بیرام خان ۵۸، ۱۱۵
 بیضا، میرزا ابوتراب ۱۱۵، ۱۶۴
 بیغم بیراگی، سوامی بہوپت رای ۲۲
 بیکاس مٹھورایی ۱۱۵
 بیکاسی شوشتری ۱۱۵
 بیگانہ نیشابوری، میرزا ابوالحسن ۱۱۵، ۲۴۱
 بیگ ہمدانی (میرزا) ۱۳۲
 بینش، تقی ۷۶
 بینش کشمیری ۱۱۵
 بیہقی ۱۴۳

پ

پابندہ اخسیکتی ۱۹۴
 پرنوی شیرازی ۱۱۵
 پروانہ، ضیاء الدین ۱۰۴
 پندار رازی ۱۱۵

برہان الدین غریب ۵۱، ۶۶، ۱۰۰
 برہان الدین، میر ۱۵۷
 برہمن گرجی، شیروان بیگ ۱۱۵، ۲۶۴
 برہمن لاہوری، چندر بہان ۱۱۵
 بساطی سمرقندی ۱۱۵، ۱۶۴
 بسمل، خواجہ عبدالعزیز ۱۱۵
 بسمل دامغانی، حاجی محمد تقی ۱۱۵
 بسمل قمی، میرزا محمد ۱۱۵
 بشاق عامہ شیرازی، ابو اسحاق احمد ۱۱۵
 بصر، برادرزادہ قاضی سیستانی ۱۱۵
 بقا ابرقوی ۱۱۵
 بقایی قہستانی ۱۱۵
 بقایی، محمد حسین ۱۱۵
 بقایی، محمد عارف ۱۶۳، ۱۶۸
 بقایی، میرزا ابوالبقا ۱۱۵
 بقیا ۱۱۵
 بقیا کاشانی ۱۱۵
 بلاخمن ۱۱۰
 بلرام ۳۵
 بلقیس فاطمہ حسینی، (دکتر سیدہ) ۱۸۵
 بلگرامی، عظیم الدین (سید) ۱۴۰
 بلگرامی، غلام مصطفی (سید) ۱۴۰، ۱۵۱
 بلگرامی، میر سید محمد (شاعر) ۱۲، ۳۲،
 ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۴۰، ۴۱، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۵۴،
 ۵۷، ۱۲۲، ۱۴۰، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۱، ۱۶۵،
 ۱۸۲، ۱۹۶، ۲۰۲، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۳،
 ۲۱۷، ۲۴۳، ۲۹۲، ۲۹۳
 بلگرامی، میر محمد جان ۱۹۶
 بلیغ، میر قدرت اللہ ۸۷
 بنایی ہروی ۱۴۸، ۱۶۴، ۲۵۱، ۲۶۳
 بہادر شاہ اول ۱۶
 بہار، تیک چند ۲۴
 بہار قمی ۱۱۵
 بہاء الدین علمی انواری ۲۳۴

- پور بها جامی ۱۱۵
پیارہ بن سید محمود (سید) ۲۱۱
پیارہ خورد (سید) ۲۱۱
پیام آملی، عبدالسلام ۱۱۵
پیام اکبرآبادی، شرف الدین علی ۱۱۵
پیروی قزوینی ۱۱۵
پیم چند عرف متھن لال ۱۰۴
- ت
- تائب ۱۱۶
تائب کرمانی ۱۱۶
تائب ہروی ۱۱۶
تابان ۱۱۵
تابع، میر محمد باقر ۱۱۵
تاج الدین بن عطاء اللہ، شیخ ۱۰
تاج الدین حجرہ نشین (سید) ۱۹۳، ۲۱۲
تاج الدین کوتہرہ، شاہ ۲۱۳
تاجی لاهیجی ۱۱۶
تاگور، رابندر ناتھ ۱۱۱
تائیر صفاهانی، میرزا محسن ۱۱۶، ۲۴۱
تجریری اصفہانی، شریف ۱۱۶
تجلی اردکانی، علی رضا ۱۱۶، ۱۳۹، ۱۵۱، ۲۴۱
تجلی کاشی، محمد حسین ۱۱۶
تجلی لاهیجی ۱۱۶
تجلیل، جلیل (دکتر) ۳
تحسین ری شہری، آقا عبدالعلی ۱۱۶
تحسین کشمیری ۸۰
تدروی ۱۱۶
تراب، میرزا ابوتراب ۱۶۴، ۱۶۷
ترابی بلخی، امام قلی خان سلطان بلخ ۱۱۶، ۱۶۴
تردی رودہ سمرقندی ۱۱۶، ۱۶۴
تسبیحی، محمد حسین (دکتر) ۱۵۸
- تسلی استرآبادی، میر معصوم ۱۱۶
تسلی شیرازی، ابراہیم ۱۱۶
تسلیم خراسانی، شاہ رضا ۱۱۶
تسلیم شیرازی، محمد طاہر ۱۱۶
تسلیم، میرزا زین العابدین ۱۱۶
تشیبھی کاشی، میر علی اکبر ۱۱۶
تصنیفی خوانساری ۱۱۶
تعظیمای قمی، شاہ ۱۱۶
تعین کاشی، جلالا ۱۱۶
تفتازانی، علامہ ۱۴۳
تفضلی، احمد (دکتر) ۴
تقی ۱۱۶
تقی شوشتری ۱۱۶
تقی اوحدی اصفہانی، آقا ۱۱۶، ۱۴۳، ۱۵۴، ۱۶۳، ۱۶۹، ۱۷۰
تقی بیگ اصفہانی ۱۱۶
تقی حسین اصفہانی، میر ۱۱۶
تقی کاشانی، حافظ ۱۱۶، ۱۶۲
تقی مازندرانی، میرزا ۱۱۶
تقی مروارید کاشی، میر ۱۱۶
تمنا اورنگ آبادی، اسد علی بیگ ۶۳، ۳۵۴، ۳۷۵، ۳۸۰
تمنا شاہجہان آبادی، میرزا محمد علی ۱۱۶
تمنا شیرازی، میرزا ابوالحسن ۱۱۶، ۲۴۱
تنہا، عبداللطیف خان ۱۱۶
تنہا قمی، میرزا محمد سعید ۱۱۶
تودرمل (راجا قنوج) ۲۱۵
توسنی، رای منوہر ۱۱۶
تی - دبلیو، ہیگ (T.W.Haig) ۶۸
- ث
- ثابت اللہ آبادی، میر محمد افضل ۲۳، ۱۱۶، ۱۳۹، ۱۴۵، ۱۵۱، ۱۶۴، ۱۶۷، ۱۷۹، ۱۸۱، ۱۴۲

- ثابت خان ۳۰۴
 ثابت کاشانی ۱۱۶
 ثاقب بخاری ۱۱۶
 ثاقب سرہندی ۱۱۶، ۲۴۱
 ثبات اللہ آبادی، میر محمد عظیم ۱۶۴
 ثروت علی، دکنر ۳۷۲
 ثمین بلگرامی، غلامحسین ۲۵، ۳۴، ۳۵، ۳۶،
 ۱۳۹، ۱۵۸، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۸، ۲۴۱
 ۲۵۹، ۳۶۱
 ثنائی مشہدی، خواجہ حسین ۱۱۶
- ج
- جامع کشمیری، خواجہ مسعود ۱۱۶
 جامی، عبدالرحمان ۱۱۶، ۱۴۲، ۱۴۴، ۱۶۲،
 ۱۶۳، ۱۹۷، ۲۰۲، ۲۱۴، ۲۸۶
 جان علی ۲۷۹
 جان محمد (سید) ۲۱۲، ۲۱۳
 جان محمد (شیخ) ۱۴۲
 جانی بخاری ۱۱۶
 جانی مقلد بخاری ۱۱۶
 جاوید، عصمت (دکنر) ۶۶، ۸۷، ۱۰۴
 جاہی، سلطان ابراہیم صفوی ۱۱۶
 جدایی، میر سید علی ۱۱۶
 جذبی خوانساری ۱۱۶
 جرأت اورنگ آبادی، میر محمد ہاشم
 مخاطب بہ موسوی خان ۷۹، ۸۰، ۸۹،
 ۱۳۹، ۱۴۴، ۱۴۶، ۱۸۱، ۲۲۳، ۲۴۱
 ۳۱۹
 جرج سوتن ۲۷۰
 جریر طبری، محمد ۱۶۲، ۱۹۷
 جزری ۱۴۴
 جسمی ہمدانی ۱۱۶
 جعفر حسین دیوبندی ۱۵۸
 جعفر رضی ساوہ ای ۱۱۶
- جعفر قزوینی ۱۱۷
 جعفر، میرزا ۱۱۷
 جلال الدین آزاد ۳۴۱
 جلال الدین بخاری، سید ۱۰۰
 جلال الدین محمد اردستانی ۱۱۷
 جلالا نائی ۲۵۲
 جلال (سید) ۲۱۲
 جلال یزدی ۱۱۷
 جلیل احمد سہسوانی (سید) ۲۸۸، ۲۳۷
 جمال افسری، شیخ ۳۰۱، ۳۰۶
 جمال الدین احمد بن علی الحسینی ۲۱۴
 جمال الدین بن حسام الدین دہلوی ۱۶۴
 جمال الدین بن عبدالرزاق اصفہانی ۱۱۷
 جمال الدین محدث، میر ۲۱۴
 جمال الدین ہمدانی ۱۱۷
 جمال اللہ، شیخ ۱۹۵
 جمالی، جلال خان ۱۱۷
 جمالی دہلوی، شیخ ۱۶۴، ۱۶۷
 جمیل احمد، دکنر ۳۴۶، ۳۴۹
 جمیل جالبی، دکنر ۱۵۶، ۳۵۴
 جناب اصفہانی، میرزا ابوطالب ۱۱۷، ۲۴۱
 جناتی، میر زین العابدین ۱۱۷
 جنون کشمیری، میرزا ارجمند ۱۱۷، ۲۴۱،
 ۳۵۶
 جنونی قندھاری ۱۱۷
 جنید صفروی بلگرامی، سید ۳۸
 جنید محمد (سید) ۲۱۲
 جوہری ۱۶۳
 جوہری، غلامحسین ۲۷۹
 جوہری قندھاری ۱۱۷
 جوہیا سرہندی، شیخ محمد فاضل ۲۴۱
 جهاندار شاہ (معزالدین) ۱۶
 جهانگیر شاہ ۲۱، ۱۵۵

چ

چنتامن ۱۴۲

چیمبرس، ویلیام (Chambers, William) ۱۸۵

ح

حاتم (سید) ۲۱۲

حاتم کاشانی ۱۱۷

حاجی افضل ۱۴۲

حاجی جنید ۳۰۱

حاجی خلیفہ ۱۹۷

حاجی سبزواری ۱۱۷

حاجی طبسی ۱۱۷

حاجی محمد گیلانی ۱۱۷، ۲۴۱

حاجی معرفت ۳۰۴

حاذق خان، حکیم ۲۵۲

حاذق گیلانی، حکیم بن ہمام ۱۳۹، ۲۴۱

حاصل شاہ باقر ۱۱۷

حاصلی تبریزی ۱۱۷

حافظ بلگرامی، سید ضیاء الدین ۲۴۱

حافظ بن حجر ۳۶۷

حافظ حکاک کرمانی ۱۱۷، ۲۷۲

حافظ شیرازی ۳۴، ۵۸، ۱۱۷، ۱۶۴، ۱۷۲،

۲۶۷، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶

حافظ محمد اسعد مکی ۱۴۲

حافظ میرزا ۱۱۷

حاکم لاہوری ۲۵، ۳۹، ۶۳، ۸۱، ۸۲، ۸۳،

۸۶، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۷۱، ۱۷۵، ۳۵۴، ۳۵۵،

۳۷۵، ۳۷۷، ۳۷۹

حاکمی، اسمعیل (دکتر) ۳

حالتی ترکمن، قاسم بیگ ۱۱۷

حالتی، یادگار محمد ۱۱۷

حالی صفاهانی، سید عبداللہ حائری ۲۴۱

حبیب الرحمان، حکیم ۵۶

حبیب اللہ (سید) ۱۴۲

حبیب اللہ، میرزا ۱۱۷

حجت مشہدی، میرزا مہدی ۱۱۷

حجت، ناصر خسرو ۱۱۷

حرفی اصفہانی ۱۱۷، ۱۶۴

حریفی ساوجی ۱۱۷

حزنی اصفہانی ۱۱۷

حزین لاهیجی، شیخ ۸، ۲۴، ۲۵، ۴۷، ۸۱،

۸۲، ۱۳۹، ۱۴۵، ۱۴۸، ۱۶۴، ۱۶۹، ۱۷۵،

۱۸۲، ۲۴۱، ۳۱۵، ۳۳۴

حساس ۱۱۷

حسام الدین گدایی (سید) ۲۱۳

حسرت، محمد اشرف ۱۱۷

حسرتی کاشی ۱۱۷

حسن برادر سید حسین (سید) ۱۹۵

حسن بن سید پیارہ (سید) ۲۱۳

حسن بن سید محمود (سید) ۲۱۱

حسن بن علی العجیمی (شیخ) ۳۳۱

حسن سخنان حکیم، حکیم محمد ۲۵۲

حسن خان شاملو ۱۱۷

حسن رسول نما، سید ۴۳

حسن سجزی دہلوی ۶۲، ۶۷، ۱۱۷، ۲۲۲،

۲۶۷، ۲۶۸

حسن علی خان ۱۷، ۱۰۳

حسن علی شوشتری ۱۱۷

حسن علی یزدی ۱۱۷

حسن غزنوی ۱۱۷، ۱۶۴

حسن قندھاری ۱۱۷

حسن کاشی ۱۱۷، ۱۶۴

حسن گیلانی ۱۱۷

حسن، مولانا ۱۹۶

حسن میرزا (سلطان) ۱۶۳، ۱۷۰

حسین اصفہانی ۱۱۷، ۲۴۲

حسین بلگرامی بن سید امیر حسین بن سید

حقیری تبریزی ۱۱۸
 حکمت، علی اصغر (دکتر) ۶۷
 حکیم ابوالفتح گیلانی ۱۶۳
 حلمی اردبیلی ۱۱۸
 حلیم بیگ ہمدانی ۱۱۸
 حماد کاشانی، شیخ ۲۲۱
 حمد اللہ مستوفی ۱۶۲
 حمید الدین بلخی ۱۱۸
 حمید الدین دہلوی، شیخ ۱۹۵
 حمیدی کشمیری ۱۱۸
 حوا ۳۴۰
 حیات سندھی، شیخ ۹، ۴۰، ۴۱، ۴۵، ۵۰
 ۱۹۴، ۷۳
 حیات علی (سید) ۳۵۷
 حیاتی کاشی ۱۱۸، ۱۶۴، ۱۸۲
 حیاتی گیلانی ۱۱۸، ۱۶۴، ۱۸۲
 حیدر تونی ۱۱۸
 حیدر کلوج پز ہروی ۱۱۸
 حیدری تبریزی ۱۱۸، ۱۶۴، ۱۷۸
 حیدر یزدی، درویش ۱۱۸
 حیران سمرقندی، شیخ محمود ۱۱۸
 حیران قمی ۱۱۸
 حیران یزدی ۱۱۸
 حیرنی تونی ۱۱۸، ۱۶۴، ۱۷۴، ۱۷۵
 حیرتی قزوینی ۱۱۸

خ

خابوری (خبوری) (سلطان) ۱۹۷
 خاشع ایرانی (مقیم کشمیر) ۱۱۸
 خاطر کی کاشانی ۱۱۸
 خانی خان ۱۷، ۱۸، ۲۰، ۲۴
 خاقان ۳۷۲
 خاقانی شروانی ۱۰۸، ۱۱۸، ۱۶۲، ۱۶۴
 ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۸۱، ۳۷۲

علی بلگرامی (سید) ۲۱۷
 حسین بلگرامی، عماد الملک (سید) ۳۷
 حسین بن سید ابوالقاسم (سید) ۲۱۲
 حسین بن محمد علوی ۲۸۸، ۳۴۰
 حسین خوانساری، آقا ۱۱۷
 حسین دانشمند (سید) ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۴
 حسین دلی والی (سید) ۲۱۱
 حسین دوست سنہلی (میر) ۳۷۵، ۳۷۸
 حسین سادات غوری ۱۱۷
 حسین (سید) ۲۱۱، ۲۱۳، ۲۱۵
 حسین، شیخ ۱۹۴
 حسین صراف اصفہانی ۱۱۷
 حسین علی بن میر فضل علی حیدرآبادی ۲۰۴
 حسین علی خان، امیر الامرا (سید) ۸۰، ۱۵۰
 ۲۹۸
 حسین مازندرانی ۱۱۷
 حسین محمد حسین ۱۱۷
 حسین نجفی ۲۷۹
 حسین ہروی، خواجہ ۱۷۷
 حشری تبریزی ۱۱۷، ۱۶۴
 حشمت، ملا علی بیگ ۱۱۷
 حشمتی اکبرآبادی ۱۱۸
 (حضرت) زہرا (س) ۲۰۹، ۲۱۱
 (حضرت) شاذلی، ابوالحسن علی بن عبداللہ
 ۱۰
 (حضرت) عثمان ۲۰۷
 (حضرت) مختار ۳۵۶
 حضوری قمی ۱۱۸
 حفظی اصفہانی، حاجی محمود ۱۱۸
 حفیظ اللہ خان بن سعد اللہ خان ۱۱۸
 حفیظ قتیل، دکتر ۱۰۱
 حفیظ نوہ میر باقر داماد ۲۴۲
 حقی خوانساری ۱۱۸
 حقیر اللہ آبادی، کمال الدین محمد ۱۱۸

خلیل بیگ بیانی ۱۱۸
 خلیل، علی ابراہیم خان ۳۷، ۵۵، ۳۷۵، ۳۸۰
 خلیل میرزا (مستخدم زیب النساء بیگم) ۱۱۸
 خواجگی دہلوی، مولانا ۱۹۶
 خواجوی کرمانی ۱۱۸، ۱۶۵، ۱۷۱، ۱۷۲
 خواجہ ابونصر ۲۴۲
 خواجہ ایوب ۲۴۲
 خواجہ پارسا ۲۱۴
 خواجہ حسین شیرازی ۲۲۰
 خواجہ علی ۱۱۸
 خواجہ قطب الدین اوشی ۲۱۶
 خواندمیر ۱۶۳
 خوب اللہ، شیخ ۳۰۵
 خورشید احمد بلگرامی (سید) ۲۱۸
 خوشگو، بندر ابن داس ۱۵۵، ۱۵۶، ۳۷۵
 ۳۷۷
 خیالی بخاری ۱۱۸
 خیام نیشاپوری، حکیم عمر ۱۱۹، ۲۷۳
 خیر اللہ بلگرامی، میر سید ۱۹۶
 خیر اللہ (سید) ۱۴۲
 خیری احمد آبادی، سید محمد ۱۹۶

۵

دائری ۱۱۹
 دائری کابلی، ابراہیم حسین ۱۱۹
 داخلی اصفہانی ۱۱۹
 دانا کشمیری، فخرالدین ۲۴۲
 دانا، میرزا محمد علی ۱۱۹، ۱۴۲، ۲۴۲
 دانش پڑوہ، محمد تقی ۹۶، ۲۱۸، ۲۳۴، ۲۵۵
 دانش مازندرانی، ملا علی ۱۱۹
 دانش مشہدی، میر رضی ۱۱۹، ۱۳۹، ۱۵۱
 ۱۶۵، ۱۸۲، ۲۴۲
 دانیال بن سید حاتم (سید) ۲۱۲
 داود بن حسین ۲۹

خاکسار خوافی، شکر اللہ خان عالمگیری ۱۱۸
 خاکسار (شاہ) ۲۲۱، ۲۲۳
 خالص، امتیاز خان ۱۱۸، ۱۳۹، ۱۴۸، ۱۹۹، ۲۴۲
 خالص کاشی، محمد باقر ۱۱۸
 خان اعظم ۱۱۸
 خان اعظم، میرزا عزیز ۱۱۸
 خان بن فخرالدین محمد (میرزا) ۲۷۶
 خدابخش خان ۶۵، ۸۴، ۱۱۰
 خدایار خان ۱۹۹، ۲۱۰
 خدیجہ سلطان ۸۴
 خدیو جم، آقا ۳۷۲
 خرد، شاہ جلال بدخشی ۲۰۲
 خرم قنوجی ۳۰۴
 خرم قنوجی (سید) ۳۰۳
 خروش تبریزی، حسن بیگ ۱۱۸
 خزان تبریزی، محمد امین ۱۱۸
 خسرو جیون پوری، میر ۱۱۸
 خسرو دہلوی، امیر ۴۲، ۱۱۸، ۱۴۸، ۱۶۴
 ۱۶۸، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۸۱، ۱۸۲، ۲۶۷
 ۲۷۱، ۲۷۵، ۲۸۶، ۳۲۰، ۳۲۶
 خسرو (غیر از دہلوی) ۲۱۶
 خسرو نائنی ۱۱۸
 خصالی ہروی، حیدر ۱۱۸
 خصمی اصفہانی ۱۱۸
 خضر بانو خیری ۲۸۳
 خضر بن سید بدلی (سید) ۲۱۲
 خضری استرآبادی ۱۱۸
 خضری خوانساری ۱۱۸
 خضری قزوینی ۱۱۸
 خضری لاری ۱۱۸
 خلیفہ سلطان ۱۱۸
 خلیل، اصالت خان ۱۱۸
 خلیل اللہ طالقانی، شیخ ۲۴۴

- داود (سید) ۲۱۱
 داود متهولی ۲۴۲
 داور ۱۱۹
 دایی اندجانی ۱۱۹
 دبلیو، ہوی (W. Hoey) ۳۷۱
 درد دهلوی، خواجہ میر ۲۳
 دردمند فقیہ ۱۳۹، ۱۴۵، ۲۴۲
 درکی قمی ۱۱۹
 درگاہ قلی خان ۱۶۵، ۲۴۲
 درگاہی بلگرامی (سید) ۱۹۳
 درویش احمد خوانساری ۱۱۹
 درویش دھکی ۱۱۹
 درویش عزیزان، شیخ ۱۹۴
 درویشی ۲۴۲
 دریاگشت، محمد رسول ۵
 دستاق گرجی، بہزاد ۱۱۹
 دستور، میر رفیع ۱۱۹
 دستور، میرزا حسن علی ۱۱۹
 دلبر علی (سید) ۲۱۲
 دوری، سلطان بایزید ۱۱۹
 دوست محمد (سید) ۲۱۲
 دولت شاہ سمرقندی ۱۷۱، ۱۷۷، ۱۸۰
 دولی چند ۱۰۲
 دہلی وال بلگرامی، میر سید حسین ۱۹۴
 دیال سنگہ ۱۸۶
 دیسانی، دکتر ضیاء الدین ۳
 دین محمد ۶۴
 دین محمد (سید) ۱۹۳
 دیوان سید بہیکہ ۱۴۲
 دیوان سید رحمت اللہ ۱۴۱
- ذ
 ذبیح اسمعیل ۱۱۹، ۲۴۲
 ذکا بلگرامی، میر اولاد محمد ۹۱، ۱۰۱
- ۱۰۲، ۱۶۱، ۱۶۵
 ذکاوتی، علیرضا ۳۱۹
 ذوالفقار احمد بن سید ہمت علی نقوی
 بہوپالی ۳۴۵
 ذوالفقار شروانی ۱۱۹، ۱۶۵
 ذوقی اردستانی ۱۱۹
 ذوقی بلگرامی، میر عبدالواحد ۳۸، ۱۴۱، ۲۷۹
 ذوقی تونی، محمد امین ۱۱۹
 ذوقی سمرقندی ۱۶۵
 ذوقی، ملا ۲۶۵
 ذہبی ۱۶۳، ۲۲۸
 ذہنی کاشی، ملاحیدر ۱۱۹
 ذہین، لالہ روپ نراین ۹۱، ۱۰۲
- ر
 رائج سیالکوٹی، میر محمد علی ۲۳، ۱۱۹، ۲۴۲، ۱۶۵، ۱۳۹
 رابط اصفہانی، ملک محمد ۱۱۹
 راجا ابھی سینگ ۲۹۳
 راجا ایسر پرساد ۳۴۱
 راجا ساندی ۲۱۵
 راجا سری رام ۳۴
 راجا (سید) ۲۱۱
 راجا نول رای ۳۶۹
 راجو قتال، سید یوسف بن علی بن محمد الحسنی ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳
 راجی اندجانی، عنایت اللہ بیگ ۲۰۳
 راحت علی بلگرامی، میر ۲۳۶
 رازی تبریزی، محمد رضا ۱۱۹
 رازی خراسانی ۱۱۹
 رازی شیرازی ۱۱۹
 رازی قمی، آقا ۱۱۹
 رازی مشہدی، محمد قاسم ۱۲۰
 رازی، میرزا عسکری عاقل خان ۱۱۹

- راسخ سرھندی، میر محمد زمان ۱۱۹، ۱۳۹،
 ۲۸۷، ۲۴۲، ۱۵۱
 راسخ لاھوری، میر محمد زمان ۲۲
 راشدی، حسام الدین ۲۴
 راغب اصفھانی ۱۱۹، ۱۶۵، ۲۴۲
 راغب تبریزی، کلب حسین ۱۱۹
 راغب گیلانی ۱۱۹
 رافع کشمیری ۱۱۹، ۱۶۵
 راقم مشہدی، سعد الدین محمد ۱۱۹، ۱۳۹،
 ۱۶۵، ۱۷۰، ۱۷۹، ۲۴۲
 راہی، سلطان علی بیگ ۱۱۹
 رای پتھورا ۲۱۶، ۲۱۷
 رای سدھاری لال ۶۷
 رباعی مشہدی ۱۱۹
 رتن چند ۱۸
 رجائی اصفھانی، سیف الدین محمود ۱۱۹
 رجائی باروی، حسن علی ۱۱۹
 رحمت اللہ (سید) ۲۱۲
 رحمت اللہ، شاہ ۱۹۳، ۳۰۲
 رحم علی (سید) ۲۱۲
 رحیم اصفھانی ۱۱۹
 رحیم سمرقندی ۱۱۹
 رحیم، میرزا عبدالرحیم خان خانان ۱۱۹
 رسا اکبرآبادی، ایزدبخش ۱۱۹
 رسا، میرزا جان ۷۹، ۸۹، ۱۳۹، ۱۴۶، ۱۸۱،
 ۲۴۲
 رسایی پنجابی، محمد ارشد ۱۱۹
 رشتی لاھجی ۱۱۹
 رشکی ہمدانی ۱۱۹
 رشید اصفھانی ۱۱۹
 رشید و طواط ۱۱۹، ۱۶۳، ۲۷۰
 رشیدی سمرقندی ۱۲۰، ۱۶۵
 رضا اصفھانی ۱۲۰
 رضا پاشا تبریزی ۱۲۰
 رضا تتوی، شیخ محمد ۱۲۰
 رضا حسین، میر ۱۱۱
 رضا خوانساری ۱۲۰
 رضا (سید) ۲۱۸
 رضا شاکر لاھجی ۱۲۰
 رضا قریشی ۱۲۰
 رضا قزوینی ۱۲۰
 رضا کاشی ۱۲۰
 رضا کشمیری ۱۲۰
 رضا مشہدی ۱۲۰
 رضا نوربخش رازی ۱۲۰
 رضوان، محمد حسین ۱۲۰
 رضوی اردکانی، ابوالفضل ۳۰
 رضوی خان داماد موسوی خان جرأت ۸۹
 رضوی، میر غلامحسین ۲۵۵
 رضی ارتیمانی ۱۱۹
 رضی اصفھانی، زمانای نقاش ۱۱۹، ۱۲۰،
 ۱۳۹، ۲۵۲، ۳۱۲
 رضی الدین شوشتری، میر سید ۸۴
 رضی نیشابوری ۱۲۰
 رضی ہمدانی ۲۴۲
 رفعتی تبریزی، میرزا ابراہیم ۱۲۰
 رفیع الدرجات ۱۷، ۴۲
 رفیع الدولہ ۱۷
 رفیع الدین بلگرامی، سید ۱۹۵
 رفیع الدین قزوینی ۱۶۳، ۲۴۲
 رفیع الدین مسعود لبنانی ۱۲۰
 رفیعا نائنی ۱۲۰
 رفیع قزوینی، میرزا حسن بیگ ۱۶۵
 رفیع مرزبان شیرازی ۱۲۰
 رفیع مشہدی ۱۲۰، ۱۳۹
 رفیع، میرزا محمد ۷۷
 رفیعی آملی ۱۲۰
 رفیعی کاشی، میر حیدر معمانی ۱۲۰، ۱۶۵

- رکن الدین رازی ۱۲۰
 رکن الدین معروف بہ شاہ اتاولی ۱۹۳
 رمزی کاشی، محمد ہادی ۱۲۰
 روانی اکبرآبادی، ملاوحید ۱۲۰
 روح الامین خان ۵۸، ۱۹۵
 روحی رنبرپوری، میر سید جعفر ۸، ۴۸، ۸۰،
 ۱۲۰، ۱۳۹، ۱۴۶، ۲۴۲، ۳۰۳، ۳۰۶
 رودکی سمرقندی ۱۲۰، ۱۶۵
 روزبہ شیرازی ۱۲۰
 روش بروچی، قاضی محمد صالح ۲۴۲
 روغنی استرآبادی ۱۲۰
 رونق یونانی، میر رونق ۱۲۰
 رونقی ہمدانی ۱۲۰
 رہایی، قاضی عبداللہ ۱۲۰
 رہایی ہروی، سعدالدین ۱۲۰
 ریاضی لاہوری، ملا امام الدین ۱۲۰
 ریچرڈ جانسن ۲۰۴
 ریو ۳۵۶
- ز
 زاہد ہروی کابلی، میر محمد ۱۹۶
 زاہر دامغانی، اسمعیل ۱۲۰
 زاہر، شیخ محمد فاخر ۹، ۱۳۹، ۱۴۴، ۱۴۶،
 ۲۴۲
 زبید احمد ۲۸۳، ۳۳۹، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴،
 ۳۴۸، ۳۴۷
 زبیدی، سید مرتضیٰ بلگرامی ۳۷
 زروری زربخش، شیخ منتخب الدین ۲۲۰،
 ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳
 زکی ہمدانی ۱۲۰، ۱۵۴، ۲۴۳
 زکیہ یزدی ۱۲۰
 زلالی خوارزمی ۱۲۰
 زلالی خوانساری ۱۲۰، ۱۳۹، ۱۵۵، ۱۶۵،
 ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۸۰، ۲۴۳، ۲۸۶
- زلالی ہروی ۱۵۵
 زمانی سیستانی ۱۲۰، ۳۱۲
 زمانی یزدی ۱۲۰، ۱۳۹، ۲۴۳
 زمخشری ۲۱۴
 زنگی شیرازی ۱۲۰
 زیب النساء بیگم ۱۷۰
 زید بن علی ۳۰، ۲۰۹، ۲۱۱
 زید (سید) ۲۱۱
 زید شہید ۲۹
 زین الدین داود، شیخ ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۴
 زین الدین سیستانی ۱۲۰
 زین الدین (شیخ) ۲۲۱
 زین العابدین، میرزا ۱۲۰
 زینت نذیری، سید حسن ۱۲۰
- س
 سابق، حاجی فریدون ۱۲۰
 سابق مازندرانی، ملا علی نقی ۱۲۰
 ساجد رضوی، سید محمد رضا (دکتر) ۹۶
 سارابی اکبرآبادی ۱۲۰
 ساطع کشمیری، ملا ۱۲۰، ۲۴۳
 ساقی جزائری ۱۲۱
 ساقی سامی، عزیزالدین ۱۲۱
 ساکت بخارایی ۲۴۳
 ساکت تبریزی، میرزا محمد امین ۱۲۱
 سالک، سید غلام حسن ۱۸۲، ۲۴۳
 سالک قزوینی، محمد ابراہیم ۱۲۱، ۱۳۹،
 ۲۴۳
 سالک کاشی ۱۲۱
 سالک یزدی ۱۲۱، ۱۳۹، ۲۴۳
 سالم کشمیری ۲۴۳
 سامری تبریزی ۱۲۱
 سامع، محمد احسن ۱۲۱
 سام میرزا صفوی ۱۶۲، ۱۷۰

- سامی ۵۵، ۸۱، ۱۲۱
سامی، غلام قادر ۸۷
سایری جربادقانی ۱۲۱
سایری سجاوندی ۱۲۱
سایری مشہدی ۱۲۱
سایل آہی ۱۲۱
سایل خان قریشی ملتانہی ۱۲۱
سایلی بلخی، ملا ۱۲۱
سایلی مشہدی، میر ۱۲۱
سبحان اللہ ۶۹، ۱۱۱
سبزواری، سید علی (سید) ۱۲۲
سپاہی اندجانی ۱۲۱
سپاہی، قپلان بیگ ۱۲۱
سپاہی، میرزا بیگ ۱۲۱
ستار تبریزی، محمد صالح ۱۲۱
سحابی استرآبادی ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۵۲
سحری خراسانی، قطب ۱۲۱
سحری ری شہری ۱۲۱
سنا، زاہد علی خان ۱۶۹، ۲۴۳
سنخ اکبرآبادی، میر عبدالصمد ۱۲۱
سنخ شیرازی، آقا نبی ۱۲۱
سنخ کرمانی ۱۲۱
سنخور بلگرامی، شیخ محمد صدیق ۲۵، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۱۳۹، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۲۴۳، ۲۴۴، ۳۵۹، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴
سرآمد کشمیری ۱۲۱
سراج اورنگ آبادی، شاہ سراج الدین ۸۱، ۲۴۳
سراج قزوینی ۱۲۱
سرخوش، محمد افضل ۲۳، ۱۲۱، ۱۳۹، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۶۳، ۱۶۵، ۱۷۵، ۲۴۳
سردار علی (سید) ۲۱۲
سرفراز علی ۳۵۷
سرکیس ۳۴۶
سرمہ کاشی، سعید (صوفی سرمہ) ۱۲۱
سرمہی اصفہانی، شریف ۱۲۱
سروری کابلی، عالم بیگ ۱۲۱، ۱۳۹، ۲۴۳
سروری کاشی، محمد قاسم ۱۲۱، ۱۴۳
سروشی، مرتضیٰ قلی بیگ ۱۲۱
سرهندی، عبداللہ نیازی ۱۶۳
سعادت علی خان نیشابوری ۲۲، ۸۰
سعدالدین خیرآبادی، (شیخ) ۱۹۵
سعدالدین، سید ۱۹۵
سعداللہ بلگرامی، سید ۴۳
سعداللہ بن سید غلام محمد سلونی ۱۹۵
سعداللہ خان ۲۹۸
سعداللہ (سید) ۱۹۳
سعد گل شیرازی ۱۲۱
سعدی اردستانی ۱۲۱
سعدی شیرازی، (شیخ) ۱۲۱، ۱۶۵، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶
سعیدا خاتون ۱۸۵
سعید اشرف ۲۵۱
سعیدا گیلانی ۱۶۵
سعید ایزدی نقشبندی ۱۲۱، ۱۳۹، ۲۴۳
سعید میرزا ۱۲۱
سقا بہرام ۱۲۱
سگلوند قزوینی ۱۲۱
سلطان مسعود معروف بہ میان صاحب (سید) ۲۰۰
سلطان مقصود (سید) ۳۰۶
سلیمان ساوجی ۱۲۱، ۱۶۵، ۱۷۲، ۱۷۷، ۱۸۰، ۲۶۹، ۳۲۶
سلیم اختر، (دکتر) ۴
سلیمان طهرانی ۱۲۱
سلیم تهرانی، محمد قلی ۱۲۱، ۱۳۹، ۱۴۷
۱۴۸، ۱۵۱، ۱۶۸، ۱۷۷، ۱۸۱، ۲۳۸
۲۴۳، ۲۷۴، ۳۱۷
سلیم قزوینی، محمد بیگ ۱۲۱

- سلیم کشمیری، حاجی محمد اسلم ۱۲۱
 سماع ہمدانی، بیرم بیگ ۱۲۱
 سماعی مروی ۱۲۱
 سنایی غزنوی ۱۰۸، ۱۲۱، ۳۰۶
 سنجر کاشی، میر محمد ہاشم ۱۲۱، ۱۳۹،
 ۱۴۸، ۱۶۵، ۱۷۲، ۲۴۳
 سوادی گجرائی ۱۲۲
 سوزنی بخارایی، میر جمیل ۱۲۲
 سوزنی، حسن علی ۱۲۲
 سوزنی نسفی ۱۲۲
 سوکمار رای ۵۸
 سہایی ۱۲۲
 سہمی بخاری ۱۲۲
 سہوی تبریزی، میر حسن ۱۲۲
 سہیلی، احمد ۱۲۲
 سیادت لاہوری، میر جلال الدین ۱۲۲
 سیدالدین محمد الوری، شیخ ۱۶۸
 سیرتی غفاری قزوینی، محمد حسین ۱۲۲
 سیف الدین اسفرننگی ۱۲۲
 سیف اللہ قادری ۲۲۵
 سیف الملوک ۱۲۲
 سیلکی (سلطان) ۱۶۵
 سیوطی، شیخ جلال الدین ۱۴۳، ۱۶۲، ۱۶۳،
 ۲۱۴، ۲۲۸
- ش
- شاپور تهرانی ۱۲۲، ۱۴۰، ۱۵۲، ۲۴۳
 شادابی جون پوری، محمد حسین ۱۲۲
 شاستری ۲۵۵
 شاکر تبریزی، محمد قلی ۱۲۲
 شاکر، نظام الملک آصف جاہ اول ۱۲۲
 شانی نکلو ۱۲۲، ۱۴۰، ۱۶۵، ۲۴۴، ۳۱۲
 شاہ ابراہیم ۱۴۲
 شاہ اتل شاہجہان پوری ۳۰۳
- شاہ جانی سرونجی ۳۰۲، ۳۰۶
 شاہجہان ۲۱، ۲۲
 شاہجہان ثانی ۴۲
 شاہ حمید مجذوب ۱۴۲
 شاہد حسین رضوی، (سید) ۳۸
 شاہدہ حسین گیلانی ۱۲۲
 شاہدہ لاهیجانی، میر محمد ہاشم ۱۲۲
 شاہدی بلگرامی، میر عبدالواحد ۳۴، ۱۲۳،
 ۱۴۰، ۱۴۴
 شاہ محمد بن شیخ معروف فرملی (شیخ)
 ۱۳۸، ۱۴۱
 شاہنواز خان معروف بہ صمصام الدولہ ۶۱،
 ۶۷، ۸۷، ۸۹، ۹۰، ۹۸، ۱۸۳
 شاہ ولی اللہ دہلوی ۷۳
 شاہی سبزواری ۱۲۲
 شاہی کالپوی ۱۲۲
 شبانی، میرزا خان ۱۲۲
 شبلی ۱۶۳
 شبلی نعمانی، مولانا ۱۶۷، ۱۸۳، ۱۹۱، ۱۹۲،
 ۱۹۸، ۲۰۱، ۲۰۲
 شجاع الدولہ، وزیر الملک ۱۸۳
 شجاع سیستانی ۱۲۲
 شجاع کاشانی ۱۲۲
 شجاع لکھنوی ۳۰۴
 شجاعی دماوندی، حکیم ۱۲۲
 شراری ۱۲۲
 شرف بافقی مروی ۱۲۲
 شرف شافزہ اصفہانی ۱۲۲
 شرف قزوینی، میرزا شرف جہان ۱۲۲
 شرمی قزوینی ۱۲۲، ۲۵۲
 شریف آملی ۱۲۲
 شریف احمد عثمانی ۳۸
 شریف اصفہانی ۱۲۲
 شریف الحسن بلگرامی، (سید) ۳۸

- شرف بن سید عمر الحسینی الواسطی (سید)
۲۱۴، ۱۹۷، ۱۹۳، ۳۸
- شرف تبریزی ۱۲۲، ۱۶۵
- شرف شیرازی، میرخواجگی ۱۲۲
- شرف کاشی ۱۲۲
- شطرنجی سمرقندی، ابوعلی ۱۲۲
- شعرانی ۳۰۵
- شعله اردستانی، محمد (سید) ۱۲۲، ۲۴۴
- شعله اغورنار خان ۱۲۲
- شعوری کاشانی ۱۲۲
- شعوری مشہدی ۱۲۲
- شعوری ہروی ۱۲۲
- شعیب جوشقانی ۱۲۲
- شفایی، حکیم شرف الدین حسن ۱۲۳، ۱۴۰
- ۲۴۴
- شفیع اللہ اصفہانی ۱۲۳
- شفیع اورنگ آبادی، لچھی نراین ۱، ۲۵، ۶۱، ۶۳، ۹۱، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۲۰۴
- ۲۵۲، ۲۵۶، ۳۳۰
- شفیع قزوینی ۱۲۳
- شفیع گیلانی ۱۲۳
- شفیع ملتانی، میر محمد ۲۴۴
- شکر اللہ حسینی، سید ۴۳
- شکر اللہ، شاہ شیخ ۳۰۳
- شکوہی ہمدانی ۱۲۳
- شکیب شیرازی ۲۴۴
- شکیبی اصفہانی، محمد رضا ۱۲۳، ۱۴۰
- ۱۴۴، ۱۶۵، ۲۴۴، ۲۶۲
- شکیبی تبریزی ۱۲۳، ۱۶۵
- شگونی جرابادقانی ۱۲۳
- شمس الدین ایلتتمش (سلطان) ۳۰، ۳۶
- شمس الدین حسنی الحسینی بنارسی (سید)
۳۴۱، ۳۴۲
- شمس الدین گیلانی ۲۴۴
- شمس الدین گیلانی (سید) ۱۱۱، ۱۱۰
- شمس الدین محمد طبسی ۱۲۳
- شمس الدین یحیی اودی ۱۹۶
- شمس بریلوی، علامہ ۲۰۳
- شمس تشی شیرازی ۱۲۳
- شنک دھربسی - ام (B.M.Shankdhar) ۳۶۹، ۳۷۰
- شوقی ساوجی ۲۷۴
- شوقی ساوہ ای، محمد حسین ۱۲۳، ۱۴۰
- ۲۴۴
- شوقی یزدی ۱۲۳
- شوکت اصفہانی ۱۲۳
- شوکت بخاری، محمد اسحاق ۱۲۳، ۱۴۰
- ۱۵۲، ۱۶۵، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۷، ۲۴۴
- شہاب الدین المیورقی الطایفی (سید) ۳۳۱
- شہاب الدین بن احمد بن علی الحسنی (سید)
۲۱۴
- شہاب الدین، قاضی ۱۹۶، ۱۹۷
- شہاب الدین، محمد ۴۶
- شہرت شیرازی، شیخ حسین ۱۲۳، ۱۴۰
- ۱۴۶، ۲۴۴، ۳۳۲
- شہریار بن جہانگیر شاہ ۱۲۳
- شہودی رمال اصفہانی ۱۲۳
- شہید تهرانی ۲۴۴
- شہید، میرغازی ۱۲۳
- شہیدی، جعفر (دکتر) ۴
- شہیدی قمی ۱۲۳، ۱۶۵
- شیدا فتح پوری ۱۲۳، ۱۴۰، ۱۶۵، ۱۶۸، ۱۷۶
- ۲۴۴، ۲۵۲، ۲۶۸، ۳۱۴، ۳۲۹
- شیرازی، عبدالحسین (میرزا) ۱۳۲
- شیر خان لودی ۱۴۳، ۱۶۳، ۳۱۴
- شیر علی افسوس ۶۷
- شیر علی (سید) ۲۱۲
- شیری کوکو والی ۱۲۳

صانع بلگرامی، نظام الدین احمد ۱۲۳، ۱۴۰،
۳۲۹، ۲۴۴

صبحی کشمیری ۱۲۳

صبحی مازندرانی ۱۲۳

صبحی ہمدانی ۱۲۳

صبغت اللہ بن سید روح اللہ بروچی ۱۹۴

صبوحی چغتائی ۱۲۳

صبوحی خوانساری کرمانی، حسین ۱۲۳

صبوری تبریزی ۱۲۳

صبوری خوانساری، محمد ہاشم ۱۲۳

صبوری ہمدانی ۱۲۳

صحیفی شیرازی ۱۲۳

صدر جهان (سید) ۱۴۲، ۲۱۲

صدیق حسن خان، نواب ۹، ۵۴، ۶۹، ۲۳۵،

۲۳۷، ۲۷۶، ۲۸۳، ۳۴۳، ۳۴۶، ۳۴۷،

۳۵۵، ۳۴۸

صرفی ساوجی ۱۲۳

صرفی کشمیری، شیخ یعقوب ۱۲۴

صفا قمی، آقا شمس ۱۲۴

صفایی اندجانی ۱۲۴

صفت اللہ خیرآبادی ۱۹۵، ۲۰۰

صفدر، میر صفدر حسین ۲۴۴

صفیا اصفہانی ۱۲۴

صفی الدین عبدالصمد، شیخ ۱۹۴

صفیر بلگرامی، سید فرزند احمد ۳۸، ۳۵۵

صفیری جون پوری، محمد عیسیٰ ۱۲۴

صفی شاہ ۱۲۴

صفی شیرازی، شیخ محمد ۱۲۴

صفی، میر ۱۲۴

صلابت خان (سید) ۱۲۲

صلابی شہرستانی، امیر جلال الدین حسین

۱۲۴

صمد، شیخ ۱۲۴

صمصام الدولہ شاہنوازخان ۲۹۷، ۲۹۸

شیمل، آنماری ۲۲۶

ص

صائب، میرزا محمد علی ۵۱، ۷۷، ۱۲۳،

۱۴۰، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰،

۱۵۲، ۱۶۵، ۱۷۳، ۱۸۲، ۲۰۳، ۲۶۰،

۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۴، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸،

۲۶۹، ۲۷۱، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۳۱۸،

۳۱۹، ۳۲۱، ۳۲۶، ۳۲۸، ۳۳۲، ۳۳۸،

۳۴۴

صائن ہروی، رکن الدین ۱۲۳

صابر اصفہانی ۱۲۳

صابر ترندی، ادیب ۱۲۳

صابر زوارہ، میرزا ۱۲۳

صاحب البرکات، سید برکت اللہ ۱۹۷، ۲۰۲،

۳۰۳، ۳۰۲

صاحب کاشی، حکیم کاظم ۹۶، ۹۷، ۱۲۳،

۲۴۴

صادق اردو آبادی ۱۲۳

صادق اصفہانی ۱۲۳، ۱۴۳، ۱۶۳

صادق سمرقندی ۱۲۳

صادق علی ۱۸۶

صادق فرزند میرزا صالح ۱۲۳

صادق کشمیری ہمدانی، محمد ۱۹۷

صادق مشہدی، محمد ۱۷۹

صادق، ملا ۱۲۳

صادق میرزا ۱۲۳

صادقی نقاش ۱۲۳

صارم اورنگ آبادی ۱۶۵

صالح، میرزا ۱۲۳

صالحہ اردستانی ۱۲۳

صالحی مشہدی، محمد میرک ۱۲۳

صالحی ہروی ۱۲۳

صامت اصفہانی، حاجی صادق ۱۲۳، ۲۴۴

- صورت مازندرانی، میر محمد حسین ۱۲۴
صوفی کرمانی ۱۲۴
صوفی نیشابوری، میر ۱۲۴
صیدی تهرانی ۱۲۴، ۱۴۰، ۱۶۵، ۲۴۴
- ض
- ضمیر اصفہانی ۱۲۴
ضمیر تقی حلوی ۱۲۴
ضمیر، میرزا روشن ۱۲۴، ۱۶۵
ضمیری بلگرامی، شیخ نظام ۱۲۴، ۱۴۵،
۱۵۲، ۲۴۵
ضمیری بن حیرانی ۱۲۴
ضیا برہان پوری، میرزا عطا ملقب بہ خوش
کلام خان ۶۳، ۱۰۴
ضیا قزوینی ۱۲۴
ضیا کاشی، ملا ضیاء الدین محمد ۱۲۴
ضیا، میر علی مخاطب بہ صفدر علی خان
۲۴۵
ضیائی دہلوی ۱۲۴
ضیاء الدین برنی ۱۹۷
ضیاء الدین فارسی ۱۲۴
ضیاء اللہ بلگرامی، حافظ ۱۲۴، ۱۴۶، ۱۹۵،
۳۰۶
ضیاء اللہ (سید) ۱۹۷، ۲۱۳
- ط
- طائف جربادقانی، محمد علی ۱۲۴
طارقی ساوجی ۱۲۴
طارمی، ملا علی ۱۲۴
طارمی، میر دوست ۱۲۴
طالب آملی ۱۲۴، ۱۴۰، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۶۵،
۱۶۹، ۲۴۵
طالب اصفہانی، بابا ۱۲۴
طالب تبریزی، میرزا ۱۲۴
- طالب گیلانی، یحیی خان ۱۲۴
طالع سبزواری، میر عبدالعلی ۲۴۵
طالع گیلانی ۲۴۵
طاہر شاہ ۱۲۴
طاہر، شیخ محمد ۱۲۴
طاہر صفہانی، التفات خان نقدہ ۱۴۰
طاہر طوسی، میرزا ۱۲۴
طاہر عطار مشہدی ۱۲۴
طاہر علی، حافظ محمد ۴
طاہر نصرآبادی، میرزا ۱۲۴، ۱۴۳، ۱۶۲
طاہری نائینی ۱۲۴
طباطبایی، غلام حسین ۱۷
طباعی سیستانی، میر کمال الدین حسینی ۱۲۴
طباقی قزوینی ۱۲۴
طبخی قزوینی ۱۲۴
طبرانی ۲۱۴
طبیعت، سیف الدین محمد ۱۲۴، ۲۴۵
طرزی ۱۲۴
طغرا مشہدی ۱۲۴، ۱۴۰، ۲۴۵
طفیل بلگرامی، میر محمد ۴۰، ۴۱، ۴۳، ۴۴،
۴۵، ۵۷، ۱۲۴، ۱۴۰، ۱۴۶، ۱۹۴، ۲۴۵،
۳۰۳
طفیلی لاهیجی ۱۲۴
طلا دہلوی، میرزا نظام الدین احمد ۱۲۴
طلا سبزواری، میر عبدالعلی ۱۲۴
طلحہ ۱۲۴
طلوعی، محمد ابراہیم ۱۲۵
طنطاوی، شیخ عبدالوہاب ۹، ۴۱، ۴۴، ۵۰
طوسی خراسانی ۱۲۵
طوطی ترشیزی ۱۲۵
طوفی تبریزی ۱۲۵
طیب بن سید عبدالواحد (سید) ۲۰۲، ۲۱۳
طیب (شاہ) ۲۷

عاشق محمد ۳۰۱
 عاشق، میر کرم اللہ عاقل خان ۱۲۵
 عاشقی سیستانی ۱۲۵
 عاشقی عظیم آبادی، حسینقلی خان ۹، ۷۴
 عاصی، نورمحمد ۸۷
 عاقل شاہجہان آبادی، ہنرور خان ۱۶۵، ۱۷۴،
 ۲۴۵، ۱۸۰
 عاکفی گیلانی ۱۲۵
 عالم بخاری ۱۲۵
 عالم پادشاہ (شاہ) ۴۲، ۲۵۲
 عالم ثانی (شاہ) ۱۹، ۹۸
 عالم علی خان، (سید) ۱۰۳
 عالمگیر ثانی ۱۸
 عالمی دارابجردی ۱۲۵، ۲۵۲
 عالی اصفہانی ۲۴۵
 عالی شیرازی، نعمت خان ۱۲۵، ۱۴۰، ۱۶۵،
 ۱۷۰، ۲۴۵، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۷۳
 عالی گوہر ۱۹
 عامل بلخی ۱۲۵
 عامی نہاوندی ۱۲۵
 عباس بن احمد یمانی ۳۴۰
 عباس، سیدحسن (دکتر) ۱، ۵، ۶۹، ۲۵۴
 عباس مروزی ۱۲۵، ۱۳۸، ۱۶۲، ۱۶۵
 عبدالجلیل بن حافظ ابواسحاق لاہوری ۱۵۵
 عبدالجلیل، (شیخ) ۲۰۱
 عبدالحفیظ فرشوری بلگرامی، (شیخ) ۱۹۴،
 ۳۰۲
 عبدالحق قمی ۱۲۵
 عبدالحق محدث دہلوی ۳۰، ۱۵۶، ۱۹۵،
 ۱۹۷، ۲۰۱، ۲۲۱، ۲۲۸
 عبدالحق، مولوی ۲۰۳
 عبدالحکیم سیالکوٹی، ملا ۱۹۶
 عبدالحکیم (سید) ۲۱۲
 عبدالحکیم موہانی، (شیخ) ۳۰۱

ظ

ظاہر اردبیلی، محمد کاظم ۱۲۵
 ظفر اقبال، (دکتر) ۷۴، ۳۰۰، ۳۰۵
 ظفرالدین ہمدانی ۱۲۵
 ظفر، بہادر شاہ ۱۹
 ظل الرحمان، حکیم (سید) ۴
 ظہوری ترشیزی ۱۲۵، ۱۴۰، ۱۴۳، ۱۵۲،
 ۱۶۵، ۱۷۶، ۲۴۵، ۲۷۱، ۲۷۴، ۳۲۱
 ظہیرالدین شفروہ ۱۲۵
 ظہیر تفرشی ۱۲۵، ۲۴۵
 ظہیر فاریابی ۱۲۵، ۱۶۵، ۱۷۷، ۱۷۹
 ظہیر لاهیجی ۱۲۵
 ظہیر نہاوندی ۱۲۵

ع

عابد، خواجہ (پدر آصف جاہ) ۹۸
 عابدی، پروفیسور سید امیر حسن ۳، ۱۷۶
 عابدی، وزیرالحسن ۱۵۵
 عاجز اورنگ آبادی، عارف الدین خان ۸۷،
 ۲۴۵
 عادل ختلانی ۱۲۵
 عارف اصفہانی، میرزا ابراہیم ۱۲۵
 عارف بلگرامی، محمد ۱۳۸، ۱۴۰، ۱۴۱،
 ۲۴۵
 عارف تبریزی ۱۲۵
 عارف تهرانی ۲۴۵
 عارف جام ۳۶۷
 عارف ربہی ۱۲۵
 عارف کاشانی، میر عبدالحسین ۱۲۵
 عارف کرمانی، اسمعیل ۱۲۵
 عارف گیلانی ۱۲۵
 عارف لاہوری ۱۲۵، ۲۶۸
 عارف مشہدی ۱۲۵
 عاشق سمرقندی ۱۲۵، ۲۵۲

- عبداللطیف، شیخ ۱۹۴، ۲۰۱، ۲۰۳
 عبداللہ بلگرامی ۳۵، ۴۱، ۱۹۳
 عبداللہ بن عباس ۹، ۵۰
 عبداللہ بن قاضی عمر بیضاوی ۱۲۳، ۲۱۴
 عبداللہ تلنبی ۱۹۶
 عبداللہ خان ۱۵۶، ۲۹۸
 عبداللہ خویشگی ۱۹۷
 عبداللہ، دکتر سید ۲۴، ۱۹۵، ۳۵۶
 عبداللہ قطب الملک (سید) ۱۳۹
 عبداللہ معروف بہ خواجہ خورد ۱۹۳
 عبداللہ، مولوی ۲۰۳
 عبداللہ یزدی ۱۲۵
 عبدالمجید، محمد ۲۲۵
 عبدالمجید ملتانی ۱۵۵
 عبدالمقتدر خان بہادر ۱۰۹
 عبدالمقتدر دہلوی، قاضی ۲۰۱
 عبدالممتخب بلگرامی، قاضی ۱۹۴
 عبدالمؤمن اکبرآبادی، شیخ ۳۰۱
 عبدالنبی ۱۷۱
 عبدالنبی (سید) ۲۰۹، ۲۱۰
 عبدالنبی فخرالزمان تروینی ۱۵۴
 عبدالواحد اصغر ۱۹۴
 عبدالواحد بلگرامی، میر ۳۷، ۱۹۴، ۱۹۵،
 ۱۹۷، ۲۲۸
 عبدالواحد بن سید خلیل (سید) ۲۱۳، ۳۰۳
 عبدالواحد بن سید سعداللہ ۵۳
 عبدالواسع جبلی ۱۲۵
 عبدالوحد ۱۱۱
 عبدالوہاب بن احمد علی ۱۹۷
 عبدالہادی بن سید محمود (سید) ۲۱۳
 عبدالہادی، میر ۱۹۶
 عبد مناف قمی (میرزا) ۱۳۳
 عبدی ابرقوہی ۱۲۵
 عبدی باکوی ۱۲۵
- عبدالحمید لاہوری، شیخ ۱۴۳، ۱۶۳
 عبدالحی ۳۲، ۸۳، ۹۰، ۲۰۷، ۳۴۳
 عبدالحی خان ۲۹۹
 عبدالرحمن ۹۰
 عبدالرحیم بلگرامی، شیخ ۱۹۴، ۲۹۹
 عبدالرزاق (سید) ۲۱۲
 عبدالرزاق (شاہ) ۱۹۷
 عبدالرزاق، شاہ ۱۹۳
 عبدالرشید تنوی ۱۴۳، ۱۶۳
 عبدالرشید جون پوری، شیخ ۱۹۵
 عبدالرووف ۱۵۷
 عبدالرؤف (سید) ۲۱۲
 عبدالستار (سید) ۲۱۲
 عبدالسلام دیوہ، ملا ۱۹۶
 عبدالسلام لاہوری، ملا ۱۹۶
 عبدالسلام مشہدی، میر ۱۴۲
 عبدالصمد افضل محمد، شیخ ۲۲۱
 عبدالصمد خواہرزادہ فیضی و ابوالفضل ۱۹۷
 عبدالعلی طالقانی، حاجی ۱۴۴
 عبدالغفار، میر ۳۰۳
 عبدالغفور، شیخ ۱۹۶
 عبدالغنی ۳۶۱
 عبدالغنی تفرشی، میر ۱۶۹
 عبدالغنی (سید) ۱۹۳
 عبدالغنی ہمدانی ۱۲۵
 عبدالفتاح عسکری احمد آبادی، میر سید ۱۹۴
 عبدالقادر بدایوانی، ملا ۱۴۴، ۱۶۵، ۱۹۴،
 ۱۹۷، ۲۱۴
 عبدالقادر جیلانی، شیخ ۹۶
 عبدالقادر (سید) ۲۰۹، ۲۱۰
 عبدالکریم بلگرامی، شیخ ۱۹۵
 عبدالکریم بن سید شاہ میر (سید) ۲۱۳
 عبداللطیف (سید) ۲۷۷
 عبداللطیف شوشتری ۳۷۰

- عبدی شیرازی ۱۲۵
عبدی گنابادی ۱۲۵
عبید اللہ، خواجہ کلان ۱۹۳
عبید زاکانی ۱۲۵
عتابی نکلو مروی ۱۲۵
عتابی قمی، محمد نجفی ۱۲۵
عتیق صدیقی، (دکتر) ۳۷۲
عتیق، میرزا عبداللہ ۱۲۵
عثمان احمد، شیخ ۱۹۵
عثمان امیر کبیر ۴۷
عثمانی، قاضی احسان اللہ ۱۶۰
عجیب بلگرامی، سید قریش ۱۴۰، ۲۴۵
عراقی ہمدانی ۱۲۵
عرب، آقا کرمانی ۱۴۵
عرشی رام پوری، امتیاز علی ۸۳
عرشی یزدی، طہماسپ قلی ۱۲۵
عرفان اصفہانی قادری ۱۲۵
عرفان تهرانی ۱۲۵
عرفان سلطان ابوسعید ۱۲۵
عرفی شیرازی ۷۶، ۱۲۵، ۱۴۸، ۱۶۵، ۱۷۴، ۱۷۶، ۳۱۵، ۱۷۷، ۱۷۶
عرفی کامگار تبریزی ۱۲۶
عریان، میرزا اسدی ۱۲۶
عزالدین ۱۲۶
عزت اکبرآبادی، عبدالعزیز ۱۲۶
عزت تبریزی ۲۴۵
عزت شیرازی، محمد باقر ۱۲۶، ۱۶۵، ۱۷۸
عزتی شیرازی، میرزا جانی ۱۲۶
عزلیت، میر عبدالولی ۸۷، ۱۴۰، ۱۴۶، ۲۴۵
عزّی تبریزی، حسن بیگ ۱۲۶
عزیزالدین بن جہاندارشاہ ۱۸
عزیزان بلگرامی، میرخورد ۱۹۴
عزیز جون پوری، عبدالعزیز ۱۲۶
عزیز ہمدانی ۱۲۶
- عزیزی قزوینی ۱۲۶
عزّی فیروزآبادی ۱۲۶
عزی مشہدی ۱۲۶
عسجدی مروی ۱۲۶
عشرت، امرت لال ۹۹، ۲۵۵
عشرتی اصفہانی ۱۲۶
عشرتی یزدی ۱۲۶
عشق لکهنوی ۲۴۵
عشقی بلگرامی، سید برکت اللہ ۳۴، ۱۴۰، ۱۴۷، ۲۴۵
عشقی خان ترک ۱۲۶
عصری تبریزی ۱۲۶
عصمت اللہ سہارن پوری ۱۹۶
عصمت بخاری ۱۲۶
عطا ابرقوھی، میر ۱۲۶
عطار نیشابوری، فریدالدین ۱۲۶، ۲۸۶، ۳۱۵
عطایی جون پوری ۱۲۶
عطاء الملک مرعشی شوشتری ۱۲۶
عظیم الدین بلگرامی (سید) ۱۴۶، ۲۴۳
عظیما نیشابوری ۱۲۶، ۱۶۵
عقیل، معین الدین (دکتر) ۴
عقبہ مکی، شیخ محمد ۱۹۷
علاء الدولہ برادر علاء الملک ۱۲۶
علاء الدولہ قزوینی، میر ۱۴۴، ۱۹۷
علاء الدین خلجی ۴۰
علاء الدین (سید) ۲۱۳
علاء الدین علی بن حسام الدین متقی ہندی ۲۱۴
علاء الملک تونی، ملا ۱۴۳
علمی لاری، شمس الدین محمد برادر افضل
خان کلامی ۱۲۶
علی اصغر بلگرامی (سید) ۲۳۳
علی اصغر قوہ پایا ۱۲۶

- عماد کاشانی، شیخ رکن الدین ۲۲۲
 عمادی ۱۲۶
 عماره مروی ۱۲۶
 عمر بلگرامی (سید) ۱۹۳، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳
 عنایت اصفہانی، میرزا ۱۲۶
 عنایت اللہ بلگرامی ۱۹۵، ۱۹۶، ۳۰۲
 عنایت اللہ بن سید کرم اللہ (سید) ۵۷، ۲۱۲
 عنصری بلخی ۱۲۶، ۱۶۵، ۳۳۰
 عنوان تبریزی، محمد رضا ۱۲۶
 عوفی، محمد ۱۶۳
 عیسیٰ حصاری، محتفی ۱۲۶
 عیسیٰ ساوجی، قاضی ۱۲۶
 عیسیٰ شیرازی، مسیح ۱۲۶
 عیسیٰ موتم الاشبال ۲۹، ۳۰
 عیسیٰ یزدی، میر ۱۲۶
 عیش کشمیری ۲۴۵
 عین الدین (سید) ۱۹۳، ۳۰۲
 عین علی جریادقانی ۱۲۶
 عینی فراہانی، عبدالقیوم ۱۲۶
 غ
 غازی قلندر اصفہانی ۱۲۶
 غازی کمال بلگرامی ۱۹۴
 غافلا طالقانی، محمد تقی ۱۲۷
 غافل سیستانی، ملک خسرو ۱۲۶
 غالب زیدپوری، میر جلال الدین ۱۲۷
 غالب، شیخ اسد اللہ ۱۰۸، ۱۲۷، ۱۴۰، ۱۴۷
 ۱۵۳، ۲۴۶
 غالب لکھنوی ۲۴۶
 غبار ہمدانی، میرزا ابوتراب ۱۲۷، ۱۴۰، ۲۴۶
 ۲۵۲
 غجدوانی، بابا شاہ مسافر ۱۰، ۳۸، ۱۹۳، ۲۰۳
 غربتی حصاری ۱۲۷
 علی العراقی بن حسین ۲۹
 علی بلگرامی (سید) ۳۷، ۲۱۱
 علی بن احمد مہایمی، شیخ ۱۹۵
 علی بن حسن ۲۹
 علی بن محمد ۲۹
 علی حسن ۳۴، ۵۵
 علی حسین بن فیروز علی بلگرامی (سید)
 ۲۰۴
 علی خان جریادقانی ۱۲۶
 علی خان (کتابدار عالمگیر) (سید) ۱۲۲
 علی خان، ملا شاہ محمود ۱۲۶
 علی رضا تبریزی ۱۲۶
 علی رضا حسنی حسینی (سید) ۲۱۸
 علی سرہندی، ناصر علی ۲۲، ۱۲۶، ۱۴۰
 ۱۶۵، ۱۷۵، ۲۴۸، ۲۸۶، ۳۱۵، ۳۷۷
 علی عباس، دکنر سید ۴
 علی عظیم ۱۲۶
 علی قاری، ملا ۱۹۷
 علی قلی خان معروف بہ خان زمان (سلطان)
 ۱۲۱
 علی قمی ۱۲۶
 علی گیلانی، آقا ۱۲۶
 علیم اللہ، قاضی ۴۳، ۱۹۶
 علی متقی، شیخ ۱۹۵، ۱۹۷
 علی مصطفیٰ بن سید نورالہدیٰ (سید) ۳۵۵
 علی معصوم مدنی (سید) ۱۴۰، ۱۴۳
 علی ندیم رضوی ۲۰۸
 علی نقی کمرہای ۱۳۴، ۱۴۱، ۱۴۸، ۱۶۵
 ۲۴۶، ۳۱۷
 علی نقی (میرزا) ۱۴۶
 علی ہمدانی، میر (سید) ۷۹
 عماد الدین بلگرامی، خواجہ ۳۶، ۱۹۳
 عماد الممالک مظفر جنگ ۱۸۳
 عماد قبیہ کرمانی ۱۲۶

- غماز سمرقندی ۱۲۷
 غنی نفرشی، میر عبدالغنی ۱۲۷
 غنی کشمیری، محمد طاہر ۱۲۷، ۱۴۰، ۱۴۸،
 ۱۶۸، ۲۳۸، ۲۴۶، ۲۶۰، ۲۶۲، ۲۷۲
 غنیمت کنجاہی، محمد اکرم ۱۲۷
 غواص ایرانی ۲۴۶
 غوثی، شیخ محمد مندوی ۱۴۳، ۱۹۷
 غیاث الدین محمد کچھی ۱۲۷
 غیاث نقشبند یزدی ۱۲۷، ۲۵۲
 غیرت، خواجہ عبداللطیف خان ۱۲۷، ۲۴۶
 غیرتی شوشتری ۱۲۷
- ف
- فاتح گیلانی ۲۴۶
 فاخر، شیخ محمد فرزند شیخ خوب اللہ
 اللہ آبادی ۱۲۷
 فاخری، شاہ محمد خالد میان ۲، ۱۵۸، ۲۰۳
 فارغ اصفہانی، محمد ابراہیم ۱۲۷
 فارغ تبریزی، چلبی بیگ ۱۲۷
 فارغی شیرازی ۱۲۷
 فارغی ہروی، شیخ عبدالواحد ۱۲۷
 فاروقی، پروفیسور نثار احمد ۴، ۲۲۴، ۲۲۵،
 ۳۴۰، ۳۴۳، ۳۵۵
 فاضل کاشانی ۱۲۷
 فانی شیرازی، خواجہ محمد دھدار ۱۲۷
 فانی کشمیری، محمد حسن ۱۲۷
 فایز اصفہانی ۱۲۷
 فایز دہلوی ۲۰، ۲۳، ۲۴۶
 فایز سہرندی، میر شریف الدین حسین ۱۲۷
 فایز نہاوندی ۱۲۷
 فایض ابہری ۱۶۶، ۱۷۸، ۲۶۸
 فایض مازندرانہ ۲۴۶
 فایق اصفہانی، امینا ۱۲۷
 فتاویٰ حلاوی، میرزا نوری ۱۲۷
- غروری شیرازی ۱۲۷، ۱۶۵
 غروری کاشانی ۱۲۷
 غریب بلگرامی ۱۴۷، ۲۴۶
 غریب ہانسوی، شیخ برہان الدین بن ناصر
 ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲
 غزالی چنگ مروی ۱۲۷
 غزالی مشہدی ۱۲۷، ۱۶۵، ۲۵۲، ۲۸۶
 غزنوی (غباری) اردستانی، قاسم خان ۱۲۷
 غزنوی، میر محمد خان کلان ۱۲۷
 غضائری رازی ۱۲۷، ۱۶۵
 غضنفر حسین بلگرامی، میر ۲۴۸، ۲۵۲
 غضنفر (سید) ۳۰۳
 غضنفر گل خانی ۱۲۷
 غلام امام ۱۲، ۱۰۱، ۱۰۲
 غلام امام صادق، میر ۳۱، ۵۶، ۵۷، ۱۱۰
 غلام بلگرامی، غلام نبی ۱۲۷، ۱۴۰، ۱۹۵
 غلام حسن ۱۰، ۳۱، ۴۸، ۵۶، ۶۱، ۱۱۰
 غلام حسین گجراتی، حافظ ۸۷
 غلام حسین مہنی (سید) ۲۱۹
 غلام حسین، (میر) ۲۷۷
 غلام سرور ۸۵
 غلام شاہ مردان ۵۴
 غلام علی ارشد ۶۶
 غلام علی امرہوی ۳۵۷
 غلام علی شاہ ۱۸، ۲۲۳
 غلام قادر روہیلہ ۱۹
 غلام محمد چشتی العلوی (شاہ) ۱۸۶
 غلام محی الدین ۲۷۸
 غلام مصطفیٰ بلگرامی (سید) ۱۹۳، ۲۰۰،
 ۲۱۳، ۲۴۳، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵
 غلام مصطفیٰ بلگرامی، سید ۱۲۷، ۳۰۴
 غلام معین الدین عبدی خویشگی ۲۲۲
 غلام نبی بلگرامی (سید) ۱۴۱، ۲۰۰
 غلام نقشبند بن عطاء اللہ لکھنوی ۷۳، ۱۹۵

- فتابی خلخالی، احمد (شیخ) ۱۲۷
فتح‌الدین، حکیم محمد ۲۵۲
فتح‌الله شیرازی ۱۹۵
فتحعلی گردیزی ۲۵
فتحی اردستانی ۱۲۷، ۱۴۰، ۲۴۶
فخرالدین ترمذی، مولانا ۸۷
فخرالدین عرف قاضی لالا ۳۰۴
فخرالدین گجراتی ۳۰۴
فخری جرجانی ۱۲۷
فدا حسین بلگرامی، میر ۳۸، ۲۱۸
فدایی لاهیجی، شیخ زاده ۱۲۷
فدایی، محمود بیگ ۱۲۷
فرج‌الله شوشتری، ملا ۱۲۷، ۱۴۰، ۲۴۶
فرخ سیر ۱۶، ۱۷، ۴۲، ۱۹۹، ۲۹۲، ۲۹۸
فرخی سیستانی ۱۲۷، ۱۶۶
فرد بلگرامی، سید اسدالله ۱۲۷، ۱۴۰، ۱۴۴، ۲۴۶، ۱۴۷
فردوسی طوسی ۱۲۷، ۱۶۶
فردی تربتی ۱۲۷
فرزند احمد بلگرامی ۲۳۵
فرشته، محمد قاسم ۱۴۲، ۱۶۲، ۲۲۱
فرصت، محمد بیگ ۱۲۷
فرقتی جوشقانی، ابوتراب ۱۴۰، ۲۴۶
فرقی هروی ۱۲۷
فروغی قزوینی، عطار ۱۲۷
فروغی کشمیری ۱۲۷، ۱۶۶
فریدالدین احمد مانک پوری بلگرامی، شیخ ۱۹۴، ۲۲۰
فریدالدین (سید) ۱۹۳، ۲۱۳
فرید کاتب ۱۲۸
فزونی سمنانی ۱۲۸
فسونی شیرازی، محمود بیگ ۱۲۸
فسونی یزدی ۱۲۸
فصیح اکبرآبادی ۱۲۸
فصیحی تبریزی ۱۲۸، ۱۴۰، ۱۵۳
فصیحی هروی ۱۲۸، ۱۴۰، ۲۴۶
فضل احمد مار هروی ۳۶۴
فضل الرحمن ندوی سیوانی، دکتر (رک بہ:
ندوی)
فضل‌الله (سید) ۲۱۹، ۳۰۳
فضل‌الله معروف بہ شاہ جیو ۳۰۲، ۳۰۴، ۳۰۶
فضل حسین، منشی محمد ۲۲۵
فضل علی خان ایرانی ۱۶۶
فضلی جربادقانی ۱۲۸
فضلی، شاہ فضل‌الله ۸۷
فضولی بغدادی ۱۲۸
فطرت، موسوی خان ۱۴۴، ۱۴۸، ۲۴۶، ۲۴۸
فطرتی کشمیری ۱۶۶، ۱۶۹
فغانی شیرازی، بابا ۱۲۸
فغفور لاهیجی، محمد حسین ۱۲۸، ۱۴۰، ۲۴۶، ۱۵۴
فقری تبریزی ۱۲۸
فقیر بلگرامی، میر نوازش علی ۵۹، ۱۴۰، ۱۴۷، ۱۵۳، ۱۵۸، ۱۶۰، ۱۶۶، ۱۹۴
۲۰۵، ۲۱۳، ۲۴۶، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۶، ۳۲۹، ۳۶۴
فقیر دهلوی، میر شمس‌الدین ۲۳، ۸۳، ۸۴، ۱۶۶
فکری اصفہانی، محمد رضا ۱۲۸
فکری بخشی رازی (سایری) ۱۲۸
فکری طالقانی، ملا یحییٰ ۱۲۸
فکری هروی، سید محمد جامہ باف ۱۲۸
فکاری اسفراینی، قاضی احمد ۱۲۸
فلکی شیروانی ۱۲۸
فوجی نیشابوری، مقیم فرزند ملا قیدی ۱۲۸
فہمی استرآبادی ۱۲۸
فہمی تبریزی، شاہ قاسم ۱۲۸
فہمی تهرانی ۱۲۸

قاسم گنابادی ۱۲۸
 قاسم، نوہ اہلی شیرازی ۱۲۸
 قاسمی اردستانی ۱۲۸
 قاسمی افشار، قاسم بیگ ۱۲۸
 قاسمی خوافی ۱۲۸
 قاصد بخاری ۱۲۸
 قاضی ابوالبرکہ سمرقندی ۲۴۷
 قاضی الہداد ۱۹۶
 قاضی بیضاوی ۱۶۲
 قاضی شمس الدین طبسی ۱۷۷، ۱۷۹
 قاضی شہاب الدین، ملک العلماء ۲۲۸
 قاضی محمد حافظ ۳۰۲
 قاضی محمد معصوم ۱۲۸
 قاطمی ہروی، ملا ۱۴۳، ۱۶۲
 قاقشال اورنگ آبادی، میرزا افضل بیگ ۹۱،
 ۱۰۱، ۳۷۵، ۳۷۸
 قانع تنوی، میر علی شبر ۲۴، ۳۳۱، ۳۷۵،
 ۳۷۸
 قانع سیوستانی، سید مرتضیٰ ۱۲۸
 قانع کاشی، آقا مصیب ۱۲۸
 قانع کاشی، میر سید علی ۱۲۸
 قبول کشمیری، میرزا عبدالغنی ۱۲۸، ۱۴۰،
 ۲۴۷، ۳۵۶
 قپلان بیگ ۱۲۸
 قنلی بخاری ۱۲۹
 قدرت اللہ قاسم ۸۵، ۱۰۴
 قدسی کربلائی (سبزواری) ۱۲۹
 قدسی مشہدی، جان محمد ۱۲۹، ۱۴۰، ۱۴۹،
 ۱۵۳، ۱۶۶، ۲۲۲، ۲۴۷، ۲۸۶
 قرآن خوان بلگرامی، حافظ محمود ۱۹۳
 قراری گیلانی، نورالدین محمد ۱۲۹
 قریب دماوندی ۱۲۹
 قریب گیلانی ۱۲۹
 قزوینی، امیر علاء الدولہ ۱۶۳، ۱۸۲

فہمی کاشی ۱۲۸
 فہمی کرمانی، میر شمس الدین ۱۲۸
 فیاض لاهیجی، ملا عبدالرزاق ۱۴۰، ۱۴۸،
 ۲۴۶
 فیروز جنگ، امیرالامرا ۱۸۳
 فیروز (سید) ۳۱، ۱۹۴، ۲۱۳
 فیروز، میر محمد ۳۱
 فیضان (فایز)، میرزا علاء الدین محمود ۱۲۸
 فیضان، محمد ابراہیم فرزند ناجی ۱۲۸
 فیض بلگرامی، سید محمد ۱۹۵
 فیضی فیاضی ۱۲۸، ۱۴۰، ۱۴۳، ۱۸۳، ۱۹۵،
 ۲۲۱، ۲۳۷، ۲۴۶، ۲۸۷، ۳۱۲، ۳۱۳

ق

قائم چاندپوری ۳۵۴
 قائمی آملی ۱۲۸
 قابل بلگرامی، سید عبداللہ ۳۷، ۱۲۸، ۱۴۰،
 ۲۴۷
 قابل کشمیری، محمد پناہ ۱۲۸، ۲۴۷
 قادر تونی، میرزا ابوالقادر ۱۲۸
 قادری بلگرامی (سید) ۱۹۳
 قادری پانی پنی ۱۲۸
 قادری، سید ہلال احمد ۲۰۴
 قادری شیرازی ۱۲۸
 قاسم اسرار (سید) ۱۹۳
 قاسم انوار ۱۲۸
 قاسم بن سید حسین بن سید نصر (سید) ۲۱۳
 قاسم بیضاوی، میر ابوالقاسم ۱۲۸
 قاسم خان جوینی ۱۲۸، ۱۴۰، ۲۴۷
 قاسم دیوانہ مشہدی ۱۲۸، ۱۴۰، ۱۴۸، ۲۴۷،
 ۲۶۶
 قاسم رازی ۱۲۸
 قاسم کازرونی، شیخ ابوالقاسم انصاری ۱۲۸
 قاسم کاشی، محمد ۱۲۸، ۱۶۶

- قسطلانی ۲۲۸
 قسمت قمی، ملا علی نقی ۱۲۹
 قسمت مشہدی، محمد قاسم ۱۲۹
 قطب الدین ایبک ۲۱۷
 قطب الدین بختیار کاکی اوشی ۳۰
 قطب الدین حنفی، قاضی ۱۶۲
 قطب الدین دہلوی، خواجہ ۳۶
 قطب الدین (سید) ۲۱۲
 قطب الدین شمس آبادی ۱۹۶، ۴۳
 قطب الدین گوپاموی ۱۹۶
 قطب عالم (سید) ۳۰۱، ۲۱۲
 قطران تبریزی ۱۶۸، ۱۸۰
 قطران ترمذی بلخی ۱۲۹
 قلیچ خان، نواب (ناظم لاہور) ۱۰۲، ۱۴۸
 قمرالدین اورنگ آبادی ۸۶، ۱۶۶
 قمرالدین خان ۲۲۳، ۳۶۷
 قنبری ابوردی ۱۲۹
 قوسی تبریزی ۱۲۹
 قوسی شوشتری ۱۲۹
 قہرمان، محمد ۳۲۸
 قہستانی، نعمت اللہ (سید) ۱۲۲
 قیدی شیرازی ۱۲۹
 قیصر امروہوی ۵۶، ۲۷۹، ۳۰۶، ۳۴۶
 قیصر بیگ شیرازی ۱۲۹
- ک
- کاتبی نیشابوری ۱۲۹، ۱۶۶، ۳۱۷
 کارل ارنست (Carl Ernst) ۳۴۲
 کاسب یزدی ۱۲۹
 کاشف اصفہانی، آقا اسمعیل ۱۲۹
 کاشف، محمد شریف ۱۲۹
 کاشفی، میر سید احمد ۱۲۹
 کاظم تونی، حکیم ۱۲۹
 کاظم قمی ۱۲۹
- کاظمہ تبریزی ۱۲۹
 کافی اردبیلی ۱۲۹
 کاکا قزوینی ۱۲۹
 کامگار خان پسر جعفر خان ۲۵۲، ۲۵۳
 کامل جہرمی شیرازی ۱۲۹
 کامل خلخال، ملک سعید ۱۲۹
 کامل کاشی ۱۲۹
 کامی سبزواری ۱۲۹
 کرار علی (سید) ۲۱۲
 کرشن لال ۳۵
 کرم اللہ (سید) ۱۹۳، ۲۱۳
 کرم اللہ، سید بن سید معین الدین بلگرامی
 ۱۹۵، ۲۰۰
 کرم شیرازی، میرابوالکرام ۱۲۹
 کرمی کاشی ۱۲۹
 کریم الدین ۸۵
 کریم نیشابوری، ملاقیدی ۱۲۹
 کسانئ مروزی ۳۲۹
 کفری تہرتی، میر حسن ۱۲۹
 کلامی اصفہانی، برادر اسلامی ۱۲۹
 کلامی لاری، صدرالدین افضل خان دکنی ۱۲۹
 کلان بیگ اندجانی، خواجہ ۱۲۹
 کلان کرمانی، خواجہ ۱۲۹
 کلب علی مشہدی ۱۲۹
 کلیم اللہ چشتی دہلوی، شاہ ۱۹۳
 کلیم کاشانی، ابوطالب ۱۲۹، ۱۴۰، ۱۴۸
 ۱۵۳، ۱۶۶، ۲۴۷، ۲۶۶، ۲۷۲، ۳۲۹
 ۳۷۳
 کمال اسمعیل بن عبدالرزاق اصفہانی ۱۲۹
 کمال افسری، شیخ ۳۰۵
 کمال الدین حسین (سید) ۲۱۲
 کمال الدین سیستانی، امیر ۱۲۹
 کمال الدین محمد، شیخ ۱۹۵
 کمال بن مکرم، شیخ ۱۹۵
 کمال خجندی ۱۲۹، ۱۸۱، ۳۲۷

لایق بلخی ۱۳۰
 لایق جون پوری، میر محمد مراد ۱۳۰، ۲۴۷
 لداہا بلگرامی، میر سید لطف اللہ (شاہ) ۷، ۵۹،
 ۶۰، ۷۴، ۷۷، ۱۱۳، ۱۹۴، ۲۱۳، ۳۰۱،
 ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۵، ۳۰۶
 لسانی شیرازی ۱۳۰، ۱۶۶
 لطف اللہ معروف بہ خورد (سید) ۱۹۴، ۳۰۲
 لطف اللہ نیشابوری ۱۳۰، ۱۶۶، ۳۰۴
 لطفی شیرازی ۱۳۰
 لعل بیگ بدخشی ۱۶۳
 لکھمی دھر، پاندیت ۳۴
 لوحی اصفہانی ۱۳۰

م

مارشال، دی - ان ۵۵
 مالک اشتر ۸۰
 مالی شیرازی ۱۳۰
 مانی شیرازی ۱۳۰
 ماهر اکبرآبادی، محمد علی ۱۳۰، ۱۴۱، ۱۶۶،
 ۱۷۷، ۲۴۷
 ماهر گیلانی، محمد سعید ۲۴۷
 مایل دہلوی، میرزا قطب الدین ۱۳۰
 مایلی تبریزی ۱۳۰، ۱۶۶، ۱۷۷
 مایلی ہروی، میرزا قلی ۱۳۰، ۱۷۷
 مایوس بخاری ۱۳۰
 مأمون، تاج بیگ افغانی ۱۳۰
 مأمون، خلیفہ ۱۶۲
 مبارک بن شیخ خضر ناگوری ۱۹۶
 مبارک بن قاضی عبدالکافی بن قاضی محمد
 یوسف ۲۰۷
 مبارک محدث (سید) ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۴
 مبدأ تبریزی ۱۳۰
 متنبی (شاعر عرب) ۱۷۷، ۲۲۴، ۲۴۳
 متین اصفہانی، عبدالرضا ۸۰، ۸۱، ۱۳۰، ۱۴۱

کمال سبزواری ۱۲۹
 کمال، قاضی ۲۰۷
 کمال کرامتی، شیخ ۳۰۱
 کم گو کشمیری، حافظ عبدالرحمن ۱۲۹
 کنبو، محمد صالح ۱۴۳، ۱۵۵
 کوثری خوانساری ۱۲۹
 کوثری ہمدانی، میر عاقل ۱۲۹
 کوکب، قاضی عبدالنبی ۴۵
 کوکبی گرجی، قباد بیگ ۱۲۹
 کول (H.K.Kaul) ۳۵۷
 کینخرو خان گرجستانی ۱۲۹

گ

گرامی شاملو، حسن بیگ ۱۲۹
 گرامی کشمیری فرزند قبول کشمیری ۲۳،
 ۱۲۹، ۱۴۰، ۱۵۳، ۲۴۷
 گل بہا بلخی ۱۲۹
 گلپایگانی (آیۃ اللہ) ۱۵۸
 گلچین معانی، احمد ۶۹، ۱۰۷، ۱۵۴، ۱۵۵،
 ۱۸۲، ۲۳۶
 گلشن دہلوی، سعد اللہ ۱۳۰، ۱۴۱، ۱۵۵،
 ۲۴۷
 گلشن کاشانی ۱۳۰
 گل محمد (شاعر) ۲۴۳
 گنج روان، شاہ جلال ۲۲۱، ۲۲۲
 گنجی جربادقانی ۱۳۰
 گویا کشمیری، میرزا کامران ۱۳۰
 گیسو دراز، خواجہ ۱۱، ۵۱، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳

ل

لاغر سیستانی، قاضی ۱۳۰
 لالہ رام پرشاد ۲۳۶، ۳۵۷
 لامع ہمدانی، میرزا نورا بن نصیرا ہمدانی
 ۱۳۰، ۲۴۷

- محمد اسلم خان، (دکتر) ۳۵۶
 محمد اشرف بلگرامی (سید) ۵۶، ۷۷
 محمد امیر بن محمد عمر کنبو ۳۶۳
 محمد باقر رضوی معروف به سید علی کان پوری ۲۷۹
 محمد باقر (سید) ۲۱۳
 محمد برزنجی مدنی (سید) ۱۴۳
 محمد بشیر حسین ۲۵۴
 محمد بلگرامی (سید) ۱۹۳
 محمد بن شفیق ۳۷۰
 محمد بن طاہر الپتنی، شیخ ۱۹۶
 محمد بن عبدالخالق بن معروف ۱۶۳
 محمد بن عیسی موتم الاشبال ۲۱۰، ۲۱۱
 محمد بن یعقوب فیروزآبادی ۱۶۳، ۲۱۴
 محمد بن یوسف الصالحی الشامی ۲۱۴
 محمد بہاءالدین ۲۷۸
 محمد بیگ خان ۳۶۹
 محمد بیگ داغستانی ۱۳۰
 محمد پسر گل محمد قریشی (شاہ) ۱۱۰
 محمد ترمذی کالپوی بلگرامی، میر (سید) ۱۹۴، ۲۰۱
 محمد تغلق (سلطان) ۲۲۲
 محمد جان ۱۳۰
 محمد حافظ (سید) ۲۱۱
 محمد حافظ، شیخ ۱۹۴، ۲۰۳
 محمد حافظ، قاضی ۳۰۵
 محمد حسین خان، حکیم میر ۳۷۱
 محمد حسین خلف تبریزی ۱۶۲
 محمد حنیف، منشی ۱۵۷
 محمد حیات (سید) ۲۱۷
 محمد خان صلابت جنگ (سید) ۶۶
 محمد داہم (سید) ۲۱۱
 محمد سجاد (سید) ۲۱۱
 محمد سعید، حکیم ۴
- ۱۴۵، ۱۶۶، ۱۸۲، ۲۴۷
 متین کشمیری، محمد علی ۱۶۳، ۱۷۱، ۲۴۷
 مثال تبریزی ۱۳۰
 مجدالدین بن عماد ۲۲۱، ۲۲۲
 مجدالدین خوافی ۱۳۰
 مجدد الف ثانی ۱۹۷
 مجدد سرہندی (شیخ) ۳۴۹
 مجد ہمگر شیرازی ۱۳۰
 مجذوب تبریزی، میرزا محمد ۱۳۰
 مجرم شاملو ۱۳۰
 مجیر بیلقانی ۱۳۰
 محب اللہ بلگرامی (سید) ۱۹۳، ۳۰۴
 محب اللہ بہاری، قاضی ۱۹۶
 محب بلگرامی، سید غلام نبی ۱۴۱، ۱۴۷، ۲۰۳، ۲۴۷
 محب علی تنوی ۱۳۰
 محبوب علی (سید) ۲۱۲
 محترم سمرقندی، محمد ہاشم ۱۳۰
 محتشم کاشی ۱۳۰، ۱۶۶، ۳۱۸
 محدث بلگرامی، میر سید مبارک ۱۹۴
 محدث دہلوی (رک بہ عبدالحق) ۱۶۲
 محدث عامری یمنی ۲۱۴
 محزون بلگرامی، سید برکت اللہ ۱۳۸، ۱۴۱، ۲۴۷
 محسن تبریزی ۱۳۰
 محسن کاشانی ۱۳۰
 محسن مشہدی ۱۳۰
 محسنہ شیرازی ۱۳۰
 محشری خوانساری ۱۳۰
 محقر، محمد افضل اللہ آبادی ۱۳۰
 محقق شوشتری، محمد شریف ۱۳۰
 محمد آملی ۱۳۰
 محمد ابراہیم ناظم یاسینی، مولانا ۱۱۱
 محمد ارتضیٰ (سید) ۲۷۹

- محمد سلیم، شیخ ۱۹۴، ۳۰۳
محمد شاہ ۱۷، ۱۸، ۲۰، ۲۲، ۴۲، ۸۸، ۲۲۳
محمد شفیق بن سید علی، میر ۷۹
محمد شفیق، مولوی ۲۵۴، ۲۷۸
محمد صادق (سید) ۲۱۲
محمد صفرا (سید) ۲۹، ۳۰، ۳۴، ۳۶، ۱۹۳،
۲۰۵، ۲۱۱، ۲۱۵، ۲۱۶
محمد طاہر بلگرامی (سید) ۱۹۳
محمد عبدہ، مولوی ۲۰۳
محمد علی اصفہانی، بابا ۱۳۰
محمد علی بن سید امان اللہ حسینی بلگرامی
(سید) ۱۱۰
محمد علی حسین بلگرامی (سید) ۲۸۷
محمد علی سامانی (شاہ) ۲۲۲
محمد علی کشکول (میرزا) ۲۲۹
محمد علی، میرزا ۱۴۴
محمد علی (میرزا) ۳۵۶
محمد فاضل بن سید نظام الدین (سید) ۲۱۵
محمد قادری (سید) ۲۱۳
محمد قاسم علی ۳۴۵
محمد قلی خان ۳۶۹
محمد قنوجی (سید) ۳۰۳
محمد کاشانی، امیر ۱۳۰
محمد کرمانی معروف بہ امیر خرد (سید)
۱۹۷، ۲۲۲
محمد مرتضی بن سید مصطفی علی بلگرامی
(سید) ۲۱۸
محمد مصباح ۲۱۸
محمد معروف بن محمد بلاقی ۱۸۷
محمد، ملا (شاہ) ۱۲۲
محمد ملک الکتاب (میرزا) ۲۲۹
محمد منعم (سید) ۲۱۲
محمد، میر (سید) ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۵، ۳۰۶
محمد نظام الدین ۱۸۶
- محمد ہاشم بن عبدالغفور سندی ۷۳
محمدی، حافظ (سید) ۳۰۲
محمد یحیی (شیخ) ۱۴۲
محمد یحیی معروف بہ شیخ خوب اللہ ۳۰۱،
۳۰۶
محمدی (سید) ۱۹۳، ۲۱۳، ۳۰۳
محمد یوسف ۳۰۴
محمد یوسف (سید) ۲۱۷
محمد یوسف علی ابوالمحامد ۲۷۸
محمود اصغر ۲۰۲
محمود اصغر (سید) ۱۹۳
محمود اکبر بلگرامی (سید) ۵۹، ۱۹۳
محمود اورنگ آبادی، شاہ ۱۶۶، ۱۸۲
محمود بلگرامی، محمد ۳۵، ۳۸
محمود بن سید احمد (سید) ۲۸۷
محمود بن سید بدھا (سید) ۲۱۱، ۲۱۳
محمود بن سید جان محمد (سید) ۲۱۲
محمود بہتہ (سید) ۲۱۳
محمود ثانی (سید) ۲۱۳
محمود جون پوری، (ملا) ۱۹۶
محمود حسین، میر ۲۰۵
محمود (شاہ) ۱۱، ۳۹
محمود شاہ بن محمد شاہ بن فیروز شاہ ۲۱۶
محمود شاہ تغلق ۲۱۶
محمود شیرانی، حافظ ۸۵
محمود غزنوی ۱۶۲، ۲۰۶، ۲۰۷
محمود فتوحی ۴
محمود (والی گجرات) (سلطان) ۲۲۳
محموی اردبیلی، عبدالعلی ۱۳۰
محموی کشمیری (ماہری) ۱۳۰
محموی ہمدانی، میر مفیث ۱۳۰
محمی الدین ابن عربی ۱۹۷
محمی لاری ۱۶۶

- مختارالدوله (نایب آصف الدوله) ۳۷۰
مختارالدین احمد، (دکتر) ۳
مختاری غزنوی ۱۳۰
مخدوم لعل شهاباز حسینی ۱۹۶
مخدوم محمد رکن الدین بلگرامی ۱۹۴
مخفی، زیب النساء بیگم ۲۲، ۱۳۰
مخلص سیالکوتی، آنندرام ۲۳، ۲۴، ۱۶۶
مخلص کاشانی ۱۳۰، ۱۴۱، ۲۴۷
مخلص کشمیری، قاسم خان ۱۳۰
مخمور، مرشد قلی خان ۱۴۱، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۵۳، ۲۴۷
مدھنایک بلگرامی، سید نظام الدین ۱۴۱، ۲۰۹، ۲۱۳
مدھوش اصفھانی، سید مبارک ۱۳۰
مذاقی اصفھانی ۱۳۱
مذاقی نیشابوری، نظام ۱۳۱
مذموم، میر ہاشم پتنوی ۱۳۱
مراد قزوینی ۱۳۱
مرادی استرآبادی ۱۳۱
مربی بلگرامی، سید ۴۳
مربی (سید) ۱۹۳
مرتضی حسین معروف به اللہ یار ۳۸
مرتضی خان بخاری، سید ۱۰۰
مرتضی (سید) ۲۱۲
مرتضی قلی خان شاملو ۱۳۱
مردمی مشہدی، محمد ہاشم ۱۳۱
مرشد یزدجردی ۱۳۱، ۱۴۱، ۱۵۳، ۲۴۷
مرعشی نجفی (آیۃ اللہ) ۵۶، ۶۵، ۲۱۸
مروی، خواجہ حسن ۱۳۱، ۱۶۶
مستعد خان، محمد ساقی ۲۴
مست علی کوچک درویش اصفھانی ۱۳۱
مستغنی کشمیری ۱۳۱
مستفید بلخی ۱۳۱
مسرور، آقا رضی ۱۳۱
مسعود بن سید سالار (سید) ۲۱۱
مسعود سعد سلمان ۱۳۱، ۱۶۶، ۳۵۳
مسلم بن حجاج ۱۴۳
مسیحا کرانہ (سہارن پوری)، سعد اللہ ۱۳۱
مسیحای ثانی، سعد اللہ ۱۸۱
مسیح رکنا کاشی ۱۳۱، ۱۴۱، ۱۶۶، ۱۸۰، ۱۸۱، ۲۴۲
مشار، خان بابا ۹۰
مشتاق اصفھانی ۲۴۷
مشتاق تونی، نصیر ۱۳۱
مشتاق کشمیری ۱۳۱
مشرّب اکبرآبادی ۲۴۷
مشرّب قمی ۱۳۱
مشرّف تهرانی، ہدایت اللہ ۱۳۱
مشرقی مشہدی، میرزا ملک ۱۳۱، ۱۴۱، ۱۴۸، ۱۵۳، ۲۴۷
مشفق قمی، محمد رضا ۱۳۱
مشفق مروی ۱۳۱
مشہور تبریزی، زمانہ ۱۳۱
مصاحب نائی ۱۳۱
مصحفی ۳۲۹
مصر دواکر ۱۴۲
مصطفی بن عمر سورنی (سید) ۴۳، ۲۱۲
مصطفی، میرزا ۱۳۱
مصفا، مظاہر (دکتر) ۳
مصلح استرآبادی ۱۳۱
مصور کاشانی ۱۳۱
مصیب اللہ آبادی، شیخ غلام قطب الدین ۲۴۸
مصیب خان بن محمد خان تکلو ۱۳۱
مطلع، میر محمد علی مٹھواری ۱۳۱
مطلعی قزوینی، بابا حسینی ۱۳۱
مطہر کرہ، قاضی ۱۳۱
مطبعا تبریزی ۱۳۱، ۱۴۱
مطیع الرحمان، مولوی ۹۵

- مطیع تبریزی ۲۴۸
 مظفر تبریزی ۱۳۱
 مظفر داب ۱۳۱
 مظفر علی کرمانی ۲۲۸
 مظفر کاشی، مظفر حسین ۱۳۱
 مظفر، میر (سید) ۳۰۲
 مظفر وزیر سلطان ابوالحسن (سید) ۲۵۲
 مظہر استرآبادی ۱۳۱
 مظہر جانجانان، میرزا ۲۳، ۷۳، ۸۵، ۸۶، ۱۳۱، ۱۴۱، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۷۱، ۲۴۸
 مظہر، میرزا غلام علی ۱۳۱
 مظہری کشمیری ۱۳۱، ۱۶۹
 معروف بکری، شیخ ۱۶۳
 معزالدین ۱۸۲
 معزالدین سام ۹۸
 معزالدین، محمد (جہاندار شاہ) ۴۲
 معزالدین، میرزا ۱۶۶
 معزالدین یزدی ۱۳۱
 معزی نیشابوری ۱۳۱
 معصوم بن حیدر معمای ۱۳۱
 معصوم تبریزی ۱۳۱، ۱۴۱
 معصوم مکی، سید علی ۱۶۲
 معصوم، میر ۱۴۲
 معلوم تبریزی، محمد حسین ۱۳۱
 معمارزادہ، خانم ۴
 معمای کاشی ۲۴۸
 معنی بخاری ۱۳۱
 معنی دہلوی، عبدالفیض ۱۳۱
 معنی فارسی، مسیحا ۱۳۱
 معنی یاب خان (شاعر) ۱۲۲، ۱۴۰، ۲۴۳
 معین الدین بن سید عبداللطیف (سید) ۲۱۳
 معین الدین چشتی، خواجہ ۳۰، ۳۶
 معین الدین عمرانی ۱۹۶
 معین لذات استرآبادی ۱۳۱
 مغربی، محمد شیرین ۱۳۲
 مفتاح، حسین (دکتر) ۱۵۸
 مفرد تبریزی، محمد علی ۱۳۲
 مفرد قمی ۱۳۲
 مفید بلخی ۱۳۲
 مقبول احمد ۱۱۰
 مقبول احمد صمدانی، سید ۳۸، ۵۳، ۲۹۳، ۳۵۴، ۳۵۷
 مقصد ساوہای ۱۳۲
 مقصود تیرگر ہروی ۱۳۲
 مقصود کاشی ۱۳۲
 مقیم آزاد ۲۴۸
 مقیما شیرازی ۱۲۱، ۱۳۲
 مقیمای بخاری، میرزا ۱۲۱، ۱۶۶، ۳۱۶
 مقیم کتابدار اصفہانی ۱۳۲
 مقیمی تبریزی ۱۳۲
 مکتبی شیرازی ۱۳۲
 مکی اصفہانی، حاجی محمد ۱۳۲
 ملا شاہ بدخشی ۱۳۲
 ملا علی پورانی (؟) ۲۴۸
 ملا قاریہ (پدر شیخ حیات سندی) ۴۵
 ملکا پوری ۲، ۳۸، ۶۲، ۶۶
 ملک العلماء، قاضی شہاب الدین ۱۴۳
 ملک بہاء الدین ۱۹۶
 ملک تونی ۱۳۲
 ملک تیفور اندجانی ۱۳۲
 ملک عنبر ۴۰
 ملک قمی ۱۳۲، ۱۴۱، ۱۵۳، ۱۶۶، ۲۴۸
 ملہم تبریزی ۱۳۲
 ممتاز حسن ۸۴
 ممتاز شیرازی ۱۳۲
 ممتاز کرکی، فضل علی بیگ ۱۳۲
 منتهی تهرانی، میر عطا ۱۳۲
 منجیک ترمذی ۱۳۲

- منزوی، احمد ۲۴، ۵۶، ۲۳۳
منزوی، علی نقی (دکتر) ۳۵۶
منشور اصفہانی، حاجی شریف ۱۱۰، ۱۳۲
منشی اردوآبادی، میرزا زین العابدین ۱۳۲
منشی خلخال، زنبیل بیگ ۱۳۲
منصف تهرانی ۱۳۲
منصف سمرقندی ۲۴۸
منصف غیاثا اصفہانی ۱۳۲
منصور فارسی، میرزا غیاث الدین محمد
(فکرت) ۱۳۲
منصور نائنی، برخوردار بیگ ۱۳۲
منصور ہروی ۱۳۲
منظور بخاری ۱۳۲
منیرالملک ۲۰۵
منیر لاہوری، ابوالبرکات ۷۶، ۱۳۲، ۱۴۱،
۲۴۸، ۱۵۵
منیری طالقانی، میر محمد طاہر ۱۳۲
منیم حکاک شیرازی ۱۳۲
موالی تونی ۱۳۲
موالی خراسانی ۱۳۲
موبد، میرزا ذوالفقار ۱۹۷
موجی بدخشانی، قاسم خان ۱۳۲
موجی قزوینی، ضیاء الدین ۱۳۲
موزون جهان آبادی، راجا مدن سنگ ۹۱، ۱۰۳
موسوی قمی، میر معزالدین محمد ۱۳۲، ۱۴۱
موسی رضا ہمدانی ۱۳۲
مولا اصفہانی، آقا عبدالمولی ۱۳۲، ۲۴۸
مولوی معنوی، جلال الدین رومی ۱۳۲
موہن بہاری ۱۹۴
مہدی قمی، میرزا ۱۳۲
مہربان اورنگ آبادی ۲۵، ۹۱، ۹۲، ۹۵، ۹۶،
۱۵۹، ۲۴۸، ۲۵۶، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴
مہردخت برومند ۸۴
مہری جبل آملی، سید علی ۱۳۲، ۳۵۲
مہستی گنجوی ۱۳۲
میر الہی ۲۵۲
میران بن سید بدلی (سید) ۲۱۲
میر جملہ، میرزا محمد امین شہرستانی ۱۳۲
میر حاج گنابادی ۱۳۲
میرک سبزواری (میرزا) ۱۳۳
میرم شاہ ہروی ۱۳۳
میلی ہروی ۲۶۱
میم شاہ ۱۳۳
مینگانا، دی۔ ان (A.Mingana, D.D) ۳۴۱
مینوچہر خان ۱۳۳
مینوچہری شصت گلہ ۱۳۳
مؤمن استرآبادی، میر محمد ۱۳۲، ۱۸۲
- ن**
ناجی اندجانی، محمد حسین ۱۳۳
ناجی تبریزی ۱۳۳
نادرہ تبریزی ۱۳۳
نادرہ سمرقندی ۱۳۳
نادم کشمیری ۱۳۳
نادم لاهیجانی ۱۳۳، ۱۴۱، ۲۴۸
ناسخ، ملا عباس ۱۳۳
ناصر تبریزی، میر عرب ۱۳۳، ۱۴۱
ناصر اصفہانی ۱۳۳
ناصر بخاری ۱۳۳
ناصر بن بزرجمہر ۱۸۰
ناصر تنکابنی، ملا ۱۳۳
ناصر، خواجہ ترمذی ۱۳۳
ناصر شیرازی، ملا ابراہیم ۱۳۳
ناصر علی سرہندی (رک بہ علی سرہندی)
ناطق قوہ پایہ ۱۳۳
ناطق ایبوردی ۱۳۳
ناظم تبریزی، صادق ۱۳۳، ۱۴۸، ۱۵۴، ۱۸۰
ناظم خان ۱۳۳

- ناظم شیرازی، نظاما ۱۳۳
 ناظم ہروی ۱۳۳، ۱۴۱، ۱۴۳، ۲۴۸
 ناظم یزدی ۱۳۳
 نافع قمی ۱۳۳
 نافع کشمیری ۱۳۳
 ناکام بخاری ۱۳۳
 نامدار علی (سید) ۲۱۲
 نامی تهرانی، افضل ۱۳۳
 نامی گیلانی ۱۳۳
 نامی، میر محمد مقصود ۱۳۳
 نثار دہلوی، میرزا لطف اللہ نصرت یار خان
 ۱۳۳
 نثاری تبریزی ۱۳۳
 نثاری تونی ۱۳۳
 نجابت اللہ (سید) ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵
 نجابت اللہ، شاہ میال (سید) ۱۹۳، ۳۰۲
 نجابت پرادر سیادت لاہوری ۱۳۳
 نجات اللہ، سید ۲۰۲
 نجات، میر عبدالعلی ۱۳۳، ۲۴۸
 نجاتی بافقی ۱۳۳
 نجاتی مشہدی ۱۳۳
 نجدی، میر ۱۳۳
 نجف قلی خان ۱۳۳
 نجفی، ابوالحسن ۲۷۹
 نجما شوشتری ۱۳۳
 نجم الاسلام، دکتر ۴، ۳۵۷
 نجم الغنی خان رامپوری ۳۵۷
 نجمی کشمیری ۱۶۶
 نجیبا شیرازی ۱۳۳
 نجیب الدولہ ۱۹
 نجیب الدین جربادقانی ۱۳۳
 نجیب کاشانی، نورالدین ۱۳۳، ۲۴۸
 نجیب، لطف اللہ بیگ ۱۳۳
 ننجوانی، حسین (حاج) ۷۶، ۳۳۱
 نخلی بخاری ۱۳۳
 ندوی، فضل الرحمن (دکتر) ۳۳، ۵۳، ۲۵۶،
 ۲۸۸، ۳۰۵، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۴، ۳۴۷، ۳۶۷
 نذیر احمد، (پروفیسور) ۳، ۲۱۶
 نذیر احمد، مولوی ۳۴۳، ۳۴۸
 نذیر رانجھا، محمد ۴
 نرگسی ابھری ۱۳۳
 نرگسی مراغی ۱۳۴
 نزاری قہستانی ۱۳۴
 نزہت دامغانی ۱۳۴
 نساخ، عبدالغفور ۱۰۴
 نسبت شوشتری، محمد صالح ۱۳۴
 نسبت فارسی ۱۳۴
 نسبتی تھانیسری ۱۳۴
 نسیم استرآبادی ۱۳۴
 نسیم بذاق بیگ ۱۳۴
 نسیمی حسینی شیرازی ۱۳۴
 نشاطی دماوندی، حاج محمد ۱۳۴
 نشاطی شوشتری ۱۳۴
 نشانی دہلوی، ملا علی احمد ۱۳۴
 نصرت، دلاور خان ۱۴۱، ۱۸۰
 نصرت سیالکوٹی، محمد نعیم ۲۴۸
 نصیب اصفہانی، حاجی طالب ۱۳۴
 نصیبی گیلانی ۱۳۴
 نصیرا طهرانی ۱۳۴
 نصیرا ہمدانی ۱۳۴
 نطقی نیشابوری ۱۳۴
 نظام استرآبادی ۱۷۷
 نظام الدین احمد، میر ۱۴۲
 نظام الدین استرآبادی ۱۳۴، ۱۶۶، ۱۷۰
 نظام الدین اولیا، شیخ ۷۴
 نظام الدین سہالوی ۳۳، ۷۳، ۱۹۶، ۲۰۰
 صنظام الملک بحری ۲۲۳
 نظام دست غیب شیرازی ۱۳۴، ۱۴۱، ۲۴۸

- نظام علی خان، نواب ۹۸
 نظام کلاغ قزوینی ۱۳۴
 نظام مشهدی ۱۳۴
 نظامی عروضی سمرقندی ۱۳۴، ۱۶۳، ۱۶۶
 نظامی گنجوی ۱۳۴، ۱۶۶، ۲۶۳، ۳۱۶، ۳۱۸
 نظر بیگ شاه ۱۳۴
 نظم شیرازی ۱۳۴
 نظیر مشهدی ۱۳۴، ۱۴۱، ۲۴۸
 نظیری، امیر بیگ ۲۴۸
 نظیری نیشابوری ۱۳۴، ۱۴۱، ۱۴۸، ۱۵۵،
 ۱۶۶، ۲۴۸، ۳۱۷
 نعمت‌الله، میر سید ۱۹۴، ۲۰۱
 نعیم قزوینی (خیاط) ۱۳۴
 نعیم سمرقندی، ملا نعمت ۱۳۴
 نعیم قمی ۱۳۴
 نقاش اصفهانی ۲۴۹
 نقاش بدخشانی ۱۳۴
 نقاش جربادقانی، سراجا ۱۳۴
 نقاش کاشانی، محمد طاهر ۱۳۴
 نقده صفاهانی، میرزا التفات خان ۲۴۹
 نقش علی ۳۲، ۳۷۵، ۳۷۹
 نقوی، دکتر سید علی رضا ۲۳، ۶۸، ۱۵۶،
 ۲۳۵، ۳۱۳
 نقوی، سید شاه قادر محی‌الدین فخری ۹۵
 نقوی، سید شریف‌الدین خان ۹۳
 نقوی، غلام علی خان ۳۵۶
 نقیب سبزواری، میرزا محمد ۱۳۴
 نقی، خلف شاه گل ۲۴۹
 نقی کمره‌ای، شیخ علی (رک به: علی نقی
 کمره‌ای)
 نکبت اردبیلی ۱۳۴
 نکبت برهان پوری، محمد یوسف سخنور
 خان ۱۳۴، ۱۶۶
 نکبت شیرازی ۱۳۴
 نگاهی بهبهانی، محمد ۱۳۴
 نواب ابوالمنصور خان صفدر جنگ ۸۰
 نواب سراج‌الدوله ۱۹
 نواب سربلند خان ۲۹۳
 نواب سیف خان ۱۷۹
 نواب شجاع‌الدوله ۸۵، ۳۶۹
 نواب مرشد قلیخان ۸۵
 نواب میر محمود ۶۱
 نواب نجابت خان ۵۹
 نوایی، امیر علی شیر ۱۳۴، ۱۷۰
 نوح، میر سید محمد ۱۱، ۳۰، ۳۱، ۴۸، ۵۶،
 ۵۷، ۱۱۰، ۲۰۹، ۲۱۳
 نورالحسن قنوجی (سید) ۳۴۳
 نورالحسین ۱۱، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۶۹، ۳۳۸، ۳۴۴
 نورالحق (سید) ۳۰۲
 نورالحق، میر سید ۱۹۴
 نورالدین بن مدهنایک (سید) ۲۱۹
 نورالدین احمدآبادی ۷۳
 نورالدین، حکیم ۲۷۷
 نورالدین (سید) ۸۴
 نورالدین، مولانا ۱۹۶
 نورالله آفندی ۲۴۹
 نورالله اصفهانی ۱۳۴
 نورالله (سید) ۱۹۳، ۲۱۳، ۳۰۲، ۳۰۵
 نورالله شوشتری، قاضی ۱۶۲، ۲۵۲
 نور جهان بیگم ۱۳۴
 نوریس دماوندی، محمد حسین ۱۳۴، ۲۴۹
 نوریس رشیدی قزوینی ۱۳۴
 نور محمد (سید) ۲۰۱
 نوروز علی بیگ تبریزی ۱۳۴
 نوری ۱۳۴
 نوری اندمانی، قاضی ۱۳۴
 نوری دندان‌هروی ۱۳۴
 نوشاهی، دکتر سید عارف ۱، ۴، ۵۶، ۱۵۷

- ۲۷۵، ۲۸۷، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۳۰۱، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۶، ۳۷۸، ۳۸۸
- واصف قندھاری ۱۳۵
- واصف مشہدی، ملا ابراہیم ۱۳۵
- واصف، میرزا محمد امین ۱۳۵
- واصل لاهیجی، محمد امین ۱۳۵
- واصلی مروی ۱۳۵
- واضح اصفہانی، آقا زمان ۱۳۵
- واضح، میرزا مبارک اللہ ارادت خان ۱۳۵، ۱۴۱، ۱۴۵، ۲۴۹
- واعظ قزوینی، میرزا محمد رفیع ۱۳۵، ۱۴۱، ۱۴۸، ۲۴۹، ۳۱۲
- واقف تبالوی، شیخ نورالعین ۸۳، ۸۶، ۱۶۶، ۳۵۵، ۲۴۹
- واقف خلخالی، نصیر ۱۳۵
- واقف، محمد تقی بن خواجہ محمد دھدار ۱۳۵
- والہ اصفہانی ۱۳۵
- والہ داغستانی ۸، ۴۸، ۷۶، ۷۷، ۸۴، ۱۶۳، ۱۶۶، ۱۶۸، ۱۶۹، ۲۴۹
- والہی قمی ۱۳۵
- والی بخاری، میرزا افضل ۱۳۵
- والی، نجف قلی بیگ ۱۳۵
- وامق بلگرامی، نواز محی الدین ۱۴۱، ۲۴۹
- واہب اصفہانی، میرزا حسن ۱۳۵
- وجاہت حسین ۳۵۷
- وجدان سرہندی، میر معصوم مخاطب بہ عالی نسب خان ۱۳۵، ۱۶۶، ۱۷۱، ۲۴۹
- وجیہ الدین علوی گجراتی ۴۱، ۱۹۶
- وحدت سرہندی، عبدالاحد ۲۳
- وحدت گیلانی، حکیم عبداللہ ۱۳۵
- وحشت اردستانی، ملا جمال الدین ۱۳۵
- وحشت بختیاری، میرزا امام قلی بیگ ۱۳۵
- وحشت تھانیسری، عبدالوحید ۱۳۵
- ۳۶۴، ۳۶۳، ۳۰۱
- نوعی خبوشانی ۱۳۴، ۱۴۱، ۱۴۸، ۱۶۶، ۱۷۶، ۲۳۸، ۲۴۹، ۲۷۰
- نولکشور، منشی ۳۴۲
- نوید شاہجہان آبادی، نورالدین ۲۴۹
- نویدی تربتی ۱۳۴
- نویدی شیرازی ۱۳۵
- نویدی نیشابوری ۱۳۵
- نہاوندی، ملا عبدالباقی ۱۶۳
- نیاز گجراتی، محمد رضا ۱۳۵
- نیازی بخاری، سید حسن ۱۳۵
- نیازی شوشتری ۱۳۵
- نیکی اصفہانی ۱۳۵
- نیول ۶۷
- و
- واثق نجفی، ملا مہدی ۱۳۵
- واجب، میر احسان ۲۴۹
- واحد اصفہانی، شاہ تقی ۱۳۵
- واحد بلگرامی، سید عبدالوحید ۱۳۵، ۱۴۱، ۱۴۷، ۲۴۹
- واحد تبریزی، ملا رجب علی ۱۳۵
- واحد شیرازی، میرزا محمد باقر ۱۳۵
- واحدی ۱۶۳
- وارث نظام آبادی، میر محمد ۳۰۱
- وارد شاہجہان آبادی، محمد شفیع ۲۰، ۱۳۵
- وارستہ، امام قلی بیگ ۱۳۵
- وارستہ سیالکوٹی مل ۲۴، ۲۵، ۱۷۵
- واسطی بلگرامی، میر عبدالجلیل ۷، ۹، ۳۱، ۳۳، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۴۰، ۴۱، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۵۶، ۶۱، ۷۳، ۷۵، ۷۷، ۸۰، ۱۰۷، ۱۴۱، ۱۴۴، ۱۴۷، ۱۶۰، ۱۶۵، ۱۸۱، ۱۹۴، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۲، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۷، ۲۳۷، ۲۴۹

- وحشی باققی ۱۳۵، ۲۷۵
 وحشی کاشانی ۱۳۵
 وحید قزوینی، میرزا محمد طاهر ۱۳۵، ۱۴۱،
 ۲۴۹، ۱۴۸
 وصی احمد بلگرامی (سید) ۲۱۷
 وصی الحسن، سید ۳۸
 وفا نیشابوری، شرف‌الدین خان ۲۴۹
 وفا هروی ۱۳۵
 وفایی بدخشانی، میرزا ابراهیم ۱۳۵
 وقار، صمصام الدوله ۲۴۹
 وقاری، میرزا غازی بن میرزا جانی بیگ
 (فرمانروای تته) ۱۳۵
 وقاری یزدی، ملا امین ۱۳۵
 وقوعی تبریزی ۱۳۵
 وقوعی، میر محمد شریف ۱۳۵، ۱۶۶
 ولی دشت بیاضی ۱۳۵
 ولی قلی بیگ هروی ۱۳۵
 ولی محمد، حاجی ۳۰۱
 ولی (منشی ہندویں دارا شکوہ) ۱۳۵
 وهمی قندھاری، طہماسب قلی ۱۳۵
 وینتارت، ہنری (Henry Vanittart) ۱۸۵
- ہ
- ہاتفی قزوینی ۱۳۵
 ہاتفی، ملا عبداللہ ۱۳۶، ۲۸۶
 ہادی ابرقومی ۱۳۶
 ہادی استرآبادی ۱۳۶
 ہادی خان ۳۷۱
 ہادی کاشانی ۱۳۶
 ہاشم قندھاری (بسمل و وافی) ۱۳۶، ۱۶۶
 ہاشم ہمدانی ۲۴۹
 ہاشمی اصفہانی، شمس‌الدین ۱۳۶
 ہاشمی بخارایی ۱۳۶
 ہاشمی سندیلوی، احمد علی ۲۵۴
- ہاشمی کاشی، میر نظام‌الدین ۱۳۶
 ہاشمی کرمانی، شاہ جہانگیر ۱۳۶
 ہجری ابن احمد جام ۱۳۶
 ہجری قمی ۱۳۶
 ہجری، میرزا محمد شریف ۱۳۶
 ہدایت مشہدی ۱۳۶
 ہدایت نائنی ۱۳۶
 ہلالی استرآبادی ۱۶۶، ۱۸۱
 ہلالی چغتائی ۱۳۶
 ہلالی قزوینی ۱۳۶
 ہلالی ہمدانی ۱۳۶، ۱۶۶
 ہمام تبریزی ۱۳۶
 ہمایون اسفراینی ۱۳۶
 ہمایون شاہ ۸۵
 ہمایون ہمدانی بن ملا شکوہ ۱۳۶
 ہمت اردبیلی، محمد زمان بیگ ۱۳۶
 ہمت سیستانی ۱۳۶
 ہمت گورکھپوری، محمد عاشق ۱۳۶، ۲۴۹
 ہمتی، محمد افضل ۱۳۶
 ہمگر، مجدالدین ۱۶۶، ۱۷۷
 ہملتن، ویلیام (Hemilton, William) ۱۷
 ہندو، متھرا داس ۱۳۶
 ہنر، گیان رای ۹۱، ۱۰۲، ۱۰۳

ی

- یار علی (سید) ۲۱۲
 یاری شیرازی ۱۳۶
 یاری قزوینی، عماد ۱۳۶
 یتیم یزدجردی، محمود ۱۳۶
 یحیی اللہ آبادی، شیخ محمد ۱۴۲، ۱۶۶،
 ۱۹۴، ۱۹۷
 یحییٰ بن زید ۲۹
 یحییٰ سبزواری ۱۳۶
 یحییٰ (سید) ۲۱۱، ۳۰۴

یوسف بلگرامی، میر محمد ۷۷، ۷۸، ۷۹،
 ۱۰۸، ۱۴۱، ۱۴۴، ۱۶۲، ۱۶۶، ۱۹۶،
 ۲۵۰، ۲۱۳، ۲۰۲، ۲۰۰
 یوسف بیگ شاملو ۱۳۶
 یوسف، خواجہ جوئباری ۱۳۶
 یوسف عثمانی، قاضی محمد ۲۰۷
 یوسف کوکن عمری، محمد ۹۵
 یوسف لاری، درویش ۱۳۶
 یوسف لاهیجی، ضیاءالدین ۱۳۶
 یوسف، میر محمد بن میر محمد اشرف ۱۳۶
 یوسفی جربادقانی، محمد یوسف ۱۳۶

یحییٰ کاشی ۱۳۶، ۱۴۱، ۱۵۴، ۱۶۶، ۲۵۲
 یحییٰ لاهیجی، قاضی ۱۳۶
 یقین تورانی، مغل ولایتزا ۲۵۰
 یقین شاہ ۱۳۶
 یقین لاهیجی، قاضی عبداللہ ۱۳۶
 یکتا، احمد علی ۸۳
 یکتا لاهوری، احمد یار خان ۲۳، ۱۳۶، ۱۴۱،
 ۱۴۷، ۲۵۰
 یکل مرادآبادی ۲۵۰
 یگانہ بلخی ۱۳۶
 یمینی سمنانی ۱۳۶
 یوسف خوانساری ۱۳۶

کتابها و مجله‌ها

- آ
- آئین اکبری ۳۳، ۱۴۲، ۱۹۸
 آشکده آذر ۷۶، ۸۱
 آثار مهم تاریخی دکن ۶۸
 آرایش محفل ۶۷
- ا
- ابجد العلوم ۳۴۳
 ابطال الباطل ۲۵
 اتحاف النبلا ۲۸۳، ۳۳۹، ۳۴۸
 اجازت نامه ۱۹۷
 احسن الاقوال ۲۲۱
 احقاق حق ۲۵
 اخبار الاخيار ۳۰، ۱۶۲، ۱۹۷، ۲۰۱، ۲۲۱
 اخبار الاصفيا ۱۹۷، ۲۲۱
 ادبيات فارسی در میان هندوان ۳۵۶
 ادبيات فارسی مین هندرون کا حصه ۲۴، ۹۶، ۹۸، ۹۹، ۱۰۳، ۳۵۶
 اردو دائره المعارف اسلاميه ۶۶، ۹۰، ۳۰۶، ۳۶۸
 اسلاميك كلچر (Islamic Culture) ۳۶۹
 اصل الاصول فی بیان مطابقت الكشف بالمعقول والمنقول ۹۴، ۹۵
 اعلام الانام ۱۴۲، ۱۶۲، ۱۹۷
 افق المبين ۱۴۲
- اکبر نامه ۱۹۸، ۲۲۱، ۲۹۸
 اکمال الکلام فی مآثر الکرام ۳۸
 اکمل الصناعه ۶۹
 الامثله المترشحه من القريحه ۳۳۷، ۳۴۹
 الامين (رساله) ۱۰
 الايقاف على سبب الاختلاف ۴۵
 الجزء الاشرف من المستظرف ۴۶
 الحطة فی ذکر الصحاح السنه ۳۴۳
 الدراري فی ابناء السراري ۲۱۴
 الذريعه الي تصانيف الشيعه ۵۶، ۳۵۶
 السبعه السياره ۱۲، ۶۹، ۳۳۷، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۶۷
 السراج الجليل فی خواص حسبنا الله و نعم الوكيل ۲، ۹، ۱۰، ۱۱، ۳۱، ۳۴، ۳۸، ۴۲، ۴۴، ۴۶، ۴۸، ۴۹، ۵۲، ۵۷، ۵۹، ۶۱، ۶۴، ۶۵، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۹، ۸۰، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۸، ۱۰۷، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۴۲، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۹، ۱۵۱-۱۵۶، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۳، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۹۹، ۲۰۲، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۲۷، ۲۳۸، ۲۳۸، ۲۸۸، ۲۹۸، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۲۹، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۴۴، ۳۵۳، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳
 العبر فی احوال من غير ۱۶۳
 الفرح النابت من الاصل الثابت ۷۷، ۲۰۰

- المستطرف فی کل فی مستطرف ۴۶
الهلال ۲۰۲
امالی ۲۲۸
امواج الخيال ۲۸۸، ۲۹۰
انتخاب حاکم ۳۵۴
انتخاب دیوان آزاد ۲۳۶
انتخاب سرو آزادگان ۱۵۸
انشای جلیل ۴۳
انوارالتنزیل و اسرارالتأویل ۱۴۳، ۲۱۴
انوارالربیع فی انواع البدیع ۱۶۲
انیس المحققین ۳۸، ۶۰، ۲۹۵، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۵، ۳۰۶
اواسط ازابی الدرداء ۲۱۴
اوج الصبا فی مدح المصطفی ۳۳۷، ۳۴۹
اورینتل کالج میگزین (لاهور) ۸۵، ۲۷۸
ایضاح المکنون ۳۴۹
- ب
باغ معانی ۳۲، ۷۵، ۳۷۹
بحر الفصاحت ۳۵۷
بحر ذخار ۶۷
بدایع وقایع ۲۴
بداء الخلق ۱۶۲
بذل المسجد فی حسینی من اسرار احمد ۴۴
برهان قاطع ۷۶، ۱۶۲، ۱۷۶، ۲۵۳
بساط الغنائم ۹۸
بصائر المتعلمین ۵۶
بقیة الغرایب ۲۲۱
بهارستان جامی ۱۴۲، ۱۶۲
بهارستان سخن ۹۰
بهار عجم ۲۴
بیاض آزاد ۵۶، ۲۳۷، ۲۸۹، ۲۹۳
بیاض رنگین ۲۵۱
بیرام خان ۵۸
- پ
پادشاه نامه ۱۴۹
پاسداران زبان و ادبیات فارسی در هند ۱۸۵
پند نامه عطار ۳۱۵
پیم پرکاس (هندی) ۳۴
- ت
تاج العروس ۳۷
تاریخ آصفی ۳۷۲
تاریخ ادب اردو ۱۵۶، ۳۵۴
تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و هند ۲۰، ۲۵۲
تاریخ بغداد ۱۹۷
تاریخ بلگرام ۳۸
تاریخ بیہقی ۲۱۴
تاریخ تذکرہ‌های فارسی ۶۹، ۱۰۷، ۱۳۷، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۸۲، ۲۳۶، ۲۹۷، ۳۷۱
تاریخ خطبہ پاک بلگرام ۳۸، ۸۸، ۲۰۶، ۳۶۱
تاریخ داودی ۱۶۲
تاریخ طبری ۱۶۲، ۱۹۷
تاریخ عالم آرای عباسی ۱۴۲، ۱۶۲
تاریخ فرشته ۱۴۲، ۱۶۲، ۲۲۱، ۲۲۳
تاریخ فیروزشاهی ۱۹۷
تاریخ کتابخانہ رضا ۶۹
تاریخ گزیده ۱۶۲
تاریخ مکہ (تاریخ قطبی) ۱۶۲
تاریخ نادرشاهی (نادرنامه) ۲۰
تاریخ نظامی ۱۹۸
تأدیب الزندیق فی تکذیب الصدیق ۲۵، ۹۵، ۹۶، ۱۵۹، ۳۶۲، ۳۶۴
تبصرة الناظرین ۳۲، ۳۸، ۴۶، ۵۴
تتمہ شجرہ طیبه ۳۸، ۲۱۸
تحفة الانام فی العمل بحديث النبي عليه الصلوة والسلام ۴۵

- تذکرہ نصرآبادی ۱۴۳، ۱۶۲، ۳۲۹
- تذکرہ نویسی فارسی در ہند و پاکستان ۲۳، ۲۴، ۵۹، ۶۸، ۹۰، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۳۷، ۱۵۶، ۱۵۷، ۲۳۵، ۲۹۷، ۳۱۳، ۳۴۵، ۳۶۹، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳
- تذہیب التہذیب ۲۲۸
- ترتیب و تنقیح تذکرہ خزانہ عامرہ ۱۸۵
- ترجمہ اردو سبحة المرجان ۳۴۲
- ترجمہ های متون فارسی بہ زبانهای پاکستانی ۲۲۵، ۳۷۲
- ترجمہ اردو مآثر الکرام ۲، ۱۵۸
- ترجمہ انگلیسی سبحة المرجان ۳۴۲
- ترجمہ فارسی سبحة المرجان ۳۴۱، ۳۴۵
- ترجمہ مآثر الامرا ۳۰۰
- تسلية الفواد فی قسايد الأزاد ۳۳۷، ۳۴۸
- تشریح ۲۲۸
- تصویر محبت ۸۴
- تغلق نامہ ۱۸۲
- تفسیر بیضاوی (انوار التنزیل و اسرار التأویل) ۱۴۳، ۱۶۲، ۲۱۴
- تفسیر در منشور ۱۶۲
- تفسیر سدی ۲۲۸
- تفسیر معالم التنزیل ۱۴۳
- تفسیر مفیض المحبت و مورث المعرفة ۳۴
- تفصیح الغافلین ۳۷۱، ۳۷۲
- تقصار ۱۹۷
- تکملہ تغلق نامہ ۱۸۲
- تکملہ حملہ حیدری ۳۵۶
- تکملہ شرایف عثمانی ۳۸
- تکملہ مثنوی امواج الخیال ۹
- تکمیل الايمان ۲۲۸
- تلخیص سرو آزاد ۱۵۸
- تمنیق شگرف ۹۸
- تحفة الثقلین ۳۴۶
- تحفة الخاقانیہ یا سفرنامہ سلطان الواعظین ۳۲۲
- تحفة الشعرا ۱۰۱، ۲۷۹، ۳۷۸
- تحفة العراقین ۱۶۲
- تحفة الکرام فی تاریخ بلگرام ۲۴، ۳۸
- تحفة المجالس ۸۲
- تحفة المحبیین فی شرح الاربعین (النسویة) ۴۵
- تحفة المحتاج فی شرح المنهاج ۱۹۷
- تحفة المومنین ۱۶۲
- تحفة الهند ۲۷۶
- تحقیق الاصطلاحات ۵۶
- تحقیق السداد فی منزلة الأزاد ۲۵، ۹۴، ۱۵۹، ۱۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲
- تذکرہ الشعرا ۱۷۱
- تذکرہ الشعراى فارسی ۱۱۱
- تذکرہ الکلام فی تاریخ بلگرام ۳۸
- تذکرہ بی بها ۸۳
- تذکرہ بی نظیر ۹، ۶۲، ۷۷، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۴، ۸۵، ۸۸، ۹۳، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۴، ۱۶۲، ۳۷۸
- تذکرہ حزین ۱۶۲
- تذکرہ حسینی ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۳۲۹، ۳۷۸
- تذکرہ حیات الشعرا ۱۶۳، ۱۷۱
- تذکرہ خلاصۃ الاشعار ۱۶۲
- تذکرہ دولت شاه ۱۳۸
- تذکرہ سامی ۱۶۲
- تذکرہ شعراى ہند ۸۵
- تذکرہ صبح خندان یعنی ید بیضا ۱۱۱
- تذکرہ صوبہ داران اود و حیدرآباد ۱۸۷، ۱۸۸
- تذکرہ علمای ہند ۷۷، ۹۳، ۳۶۵
- تذکرہ گلزار اعظم ۶۸، ۳۶۷
- تذکرہ مشایخ سند ۱۹۷
- تذکرہ ملّا قاطمی ۱۶۲
- تذکرہ ناظم (تذکرہ الشعرا) ۱۴۳

حدائق البلاغت ۸۳
حدائق الحنفیه ۲۸۳
حدایق السحر فی دقایق الشعر ۱۶۳، ۲۶۹، ۲۷۰
حدیقه الاقالیم ۳۸
حركة التألیف باللغة العربیة... ۳۴۶، ۳۴۸، ۳۴۹
حزب شاذلی (رساله) ۱۰
حظیره الجنان برای اهل ایمان ۳۵۱، ۳۵۶
حقایق هندی ۳۴
حقیقت‌های هندوستان ۹۸
حیات جلجل ۳۸، ۵۳، ۲۹۳، ۳۴۹، ۳۵۴، ۳۵۷
حیات شادان بلگرامی ۳۸

خ

خدابخش لائبریری ژورنال ۳۰۵، ۳۸۰
خریطة جواهر ۸۶
خزانه جلالی ۳۶۷
خزانه عامره ۲، ۱۱، ۲۵، ۳۰، ۳۲، ۳۸، ۴۲،
۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۳، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۳،
۷۴، ۷۵، ۷۶، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۶،
۸۷، ۸۹، ۹۳، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۵، ۱۰۸،
۱۶۱-۱۷۶، ۱۷۸-۱۸۵، ۲۵۴، ۳۱۱،
۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸،
۳۱۹، ۳۲۳، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۲، ۳۳۳،
۳۳۴، ۳۳۹، ۳۵۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۷۲،
۳۷۹
خزانه المفتیین ۳۶۷
خزینة الاصفیا ۸۵
خزینة الروایات ۳۶۷
خصایص کبریٰ ۱۴۳، ۲۲۸
خلاصه شرح علامه عسقلانی ۲۴۳
خلاصه الافکار ۳۶۲، ۳۷۱، ۳۷۲
خلاصه البدایع ۸۳
خلاصه البدیع ۸۳
خلاصه السیر ۲۱۴

تنبيه الشاكين فى جلائل حضرت محبوب
سلطانی ۶۶
تنبيه الغافلین ۱۷۵، ۲۵
تنقیح الكلام فى تاریخ بلگرام ۳۵، ۳۷، ۳۸
توریت ۱۰۹
تیسیر ۲۲۸

ث

ثلاثة غساله ۵۶
ثمرات القدس ۱۶۳

ج

جام جهان نما ۳۷۱
جلوة خضر ۳۵۵
جنیدیه (شجره نسب سادات بلگرام و بارهه)
۳۸
جواب شافی (رجم الشیاطین) ۱۷۵، ۲۵
جوامع الکلم ۲۲۱
جواهر الكلام ۴۳

چ

چراغ هدایت ۷۶
چمنستان ۲۴
چمنستان شعرا ۹۹
چهار باغ (منشآت) ۱۶۳
چهارصد ایراد بر کلام آزاد ۲۵، ۳۶۲، ۳۶۴،
۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸
چهار مقاله ۱۶۳

ح

حالات حیدرآباد ۹۹
حبه القلوب من مقال المحبوب ۲۲۱
حبه المحبت ۲۲۱
حبیب السیر ۱۶۳

دیوان حاکم لاهوری ۱۷۵	خلاصة الکلام ۳۸۰
دیوان حیاتی گیلانی ۱۸۲	خلاصة الهند ۹۹
دیوان خامس ۳۴۶	خمخانه جاوید ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۷
دیوان رابع ۳۴۶	خوان خلیل ۱۴۳
دیوان راقم مشهدی ۱۷۹	خیابان شرح گلستان ۷۶
دیوان سابع ۳۴۶	
دیوان سادس ۳۴۶	د، ذ
دیوان سخنور بلگرامی ۳۶۱	دائرة المعارف بزرگ اسلامی ۲۰۶، ۳۵۳، ۳۵۶
دیوان سلمان ساروجی ۱۸۰	۳۷۱
دیوان شهاب‌الدین ادیب صابر ۶۹	داد سخن ۷۶
دیوان شیدا ۳۱۴	داستان واله و خدیجه سلطان ۸۴
دیوان صائب ۳۲۸	دانشکده ادبیات تبریز (مجله) ۷۶
دیوان ظهیر فارابی ۱۷۹	دانشکده ادبیات مشهد (مجله) ۷۶
دیوان عاشر ۳۴۷	دانش (مجله) اسلام آباد ۳۴، ۷۴، ۳۰۵
دیوان عبدالعزیز لسانی (عربی) ۱۷۹	دبستان مذاهب ۱۹۷
دیوان عشقی ۳۴	دستور الفصاحت ۸۳
دیوان قاضی شمس‌الدین طبسی ۱۷۹	دقایق الاشعار ۱۰۱
دیوان کبیر ۳۶۷	دلایل النبوة ۱۴۳
دیوان مستبحای کاشی ۱۸۱	دلگشا نامه ۳۵۱، ۳۵۶
دیوان ناصر خسرو ۱۷۹	دلیل السالکین ۲۲۱
ذخیره الخوانین ۱۶۳	دلیل المخطوطات ۲۰۵
	دیوان آزاد (فارسی) ۴۱، ۵۱، ۵۵، ۵۷، ۶۴، ۷۹، ۱۰۹، ۲۳۳، ۲۸۳، ۲۹۲، ۳۲۸
ر، ز	دیوان آفتاب ۸۹
راهنمای کتاب (مجله) ۸۴، ۱۵۶	دیوان آگاه مدراسی ۲۸۸، ۳۴۸
ربیع الابرار ۲۱۴	دیوان ابوالفرج رونی ۱۷۹
رجم الشیاطین (جواب شافی) ۲۵	دیوان ابوطالب خان اصفهانی ۳۷۱
رساله در احوال احمد شاه ابدالی ۲۰۸	دیوان انوری ۱۷۹
رساله در باب ایلچی حکیم همام و سید صدر جهان ۱۴۳	دیوان اول آزاد (عربی) ۳۴۶، ۳۴۷
رساله در حقیقت نفس ۱۶۳	دیوان تاسع معروف به تحفة الثقلین ۳۴۶
رساله در ذکر احکام عشر و خراج و مالکان زمین و بیان عشر و آنچه متعلق به آنست ۵۶	دیوان ثالث ۳۴۶
رساله در علم اخلاق ۳۷۱	دیوان ثامن ۳۴۶
	دیوان ثانی ۳۴۶
	دیوان حافظ شیرازی ۳۷۱

- رساله در علم عروض و قافیه ۳۷۱
 رساله در فنون خمسه طب ۳۷۱
 رساله در مصطلحات موسیقی ۳۷۱
 رساله تعریب ۴۳
 رساله چهار انواع ۳۴
 رساله ریاض النعیم فی احوال نبی الکریم ۴۳
 رساله سؤال و جواب ۳۴
 رساله عطیه کبریٰ ۷۶
 رساله غبار خاطر ۷۴، ۳۰۵
 رساله فی ابطال الضرائح ۴۵
 رساله فی النهی عن عشق صورالمرد و النسوان ۴۵
 رساله فی رد بدعة التعزیه ۴۵
 رساله گرامی نامه ۷۴
 رساله مائل و دل ۷۴، ۳۰۵
 رساله موسیقی ۴۳
 رساله موهبت عظمیٰ ۷۶
 رساله نسب سید حسین دانشمند ۲۱۴
 رسایل برزنجی ۱۴۳
 رسایل موعظت ۱۹۷
 رشحات ۳۰۵
 رقعات ۹۹
 روز روشن ۸۰، ۸۴، ۸۶، ۹۳، ۱۰۲
 روضه الاحباب ۲۱۴
 روضه الاولیا ۲، ۱۱، ۵۱، ۱۸۹، ۱۹۸، ۲۲۰، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۶، ۳۴۰، ۳۴۲، ۳۵۵
 روضه الکرام ۳۸
 ریاض الشعرا ۷۶، ۸۴، ۱۶۳، ۱۶۸
 ریاض المستطاب ۲۱۴
 ریحانة الادب ۸۱
 زید بن علی ۳۰
- ژورنال آف اندین هستری ۱۸۵
- ژورنال کتابخانه رضا ۲۰۷
- ساقی نامه ۱۸۲
 سبحات ۹۵
 سبحة الابرار ۳۶۷
 سبحة الصبیان ۳۶۷
 سبحة المرجان فی آثار هندوستان ۲، ۱۱، ۱۲، ۳۱، ۳۸، ۵۳، ۱۹۸، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۶۰، ۲۷۵، ۲۷۶، ۳۱۹، ۳۳۵، ۳۳۷، ۳۴۲، ۳۴۴، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۵۳، ۳۶۷
 سب رس (مجله) حیدرآباد ۶۶، ۷۷، ۱۰۴
 سبع سنابل ۳۴، ۱۹۷، ۲۲۸
 سبل الهدی و الرشاد فی سیره خیرالعباد ۲۱۴
 سخن شعرا ۱۰۴، ۳۵۴، ۳۵۵
 سخنوران بلند فکر ۶۶
 سراج الانساب ۳۰
 سراج اللغة ۷۶
 سراج منیر ۷۶
 سفرنامه آزاد ۲۹۳
 سفینه بی خبر ۳۸، ۷۴، ۱۶۳
 سفینه خونگو ۶۵، ۷۴، ۱۵۵، ۳۷۷
 سکندرنامه ۲۶۳
 سلافة العصر (تذکره شعراى عرب) ۱۴۳
 سلسله الذهب ۱۶۳
 سلیمان و بلقیس ۱۸۲
 سند السعادات فی حسن خاتمة السادات ۱۹۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۴۲
 سوانح اکبری ۵۶
 سیر الاولیا ۱۹۷، ۲۲۲
 سیر المتأخرین ۱۷
 سیر سیوطی ۲۱۴
 سیر محمدی ۲۲۲

ش

شام غریبان ۹۹

شاهجهان نامہ ۱۶۳، ۱۴۳

شاهنامہ ۲۵۲

شجرہ طیبه ۲، ۱۱، ۳۸، ۵۳، ۵۶، ۵۷، ۶۵

۱۸۹، ۱۹۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۴

۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷

شرایف عثمانی ۲۵، ۳۵، ۳۸، ۸۸، ۱۵۸، ۲۰۵

۲۰۶، ۲۰۸، ۲۶۱

شرح الاربعین (لملاً علی قاری) ۴۵

شرح الترغیب و الترهیب للمندری ۴۵

شرح الحکم العطائیه ۴۵

شرح حکم الحدادیة ۴۵

شرح دل ناطق انسان کامل ۹۵

شرح دیوان متنبی ۱۶۳

شرح رسالہ غوثیہ ۳۴

شرح صحیح بخاری ۱۹۷، ۲۲۸، ۳۴۳

شرح عین العلم ۱۹۷

شرح قصاید عرفی ۱۶۳

شرح قصیدہ لامیہ شیخ ابن فارض مصری ۳۳۱

شرح قطعہ نعمت خان عالی شیرازی ۲۵۱

۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴

شرح کافیہ ابن حاجب ۳۴، ۱۶۳

شرح کافیہ رضی ۶۹

شرح کدخدائی کامگار خان (شرح قطعہ نعمت

خان عالی) ۲۵۵

شرح گلستان ۱۶۳

شرح معماری قصہ چہار برادر ۳۴

شرح مقاصد ۱۴۳

شرح ملأ ۲۵۳

شرح مواقف ۴۱

شرح نزہۃ الارواح ۳۴

شعر المعجم ۱۸۳

شفاء العلیل فی اصلاح کلام ابوالطیب المتنبی

۱۲، ۳۳۷، ۳۴۳

شکرستان خیال ۳۸، ۲۷۹

شمامۃ العنبر فی ماورد من سیدالبشر ۱۱، ۵۲

۳۳۷، ۳۴۴

شمع انجمن ۹، ۵۴، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۹

۸۰، ۸۲، ۸۴، ۸۶، ۸۸، ۹۳، ۹۶، ۹۹

۱۰۱، ۱۰۴، ۲۰۵، ۳۲۹، ۳۶۱، ۳۶۵

شواهد النبوة ۲۱۴

شیرین و خسرو ۳۱۸

ص، ض

صبح امید (مجلہ) تاجیکستان ۲۸۰

صبح صادق ۱۴۳، ۱۶۳، ۱۶۹، ۱۷۰

صبح گلشن ۵۵، ۸۱، ۱۰۲، ۱۰۴، ۳۵۶

صحاح ۱۶۳، ۲۵۳

صحف ابراہیم ۲۷، ۵۵، ۱۰۴، ۳۲۹، ۳۵۶، ۳۸۰

صحیح بخاری ۹، ۴۱، ۴۵، ۵۰، ۳۴۲

صحیح ترمذی ۲۱۴

صحیح مسلم ۱۴۳

صواعق محرقہ ۱۹۷، ۲۱۴، ۲۲۸

ضوالدراری شرح صحیح البخاری ۳۳۷، ۳۴۲

ط

طبقات ۳۰۵

طبقات اعلام الشیعہ ۳۵۶

طبقات اکبری ۲۲۸

طبقات شاهجهانی ۱۹۷

طبقات شعرانی ۱۹۷

طوی نامہ فیروزی شاہ عالمگیر ۴۳

ع

عديم الامثال به تجدد الامثال ۹۵

عرفات العاشقین ۱۴۳، ۱۵۵، ۱۶۳

عشرات آزادیه (چهارصد ایراد...)

عشقیه ۱۶۸

عقاید رفیعه ۱۶۳

عقدالجواهر ۱۶۳، ۱۹۷

عقدالزبرجد من حروف محمد ۴۴

عقد ثریا ۷۴، ۸۰، ۸۲، ۱۰۱، ۳۲۹، ۳۶۱

عمادالسعادت ۳۵۱، ۳۰۶

عمدة الطالب فی انساب آل ابی طالب ۲۱۴

عمل صالح ۱۴۳

عوارف هندی ۳۴

قصص الانبیا ۷۴

قصیده در تعزیت میر عبدالجلیل بلگرامی و

سید محمد شاعر بلگرامی ۲۹۲

قصیده مرآةالجمال ۳۴۵

قصیده همزائیه ۳۳۷، ۳۴۹

قصیده لامیه آگاه مدراسی ۳۶۵

قصیده نونیه آگاه مدراسی ۳۶۵

قطعة نعمت خان عالی شیرازی ۲۵۲، ۲۵۵

ک

کتابخانه‌های پاکستان ۱۵۸

کحل الجواهر فی مناقب الشیخ عبدالقادر ۹۶

کشف الظنون ۱۹۷، ۳۶۷

کشکول ۳۳۷، ۳۴۹

کفایةالحاجه شرح سنن ابن ماجه ۱۴۳

کلمات الشعرا ۱۴۳، ۱۶۳، ۱۷۰، ۱۷۵

کلمات النبیل شرح انشای میر عبدالجلیل ۵۶

کلمات صوفیه ۳۰۱، ۳۰۵

کلیات آزاد (فارسی) ۲، ۳۰، ۵۵، ۵۷، ۶۶، ۷۹

۱۰۹، ۲۳۴، ۲۸۳

کلیات سعدی ۱۶۳

کلیات شاپور ۱۵۲

کلیات نعمت خان عالی شیرازی ۱۷۰

کلیله و دمنه ۳۵۷

کنزالاخبار فی معرفةالسیر و الاخبار ۲۱۴

کنزالعمال فی سنین الاقوال و الافعال ۲۱۴

کنزاللغة ۱۶۳

گ

گره‌نامه ۳۵۱، ۳۵۷

گل رعنا ۱، ۲۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۲، ۱۰۳

۱۰۴، ۲۵۲، ۳۳۰

گلزار ابرار ۱۴۳، ۱۹۷، ۲۲۲

گلشن اصفیا ۲۲۵

غ

غرایب‌الکرامات ۲۲۲

غزلان‌الهند ۱۲، ۴۷، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۶۰، ۲۶۶

۲۷۰، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۹، ۳۴۰

غصن‌البان‌المورق به محسنات‌البیان ۲۷۶

غیاث‌اللغات ۳۵۵

ف

فتوحات مکیه ۱۹۷

فخر مناقب علیا ۹۵

فرحت‌الناظرین ۲۴

فرهنگ آندراج ۳۲۱، ۳۵۵

فرهنگ رشیدی ۱۴۳، ۱۶۳

فرهنگ سروری ۱۴۳

فصل‌الخطاب ۲۱۴

فوائد‌الفوائد ۹۰

فیض معنوی (در شرح مثنوی مولانا روم) ۹۵

ق

قاموس‌الاعلام سامی ۵۵، ۸۱، ۱۰۴، ۲۵۳

قاموس‌العلوم ۳۴۵

قاموس‌اللغة ۱۶۳، ۲۱۴

قرآن کریم ۱۷۶

ل

مثنوی در جشن طوی محمد فرخ سیر ۴۳
 مثنوی در جواب مثنوی میر عبدالجلیل
 بلگرامی ۲۹۲
 مثنوی در صفت مدینه ۲۸۰، ۲۸۱
 مثنوی دُر مکنون ۸۳
 مثنوی روح و ریحان ۳۰۵، ۳۰۶
 مثنوی ریاض عشق ۳۴
 مثنوی سراپای معشوق (مرآة الجمال) ۲۸۳،
 ۲۸۷، ۲۸۸، ۳۴۸
 مثنوی سوز و گداز ۱۷۶
 مثنوی کمال نامه ۱۷۱
 مثنوی معرج الکمال تکمله امواج الخیال ۲۸۸
 مثنوی مولوی ۳۴۴
 مثنوی واله - سلطان ۸۴
 مجالس العشاق ۱۶۳
 (مجله) آجکل دهلی ۳۷۲
 (مجله) بیاض دهلی ۲۰۵
 (مجله) تحقیقات فارسی ۲۷۶
 (مجله) تراثنا ۲۰۵
 (مجله) ثقافت الہند ۳۴۳
 (مجله) عالمگیر لاہور ۲۸۳
 (مجله) علوم اسلامیہ علیگر ۳۳، ۳۶، ۳۶۸
 (مجله) علوم اسلامیہ علیگر ۳۴۴
 (مجله) فکرو نظر علیگر ۲۱۶
 (مجله) قند پارسی دهلی ۷۴، ۳۰۵
 (مجله) منادی دهلی ۲۲۴، ۳۴۳، ۳۵۵
 (مجله) وحید تہران ۲۳۵، ۲۷۸
 مجمع البحار ۲۲۸
 مجمع البرکات ۳۴
 مجمع الفضلا ۱۶۳، ۱۶۸
 مجمع النفایس ۷۵، ۷۶، ۱۶۳، ۱۶۸، ۱۶۹
 ۱۷۱، ۱۸۲، ۲۵۱، ۳۵۴، ۳۷۸
 مجموعه نغز ۸۵، ۱۰۴
 محبوب الزمن تذکرہ شعرای دکن ۲، ۳۸، ۵۹

گل عجایب ۶۳، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۴، ۳۵۴،
 ۳۸۰، ۳۵۵
 لب الالباب ۱۶۳
 لب السیر ۳۷۱
 لچھمی نراین شفیق اورنگ آبادی - احوال و
 آثار ۹۶
 لسان الزمان ۱۹۷
 لطایف اشرفی ۲۲۲
 لغت نامہ دہخدا ۶۷، ۳۶۵
 لوایح القمر ۲۵۳
 لہجہ المحافل ۲۱۴

م

مأثر آصفی ۹۸
 مآثر الامرا ۸۷، ۸۹، ۹۰، ۱۸۳، ۲۹۵، ۲۹۷،
 ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰
 مآثر الکرام تاریخ بلگرام ۲، ۸، ۱۰، ۱۱، ۳۰،
 ۳۱، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۸، ۳۹، ۴۱، ۴۲، ۴۳،
 ۴۴، ۴۵، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۳، ۵۹، ۶۰،
 ۶۳، ۶۴، ۶۷، ۶۸، ۷۳، ۱۳۷، ۱۵۸، ۱۸۹،
 ۱۹۱، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲،
 ۲۰۳، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۱۶، ۲۸۰، ۳۳۱،
 ۳۶۱، ۳۴۲
 مآثر حیدری ۹۸
 مآثر رحیمی ۱۶۳
 مآثر عالمگیری ۲۴
 مثنوی امواج الخیال ۳۳، ۳۷، ۴۲، ۲۰۲، ۲۳۷
 مثنوی انبان معرفت ۷۵
 مثنوی پدماوت ۴۳
 مثنوی حسن و عشق ۸۴
 مثنوی در تاریخ شہدای جنگ نواب سرہند
 خان با راجہ ابھی سنگ زمیندار ماروار
 ۲۹۳

- مقدمة فى العقاید ۴۵
مكارم الآثار ۳۵۶
مكتوبات حضرت مجدد الف ثانى ۱۹۷،
۲۲۸، ۳۳۷، ۳۴۹
مكتوبات فيضى ۱۴۳
مكتوبات مير سيد احمد بنام افضل الله آبادى
۳۰۵
ملفوظات ۱۹۷
ملفوظات حضرت شيخ محمد يحيى معروف
به شاه خوب الله الله آبادى ۱۱۰
مناظرة ابنه و خريزه ۳۴
مناقب السادات ۱۴۳، ۱۹۷، ۲۲۸
منتخب التواريخ ۱۴۴، ۱۶۳، ۱۶۸، ۱۹۷،
۱۹۸، ۲۱۴
منتخب الصرف ۵۶
منتخب اللباب ۱۸، ۲۴
منتخب اللغات ۱۶۳
منتخب النحو ۵۶
منتخب كتاب مستظرف ۴۶
منتخب مآثر الكرام ۲۰۴
منشآت ۱۴۴
منور عين الشوق كحل الجواهر ۹۶
مواد التاريخ ۳۳۱
ميخانه ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۷۱، ۱۸۲
- ن
- نامه سيد ضيا بنام مير احمد و پاسخ آن از مير
احمد ۱۹۷
نامه شاه عبدالرزاق بنام مير عبدالجليل
بلگرامى ۱۹۷
نتايج الافكار ۷۴، ۷۷، ۷۹، ۸۰، ۸۲، ۸۶، ۹۳،
۹۶، ۱۰۱، ۱۰۴، ۳۲۹، ۳۶۵
نزهة الخواطر ۳۲، ۸۳، ۲۳۹، ۲۸۳، ۳۴۳، ۳۴۶
نسب نامه سيد مبارك محدث ۲۱۴
- ۱۰۱، ۹۹، ۶۶، ۶۲
مختارات ديوان آزاد (عربى) ۳۴۸
مختصر الزواجر حجز والبيشارة اهل الاشارة ۴۵
مختصر عمدة المطالب ۲۱۴
مخزن الاسرار ۳۱۶
مخزن الغرايب ۲۵۴
مرآة التصوف ۳۰۶
مرآة الجمال ۱۲، ۳۳۷، ۳۴۵، ۳۴۸
مرآة الخيال ۱۴۳، ۱۶۳، ۳۱۴
مرآة الصفا ۱۶۳
مرآة المبتدين ۳۸، ۱۹۷، ۲۱۴
مردم ديده ۶۳، ۷۴، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۱۶۳، ۳۵۴،
۳۷۷، ۳۷۹، ۳۸۰
مرقات ۲۲۸
مسير طالبى فى بلاد افرنجى ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۲
مشكوه شريف ۱۹۷
مصطلحات الشعرا ۲۴
مطالعات ۳۵۷
مطول تفتازانى ۸۳، ۱۴۳
مظهر آدم ۳۴۲
مظهر البركات ۱۲، ۳۳۷، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۶۷
مظهر النور ۸۷، ۳۶۷
معارض الولاية ۱۹۷، ۲۲۲، ۲۲۳
معارف اعظم گر (مجله) ۱۱، ۳۴۶
معجم المصنفين ۳۴۹
معراج التوحيد ۳۷۱
مفاخر العليه فى المآثر الشاذليه ۱۰
مفتاح الكنوز ۳۴۱، ۳۴۵، ۳۴۷
مفتاح المعارف ۹۵
مفتاح سكاكى ۸۳
مقالات الشعرا ۳۳۱، ۳۷۸
مقالات شبلى ۱۶۷، ۱۹۲، ۱۹۸
مقالات منتخبه ۱۵۵
مقالات مولوى شفيح ۲۷۸، ۲۸۷

- نسب‌نامه میر عبدالجلیل بلگرامی ۲۱۴
نسخه‌های خطی دفتر پنجم دانشگاه تهران
۳۴۶
- نسخه تواریخ خزانه عامره از آصف جاه تا خان
آرزو ۱۸۷
- نشر عشق ۹، ۴۷، ۵۶، ۶۷، ۷۴، ۷۵، ۷۶،
۷۷، ۸۰، ۸۵، ۸۶، ۸۸، ۹۳، ۹۹، ۱۰۲،
۱۰۴، ۳۳۱، ۳۳۳
- نصاب القصیده فی التغزل ۳۳۷، ۳۴۹
نقایس الانفاس (ملفوظات غریب هانسوی)
۲۲۲
- نقایس المآثر ۱۶۳، ۱۴۴، ۶۹
نفحات الاصفیا ۲۲۵
نفحات الانس من حضرات القدس ۱۴۴، ۱۶۳،
۱۹۷
- نقش پارسی بر احجار هند ۶۷
نگارستان سخن ۶۹، ۲۳۸
نوادراالفاظ ۷۶
نهایة ۱۴۴، ۱۹۷، ۲۲۸
- و
- وراثت علمی کتابخانه رضا ۶۹
وصیت نامه ۱۹۷
- ه
- هدایة ۴۱
هدایة القلوب ۲۲۲
هدیة العارفین ۳۴۹
هفت اقلیم ۶۹، ۱۶۳، ۱۶۸، ۱۷۰، ۱۷۸، ۱۸۰،
۲۱۶
همیشه بهار ۱۶۳، ۱۷۰، ۲۵۲
هیرو رانجها ۷۴
- ی
- ید بیضا ۸، ۳۸، ۷۵، ۱۰۵، ۱۰۷، ۱۰۹، ۱۳۷،
۱۶۱، ۱۶۳، ۱۶۸، ۱۸۰، ۱۸۱، ۲۱۴
۲۹۳، ۳۱۱، ۳۷۸، ۳۷۹
یویی - گزیتر ۶۷

فہرست اماکن

اود ۲۲، ۸۰، ۸۴، ۱۱۰، ۱۸۵
 اورنگ آباد ۱۰، ۱۱، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۵۰، ۵۱
 ۵۲، ۵۳، ۶۴، ۶۷، ۷۵، ۷۸، ۸۲، ۸۳، ۸۶
 ۸۷، ۹۰، ۹۳، ۹۵، ۹۶، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳
 ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۵۸، ۱۶۱، ۱۸۷، ۱۹۲
 ۲۰۰، ۲۰۴، ۲۲۰، ۲۲۴، ۲۳۵، ۲۷۹
 ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۷۷، ۳۷۹
 ایران ۲۴، ۴۷، ۶۵، ۷۶، ۷۷، ۸۱، ۱۵۸، ۱۷۶
 ۱۷۸، ۱۸۰، ۱۸۶، ۲۱۷، ۲۳۶، ۲۳۷
 ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۸۷، ۳۴۲، ۳۴۷، ۳۶۹

ب

بادلیان ۱۵۷، ۱۸۶
 بانکی پور ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۸۷، ۱۸۸
 ۲۰۴، ۲۳۶، ۳۴۱، ۳۴۵، ۳۴۸
 برلن ۲۰۴، ۲۷۸
 برمه ۱۹
 برهان پور ۸، ۱۱، ۴۹، ۵۱، ۱۴۸، ۱۴۹
 بریتانیا ۱۸۶، ۱۸۷
 بصرہ ۲۹، ۸۵
 بلگرام ۲، ۷، ۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴
 ۳۵، ۳۶، ۴۲، ۴۴، ۴۵، ۴۷، ۴۸، ۵۹، ۷۸
 ۸۰، ۸۱، ۸۸، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۱۰، ۱۳۷
 ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۸، ۲۰۰
 ۲۰۲، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۹، ۲۱۰

آ

آذربائیجان ۳۶۹
 آگرہ ۴۸، ۸۳
 آمریکا ۱۵۶

ا

اتاوہ ۳۷۰
 اترا پردیش ۳۳
 اترولی ۴۳
 اجمیر ۲۱۶، ۳۰۶
 اجودھن ۴۷
 احمد آباد ۳۴۴
 احمدنگر ۴۰، ۱۰۰
 آرکات ۱۱، ۵۲، ۶۴، ۳۴۴
 اروپا ۳۷۲
 اریسہ ۸۵
 اسلام آباد ۷۴، ۲۷۹، ۳۰۵
 اصفہان ۱۷۸، ۳۶۹
 اعظم گر ۱۵۸، ۳۴۶
 افریقا ۱۰، ۳۷۲
 اکبر آباد ۴۸، ۸۵، ۱۰۸
 اللہ آباد ۸، ۱۹، ۳۸، ۴۸، ۸۰، ۱۰۸، ۲۰۸
 ۲۷۹، ۳۰۶، ۳۷۲
 انبتولی ۲۱۵
 اوج ۱۱۰، ۱۱۱

تفلق آباد ۱۱۱	۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۸، ۲۳۷، ۲۵۱، ۲۸۰
توران ۳۴۲	۲۸۸، ۲۹۱، ۳۰۰، ۳۴۲
تونک ۳۴۴	بمبئی (ممبئی) ۴۰، ۱۵۷، ۲۲۹، ۲۵۶، ۳۴۰
تہران ۲، ۳، ۵، ۲۴، ۵۶، ۶۷، ۶۹، ۹۰، ۹۶	بنارس ۱۰۹، ۲۵۵
۱۰۱، ۱۰۹، ۱۵۸، ۱۸۶، ۲۱۸، ۲۷۰	بندر مخا ۱۰
۲۷۷، ۳۱۹، ۳۴۷، ۳۷۲	بنگال ۱۷، ۱۹، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۸۳
	بہار ۴
	بہکر ۳۰، ۴۷، ۸۱، ۱۴۵، ۱۹۹
	بہلوال ۲۲۵
	بہوپال ۸، ۴۹، ۵۲، ۱۴۵، ۱۵۸، ۲۰۴، ۲۳۵
	۲۷۸، ۳۴۱
	بہوتہ واہن ۱۱۰
	بیجاپور ۳۶۴
	بیدر ۱۰، ۵۱، ۹۹

ج.ج

جام شورو ۴
جبل نور ۲۰۳
جتوئی ۱۹۹
جدہ ۹، ۴۹
جہان آباد ۸۵، ۳۵۴
جھجھر ۱۰۲
چورہ ۲۰۱

ج.خ

حجانہ ۱۱، ۴۸، ۵۰، ۵۲، ۵۳، ۱۰۸، ۲۰۵
حیدرآباد ۲، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۲۴، ۲۹، ۵۰، ۵۱
۵۲، ۶۶، ۷۹، ۸۳، ۸۵، ۸۷، ۹۰، ۹۹
۱۰۴، ۱۱۱، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۸۲، ۱۸۶
۱۸۷، ۱۸۸، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۷
۲۱۸، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۹، ۲۳۵، ۲۳۶
۲۵۲، ۲۵۵، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۸
۲۹۲، ۲۹۳، ۳۰۶، ۳۴۱، ۳۴۳، ۳۴۴
۳۴۵، ۳۴۷، ۳۴۹، ۳۶۸، ۳۶۹
خلدآباد (رکن) ۲، ۱۰، ۱۲، ۵۱، ۶۶، ۶۷، ۹۲
۱۹۸، ۲۱۰، ۲۲۰، ۲۲۲
خیرپور ۲۰۴، ۲۱۷، ۲۲۵، ۲۷۹

د

دکن ۱۱، ۱۸، ۴۰، ۴۸، ۵۱، ۵۳، ۶۲، ۷۵، ۷۹
۸۰، ۸۳، ۸۵، ۸۷، ۸۸، ۹۳، ۹۸، ۱۰۲
۱۰۳، ۱۵۹، ۱۶۱، ۱۹۲، ۱۹۸، ۲۰۳

پ

پاریس ۱۸۷
پاکستان ۳، ۲۱، ۲۵، ۳۴، ۳۸، ۴۵، ۸۴، ۱۱۰
۱۱۱، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸
۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۹۱، ۱۹۹، ۲۰۳
۲۰۴، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۲۵، ۲۳۶، ۲۵۴
۲۷۷، ۲۷۹، ۳۰۰، ۳۵۷، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۷
پانی پت ۱۹، ۹۸
پتتا ۱۹، ۴۸، ۶۵، ۱۱۰، ۱۵۸، ۱۸۷، ۱۸۸
۲۱۸، ۲۳۶، ۲۵۱، ۲۷۸، ۳۴۱، ۳۴۷
پرستن ۳۴۲
پنجاب ۲
پونا ۴۰
پہلواری شریف ۲۰۴
پیشاور ۲۵، ۱۸۷، ۱۸۸، ۲۰۴

ت

تامل نادو ۹۵
ترکستان ۸۵

شاہجہان آباد ۷، ۸، ۴۱، ۴۲، ۴۷، ۴۸، ۷۶،
۱۰۲، ۱۰۸، ۱۶۰، ۱۸۳، ۲۰۰، ۳۵۷، ۳۶۷
شکارپور ۱۱۱
شمس آباد ۲۸۷
شوستر ۸۴
شیراز ۲۲، ۲۵۲

ص

صادق آباد ۱۸۶

ع

عباس آباد ۳۶۹

عراق ۲۱۰

عرب ۲، ۶۴، ۲۰۷، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۶۵، ۲۷۰،
۳۴۳، ۳۷۰

علیگر ۲، ۴، ۳۳، ۳۸، ۶۹، ۵۶، ۱۱۰، ۱۱۱،

۱۸۵، ۱۸۶، ۲۰۴، ۲۰۷، ۲۱۶، ۲۱۸،

۲۲۹، ۲۳۵، ۲۵۶، ۲۷۹، ۲۸۳، ۲۸۵،

۲۸۹، ۲۹۲، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۳۹، ۳۴۰،

۳۴۱، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۷، ۳۶۸

ف

فارس ۲۰۷

ق

قم ۶۵، ۱۵۸، ۲۰۵، ۲۷۷، ۲۸۷

قنوج ۲۱۵

ک

کابل ۱۶۹

کانپور ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۸۴، ۱۸۶

کراچی ۲، ۲۵، ۳۸، ۵۸، ۷۴، ۸۴، ۱۵۷، ۱۵۸،

۲۱۷، ۲۳۶، ۲۵۶، ۲۷۷، ۳۰۰، ۳۵۷،

۳۶۳، ۳۶۷

۲۰۵، ۲۰۶، ۲۲۰، ۲۲۳، ۲۲۵، ۲۵۲،

۲۷۸، ۲۷۹، ۳۰۶

دولت آباد ۶۲، ۶۷، ۱۰۰، ۱۰۲، ۲۲۲، ۲۲۰

دہلی ۴، ۷، ۱۸، ۱۹، ۴۲، ۴۳، ۴۸، ۷۴، ۸۳،

۱۱۱، ۱۸۵، ۲۰۵، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۱۷،

۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۷۶، ۲۷۸، ۳۰۵،

۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۳، ۳۵۵، ۳۶۷، ۳۷۲

ر

رام پور ۶۹، ۱۸۸، ۲۰۸، ۲۲۴، ۲۲۹، ۲۳۴،

۲۳۵، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۷۸، ۲۷۹، ۳۴۱،

۳۴۷

راولپنڈی ۲۱۸

رحیم یارخان ۱۸۶

رنگون ۱۹

س

ساہن پال ۲۵۴

سرگودھا ۲۲۵

سری بلرام ۳۵

سری رنگ پتن ۱۱، ۵۱

سری لنکا ۳۴۰

سری نگر ۳۴، ۳۵

سند ۴، ۷، ۸، ۴۵، ۴۶، ۷۴، ۷۵، ۸۱، ۱۰۷،

۱۰۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۱۱

سورت ۸، ۱۰، ۳۹، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۸۵، ۱۴۶،

۳۴۴

سیوستان ۷، ۸، ۳۰، ۴۷، ۸۱، ۱۰۷، ۱۰۸،

۱۹۹، ۲۱۰، ۲۱۱

سیہون ۴۷

ش

شاذلہ ۱۰

شانتی نکیتن ۴

محمدآباد ۱۰، ۵۱	کریلا ۸۳
منجا ۵۰	کرناتک ۳۶۵
مدراس (چٹھی) ۹۰، ۹۵، ۲۵۵	کشمیر ۳۵
مدینہ منورہ ۹، ۴۱، ۴۵، ۵۰، ۶۴، ۲۰۵، ۲۲۵	کلکتہ (کولکاتہ) ۵۶، ۹۵، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۸۴
۲۹۱، ۲۸۰	۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۲۰۷، ۲۳۶، ۲۶۳
مرشدآباد ۳۶۹	۲۶۴، ۲۷۹، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۴۱
مسقط ۲	کتور ۹۳
مشهد ۲۳۶	کوفہ ۲۹
مصر ۲، ۴۴، ۳۴۰	کھتولی ۱۹
مظفرپور ۴	کھرکی ۴۰
مکہ معظمہ ۹، ۴۱، ۴۴، ۴۸، ۵۰، ۵۶، ۲۲۵	
ملتان ۴۷	
مونترآل ۱۵۶	
مہاراشترا ۳۹	
میانمار ۱۹	
میسور ۲۰۵	
	گ
	گجرات ۱۸۳، ۴۸
	گرھی یاسین ۱۱۱
	گلبرگ ۵۱، ۱۱
	گوداوری ۳۹
	گورکھپور ۳۸
ن	
ع	ل
نجف اشرف ۸۳	لاہور ۷، ۸، ۱۶، ۲۵، ۳۴، ۴۸، ۷۴، ۷۵، ۷۶
نصیرآباد ۲۲۵	۸۲، ۸۳، ۸۵، ۱۳۸، ۱۵۶، ۱۹۲، ۲۰۳
نیشاپور ۱۴۸	۲۵۴، ۲۷۸، ۳۰۰، ۳۴۰، ۳۴۳
نیویورک ۲۲۶	لکھنؤ ۸، ۲۵، ۳۳، ۴۸، ۵۶، ۸۳، ۹۳، ۹۶
	۱۱۰، ۱۱۱، ۱۴۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۲۰۰
و	۲۰۴، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷
وارنگل ۹۹	۲۷۸، ۳۴۰، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۵، ۳۴۶
واسط ۲۱۰	۳۴۸، ۳۴۹، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰
ویلور ۳۶۵، ۹۵	لندن ۱۵۷، ۱۸۶، ۱۸۷، ۲۰۴، ۲۰۸، ۲۲۵
	۲۳۰، ۲۳۶، ۲۵۵، ۲۷۸، ۳۴۱، ۳۴۷
ی، ہ	لیند سیانہ ۱۵۷، ۱۸۶، ۲۸۸
ہردوتی ۳۴، ۳۳	
ہمدان ۷۹	
ہند ۳، ۱۰، ۱۵، ۱۹، ۲۴، ۲۵، ۴۳، ۶۲، ۷۴	
۷۸، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۸، ۹۳، ۹۸، ۹۹	
۱۰۷، ۱۰۸، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۲۷، ۱۵۶	
	م
	مالوا ۸، ۴۸، ۵۲
	مانچستر ۳۴۱، ۳۴۵

۳۶۹، ۳۶۸، ۳۶۴، ۳۶۳، ۳۴۷، ۳۴۶
 ۳۷۲، ۳۷۰
 ہندوستان ا، ۲۲، ۲۹، ۳۳، ۳۹، ۴۷، ۷۶، ۷۹
 ۸۱، ۸۳، ۸۵، ۹۵، ۱۶۲، ۱۷۸، ۱۷۹
 ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۸، ۲۰۲، ۲۱۰، ۲۱۷
 ۲۵۲، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۹۷، ۲۹۹، ۳۱۱
 ۳۱۲، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۳۱، ۳۴۰، ۳۴۲
 ۳۶۹، ۳۵۵
 یمن ا، ۵۰

۱۵۷، ۱۵۸، ۱۶۴، ۱۶۸، ۱۷۸، ۱۸۵
 ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۹۱، ۱۹۸، ۱۹۹
 ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۱۰، ۲۱۶
 ۲۱۸، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۴
 ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۴
 ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۶۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸
 ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۳، ۲۸۷، ۲۸۸، ۳۰۰
 ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۳۵
 ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۴، ۳۴۵

فہرست کتابخانہ ها

- آرشیو ایالتی اترپردش، اللہ آباد ۳۰۶
کتابخانہ و موزہ بریتانیا لندن ۱۸۶، ۱۸۷،
۲۳۶، ۲۸۷، ۳۴۱، ۳۴۷
کتابخانہ آصفیہ حیدرآباد ۱۱۱، ۱۵۶، ۱۸۶،
۲۰۴، ۲۰۷، ۲۱۸، ۲۲۹، ۲۳۶، ۲۵۵،
۲۷۷، ۲۹۲، ۳۰۶، ۳۴۱، ۳۴۳، ۳۴۵،
۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۶۸
کتابخانہ ادارہ ادبیات اردو حیدرآباد ۲۷۸
کتابخانہ ام - علی حسین بلگرامی حیدرآباد
۲۷۸، ۳۴۳
کتابخانہ انجمن آسیای بنگال ۱۵۷، ۱۵۸،
۱۸۶، ۲۰۷، ۲۳۶، ۲۷۹، ۲۹۹، ۲۶۳، ۳۶۴
کتابخانہ انجمن ترقی اردو پاکستان، کراچی
۲۵، ۸۴، ۳۰۱، ۳۶۳، ۳۶۴
کتابخانہ انجمن ترقی اردو ہند، دہلی ۲۷۸
کتابخانہ انستی تیوت تحقیقات علوم شرقی
میسور ۲۰۵
کتابخانہ پرنسٹن ۳۴۵
کتابخانہ ناگور دانشگاہ لکھنؤ ۲۵، ۱۱۱، ۲۳۶،
۲۸۸
کتابخانہ جامعہ ہمدرد دہلی ۱۱۱
کتابخانہ جان ریلاندس مانچسٹر ۳۴۱، ۳۴۵
کتابخانہ حضرت آیۃ اللہ العظمیٰ مرعشی نجفی
قم ۵۶، ۲۱۷، ۲۷۷، ۲۸۷
کتابخانہ حضرت مکان ویلور ۹۵
- کتابخانہ حکیم عبدالحسنی لکھنؤ ۱۵۶
کتابخانہ حمیدیہ بہوپال ۲۰۴، ۲۳۵
کتابخانہ خدابخش بانکی پور، پتتا ۸۴، ۱۰۷،
۱۱۰، ۱۵۸، ۱۸۷، ۱۸۸، ۲۱۸، ۲۳۶،
۲۵۱، ۲۷۸، ۳۴۱، ۳۴۷
کتابخانہ دارالمصنفین اعظم گر ۱۵۸
کتابخانہ دانشگاہ بمبئی ۱۵۷
کتابخانہ دانشگاہ بنارس ۲۵۵
کتابخانہ دانشگاہ پنجاب لاہور ۲۵۴، ۳۴۰
کتابخانہ دانشگاہ عثمانیہ حیدرآباد ۲۳۵، ۲۷۸
کتابخانہ دانشگاہ کراچی ۱۵۸
کتابخانہ درگاہ ابوالخیر دہلی ۳۴۱
کتابخانہ درگاہ حضرت پیر محمد شاہ احمدآباد
۳۴۴
کتابخانہ دکتر حسین مفتاح ۱۵۸
کتابخانہ دکتر ذاکر حسین، جامعہ ملیہ
اسلامیہ، دہلی نو ۲۷۸
کتابخانہ دیوان ہند لندن ۸۴، ۱۵۷، ۱۸۷،
۲۰۴، ۲۰۸، ۲۲۵، ۲۳۰، ۲۳۶، ۲۵۵، ۲۷۸
کتابخانہ راجہ سید محمد مہدی ۲۱۷
کتابخانہ رضا رامپور ۶۹، ۱۱۱، ۱۸۸، ۲۰۷،
۲۰۸، ۲۲۹، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۵۴، ۲۷۹
۳۲۹، ۳۴۱، ۳۴۷، ۳۶۱
کتابخانہ سالار جنگ حیدرآباد ۸۳، ۱۱۱،
۱۸۶، ۲۰۵، ۲۳۶، ۲۵۵، ۲۷۸، ۲۸۸

- کتابخانہ مرکزی دانشگاه مرکزی حیدرآباد ۳۰۶
کتابخانہ مژمل، علی گر ۲۳۵
کتابخانہ مفید سیار ۲۱۸
کتابخانہ مکتبه شیخ الاسلام عارف حکمت
مدینہ منورہ ۳۴۶، ۳۴۸
کتابخانہ مکملن (مجموعہ دکترا بارکر) ۱۵۶
کتابخانہ ملک تهران ۱۸۲، ۳۲۲
کتابخانہ موتی محل ۱۸۵
کتابخانہ موزہ علی کراچی ۱۵۷، ۲۳۶، ۲۵۶،
۲۷۷، ۳۰۰، ۳۶۷
کتابخانہ مولانا اسرائیل کان اللہ له ۲۵
کتابخانہ مولانا، دانشگاه اسلامی علی گر ۶۹،
۱۵۶، ۱۸۶، ۲۰۴، ۲۰۷، ۲۱۶، ۲۱۸،
۲۲۹، ۲۷۹، ۲۸۳، ۲۸۷، ۲۸۹، ۲۹۲
۳۰۵، ۳۰۶، ۳۲۹، ۳۴۱، ۳۴۵، ۳۴۷، ۳۶۸
کتابخانہ مولانا سید محمد ابراہیم یاسینی
گرہی یاسین، شکارپور پاکستان ۱۱۱
کتابخانہ ندوۃ العلماء لکھنؤ ۵۶، ۱۱۱، ۱۵۷،
۲۰۴، ۲۲۹، ۲۳۵، ۲۳۷، ۲۷۸، ۲۸۸
۲۴۰، ۲۴۳، ۳۴۵، ۳۴۹، ۳۶۸
کتابخانہ نوشاہیہ ساهن پال، پاکستان ۲۵۴
لیاقت میمور یال پبلک لائبریری کراچی ۱۵۷
مکتبه مشرقیہ دارالعلوم اسلامیہ پیشاور
۱۸۷، ۱۸۸، ۲۰۴
- ۲۹۲، ۲۹۳، ۳۴۳، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۶۸
کتابخانہ سعیدیہ حیدرآباد ۳۶۸
کتابخانہ سید علی اصغر بلگرامی و ابن علی
۲۷۷
کتابخانہ سید نورالحسن ۳۴۳، ۳۴۶، ۳۴۸
کتابخانہ شاہان اود ۸۴، ۱۱۰، ۱۵۷، ۲۳۶
کتابخانہ شخصی آقای احمد گلچین معانی
۲۳۶
کتابخانہ شخصی محمد ایوب قادری ۱۵۸
کتابخانہ عبدالسلام خان صاحب رامپور ۲۷۸
کتابخانہ عمومی امیرالدولہ لکھنؤ ۲۵
کتابخانہ عمومی برلن ۲۰۴، ۲۷۸
کتابخانہ عمومی خیرپور ۱۵۷، ۲۰۴، ۲۱۷،
۲۲۵، ۲۷۹
کتابخانہ عمومی صولت رامپور ۲۵، ۲۵۵
کتابخانہ عمومی کراچی ۲۱۷
کتابخانہ غوثیہ صادق آباد ۱۸۶
کتابخانہ گنج بخش شورای اسلامی تهران ۵۶،
۲۳۳، ۲۳۴، ۲۷۷، ۲۸۳
کتابخانہ مخدوم سید شمس الدین گیلانی ارج
۱۱۰، ۱۱۱
کتابخانہ مدرسہ عالیہ کلکتہ ۳۴۱
کتابخانہ مرکزی دانشگاه تهران ۶۹، ۹۵، ۱۰۱،
۱۸۶، ۲۱۸، ۲۵۵، ۳۴۷

فہرست کاتبان

- ابوبکر بن عثمان بن علی ۱۷۹
 احمد علی ۳۰۶
 اللہ دتا جنگی ۲۲۵
 امتیاز علی بن شیخ بھولی بلگرامی ۲۷۷
 اولاد احمد بلگرامی ۱۸۶
 جان علی ۲۷۹
 جلیل احمد سہسوانی (سید) ۲۸۸
 جوہری، غلامحسین ۲۷۹
 حسین بلگرامی بن سید امیر حسین بن سید
 علی بلگرامی (سید) ۲۱۷
 حسین بن علی بن میر فضل علی حیدرآبادی
 ۲۰۴
 حسین بن محمد علوی ۲۸۸، ۳۴۰
 خورشید احمد بلگرامی (سید) ۲۱۸
 دیال سنگھ ۱۸۶
 ذوالفقار احمد بن سید ہمت علی نقوی
 بھوپالی ۳۴۵
 راحت علی بلگرامی، میر ۲۳۶
 رضا (سید) ۲۱۸
 رضوی، میر غلام حسین ۲۵۵
 صادق علی ۱۸۶
 عباس بن احمد یمانہ ۳۴۰
 عبداللطیف (سید) ۲۷۷
 غلامحسین، میر ۲۷۷
 غلام محی الدین ۲۷۸
 فدا حسین بلگرامی، میر ۲۱۸، ۳۸
 فرزند احمد بلگرامی ۲۳۵
 فضل احمد مارہروی ۳۶۴
 محمد ارتضیٰ (سید) ۲۷۹
 محمد امیر بن محمد عمر کنبو ۳۶۳
 محمد باقر رضوی معروف بہ سید علی
 کانپوری ۲۷۹
 محمد بہاء الدین ۲۷۸
 محمد حیات بن سید علی نقی بن محمد
 حسن ابن سید بوعلی واسطی بلگرامی
 (سید) ۲۱۷
 محمد علی حسین بلگرامی (سید) ۲۸۷
 محمد قاسم علی ۳۴۵
 محمد مرتضیٰ بن سید مصطفیٰ علی بلگرامی
 (سید) ۲۱۸
 محمد مصباح ۲۱۸
 محمد معروف بن محمد بلاقی ۱۸۷
 محمد نظام الدین ۱۸۶
 محمد یوسف علی ابوالمحامد ۲۷۸
 محمود بن سید احمد (سید) ۲۸۷
 میرزا محمد علی کشکول ۲۲۹
 ناصر بن بزرجمہر ۱۸۰
 نورالحسن قنوجی (سید) ۳۴۳

فہرست چاپخانہ‌ها

- مطبع کنزالعلوم حیدرآباد دکن ۳۴۶
مطبع لوح محفوظ حیدرآباد ۳۴۶
مطبع منشی نولکشور کانپور ۱۸۴
مطبع نورالانوار آره (بہار) ۳۴۶
مطبع نولکشور لکھنؤ ۳۴۲
مطبع ہندوستان پرتنگ ورکس دہلی ۲۲۵
- آکسفورد یونیورسٹی پریس ۱۸۴
مطبع آسی لکھنؤ ۳۴۸
مطبع اعجاز صفدری اورنگ آباد ۲۲۵
مطبع الرحمن شاہجہان آباد ۳۵۷
مطبع خبیر اورنگ آباد ۲۲۵
مطبع دخانی رفاه عام لاہور ۱۵۶
مطبع کریمی حیدر آباد دکن ۲۲۵

فهرست مطالب کتاب

	یادداشت ایرج افشار
۱	مقدمه
۷	سالشمار زندگانی آزاد

فصل اول:

۱۵	اوضاع سیاسی و اجتماعی و ادبی در قرن دوازدهم هجری در شبه قاره
۱۵	اوضاع ادبی در این دوره

فصل دوم:

۲۹	شرح حال آزاد
۲۹	اجداد
۳۱	تولد و زادگاه
۳۲	بلگرام
۳۴	وجه تسمیه
۳۵	ورود مسلمانان به بلگرام
۳۸	مسکن
۳۹	اورنگ آباد
۴۰	تحصیلات
۴۱	شرح حال استادان آزاد
۴۱	میر عبدالجلیل بلگرامی
۴۳	میر طفیل محمد بلگرامی
۴۴	شیخ عبدالوهاب طنطاری
۴۵	شیخ محمد حیات سندی مدنی

۲۵	میر سید محمد شاعر بلگرامی
۲۶	سفرهای آزاد
۲۷	سفر اول
۲۷	سفر دوم
۲۸	سفر سوم
۵۰	سفرهای کوتاه
۵۳	ازدواج و اولاد
۵۶	دیگر افراد خانواده آزاد
۵۷	مذهب و عقیده آزاد
۵۹	طریقه تصوف
۵۹	شرح حال میرسید لطف‌الله شاه لدها بلگرامی
۶۰	خصایل و ویژگیهای اخلاقی آزاد
۶۱	پرهیز از هجوگویی
۶۱	استغنا و بی‌نیازی
۶۲	توکل و قناعت
۶۳	همدردی با محتاجان
۶۴	نکته‌سنجی و شوخ‌طبعی آزاد
۶۵	مهر آزاد
۶۵	لقب آزاد
۶۶	بنای «خوابگاه روشن»
۶۷	بیماری آزاد
۶۷	وفات و مدفن آزاد
۶۸	لوح مزار
۶۸	ارادت مردم عامه به مدفن آزاد

فصل سوم:

۷۳	روابط آزاد با شعرا و امرای معاصر
۷۳	شعرا و علما
۷۴	میر عظمت‌الله بیخبر بلگرامی
۷۴	شاه فقیرالله آفرین لاهوری
۷۵	سراج‌الدین علی خان آرزو اکبر آبادی

۷۸	علیقلی خان والہ داغستانی
۷۷	میر محمد یوسف بلگرامی
۷۹	میرزا جان رسا مخاطب بہ میرزاخان الحسینی
۷۹	میر محمد ہاشم مخاطب بہ موسوی خان و متخلص بہ جرأت
۸۰	عبدالرضا متین اصفہانی
۸۱	شاہ سراج الدین سراج اورنگ آبادی
۸۱	شیخ محمد علی حزین اصفہانی
۸۲	شاہ عبدالحکیم حاکم لاہوری
۸۳	میر شمس الدین فقیر دہلوی
۸۴	میر سید رضی اقدس شوشتری
۸۵	میرزا مظہر جان جانان دہلوی
۸۶	نورالعین واقف بتالوی
۸۶	قمرالدین اورنگ آبادی
۸۷	امرای معاصر
۸۷	نواب آصف جاہ نظام الملک
۸۸	نواب نظام الدولہ بہادر ناصر جنگ شہید متخلص بہ آفتاب
۹۰	نواب صمصام الدولہ شاہنواز خوافی خان

فصل چہارم:

شاگردان آزاد

۹۳	سید شاہ عبدالقادر معروف بہ فخری متخلص بہ مہربان اورنگ آبادی
۹۳	لچھمی نراین شفیق اورنگ آبادی
۹۶	مولانا عبدالوہاب افتخار دولت آبادی
۹۹	میرزا افضل بیگ قاقشال اورنگ آبادی
۱۰۱	نواب ناصر جنگ شہید آفتاب
۱۰۱	میر اولاد محمد ذکا بلگرامی
۱۰۱	لالہ روپ نراین ذہین
۱۰۲	گیان رای ہنر
۱۰۲	راجا مدن سنگ موزون جہان آبادی
۱۰۳	میر اولاد علی بلگرامی
۱۰۴	میر محمد امین
۱۰۵	

فصل پنجم:

آثار فارسی آزاد

تذکره‌های شعرا

۱۰۷

ید بیضا

۱۳۷

سرو آزاد

۱۵۸

نقد بر سرو آزاد

۱۶۱

خزانة عامره

تذکره‌های صوفیان

۱۹۱

مآثرالکرام تاریخ بلگرام

۲۰۵

نقد بر مآثرالکرام

۲۰۹

شجره طیبه

۲۲۰

روضه الاولیا

مناقب

۲۲۸

سند السعادات فی حسن خاتمة السادات

ادبیات

۲۳۳

دیوان شعر آزاد

۲۳۷

بیاض آزاد

۲۵۱

شرح قطعه نعمت خان عالی شیرازی

۲۵۶

غزلان الهند

۲۸۰

مثنوی طلسم اعظم

۲۸۰

مثنوی در صف مدینه

۲۸۳

مثنوی سراپای معشوق (= مرآة الجمال)

۲۸۸

مثنوی معراج الکمال تکمله امواج الخیال

۲۹۲

مثنوی در جواب مثنوی میر عبد الجلیل بلگرامی

۲۹۲

قصیده در تعزیت میر عبد الجلیل و میر سید محمد شاعر بلگرامی

۲۹۳

سفرنامه آزاد

۲۹۳

بیاض آزاد

۲۹۳

مثنوی در تاریخ شهدای جنگ...

۲۹۳

چند منظومه و رساله

مرتبات آزاد (بیاض رنگین)

۲۹۷

مآثر الامرا

۳۰۰

انیس المحققین

فصل ششم:

مقام آزاد

۳۱۱

آزاد بعنوان تذکره نویس

۳۱۴

آزاد در مقام یک منتقد ادبی و شاعر

فصل هفتم:

آثار عربی

۳۳۹

سبحة المرجان فی آثار هندوستان

۳۳۹

ضوء الدراری شرح صحیح البخاری

۳۴۲

شفاء العلیل فی اصلاح کلام ابوالطیب المتنبی

۳۴۳

شمامة العنبر فی ماورد فی الهند من سیدالبشر

۳۴۴

مظهر البرکات

۳۴۵

دواوین

۳۴۶

السبعة السیارة

۳۴۶

تسلیة الفؤاد فی قصاید الآزاد

۳۴۷

مرآة الجمال

۳۴۸

کشکول

۳۴۸

الأمثلة المترشحة من القریحه

۳۴۹

قصیده همزائیہ

۳۴۹

اوج الصبا فی مدح المصطفی

۳۴۹

نصاب القصیده فی التغزل

۳۴۹

مکتوبات حضرت مجدد

۳۴۹

فصل هشتم:

آثار منسوب به آزاد

۳۵۳

شعر اردو

۳۵۶

دلگشاناامه

۳۵۶

حظیرة الجنان برای اهل ایمان

۳۵۶	عمادالسعادت
۳۵۷	گریه‌نامه

فصل نهم:

مخالفان آزاد

۳۶۲	تحقیق السداد فی مزلة الآزاد از سخنور بلگرامی
۳۶۳	تأدیب الزندیق فی تکذیب الصدیق در ردّ تحقیق السداد...
۳۶۴	چهارصد ایراد بر کلام آزاد از مولوی محمدباقر آگاه مدراسی
۳۶۹	میرزا ابوطالب خان تبریزی اصفهانی

فصل دهم:

۳۷۷	آزاد - از نظر تذکره‌نویسان روزگار خود
۳۸۱	فهرست منابع و مأخذ فارسی و اروپایی
۳۹۹	ضمیمه یک
۴۰۷	فهرستها

گنجینه اسناد و تاریخ ایران

از سلسله انتشارات بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار

تألیف دکتر محمود افشار (۱۳۵۲)	سیاست اروپا در ایران (به زبان فرانسه)	۱-
تألیف دکتر محمود افشار، ترجمه ضیاءالدین دهشیری (۱۳۵۸)	سیاست اروپا در ایران درباره قرارداد ۱۳۱۹	۲-
تألیف دکتر محمود افشار یزدی (۱۳۸۰)	افغان نامه (ج ۱) تجدید چاپ	۳-
تألیف دکتر محمود افشار یزدی (۱۳۸۰)	افغان نامه (ج ۲) تجدید چاپ	۴-
تألیف دکتر محمود افشار یزدی (۱۳۸۰)	افغان نامه (ج ۳) تجدید چاپ	۵-
تألیف مهندس ناصح ناطق (۱۳۶۹)	ایران در نگاه گوینو	۶-
تألیف پرویز اذکایی (۱۳۶۷)	فرمانروایان گمنام (ج ۱)	۷-
ترجمه دکتر جواد شیخ الاسلامی (۱۳۷۷)	اسناد محرمانه ۱۹۱۹ (ج ۱)	۸-
تألیف مروین. ل. لنتر، ترجمه احمد توکلی (۱۳۶۹)	تاریخ بازرگانی روس و ایران	۹-
تألیف محمد یوسف هروی، به کوشش محمد آصف فکرت (۱۳۶۹)	عین الوقایع (تاریخ افغانستان)	۱۰-
تألیف محمد علی جمال زاده (۱۳۷۲)	تاریخ روابط ایران و روس	۱۱-
تألیف عبدالرضا سالار بهزادی (۱۳۷۲)	بلوچستان در سالهای ۱۳۰۷-۱۳۱۷	۱۲-
به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد (۱۳۷۳)	معاهدات و قراردادهای تاریخی در دوره قاجاریه	۱۳-
تألیف پرویز اذکایی (۱۳۷۴)	تاریخ نگاران ایران (ج ۱)	۱۴-
به کوشش ایرج افشار (۱۳۷۴)	گزارشها و نامه‌های امیر نظام گروسی در قضایای شیخ عبیدالله	۱۵-
ترجمه دکتر جواد شیخ الاسلامی (۱۳۶۸)	اسناد محرمانه ۱۹۱۹ (ج ۲)	۱۶-
تألیف محمد علی جمال زاده (۱۳۷۶)	کنج شایگان (اوضاع اقتصادی ایران)	۱۷-
ترجمه دکتر جواد شیخ الاسلامی (۱۳۷۷)	اسناد محرمانه ۱۹۱۹ (ج ۳)	۱۸-
تألیف حسن شایگان (۱۳۸۳)	اقبال و تاریخ نگاری (درباره عباسی اقبال آشتیانی)	۱۹-

گنجینه قلمرو زبان فارسی و ادبیات دری

از سلسله انتشارات بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار

۶	تألیف دکتر محمود افشار (۱۳۵۳)	۱- گفتار ادبی (کتاب اول: مباحث ادبی)
۷	تألیف دکتر محمود افشار (۱۳۵۳)	۲- گفتار ادبی (کتاب دوم: اشعار واقف و دیگران)
۱۱	تألیف مهندس ناصح ناطق (۱۳۵۸)	۳- زبان آذربایجان و وحدت ملی ایران
۱۲	تألیف دکتر منوچهر مرتضوی (۱۳۶۰)	۴- زبان دیرین آذربایجان
۱۴	تألیف نجیب مایل هروی (۱۳۷۱)	۵- تاریخ و زبان در افغانستان
۱۵	از دکتر محمود افشار (۱۳۸۲)	۶- سفرنامه و دفتر اشعار (تجدید چاپ)
۲۵	به کوشش ایرج افشار (۱۳۶۸)	۷- زبان فارسی در آذربایجان، (ج ۱)
۳۰	تألیف اسماعیل ریزی / به کوشش محمد تقی دانش پژوه ۳۰	۸- فلسفه اشراق به زبان فارسی (حیات النفوس)
۳۶	به کوشش احمد اداره چی (۱۳۷۰)	۹- شاعران همعصر رودکی
۳۸	تألیف عزیز دولت آبادی (۱۳۷۰)	۱۰- سرایندگان شعر پارسی در قفقاز
۴۰	تألیف دکتر محمداسلم خان (۱۳۷۱)	۱۱- ادبیات فارسی بین هندوان
۴۱	به کوشش ایرج افشار (۱۳۷۱)	۱۲- زبان فارسی در آذربایجان، (ج ۲)
۵۰	دکتر حسن سیدان (۱۳۷۳)	۱۳- دیوان اشرف مازندرانی
۵۱	به کوشش ایرج افشار با همکاری محمدرسول دریاگشت ۵۱	۱۴- رساله‌ها و مقاله‌های ادبی و تاریخی رشید یاسمی
۶۰	از دکتر یونس جعفری (۱۳۷۶)	۱۵- ارمغان ادبی (پژوهشهای ادبی در ادبیات فارسی)
۶۵	از دکتر امیرحسن عابدی (۱۳۷۷)	۱۶- گفتارهای پژوهشی در زمینه ادبیات فارسی
۷۵	تألیف یحیی ذکاء (۱۳۷۹)	۱۷- جستارهای زبان مردم آذربایجان
۷۶	تألیف دکتر نذیر احمد (۱۳۷۹)	۱۸- مکاتیب سنایی
۷۷	به کوشش ایرج افشار (۱۳۸۰)	۱۹- بوستان سعدی (به خط شکسته نستعلیق احمد قوام السلطنه)
۸۳	پژوهش و نگارش دکتر محمود امید سالار (۱۳۸۱)	۲۰- جستارهای شاهنامه‌شناسی
۸۷	گردآوری عنایت‌الله شهرانی (۱۳۸۲)	۲۱- ضرب‌المثل‌های دری افغانستان
۸۸	تألیف دکتر سید حسن عباس (۱۳۸۴)	۲۲- شرح حال و آثار غلامعلی آزاد بلگرامی
۹۱	تألیف فخر رازی / به کوشش علی آل داود (۱۳۸۲)	۲۳- جامع‌العلوم (ستینی)

**MĪR GHULĀM ALĪ
ĀZĀD BILGRAMĪ**

LIFE AND WORKS

(1704-1786)

BY

DR. SYED HASAN ABBAS

Deptt. of Persian

B. H. U. Varanasi (up)

Published by

DR. MAHMOOD AFSHAR'S FOUNDATION

TEHRAN. IRAN

2005